





САЪДУЛЛА
СИЁЕВ

АВАЗ

РОМАН

Тошкент
Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1987

Сиёев С.
С 53 Аваз: Роман.— Т. «Ёш гвардия», 1987 — 384 б.
расм.

Роман машҳур ўзбек демократ шоири Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг кўп қиррали томонлари ҳақида ҳикоя қилади. Унда автор тарихий шахслар ва тўқима образлардан ҳам усталик билан фойдаланган. Бу образлар Аваз Ўтар яшаб ижод этган даврдаги халқ ҳаракатининг реакцион ислом қонун-қоидаларига, феодал давлатига қарши курашишни ифодалаб беришга хизмат қилади.

Ёзувчи тарихий воқеа-ҳодисаларни, шоирнинг замондошлари ва халқ ҳаётини — XX асрнинг биринчи ўн йиллигидаги ҳаётни синчиклаб ўрганади ва уни асарга асос қилиб олади.

Сияев С. Аваз: Роман.

Уз 2

С $\frac{4702570200-38}{356 (04)-87}$ 39-87

© Издательство «Ёш гвардия», 1987



Биринчи қисм

БИР ЧОРА ЗАМОН ИСТАБ

ТИЛЛА ҚАФАСДАН ҚУТУЛИШ

Тозабое ортда қолди. Саройнинг фиққу фужурга, разолатга тўла рутубатли ҳавоси-ю, мармар ҳовузлардаги фавворалар салқини, бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр сипоҳиларнинг қопталаш кўзлари-ю, шоҳона базмлар олдидан бўладиган мушоиралар, беғуноҳ бечораларнинг оху ноаси, бир қўлида қалам, бир қўлида қилич тутган «зилл-ус-субҳон»¹ Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг тунд башараси — барча-барчаси ўтмишга чекинди. Аваз қибла дарвозадан чиқиб, юз қадамча юрди. Хавотирланиб ортига ўгирилди. Дарвозада

¹ «Зилл-у-с-субҳон» — тангрининг ердаги соясн.

тиззаларига мис қалқон қопланган қурол-яроғли икки соқчи турар, найзаларини хиёл букчайтириб бир-бирига гап уқтирарди. Изидан хос навкар қувиб келмаётганига шукрона айтиб, Аваз қадамили тезлатди. Саройдан узоқлашган сари гумони болалаб, шубҳаси ортар, мажҳул кўнглида умид билан таҳлика жой талашарди. «Худайчи гапимни хонга етказиб улгурмабди шекилли,— дея хаёлланди,— йўқса, ҳозир мени ҳам элтиб, бошимга Шариф тарронинг кунини солардилар».

Бир соатча бурун хон ҳузурида рўй берган фожиани эслаб, Авазнинг юраги баттар сиқилди. Феруз ҳар ҳафта сарой шоирларини тўплаб шеърхонлик қиларди. Одатда, у бир ғазал айтар, келаси анжуманда шоири замонлар мазкур ғазалга назира боғлар эдилар. Бугун ҳам ана шундай мушоира эди. Султоннинг дуоғўйи Отамурод қори: «Сулаймон макон, Искандар нишон, ҳазрати халифат улраҳмон, бонси бисоти ал-амин вал-омон»¹ деб Муҳаммад Раҳимхон шаънига узундан-узоқ ҳамду сано ўқигандан сўнг мушоира бошланди. Отамурод қори ҳам дарқатори ёрон дегандай, Қамоллий тахаллуси билан ғазал битарди. Аввал заифона товушда ўзи ўқиди. Сўнг малик уш-шуаро Аҳмаджон Табибий ғазал айтди. Пайровни Мутриб, Чокар, Розий, Ниёзмуҳаммад охунд давом эттирдилар. Аваз Ферузга иқтибос мақомида ёзган «Пайдо» ғазалини ўқиб, қуллуқ қилди.

Мушоира ниҳоясига етди. Шоҳона дастурхон ёзилди. Қўшни хонадан танбур ноласи эшитилди. Машшоқлар нимпардада хоразм халқ мақомларини чалишарди. Барча дастурхонга энгашган. Гангир-гунгур, хурам товушлар, товоқчиларнинг елиб-югуриши, олқиш, дуо, хўрандаларнинг пишиллагани эшитилади. Таби-

¹ «Бонси бисоти ал-амин вал-омон» — ер юзидаги ёруғлик ва омонлик сабабкори.

бий, Аваз, Чокар битта товоқдан овқатланмоқда. Табибий товоқдаги ғоз оёғини Аваз томонга суриб, кулимсиради:

— Ол, Аваз, гўшти ғозий...

Табибий хоннинг Ғозий тахаллуси билан тутуруқсиз шеърлар битадиган жияни Саид Ғозий тўрага шама қилаётган эди. Тўрани Аваз жинидан ёмон кўрар, ит ҳовузни булғар, Саид Ғозий тилимизни, деб сўқиниб юрарди. Табибий ҳозир атай Авазнинг ғашига тегаётган эди. Аваз индамади. Муҳаммад Юсуф Чокар чидаб туrolмади. Ферузнинг шажарасию ғоз гўштига пайров қилди:

— Таоми соний — ғозий, денг, уста!

Аваз, одатича зардаси қайнаб, деди:

— Бир кун «Тамоми соний» деб қолмасанг, мен кафил, Маматюсуф!..

Аваз қўлини артди.

Зиёфат охирлади. Одатда Феруз мушоира сўнгида шоирларга жавоб бериб юборар, ҳузурида аркони давлату яқин маҳрамлари қоларди. Бу сафар тарки одат қилди. Унинг кайфи чоғ эди. Табибий, Аваз, Мутриб каби пешқадам шоирларга бир тангадан кумуш ақча улаштирди. Ниёзмухаммад охунд билан Отамурод қорига адрас тўн ёпди. Сўнг саломхона тўридаги заррин тахтига бориб ўтирди. Фуқароларидан ҳол сўраган бўлди. Охунд билан қори бошлари ерга теккудек бўлиб таъзимда қотган эдилар. Хон Табибийга қаради.

— Мавлоно Аҳмаджон Табибий не дерлар?

Табибий ўрнидан ирғиб турди. Икки қадам олға юриб, қуллуқ бажо келтирди.

— Лутфу карамингиз нуридан кўнгиллариимиз чароғон ўлиб, лайлу наҳор дуои жонингизни қилмоқ ила масрурмиз, давлатпаноҳ! Илоё умрингиз фузун...

Хон шоирнинг гапини охиригача эшитмади, девор тагида муроқабага берилиб ўтирган Мутрибга ўғирилди:

— Хонахаробий...

Мутриб чўчиб кўз очди. Саждага юкингандай ерга¹ бош уриб олиб, қўзғалди. Табибийнинг қаторига бориб икки букилди:

— Сизнинг хисравона июялларингиздан кейин арз айтмоққа шайланган тилимни кесиб ташлагайман, хоним...

У ортига тисарилиб, Авазнинг ёнига келиб чўқаркан: «хайрият, қутулдим қиззиғардан», деб шивирлади.

Ферузнинг имоси билан тагин уч-тўрт сипоҳи унга шукрона келтирди. Кекса хаттот Шариф тарро бир чеккада ёшгина жияни Бобожон котиб билан маросимни китобат қилиб ўтирган эди. Хон «Машарип!» деб унга бет бурганда юраги шиф этиб аранг ўридан турди. Инқиллаб ўртароққа чиқди. Юпун уст-бошидан ор қилгандек оёқларига қаради. У индамас, одамлар лол, ҳайҳотдай кўринишхонада хонга Оқпошшо ҳадя этган улкан соатнинг такиллашидан бўлак товуш эшитилмасди.

— Забонингни еб қўйдингму, Машарип?!— деди хон қаҳрли товушда, Шариф тарро уҳ тортиб тилга кирди:

— Хоним, бу осий бандангизни афв этгайсиз... Уйда емакка бир сиқим жўғари қолмади. Ҳолимиз хароб... Оқтиғим¹ шишиб ўлди. Сиздан от-улов сўрамайман, амр этсангиз, хазинадан ўн қадоқ ошлиқ берсалар. Илоҳо, бегуноҳ гўдакларнинг дуои хайри ила умрлари узун, давлатлари зиёда бўлғай...

— Имонсиз!— деб бақирди тўсатдан хон.— Алингда² нон ушлаб туриб очман дейсан-а, итдан тувғон! Сени ҳам оқтиғинг билан қўшмозор этажакман!

Муҳаммад Раҳимхон ўнг ёнида саф тортган сипоҳиларга қараб бош чайқади:

¹ Оқтиқ — неvara.

² Алингда — қўлингда.

— Кўрдингларми? Оч эмиш! Менинг салтанатимда қурсоғи бўш мусулмон фарзанди борми? Қани, айтинглари!

Ҳар ер-ҳар ердан «Шукри оллоким, зилл-ул илоҳнинг паноҳларида шоён масрурдирмиз», «Шиква-шикоят нонқўрга ярашур» деган бўғиқ овозлар эшитилди. Шариф тарро дағ-дағ титраб узра сўради:

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, хоним, тавба қилдим...

Феруз пишиллаб унга шаҳодат бармоғини ўқталди:

— Юз дарра урилсин!

Саломхонадагилар бир гувраниб олди. Қутлуғмурод ясовулбоши лўкиллаб ташқарига йўналди. Зум ўтмай, қора каллапўш кийган, занжидай бадбашара барзангини етаклаб кирди. Шариф таррони ўртага судраб келиб юзтубан ётқиздилар. Унинг тўнни ҳимарганларида қоқсуяк баданига ёпишиб қолган қирқямоқ кўйлаги кўринди. Жаллод билагини шимариб даррасини қўлга олди. Ясовулбошига қаради. У фармон кутиб хонга юзланди. Муҳаммад Раҳимхон бош ирғади. Ясовулбоши: «Ур!»— деди жаллодга. Барзанги: «Бисмилло», дея даррасини боши узра кўтарди. Бор кучи билан Шариф тарронинг белига туширди. Тарро биринчи зарбдаёқ ёнбошига ағдарилди. Жаллод уни оёғи билан босиб юзтубан қилдию иккинчи даррани урди.

Ен хонада машшоқларнинг ҳазин нағмаси эшитилди. Деворда осма соат такиллайдди. Жаллод нҳраниб дарра уради. Шариф тарро оҳ чекиб, дод солади, «Тавба қилдим, хоним», деб илтижо қилади. Ешгина Бобожон бунақа ваҳшийликни илк даъфа кўраётганидан кўзлари ола-кула бўлиб кетган. Аваз лабини тишлаб, ерга қараб ўтирибди. У гоҳо «Хон шафқат айлаб жазони тўхтатармикан», дегандек тахт томонга умидвор қараб қўяди. Хоннинг бир туки ҳам қимирламайди,

гўё азалдан шундоқ бир томошани соғингандек, қипқизил гилам устида фарёд чекиб ётган Шариф тарронинг моматалоқ баданига бефарқ тикилиб ўтирибди.

Эллигинчи даррада саломхонада ёввойи чинқириқ қўпди. Шариф тарро аввалига бор овозда бақирди, сўнг оҳ тортиб қарғишга ўтди:

— Илоё... гулгунага йўлиққайсан, Мадрайимхон... Тўнғиз қавмида кетмасанг, рози эмасман... Э худоё, борлигинг рост бўлса... мана шу қонхўрни шол қилиб, мачал қилиб ўлдир... Вой, жоним-ей... ол... олло-о.

Муҳаммад Раҳимхон пинак бузмади.

— Икки юз!— деди паст, амирона товушда. Жаллод: «Бунинг нимасини икки юз дарра ураман, юзга чидаса ҳам гўрга» деган каби бир нафас қўлини муаллақ тутиб, тўхтаб қолди. Сўнг жаҳл билан калтаклашга ўтди.

Мирза йигит бетини чангаллади. Кўнгилчан, ювош Мутриб гужанак бўлиб деворга қапишиб қолди. Аваз ўтирган ерида бир силтанди. Табибий унинг ниятини пайқаб, этагидан тортди. Аваз ҳушини йиғиб жойига чўкди.

Созандалар Шариф таррога алвидо айтаётгандек, бир маромда ғам-андуҳ тўла мусиқа чалардилар. Деворсоат тарронинг қолган умрини ўлчаётган сингари бир алпозда такиллайтиди. Ясовулбоши ҳисобидан янглишмай ўлим калтагини санайди. У «етмиш етти» деганда Шариф тарронинг оғзи-бурнидан тирқираб қон келди. Жаллод парво қилмади.

Саксон олтинчи даррадан сўнг тарронинг нафаси чиқмай қолди. Жаллод бир муддат кутиб турди, кейин секингина, номига уч марта уриб қўйди. Энгашиб Шариф тарронинг кўзларига разм солди. Унинг жон таслим қилганига имон келтиргач, хонга қаради:

— Оллонинг раҳматиға борди.

— Ур!— деб буюрди хон.— Бундайин нонкўрлар охиратда ҳам тилларини тиймас! Ур!

Жаллод иккиланди.

— Майитни урмоқ гуноҳи азимдур, ҳазратим.

Атрофдан илтижолар ёғилди. Жаллод биринчи бўлиб фотиҳага қўл очди. Охунд калима келтирди.

— Алҳамдулиллоҳу вал-минна. Ҳамма нарса қодир эгамдандур. Бир мўминни қандай иморат қилган бўлсанг, уни шундайин чаппа этурсан, парвардигори олам. Шариф тарронинг гуноҳларини кечиргин, ё тангрим, даргоҳинг кенг, ўзингга сиғиндик. Омни!

Шариф тарронинг жасадини ҳовлига чиқариб айвонга қўйдилар. Барчага рухсати олий бўлди. Бир соатча бурун тиллакори қандилларга боқиб ашъор айтган шод-хуррам одамларнинг бошлари хам, ҳеч ким миқ этиб оғиз очмайди. Улар жанозадан қайтаётгандек шошилмай эшик томон юрдилар.

Авазнинг қалби вайрон. Қалби фарёд қилар, у шеърийат деб аталмиш гўзал бир маъбуда ҳузурда қонига беланган Шариф таррони ўйлар, унинг қотилни лаънатлар эди. Ҳали-замон мумтоз ғазаллар айтиб, анжуманга рағбат бағишлаган Ферузанинг қалами бир неча лаҳзада ханжарга айланиб бир фақирнинг юрагига санчилганини сира ҳазм қилолмас эди. У дарвоза томон шаҳдам юрди. Бирдан тўхтаб, изига қайтди. Айвон олдида марҳумнинг жасадига ёпқич тортираётган хомсемиз, бети япалоқ, биткўз ҳудайчига рўпара бўлди. Аваз ёнидан хоннинг махсус ёрлиғи — ҳамойилни чиқариб узатди.

— Омонатларини олсинлар, тақсир. Минбаъд каминага ортиқча юк бўлиб турмағай.

Ҳудайчи ҳамойилни кафтига олдию Авазга ажабланиб боқди. Ҳамойилни қайтиб топшириш саройни тарк этиш маъносини билдирарди. Ҳудайчи яқин ўн беш йилдирки, Муҳаммад Раҳимхон ҳазратларининг хизматида камарбаста, илло, юрак ютиб ўз ихтиёри ила хон ёрлиғини ирғитиб кетган бути айри касни кўргани йўқ. Туз ичиб тузликқа тулуриш эмасми бу?

Худайчи сариқ тишларини иржайтириб кулди:

— Иби, Аваз! Жаноблари сассиқ кекирдак бўлдиларми? Ёинки раҳматли Шариф тарронинг қисматини соғиниб қолдингми, шаккок?!

Аваз гапни чўзиб ўтирмади:

— Ҳар иккиси ҳам рост, тақсир!— деди ва чўрт бурилиб қибла дарвоза томон кетди.

...Аваз ёмон туш кўриб уйғонгандек сергакланди. Қулоқлари шанғиллади. Шариф тарронинг ёввойи чинқирини эшитгандек бўлди. Даррани марҳум котиб эмас, ўзи егандек бир сесканди. У шилдираб оқаётган сув бўйига ўлтириб бир замон нафас ростлашни ислади. Аммо ҳали димоғидан саломхонадаги қон иси аримаган, бир кўнгли, тезроқ саройдан узоқлаш, бу атрофи жавонибда вужудинг изтиробдан халос бўлмас, дегандек олға ундарди. Аваз оёқларини судраб босганча сўқмоқ йўлдан шаҳар томон анча юрди. Охири, мадори кетаётганини сезди, тиззалари қалтиради. Тагин Шариф тарронинг юракни пораловчи чинқирини, мирза йигитнинг бетини чапгаллаб унсиз йиглагани, устоз Табибийнинг аламдан буришган думалоқ чўтир юзи, чўғдай туркман гиламида ярқираб турган қўнғир қон кўз олдига келди.

Сайхонлик тугаб, туташ боғлар кўринди. Аваз да-раҳтзор ичига кирди. Қалами тўнини ечиб бир четга буклаб қўйди. Ариқчадан оқаётган муздек сувда бетқўлини чайди. Мадали белбоғини олиб артинди. Сўнг бир туп гужум ортида ялтираб турган осмон парчасига боқиб ўйга толди.

Бугун у саройдан мутлақо бош олиб кетди. Энди унга хоннинг зар попукли дастурхони ҳам, ислимий нақшли саккиз газлик баланд қопқаси ҳам ёпиқ. Бу қопқани Аваз ўзи ёпди. Қайтиб кирмайдиган бўлиб, маҳкам ёпди. Билади, унинг шаккоклигини хон кечирмайди. Аммо, на чора, кўнгил хонга фуқаро эмас экан, кўнгилга амру фармон бекор экан.

Кичкина ариқча кумуш қўнғироқ чалиб илгари чоп-қиллайди. Аваз сувга хаёлчан тикилди. Гўё ариқда унинг бахтиёр ҳам азиятли хотиралари оқиб кетаётгандек эди. Аваз саройда кечган йигит йилларини эслади. Уни саройга ғазал деб аталмиш бир соҳира етаклаб келган эди. Хева хонлигидаги минг-минг қорачопонлик қашшоқларнинг бири — сартарош ва табиб Полвонниёз Гадоийнёз ўғли Утар бобонинг тўнғич фарзанди, ёш муллавачча Аваз таъби назми туфайли саройдаги аҳли фузалого қўшилди. Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг аржуманд дастурхонига етишди, унинг шоҳона суҳбатларидан баҳраманд бўлди. Сарой шоирларининг сардори Аҳмаджон Табибий азалдан Утар бобо хонадонига яқин, келиб-кетиб, машҳур табибдан муолажа илмини ўрганиб турарди. Табибий ёш Аваздаги иқтидорни дарҳол пайқади. Унинг шеърларидаги фасоҳат, тоқирлик, ўзга назмгўйларда кўришмайдиган ички бир руҳий қудрат, бу йигитнинг қувваи ҳофизаси донгдор шоирни мафтун этди. У Авазни шогирдликка тилади. Утар бобо ўғлининг чўрткесар, ҳақ деган еридан қайтмаслигини биларди, шунинг учун аввалига: «Ола оғизлик қилиб, хоннинг қаҳрига учрамаса кошкийди», деб хавотирланди. Сўнг: «Мадрайимхоннинг қамчисини кўрса, ҳурпайган жуни силлиқ тортиб, шаштидан тушиб қолар», дея умид қилди. Кекса отанинг умри заволга қараб борар, Аваз энди оталик нашъасини сура бошлаган эди. Утар бобо набираларининг насибасини ўйлади, хоннинг хайру эҳсонига кўз тутиб, Авазни Табибийга топширди.

Аваз хон ҳузурда тикка туриб илк дафъа шеър ўқиган кунини яхши эслайди. Аввал устод Табибий ёш шоирнинг нуктадонлигини обдан мақтади, истиқболдан башорат қилди, «ҳазрати олийларининг шуаро ила музайян бўлмиш муборак саройларига Аваз отлиғ бир ёруғ юлдуз бош уриб» келганини сўзлади. Сўнгра хон имоси билан Аваз ғазал айтди. Таомилга кўра,

хон ҳузурида ерга қараб сўзланар, хон кўзига тик боқмоқлик гумроҳлик саналарди. Аваз бундан беҳабармиди ёки одатий қайсарлиги кўзидими, Муҳаммад Раҳимхоннинг сийрак, қўнғирга мойил соқол-мурти, салласидаги ёқутранг жиғаси, сокин қўйкўзларига дидил боқиб, ғазал ўқишга тушди. Табибий бир қадамча ортда турарди. Ҳар байтдан сўнг, у: «Хоним, абёти сизга мақбулми, биз ҳам одам танлашни биламиз», дегандек ялтоқланиб кулимсирайди. Феруз Авазнинг тоза эғни-бошига, текис кузалган мўйлови, барра соқолига, дўланадай кичкина, ўтли, қоп-қора кўзларига синовчан тикилади.

Ғазал битди. Аваз енгил қуллуқ қилди. Табибий хушомадона нимадир деди. Хоннинг лаблари қимирлагандай бўлди.

— Дийдаси қаттиқ экан. Бундай кимсаларда садоқат рамзи бўлмағай. Илло абёти тузук. Биз саройга қабул этдик.

Кейин хон Авазнинг бир байтини ёдаки айтди. Ғазалдаги сакталиқка ишора қилиб, уни ўзи тузатиб ўқиди. Аваз Муҳаммад Раҳимхоннинг хотирасига, шеърятни нозик тушунишига лол қолди. Ўзича мулоҳаза қилиб, хоннинг таҳририга қўшилди. «Феруз деганларича бор экан. Олло насиб этса, минбаъд мана шу Феруз даргоҳида мушоира қилажаксан, Аваз!»

У саройда беш йил қолиб кетди. Беш йилда неларни кўрмади бу боши! Аввалда у муштоқона бир кайфиятда саройга шошиларди! У ердаги илми адаб, илми ҳикмат хусусидаги гурунглар, қизғин мушоиралар, баҳсу мунозаралар мадраса таълимию устодлар баёзидан бўлак нарсани кўрмаган ёш шоир учун тамомила янгилик эди. Аваз бир нимага ҳайрон бўларди. Саройда барча — шариат пешволаридан тортиб то кичкина амалдоргача шоирлик даъво қиларди. Дастлаб Аваз бу «назмгўйлик» Ферузга хушомад тарзида бўлаётганини англамади. У бир умр маъшуқасига интилиб,

ниҳоят, унинг васлига етган бахтиёр ошиқдай, шеърини ташбеҳларига разм солди, Баёнийга эргашди, Муҳаммад Ҳасан Мутрибни оға тутинди, эски дўсти, олашовур-шўх Чокарнинг ёнидан жилмайдиган бўлди. Эл қатори хонга бағишлаб қасидалар тўқиди...

Аваз Феруз шаънига айтган бир байтнини эслаб муртида кулди.

Илоё, шаҳаншоҳга бўлсин муте
Амиркону Руму Ефуну Фаранг...

Ҳолбукки, ўша пайтлар мазкур байтни у оғиз тўлдириб, ифтиҳор ила ўқиган эди. Шоҳдан инъом олган эди. Аваз хайру эҳсон илинжида озмунча байтлар битмади. У фикрини, номуси келиб тағин бир шеърини хотирлади:

Тонг йўқ, Табибийдек Аваз дилкаш ғазал машқ айласа
Ким, шоҳ инъоми билан таъби бўлубдир асру чоғ...

«Бундай кимсаларда садоқат рамзи бўлмас, деган эдилар, шоҳим. Садоқат бундан ортиқ бўлурми?»—
Ўзини ўзи мазах қилиб кулди Аваз.

Сарой улкан томошахонани эслатарди. Муҳаммад Раҳимхон бош қўғирчоқбоз, теварагидагилар тилзабонлик қўғирчоқларга ўхшарди. Хоннинг сирли имо-си билан қўғирчоқлар ҳаракатга келар, турфа мақомда чулдираб сарой хўжасига чўқинар, лозим бўлса юз умбалоқ ошиб кетишга тайёр эди. Бу ерда орият, адлу инсоф, имон, ҳамият деган нарсалар оёғости. Ҳамма бир-бирини итариб, йиқитиб, фақат олға, тахт томонга интилар, қўғирчоқбоз назарига илинмоқ умидида ҳар қандай разолатдан тап тортмасди. Бошда бундай саъй-ҳаракатлар Авазга табиийдек туюлди. Ахир, балиқ ҳам сувга интилади, кўкат ёруғлик сари бўй

чўзади. Тирикчилик ғами, ҳаёт кўйи шу ахир, деб ўзига таскин берди. Бора-бора бировнинг мурдасидан ҳатлаб ўтиб шон-шухратга, амалга талпинаётган кимсаларнинг қилмиши кўнглини оздирди, ғазабини қайнатди. «Инсон боласини шу қадар бешарм, шу қадар паст қилиб яратдингми, тангрим?— деб тўлғанарди гоҳо.— Ахир у тўрт оёқли ҳайвондан ҳам баттарин-ку!»

Авазнинг овозаси таралиб, ғазаллари қўлма-қўл бўла борган сари сарой унга торлик қила бошлади. У анчадан бери саройни тарк этишни кўнглига тугиб қўйган, аммо нимадир монелик қиларди. Журъатсизликми, ҳамфикр дўстларининг тасаллисими, оила ғамими, ёхуд қари отасининг сабр-бардошга ундовчи насиҳатларими — нимадир йўлига ғов эди. У икки ўт орасида қоврилар, ғарибона озодлик ила шоҳона тилла қафас ўртасидаги муаллақ бир маконда сарсону саргардон эди. Ниҳоят, бугунги мудҳиш воқеа сабаб бўлдию саройдан этак силкиди. Бегуноҳ, бечора Шариф тарро... Яхшиям, фаросатли Табибий вақтида этагини тортиб қолди, йўқса, Аваз ирғиб турар: «Вас!»— деб қичқирарди. Унда ёмон бўларди, унда Аваз ҳам Тозабоғдан ўз оёғи билан чиқмасди...

Аваз ўрnidан турди. Ёлғизоёқ йўлдан сув ёқалаб йўлга тушди. Ҳамалнинг охирлари. Сув бўйида ям-яшил барра кўкатлар. Осмонда озод қушлар ўйнаб-ўйнаб парвоз қилади. Машҳур Рафаник боғлари қўйнидан эркин шамоллар келади. Улар шоирнинг маҳзун хаёлларини тарқатмоқчидек юз-кўзини сийпалайди.

У кетиб боряпти. Олдинда қандай тақдир кутиб турганини билмайди. Ибтидо бошланган, интиҳога ҳали узоқ, ўртада — умр деб аталмиш чигал, баҳор ҳавосидек гоҳ серқуёш, гоҳо булутли кунлардан иборат бир бўшлиқ...

У шошмай кетиб боряпти. Руҳида енгил бир сокинлик ва қаноат билан аста қадам ташлайди. Кўкси

чайқалади. Уйлари, ҳислари сўзларга, сўзлари сатрларга айланади. Шоир беихтиёр пичирлайди. Муҳаммад Раҳимхон ҳазратларининг тишига тегадирган илк шеърини тўқийди:

Э Аваз, бўлсанг ғарибу нотавон,
Хону бойға ошнолик айлама.

Аваз ҳали бундан бешбаттар аччиқ шеърлар битишини, бу шеърлари хонни, хон валиаҳдини, аркони давлатни беҳаловат этиб, итдек қутуртириб қўйишини билмайди. Аваз ҳали ёзажак шеърларининг ҳар битта сатри бошига синмас калтак бўлиб тушишини ҳам хаёлига келтирмайди.

Намози шом вақти у ўзи туғилиб ўсган қадрдон маҳалласи — Меҳтаробод томон бурилди. Ич-ичидан тўлқин уриб бир ҳайқириқ келди: «Тилла қафасдан қутилган фарзандингга кўзойдин¹ айт, Меҳтарободим!»

АЗА

Эртасига Аваз саҳар туриб Шариф тарроникига йўл олди. Марҳум девонининг уйи Ҳазорасп дарвозаси атрофида, Полвонённинг ўнг соҳилида эди. Муаззинларнинг ҳирқироқ товуши тинган, тонг ёришиб келарди. Аваз жишкўчаларни айланиб ёп бўйига чиқди. Полвонёнда кечаю кундуз ҳаракат тўхтамас, юк ортилган кемалар кенг, сунъий анҳор орқали Амударёга борар, ундан Орол денгизига тушиб, Ғаззолига кетарди. Русия савдогарларидан олинадиган моллар ҳам шу ёп орқали қайтиб келарди. Шунинг учун бу ерда дарғалар бедор, туну кун бақириқ-чақириқ, узун эшакларнинг тинимсиз шалоपлагани, кемачиларнинг сўкингани эшитилиб турарди. Ҳозир эса, кемалар

¹ Кўзойдин — муборакбод.

йўғон устунларга, гужумларга боғлаб қўйилган, кемачилар кўринмас, Полвонёп бетини муздек баҳор эпкинни силаб жимирлатарди.

Кемачиларнинг жанозага кетганини хаёлига ҳам келтирмай, Аваз аста илгарилайверди. Атрофида тобора одам кўпайиб борар, биров унга узоқдан таъзим қилар, биров қуюққина кўришар, нотаниш кишилар секин бош силкиб қўярди.

Жанозада одам кўп, оёқ босгани жой етмайди. Аваз тор ҳовлига мўралаб қўйиб, эшик олдида қўл қовуштириб турган кишилар тўдасига қўшилди. Белини боғлаган азадорлар уч-тўрттагина эди. Уларнинг орасида марҳумнинг жияни — кечаги Бобожон девонни¹ кўриб юраги зил кетди. «Бечора, дойингни² издан бормоқчи бўлиб, қўлингга қалам тутибсан-да? Илоё, дойингнинг қисмати сени қувмагай, ўғлон!»

Аваз астагина Бобожоннинг кифтидан олди. Сўнг бир чеккадаги узун ёғоч харракка бориб ўтирди. Бомдод намози тугаган шекилли, тўп-тўп одам кела бошлади. Ана, бошларига кўкиш салла ўраган мадраса талабалари кўринди. Улардан кейин устоз Табибий билан кекса Муҳаммад Юсуф ҳожини — шоир Зорий келишди. Зорий Хеванинг атоқли уламоларидан, ўзи Араб Муҳаммад мадрасасида мударрис, бироқ эгни-бошига қарамас, аксар девонавор кийимда юрарди. Унинг тили аччиқ, кўнглига келган гапни хоннинг олдида ҳам, ортида ҳам бемалол айтаверар, гўё билиб туриб ўзини ўтга ураётган парвонага ўхшарди. Тааж-жубланадиган ери шундаки, хон негадир Зорийнинг гуноҳларини муттасил кечираверар, бу «боши бузуқ»нинг гапини тинглагани қулоғи кар, йиртиқ-ямоқ жандасини кўргани кўзи кўр эди.

Зорий бу сафар ҳам тилини тиймади:

¹ Девон — сарой котиби.

² Дойини — тоға.

— Бўри қутурса, ўз қавмига чопармиш,— деди ҳаммага эшиттириб,— саройдаги дуогўйларда ҳам имон қолмади. Бир тишлам нонга мусҳаб¹ни сотиб ейди булар! Хон ҳазратлари бечора Шарифбойни ўлимга ҳукм этганда Нуржон бола²нинг баччасидай қийшанглаб турган бўлуви керак бетавфиқлар.

Эҳтиёткор Табибий кулимсираб гап қўшди:

— Тақсир, шамолга тупурманг, муборақ чеҳралари...

— Менинг шамолим ортимда қолғон!— деб бақирди Зорий.— Мучалинг товушқонми, мунча дилдирайсан?— у энди Табибийни қўйиб, бир четда ҳиринглаб турган букри йигитга юзланди:— Оғзингни юм, аблаҳ! Биладан, сен гўяндасан!³ Эгам билиб сени ҳўкки⁴ қилиб қўйибди.

Ҳамма ялт этиб букир йигитга қаради. Унинг кўзлари бежо бўлди, қўрқиб ортига тисарилди.

Ҳассасини тўқиллатиб Отамурод қори кела бошлади. Зорий уни кўриб тескари қараб олди. Утирганлар даст туриб, хон дуогўйига қуллуқ қилдилар. Қори шоғирдларини эргаштириб ичкари кириб кетди.

Ҳамон ён-ёқдан оломон тўпланар, бир умр хон саройида котиблик қилган ва бир умр қашшоқ ўтган шўрлик Шариф тарронинг маъракасига бутун Хева кўчиб келаётгандек эди. Аваз ўзича ўйланди: «Бир улуғ одамнинг, бир ғарибнинг жанозасига одам кўп келади, деганлари рост экан-да». У бир нарсани назардан қочирган эди: одамлар хонга қулдай хизмат қилиб, охири хон ҳузурда итдек хор бўлиб ўлган Шариф тарронинг жанозасига, ёлғиз йўқ-юқа бўлгани учунгина

¹ Мусҳаб — қуръон.

² Нуржон бола — Хевада бузуқлиги билан ном чиқарган хон ясовули.

³ Гўянда — бу ерда айғоқчи, чақимчи маъносига.

⁴ Ҳўкки — букри.

эмас, ажалидан бурун беғуноҳ ўлдирилгани учун, тўғ-
рироғи, шафқат ва мурувват юзасидан келаётган эди-
лар. Кўчаларни тўлдирган савобталаблар бу ташриф-
лари билан Муҳаммад Раҳимхонга лаънат ўқигандай
жимгина бош эгиб турардилар. Бу сукунат даҳшатли
эди, чунки бу — жонидан тўйган, боши меҳнатдан чиқ-
майдиган, бир бурда нонга зор, сабр косаси тўлган
халқ сукунати, халқ нафрати, унинг руҳий исёни эди.

Оғир-оғир қадам ташлаб хаста Исмонл созчи
келди. Ёнида Хоразмнинг тўнғич ношири Отажон бос-
ма. Уч-тўртта қария қуршовида келаётган мўъжазба-
ён сураткаш Худойберган девон, унинг кетида новча,
қоқчакка Чоқару ҳар дамгидек ўйчан, қадди дол Мут-
риб кўринди. Мутриб тўғри келиб, Авазнинг биқинига
чўкди. Қалла лиқиллатиб саломлашган бўлди. Сўнг
кўзларини юмиб сукутга чўмди.

Бирор соат ўтди. Халойиқ йиғилиб бўлган, аммо
майитни чиқариш кечикаётган эди. Бир замон: «Қафан
топилмаётган эмиш», деган гап тарқалди. Чеккароқда-
ги бир кундада тумтайиб ўтирган Зорий ирғиб турди.
Бошидаги йиртиқ дасторини юлиб олиб қаради-ю:
«Йўқ, бундан ўлик ҳам ҳозир қилажак», деб яна тақя-
сига қўндирди. Сўнг кўзлари ола-кула бўлиб оломон
оралади.

— Сен! Сен! Сен ҳам бер!— деди ўзи мударрис
бўлган мадраса талабаларига ўшқириб. Муллавачча-
лар мударриснинг совуқ нигоҳидан чўчиб, дарҳол
бошларига қўл чўздилар.

Талабалар бир-бирларига доврираб қарашди-ю, сал-
лаларини олиб беришди. Зорий беш-олти дасторни
дасталаб, эшик олдида дағ-дағ қалтираб турган бели
боғлиқ кишига тутқазди, Бобожон тарро кечагидек,
кафтлари билан юзини бекитиб йиғлаб юборди.

Ниҳоят, марҳумни ерга топшириб қайтишди.

Ҳануз эшикдан одам оёғи узилмайди. Ёшу қари,
ўткинчи, таниш-нотаниш кириб-чиқиб турибди. Ҳов-

лида ўтирган Отамурод қори чиройли товушда қуръон тиловат қилади. Ташқарида, харракда ўтирганлар ҳар сафарги «Омин»дан сўнг юзларига фотиҳа тортиб, тагин сукутга чўмадилар.

Бошида улкан чўғирма, почапўстинининг этагини ҳилпиратиб Утар бобо келди. Уни Хеванинг катта-кичиги танир, хон табиби бўлгани учун эмас, ўзи йўқсилдан чиққан, камбағалпарвар, етим-есирларни бепул даволагани туфайли обрўйи баланд эди. Утар бобо ичкари кириб бир мазгил ўтирди, сўнг эшикка чиқиб, Авазни бир четга имлаб чақирди.

— Бу на қилиқ, бола?— деди қовоғини солиб. У жаҳли чиққанда ўғлини сизларди. — Ҳе йўқ, бе йўқ, хайр-хўшни нася қилиб жуфтакни ростлабсиз, шоир? Ота ён киссасидан ҳамойилни чиқарди.

— Мана, ҳудайчи берди. Азбаройи ўзини яқин тутиб ҳиммат қилди. Авазга айтинг, у ҳамойил топширмади, мен олмадим, деди. Ма, киссага ур. Эртага саройга етиб бор.

— Иложи йўқ, ака¹,— деди Аваз отасининг кўзига тик боқиб,— агар сиз падари бузрукворим бўлмаганингизда бунини сувга отиб юборажак эдим. Эгасина топширинг.

Утар бобо ўғлининг бирсўзлигини биларди. У «йўқ» дедими, калласини ўн еридан чопсанг-да, айтганидан қайтмайди.

— Бекор қиласан. Ҳали пушаймон бўласан, бола!

— Қул ўлмас, насибаси узилмас, ака,— деди Аваз. Изига қайтиб яна харракка, Мутрибнинг ёнбошига келиб ўтирди.

Одамлар пешин тадоригини кўриб тарқала бошлади. Аваз ҳам ўрнидан турди. Табибий Утар бобога эргашиб Тозабоққа жўнаган эди. Елдимирим Чокар билан хаёлчан Мутриб Авазга шерик бўлди. Улар

¹ Ака — Хоразмда отани гоҳо «ака» ҳам дейдилар.

Йўл-йўлакай бирор ҳовузли гужум остида ҳордиқ чиқариб ўтмоқчи бўлдилар. Лекин пешин намози яқинлаб қолган, бунақа пайтда кўча-кўйда саланглаб юрган бенамозлар муҳтасибнинг газабига учрарди. Уч дўст пешин қазоси ўтгунча Иноқий мадрасасининг бир кунжагида бекиниб ўтирдилар. Аваз бир вақтлар мана шу мадрасада таҳсил кўрган, ота-онаси йўқ, салир ҳамхужралари то ҳануз бу ерда халфами, мутаваллига ёрдамчими бўлиб юришарди.

Мезаналардан, пакана миноралардан янграётган ингичка-йўгон азон товушлари тиниб, аҳли мусулмон ўзини намозга урди. Кўчалар хувиллаб қолди. Уч дўст мадрасанинг холи хужрасида бир муддат гурунглашиб ўтирдилар. Жойнамоз қўлтиқлаб ён эшиклардан чиқаётган кишилар кўринганда яна йўлга тушдилар. Узун-қисқа бўлиб Авазнинг Кўҳна Арк ўнгидаги ота дўконига кириб бордилар.

ОҒАҲИЙНИНГ БИР БАЙТИ

Муҳаммад Раҳимхон Тозабоққа сиғмай қолди. Ҳамма нарса унинг асабига тегар, ҳайҳотдай сарой ҳам, ўн беш таноб ерни эгаллаган улкан боғ ҳам торлик қилиб, нафасини бўғаётгандек эди. Хон сарой созандаларининг пири комили Муҳаммад Ёқуб позачини¹ чақиртирди. У қаторига шогирдларини олиб, Феруз басталаган мақомлардан чалди. Хон дарҳол қарс уриб мусиқани тўхтатди. Бу наволар унга кечаги, Шариф тарро жасади устида саросар мингиллаган мусиқани эслатди. Созандалар Хоразмнинг «Чипродалли-далли» туркумидаги ўйноқи термаларига ўтишди. Хонга бу ҳам ёқмади. Гўё унинг кўксига жезтирноқли бир ёвуз махлуқ яширингандай, бу шўх

¹ П о з а — о м о ч.

мусиқа уни безовта этар, махлуқ қийшанглаб хон вужудини аёвсиз тымдалаётгандек эди.

Машшоқларга жавоб бериб, Ҳасан қайғичини йўқлаттирди. Ҳасан қайғичи — хоннинг хос қизиқчиси, бўйи икки газча келар, ориқ, кўса, узун қўллари тиззасигача етар, товуши ҳам расида бўлмаган ўспиринларникидек чийиллаб чиқар эди. Феруз гоҳо ҳазиллашиб уни «Жимит полвон» дерди.

Навкарлар қалъа томонга от чоптириб кетишди. Бозорни, гузару чойхоналарни айланиб чиқишди. Аксига олиб «Жимит полвон» ҳеч қайси кавакда кўринмасди. Излаб-излаб, уни ёпиқ бир фойтуннинг орқасига қапишиб кетаётган ерида топишди. Фойтун Ферузнинг жияни Ҳусайн Муродбекники эди. Навкар от солиб борди-ю, Ҳасан қайғичини улоқдай азод кўтариб эгарга ўнгариб олди. Қизиқчи ёлғондан фарёд қилди:

— Войдод, мусулмонлар! Кўмак этингла! Мени Ҳусайнимдан айирдилар! Гавда кетди у ёна, калла қолди бу ёна! Тўрам билан бир ҳаз этиб¹ мурид овламоқчи эдим...

Ҳасан қайғичини Хеванинг каттаю кичиги, олис овуллардан келувчилар ҳам танийди. У номига хон қизиқчиси бўлгани бидан, жами фақирлар каби аслан сарой душмани эди. Ҳозир кўчадагилар Ҳасан қайғичининг атайлаб бақириб-чақираётганини, баҳонада фойтун эгасининг кимлигини ошкор этаётганини фаҳмлаб, кулиб қўйишарди. Навкарлар отларининг бошини чўрт буриб, Тозабоққа елиб кетишди.

«Жимит полвон» кўринишхона эшигидан ҳатладию чийиллаб бақирди:

— Арслон келбат, Юсуф талъат, пиёдалар суворийси елдим қайғичингиз хизматингизга тайёр, ҳазратим!

¹ Ҳаз этиб — маза қилиб.

Хон одатда Ҳасанни кўрганда: «Ҳим, Жимит, ҳалиям ўлмайд юрибсанми?»— деб кулиб қўярди. Бу сафар бир туки ҳам қимирламади. Нақш-нигорли катта эшикка руҳсиз термилиб ўтираверди. Ҳасан қайғичи жилпанглаб бачкана қилиқлар қилди, аркони давлат сафига яқинда қўшилган амалдорларнинг қилиғини қилиб кўрсатди, айнима латифалар айтди, қўлларида тикка туриб, оёқларини қайчига ўхшатиб наридан-бери юрди — Феруз ҳатто кўнгил учун илжайиб ҳам қўймади. Ҳасан қайғичининг жулдурвоқи кўйлаги хонга Шариф тарронинг баданига ёпишиб ётган чиркин либосини эслатди. Кўнгли озурда бўлди. Беихтиёр бетини терс бурди.

Қизиқчи бугун хонни қитиқлаб ҳам кулдира олмаслигига ақли етдими, ҳафсаласи пир бўлиб ерга ўтирди. Сўнг аста эмаклаб бориб Ферузнинг этагини ўпди.

— Бугун сизни хурсанд эта билмадим. Сиздан қон иси келаётир, хоним...

Муҳаммад Раҳимхон сесканди. Биров бошидан муздек сув қуйиб юборгандек бўлди. Сергакланиб сўради:

— На дединг, итдан тувғон?!

— Сиздан хон иси келаётир, хоним,— деди қўрққанидан Ҳасан қайғичи, — хон иси — райхон иси!

Феруз «Жимит полвон»га ҳам кет, дегандек ишора қилди. Димоғига гуркираб қон ҳиди урилгандек бўлди. Кўзлари жимирлашди. Оқпошшонинг яшил дурлар билан безалган осма соати, ердаги гулдор туркман гиламлари, шифтдаги биллур қандил, ҳатто тахтнинг қирмизи тутқичигача — ҳамма-ҳаммаси қипқизил қонга бўялгандек эди гўё! Қарс уриб мулозимини чақирди. Шароб келтиришни буюрди. Мулозим тилла патнисда бир коса шароб келтирди. Феруз косани оғзига олиб борди-ю, ўқчиб юборди. Назарида гу-

лоб ҳам қондай иссиқ ва шилимшиқ эди. У косани мулозимнинг башарасига қараб отди.

— Сарпоёқлар!¹ Кўрнамаклар! Мен гулоб сўрадим, қон сўраганим йўқ! Қорангни ўчир!

Мулозим гулобга тиқилиб, патнис билан косани олдию таъзим қила-қила тисарилиб чиқиб кетди.

Шариф тарронинг бурнидан тирқираб оққан қон Ферузнинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Қулоғида қариянинг таслими жон олдидаги қарғиши янгради: «Илоё, шол бўлиб, мачал бўлиб ўл!» Хон беихтиёр тиззаларини силади. Таажжубки, унинг чап оёғи увишгандек, ўнг қўлининг бармоқлари ҳам дир-дир титради. Юрагини ҳадик, гумон чертиб ўтди.

Хон шошилич тарзда Ичанқалъадаги Кўҳна арка жўнашни ихтиёр этди. Соқчиларни одатдагидан кўра икки баробар кучайтирди. Пешин намозини адо этиб, йўлга чиқди.

Мана, у ҳозир Кўҳна Аркнинг мўъжаз ҳовлисидаги баланд айвонда хаёлчан ўтирибди. Эғнида хитойи шойидан тикилган кенг, мовий чакмон, бошида тожсиз опшоқ одми салла, кўзларини рўпарасидаги гужумнинг яшил бутоқларига тикиб, чуқур, қизил ёпқичли курсида тош қотган. Бобоқайрағочнинг ўзаро чапишиб кетган шохларига боқиб, «Ислимий мўъжиза» деб ўйлади ва беихтиёр қаршидаги устунга нигоҳ солди. Чорбурчак мрамртошга ўрнатилган сарвдек, қўнғир-тоб устунларга ҳам нозик ислимий нақшлар ўйилган, бу нақшлар печак гулдай бир-бирига чирмашиб, шифтдаги заррин шарафаларга бориб уланарди. Ферузнинг нигоҳи битта устун бўйлаб пастга сирғалди. Устун остидаги кулранг мрамртошга ўйиб ёзилган бир фард ярқираб кўзга ташланди:

¹ Сарпоёқлар — безорилар. }

«Ғариблар кўз ёшин дарё каби оқизмагил, шюҳим,
Сени ҳам зўр этиб қўймас, аларни хор этиб даврон».

Бу байт устоз Огаҳийники эди. Уни Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи тошга ўйиб ёздирган. У пайтлар хон ёш, салтанат жилови энди қўлига ўтган эди. Фуқароларнинг арзи-ҳолини атай мана шу устун қарши-сида ўтириб тинглар, мәрмартешдаги шеърый битик уни гўё адлу инсофга, мурувват ва шафқатга ундагандек бўлиб турарди. Бора-бора хон арз жойини ўзгартирди. Энди у арзгўйларни ҳовлининг кунчиқиш тарафида, юмалоқ кўшикида ўтириб қабул қилар, мәрмартешдаги битик орқа томонида қолган эди. Огаҳийнинг сатрлари содда, аёвсиз эди. Улар фазлу камолда бетимсол бир рутбага етишдим, дея хомхаёл уммонида сузиб бораётган Муҳаммад Раҳимхоннинг сасй-ҳаракатини жиловлаб тургандек эди.

Хон кўзларини юмди. «Сени ҳам зўр этиб қўймас...» Андак мулоҳазага бориб, эътироз билдирди: «Қодир эгамки, бир кимсанинг дастин узун, насибасин зиёда қилиб яратмиш, бас, ул кимса икки дунёда хорлик ва муҳтожлик захрин нўш этмас. Умри фориғболлик ила кечур. Билъакс, кимки бу жаҳонга кемтик бахт ила келмиш, ҳар не зўр қилса, захмату ранж чекса-да, иқбол гулшанидан гул узолмас. Ул кас бамисоли ниёда сифатким, суворийга югуриб етолмас. Азал котиблар ила умргузаронлиқ ёзилгон бўлса не ажаб, устод? Бул боис, шукриллодин ўзга арзим йўқдир...»

Шу пайт эчкининг йўталидай нимжон товуш эшитилди. Хон кўзларини очди. Ҳудайчи букри жосусни енгидан ушлаб пешайвон олдида турарди.

— Муни қурбонлиққа келтурдингму?— деди кулиб

хон. Букри йигит ошқолдоқдан¹ ўрмалаб чиқиб, ўзини хон оёғига ташлади.

— Қурбонингиз бўлай, хоним! Ҳозир тўғри Шариф тарронинг эшигидан келаётирман. Одам тумонат. Кемачилар иш ташлаб, фотиҳада ўтирибдилар. Аваз тарсо, Хонахаробий, Худерган пўта, Отамурод қори, анави, боши бузуқ мударрисингиз Муҳаммад Юсуф ҳожи ҳам бор... Ҳожи шаккоклик этиб, шаънингизни ерга урмоқчи бўлди, ҳазратим. Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтажакман...

— Айтмасанг, тилингни кесиб олажакман!— деди хон. Гўянда ҳиқиллади:

— Илоё ўзинг раҳм эт... Мударрис айтдики, бўри қутурса қавмига чопармиш, деди. Биллоҳи азим, шундай деди, хоним. Ана, дуогўйингиз қори оғам гувоҳ...

Букри йигит хонга зимдан разм солди. Унинг рангидан қаҳри келганини ҳам, бепарволигини ҳам билиб бўлмасди. Жосус сал дадилланиб давом этди:

— Шоирларингизни уллиси Табибий мударрисининг гапина қулди. Марҳумнинг кафанлиги йўқ экан, ҳожи бова муллаваччаларнинг салласини олиб мурдашўйга юборди...

— Бас! — деб бақирди Феруз ва оёғини силтади. Жосус ўтирган ерида кирпидек ағдарилиб тушди. Бир четда турган ҳудайчи лапанглаб келиб йигитни енгидан судраб олиб кетди. Хон кетма-кет қарс урди. Бир йўла икки мулозим етиб келди.

— Қапча, чопқи, қирғич!— деди тишларини ги-жирлатиб хон. Мулозимлар гапга тушунмай донг қо-тиб тураверишди.

— Улган ўжакдай² нега анграйиб турибсанлар?!— Ферузнинг кўзларида ўт чақнади, қўлини қиличдай

¹ Ошқолдоқ — зина, пиллапоя.

² Ужак — бузоқ.

сермаб устунни кўрсатди.— Анави битикни ўчириб ташланглар! Қайтиб кўрмай! Йўқ, ўрани¹ олиб, ўзгасини қўйинглар!

Хон оғир қўзғалиб ўрнидан турди. Хосхонасига кирди. Бир муддат ёнбошламоқчи бўлди. Яна ўнг қўли увишиб, оёқлари зирқиради. Қулоқларида уч калима сўз ўрин талашиб акс-садо берди: «Илоё, шол бўлиб, мачал бўлиб ўл...», «Сени ҳам зўр этиб қўймас...», «Бўри қутурса, қавмига чопармиш...»

У беҳузур бўлиб бўқасини кўтарди. Яна асабийлашиб қарс урди. Чопиб келган мулозимларга амр қилди:

— Саманимни эгарласинлар. Мухримжона бора-жакман!

Аркда тўс-тўполон кўпди. Муҳаммад Раҳимхои соний Саид Баҳодирхон ҳазратларининг шаҳристон сайрига отланганини маълум қилиб, икки жарчи икки тарафга от солиб кетди. Машшоқлар дарҳол «Хон чиқар» дейиладиган тантанавор мусиқани бошладилар. Карнайчилар карнайларини, ноғорачилар ноғораларини созлаб, дарвоза ёнига келиб турдилар.

Хосхона эшигида салтанат соҳиби кўринди. Икки ёнда аркони давлат қуллуқ мақомида турибди. Шеърый битик ёзилган мрамартош олдида чопқи, қирғич ушлаган уч-тўрт уста куймаланар, мазмунан, битикни қай йўсинда қириб ташлашни маслаҳат қилишарди. Улар хонни кўриб лому алиф сингари қуллуқда қотишиди, зора хон ҳазратлари мурувват этиб, битикни ўрнида қолдирса, деган умид учқуни бор эди кўзларида. Феруз усталар ёнидан ўтаётиб бир сония тўхтади. «Майли, битикка тегманглар», демоқчи бўлди. Кейин индамай ўтиб кетди.

Қурулли сарбозлар дарвозадан отилиб чиқишди. Уларнинг ортидан карнайларини осмонга ўқталган кар-

¹ Ура — устун.

найчилар, вазиру уламо, тўралар, оталиқлар, ясовуллар, девонбегию мирохўрлар гурас-гурас бўлиб кўчаларни тўлдирдилар. Уртада Муҳаммад Раҳимхон. У одмироқ кийимда. Белида заркамари ҳам, рамзий ханжари ҳам йўқ. Бошда тожи ярқирайди, холос. Хон Моҳирўйжаҳонга ҳар сафар мана шундай оддий кийимда боради.

Феруз Дешан қалъада, Чодирли эшон мозорининг қибла тарафида ўз номига атаб мадраса бино қилдирган эди. Мадраса чорбурчак, бежиримгина. Ҳовли ўртасида бир туп азамат тут ўсади. Ана шу мадраса тўрида неча замондирки, усталар шоҳона даҳма қуриш билан овора. Гумбазлар битган, ёнлама ҳужралардаги хилхоналар ҳам тайёр. Феруз ўқтин-ўқтин бориб хабар олади. Даҳманинг гоҳ тарҳи ёқмайди, гоҳ қабр тошига битилган оятлар. Аслида у турли баҳоналар билан усталарни қасддан шошилтирмаётган эди. Ахир, кийим битса, уни киймоқ керак. Даҳма тайёр бўлса, унга кириб ётмоқ лозим. Ҳозирча Феруз бу ёруғ жаҳондан, бу тожу тахтдан кўнгил узишни ўйлагани ҳам йўқ.

Сарбозлар йўл четига қочолмай қолган одамларнинг бошига қамчи ёғдирадилар, карнайчилар карнайларини чор атрофга буриб вот-вотлатадилар, буломонлар чийиллайди, ноғора гумбирлайди, бахмал ёпиқчиқли арғумоқлар кўкка сапчийди. Ферузнинг оппоқ самани тилла сувлиғини чайнаб пишқириб бормоқда. Хоннинг хаёлидан Огаҳийнинг байти кетмай қолди. «Усталар на қилдилар экан битикни? Чопиб ташладиларму ё ҳамон сустлик қилмоқдаларму? Сездим, қиртишламоққа қўллари бормай турибди аларнинг».

Моҳирўйжаҳонга яқинлашган сари хоннинг кўнгли алағда бўлаверди. «Сени ҳам зўр этиб қўймас...» Охири у чидамади. Хос навкарини чақириб амр қилди: — Саройга чоп! Айт, битикка тегмасунлар. Имиллама, манглайи қора!

Феруз ғайриихтиёрий равишда отининг бошини тортиб Моҳирўйжаҳонга яқинлашар экан, хаёлидан хунук бир фикр кечди: атрофдагилар уни карнай-сурнай билан сўнгги бор хилхонага узатиб бораётгандек, у даҳмада энди абадий макон қуриб қоладигандек эди.

ИНТИҚОМ УРУҒИ

Кўҳна Аркдан шундоқ чиқаверишда, ўнг қўлда зиндон. Рўпарада Мадрайимхон мадрасаси. Зиндон ёнидан бир арава сиғадиган тор кўча ўтган. Эллик қадамча юрсангиз, Муҳаммад Амнхон Мадрасасига борасиз. Ундан ўтиб дарвоза орқали Дешан қалъага чиқиш мумкин. Мана шу кўчанинг ўртариғида, Қалта минор тумшуғида Утар бобонинг сартарошлик дўкони бор. Уни Утар бобо кўп йиллар илгари, Хевани рус аскарлари забт этмасдан бурун сотиб олган. Аваз гоҳо отасидан, бошқа ер қуриб қолганмиди, нега бу ердан олдингиз, дея сўраб қўярди. «Мен эмас, хон олдирғон дўконни,— дейди ота қовоқ солиб, ихтиёр менда бўлса, илоннинг ўрдасига яқин келармидим? Подшоларнинг кўзидан нарироқ турган яхши, болам». Бу гап ҳақ. Утар бобонинг отаси Гадойниёз бобо ҳам хон табиби эди, сарой одамларидан ҳисобланарди. У оламдан ўтгач, тахтга шаҳзода Муҳаммад Раҳимхон ўтирди. У Полвонниёзни саройда табиб қилиб олиб қолди. Ёш табиб ёш хондан бир дўкон қурмоққа изн сўраганда ҳазрат рози бўлдию Аркнинг рўпарасидан жой кўрсатди. Эҳтимол, хон табибни истаган пайтда топиш осон бўлсин, деб шундай қилгандир. Хуллас, қўшалоқ бўйрадек келадиган ерда Полвонниёз табиб сартарошлик дўкони очди.

Табиб хонга садоқат билан хизмат қилди. Узи мадраса кўрмаган чаламулла бўлса-да, зийрак ва абжир эди. У Хевада «Қўли енгил сартарош» деб ном чиқар-

ди. Хонзодалар, тўралар, умуман саройдаги эътиборли сипоҳиларнинг фарзандларини суннат қилиб, аҳли муслмон қаторига киритиш Полвонниёзнинг бўйнида эди. Йиллар ўтиб, Полвонниёз деган ном аста-секин унутилиб, унинг лақаби азбаройи ҳурмат Утар¹ бобога айланди. Хон табобат, муолажа масалаларида Утар бобога тез-тез маслаҳат солар, унинг гапини инобатсиз қолдирмас эди. Саройда хоннинг кўзига тик боқиб, кўнглига келган гапини тап тортмай айта оладиган жасур ва нуфузли кишилардан бири ҳам мана шу Утар бобо эди.

Беш-олти йилдирки, дўкон Авазга қолган. У гоҳо, сабаби тирикчилик дегандек, дўконни очиб ўтиради. Шоҳ хизматиغا киргандан бери эса деярли қўли тегмай қолди. Онда-сонда бўлмаса, Аваз дўконга қадам босмас, ёзда Пишканик қишлоғидаги боғ ҳовлига чиқиб кетар, кўлларга бориб балиқ овлар, аксар вақт ижод билан банд бўларди. Мана, энди саройдан бутунлай этак силкиди-ю, Мутриб билан Чокарни олиб, унут бўлаёзган эски дўконига келди. Икки ёрмали ўймакор эшик нола қилиб базўр очилди. Бўсагани тўрт энлик тупроқ қоплаган. Дўкон икки бўлмали эди: кичкина айвончадан ўтиб кириладиган даҳлиз ва соч-соқол олинадиган ичкари хона. Даҳлиз ифлос, супурилмаган, вассажуфтли пастак шифтда қора ипдай бўлиб ялтироқ куя-қурум осилиб ётарди. Кўча тарафга қараган дарчага мойқоғоз ёпиштирилган. У кирлаб, ташқари кўринмайдиган бўлиб қолибди. Бир четда эски мангал, синиқ курси. Қираверишда, ўнг томон деворга катта кўзгу осилган. Уни бир энлик чанг босибди.

Аваз ичкари бўлмага ўтди. Бу ер ҳам қаровсиз эди. Аваз бир вақтлар асбоб-анжомини қандай ташлаб кетган бўлса, шундайлигича ётарди. Пичоқ солинадиган қўшбоғлар, пиёла-коса сақлаш учун мўлжалланган

¹ Утар— сартарош дегани.

қовда. Рўпарада чархқайиш. Отаси Афғонистондан олиб келган дандон сопли устара ярим очиклигича чормихга илиниб турибди. Аваз бир дақиқа атрофга паришон боқиб туриб қолди: «Бечора ғарибу вафодор нонхонам!.. Узинга қайтиб келдим яна. Энди сени тарк этмагайман. Қадим замонларни тиклагаймиз. Тағин ўқишмалар қилажакмиз, жўралар жам бўлиб муסיқа янгратаймиз. Амирнинг ошидан фақирнинг мушти авло, дейдилар, дўконим!» Аваз бурчакда осиглиқ танбурнинг якка симини чертиб қўйди. Нимқоронғи хонада жаранг товуш эшитилди. Бу товуш унга йигитлик чоғларини, мана шу дўконда ўтказган хуррам кунларини эслатди. Бир пайтлар бу дўкон гавжум эди, бу ерда қизгин мушоиралар бўлар, бир ёнда Мутриб кўзларини юмиб танбурни сайратар, ҳазил-мутоиба авжига чиқар, Авазнинг эски қадрдоғни, асли-тагини ҳам, ёшини ҳам аниқлаб бўлмайдиган Ҳасан қайғичи хон амалдорлари ҳақида ичакузди ҳангомалар айтарди. Одамлар кўпинча соч-соқол олдиригани эмас, «Ўтар бобонинг дўкониде бир муддат истироҳат қилгани» тўпланардилар. Аваз ўша шўхшанг дамларни қайта тиклашни қўмсаб, хаёлчан турарди. Чокарнинг товуши эшитилди:

— Ҳўв, бегим, намозни қазосини ўқиётирсанми, на бўлди?

Аваз биродарларининг олдиға чиқди. Ён чўнтагидан кумуш танга олиб Чокарга берди:

— Хоннинг ақчаси бу. Киссамни ҳаром этиб ётиб эди. Тўртта гўмма¹ ол, қолганини қаландарға бер. Биз Рўзимбой оғанинг чойхонасида бўламиз.

— Қаландарға бериб нетаман?— деди Чокар ҳазилнамо.— Неча кундирки, киссам касал. Ке, бугунча сенга ўзим қаландар бўлай.— Чокар кумуш тангани кафтида ирғитиб ўйнади. Кўзлари чақнаб шеър айтди:

¹ Гўмма — сомсанинг бир хили.

Васлин истаб жаҳон бозорида
Олам аҳли бошида савдосидур.
Ҳам фақиру ҳам ғани девонаси,
Ҳам қарию ҳам йигит шайдосидур,
Топмаса гар илтифотин ҳар киши,
Хордир, гарчи жаҳон доносидур!..

Бу Огаҳийнинг пул ҳақида айтилган чистони эди.
— Бор, бор!— деди Аваз Чокарни аста елкасидан туртиб.— Огаҳий бўлишингга ҳали қирқ қовун пишиги керак.

Чокар йўрғалаб чиқиб кетди. Аваз билан Мутриб эшик зулфинига михчўп тикиб, Муҳаммад Аминхон мадрасаси томон буриларди. Аваз, Сайфий деган таниш муллаваччани топди, унга дўконни супуриб-сидириб қўйишни тайинлади.

Йўлга тушдилар. Мутриб чопонига ўраниб жимгина бормоқда. Унинг феъли қизиқ. Ранжлигини ҳам, шодлигини ҳам сездирмайди. Суюнса, хохолаб кулмайди, дард чекса, оҳ-воҳ қилмайди. Жуда кўнгли тўлиб кетса, қўлига танбурми, дуторми олади-да, бошини эгиб, кўзларини юмиб мақомлардан чалаверади, чалаверади. Сўнг — дарвешмисол, этагини қоқиб туриб кетади. Мутриб Аваздан бир мучал катта. Аваз ибтидий мактабга қатнаб юрганида Мутриб саройга таклиф этилган, салкам йигирма йилдан бери Феруз хизматида эди. Унинг Хонахаробий тахаллусига сазовор бўлиши ҳам тасодиф меваси эди. Бир сафар хон иттифоқо Мутрибнинг ғариб кулбаси ёнидан ўтиб қолади. Шоир ярим ҳазил йўсинда: «Фақирнинг кулбаи аҳзанига марҳамат этгайсиз», дейди хонга. Феруз тўкилай деб турган пастқам уйга имо қилиб кулади: «Қунжагинг хароб-ку, Матасан! Бас, бугундан эътиборан сенинг лақабинг Хонахаробий бўлсин». Шундай қилиб, шоҳдан бир илтифот кутган Мутриб қуруқ тахаллус эгаси бўлиб қолаверди. Бир томондан янги та-

халлуси ўзига ҳам ёқди. Хевада исми чиққан Ҳожи табибнинг ўгли, мадрасани офарин ила битказган зукко шоир, чертимда беназир созанда-ю... Хонахаробий! Хон ноўрин лутфи билан гўё ўз фуқароларининг тақдири тоабад чор-ночор кечмоғини ваъда қилгандек эди.

Аваз Мутрибни пинҳоний, иродасиз бир меҳр билан суюди, унга ҳамиша қалбан талпинади. Аваз ўз феълини билади, у инжиқ, юраги тор, қўрс. У гоҳо Чокарга, Нодимга, ҳатто устоди Табибийга дағаллик қилиши, қаттиқ гап айтиши мумкин, аммо негадир Мутрибни кўрганда ювош тортади, шаштидан тушади. Унга қўрслик қилолмайди. Мутрибнинг туриш-турмушидаги хокисорликми, ҳалимлик ё сокинликми, нимадир Авазга тез ва кучли таъсир қилади. Шунинг учунми, кўкси зардобга тўлиб, дардини кимга айтишни билмай қолган кезларида Аваз Мутрибни соғинади, унга кўнгил ёради. Энди қирқни қоралаган бўлса-да, қариядай сипо, ўйчан, камсухан ва доништабиат оғасининг сўзларига жон қулоғини тикади.

Рўзимбойнинг чойхонасига йўл солишаркан, Аваз гап очди:

— Оға, мен саройдан кетдим,— деди Мутрибнинг бетига боқиб,— азондан буён айтай дейман, сира ўрни бўлмайди.

— Ажаб!— деди Мутриб, жунжиккандай елкасини қисиб.— Кетажагингни сезиб юрардим. Шариф таррога қараб турган экансан-да? Хоннинг иши жон олмоқ бўлиб қолди. Бу ўйин қачон поёнига етади, бир худо билади.

— Моҳирўйжаҳон ҳам тезроқ битмади, — дея уҳ тортди Аваз.

— Ҳов, битганда-чи? Бисмилло деб даҳмасида узун тушиб ётиб олармиди хонинг? Оқсоқол даҳмага кирса, қорасоқол тахтга минади. Мадраймхоннинг изинда юрган кучуклари кўп. Саид Абдулла бангиси

бор, Исфандиёр деган даллиси бор. Акам қачон ўлар экан, деб кўз олайтириб ўтиришибди. Э, Аваз-эй! Шоҳлар мисли тегирмонтош, халқ буғдой. Токи буғдой бор экан, тегирмон айланаверади.

— Оға,— деди Аваз,— ўша тегирмонтошни бир уриб парчалаб ташлайдиган куч дунёга келармикан? На дейсиз? Ахир, тошнинг ҳам умри боқий эмасдир? Бир кунмас, бир кун заволга етар? Уни айлантирадиган шовва абадул-абад оқмас, бир кун тўхтар?

Мутриб: «Хаёлпарастсан, иним», дегандек, Авазга таънаомуз разм солди.

— Инсон фарзандининг кўнглида муз бор экан, шовва тўхтамайди. Тегирмонтош айланиб, буғдойни янчаверади. Инсон мукаррам, инсон улуғ. Унинг олдида етти иқлим саждага келади. Илло, биз нафсимизнинг қулимиз. Шоҳу гадо — барча баравар қул. Бошимизга тушган неки фалокат, бадбахтлик, зулм, хорлик бўлса, бари шундан, нафсимиздан. Қаноат йўқ ерда мурувват йўқ, мурувват йўқ ерда имон йўқ. Имон бўлмагач, олқиш ҳам ўлади. Олқиш бўлмагач...

— Тегирмонтош айланаверади,— дея Мутрибнинг гапини илиб кетди Аваз.

— ...буғдойни эзаверади. Замонлар шундай кечган, бундан кейин ҳам дигиржакдай¹ кечаверади. Ҳар замоннинг ўз сангтароши бор, соҳиби давронига тош йўниб бераверади, Авазбек!

Аваз дилида Мутриб билан келишмади. Дунёда нимадир ўзгариш керак-ку? Лекин — нима? Буни билмайди. Наҳотки, бировнинг бармоғидан паловнинг мойи томчилаб тураверса-ю, биров Шариф тарронинг неварасидай шишиб ўлаверса? Йўқ, Аваз бунга қарши, бунга кўнмайди. Дунёда адолат, яхшилик, бахт деган нарсалар ҳам бор-ку? Улар ҳам кимгадир насиб этмоғи керак-ку?

¹ Д и г и р ж а к — ғилдирак, чиғирик.

Аваз индамади. Мутриб ҳам жим. Улар илгарилар-вердилар. Боғча дарвозасига яқинлашдилар. Дарво-за ёнида бўйнига қора кашкул осиб, бошига учлик қалпоқ кийган давангидай қаландар турарди. Кўзларининг чақнаб ёниши, тиниқ, жарангдор товушига қараганда ҳали ўттизга ҳам кирмаган ёш йигитга ўшарди. У овозини баланд қўйиб, охират кунидан ваъз айтарди:

Юборса номани раҳмат йўлидин,
Келур нома у қулнинг ўнг кўлидин.
Агар нома келур бўлса ғазабдин,
Келур орқасидин ё даста чапдин.

Аваз дарвеш йигитнинг ёнида тўхтади:
— Э, худонинг суйган бандаси! Ғазалнинг тозасидан йўқми? Билсанг, ўқи, ҳаз этайлик!
Йигит форсча бир байт ўқиди.
— Бобо Урёний бу, биламан!— деди Аваз.— Бошқа ўқи!

Дарвеш энса қашиб, ўзга ғазал бошлади:

Илоё, барчани қуллуққа хос эт,
Мени мендин олиб, бир йўл халос эт...

— Э, бу ҳам кўҳна! Хожа Аҳмади Яссавийнинг ҳикматларини ким билмайди!

Қаландарнинг ғаши келиб, «Бобо Равшан»дан сайрай кетди.

— Кўҳна!— деб бақирди Аваз.— Сен тозасини топиб айтки, мен сенинг сулукингга таҳсин айтай!

Ваъзхон йигит овозини баланд қўйиб, Боқирғонийдан, Иброҳим Адҳамдан, Румийдан кетма-кет байтлар ўқиб ташлади. Аваз: «Йўқ-а, шу тозами? Мадрайимхондан ҳам кўҳна-ку?»— деб қовоқ осди. Охири йигитнинг жазаваси тутди.

— Ут, ўт-а, тарсобачча!— деб бақирди.— Мен сенга авлиёманми? Шоир замондай лоф уради-я!

— Тўғри топдинг, худонинг суюкли бандаси,— деди кулиб Аваз,— мен шоир Авазман. Энди мендан тингла, йигит!

Аваз дарвешнинг ҳайратдан катта-катта очилган кўзларига қараб қироат қилди:

Чарх уриб бошинг уза, билким заранг тош айланур,
Тоша боқсанг кўзларинг тингай, йигит, бош айланур!

— Мана бу тоза шеър!— деди Аваз жўшиб ва қаландар йигитнинг кашкулига жиринглатиб танга ташлади-ю, Мутрибни енгидан тортиб йўлга тушди. Дарвеш лол-караҳт бир аҳволда қолди. Сўнг: «Аваз оға!» деганча унинг изидан бир неча қадам эргашди. Бироқ Аваз оломон ичиди ғойиб бўлган эди.

Рўзимбойнинг чойхонаси созандалар, умуман, ринд кишилар йиғиладиган ер эди. Рўзимбой элликларни қоралаган, басавлат, ҳар билагини келисопдай келадиган полвон киши. Бир замонлар буёғи Бухоро, буёғи Қўнғироту Марвгача бориб кураш тушган. Бир олишувда оёғи синиб оқсоқ бўлиб қолган. Шундан бери чойхона очиб тирикчилик қилади. Ўзи шоиртабиат, чертим, айтим деса жонини беради. Чойхона тўрида доим дуторсетор осифлиқ. Қишу ёз чилдирма қиздиргани манғалда саксовул чўғи яшнаб туради. Аваз ҳамфикрлари билан тез-тез шу ерга келади. Хонликдаги ишлардан гаплашадилар. Қаландар дўнмас, Хўжашукур каби устоз созандаларнинг завқиёб мусиқаларини тинглайдилар, ғазалхонлик қиладилар. Нўғай мулла Рамзон Русияда чиқадиган газеталарни ўқийди. Бу ерга хон айғоқчилари оёқ босишга ҳайиқади. Рўзимбойнинг қаҳри ёмон. Урмайди, сўкмайди, ўтинхонага олиб кириб чўғ солинган манғалга ўтказди. «Рўзим-

бойнинг манғалидан кейин не-не гўяндаю айғоқчи бир ерда ўтиролмайдиган бўлиб қолган.

Чойхонада одам сийрак эди. Рўзимбой қатда омонат ўтирибди. Чокарнинг қўлида танбур. Патнисда устига товоқ тўнкарилган гўмма.

— Иби, Авазхон!— деди Рўзимбой катдан ирғиб тушиб.— Сариқ сувимиз ёқмай қолдими, на гап? Бугун саккиз кун бўлди қадам босмайсиз-а?

У Мутриб билан ҳам қучоқлашиб кўришди.

— Келинг, уста. Мана бу Матюсуф танбурни қулоғини бурайвериб, қулоғимни еяжак бўлди. Ўзингиз олинг асбобни.

Мутриб лутф қилди:

— Сиз Матюсуфнинг қулоғини бурамайсизми, Рўзимбой!

Қулишдилар. Чойхоначи қовурилган балиқ, зоғора нон, кумуш қумғонда чой келтирди. Мутриб танбурни қўлга олди. Даромадни ташлаб ўтиб, бир йўла авж пардадан — фарёддан бошлади. Чокар чилдирмада аста-секин усул бериб ўтирди. Мусиқани эшитган йўловчилар чойхонага бош суқиб кирар, бекорчироқлари таъзим қилиб келиб, бир чеккароққа боғдош қуларди.

Бир пайт олисдан жарчининг хирилдоқ, жонсарак товуши эшитилди. У Моҳирўйжаҳонни кўргани Саид Муҳаммад Раҳимхон Баҳодирхон жаноби олийлари ташриф буюражагини хабарларди. Мутрибнинг бармоқлари парда устида тўхтаб қолди. Аваз унга маъноли қараб қўйди ва:

— Ҳазрати олийлари Мўҳримжонга серқатнов бўлиб қолдилар,— деди.

Ҳозиржавоб Чокар луқма ташлади:

— Охири... ҳазратимга хайрли бўлғай.

Хоннинг бу кўчадан ўтиши даргумон эди. Шундай бўлса-да, Рўзимбой тери челак — қова кўтариб сув сепгани ташқарига чиқди. Жарчининг товуши тобо-

ра яқинлашиб келарди. Одамлар ваҳима ичида тарқала бошладилар. Хон ўтарда ҳеч кимсанинг дўконда, чойхона ё мадрасада ўтиришга ҳаққи йўқ, барча кўчага чиқиб, хонни дуо қилиб туриши, қариялар фотиҳа бериши даркор эди.

Ҳадемай, саройдан чопар келди. У Мутриб билан Чокарнинг буёққа кетганини дўкондаги муллаваччадан эшитибди. Чўғирмасига чопарлик нишони — сочбоғдай кўк латта боғлаб олган отлиқ навкар хон ҳазратлари Мутриб билан Чокарни сўраётганини айтди.

— Авазни йўқламадими ҳазрат?— деди ажабланиб Чокар. У ҳали дўстининг ҳамойил топширганидан беҳабар эди.

Навкар ўрнига Мутриб жавоб берди:

— Эшитмадингми, дунёбеҳабар? Аваз оқшом биз каби маддоҳ шоирлар тўдасини тарк этибди. Энди у — бир ён, биз — бир ён. Саройга борсин, оёғини уриб синдираман.

Навкар Мутрибнинг «пўписаси»ни маъқуллаб бош ирғаб қўйди.

— Хон ҳазратлари бизни фаромуш этган бўлсалар, ўзимиз марҳамат айлаб боражакмиз,— деди Аваз ва шитоб билан ўрнидан турди. Навкар от чоптириб кетди. Чокар Авазни қучоқлаб йўлини тўсди:

— Жинни бўлма, жўра. Сен энди саройга бегонасан. Йўнмаган таёқ сингари ўз бошингга калтак бўлиб тушма. Бу шахдинг турса, хон олдида ҳам ўйини кўрсатажаксан.

Аваз гапга кўнадиган аҳволда эмас эди. Гарчи у шоҳ хизматидан ихтиёран кетган бўлса-да, шу чоғда ўзини камситилгандек ҳис этди.

— Кетдик!— деди йўл бошлаб.— Хон ҳазратлари маҳтал бўлиб қолмасинлар!

Моҳирўйжаҳонга Аваз яшайдиган Меҳтаробод маҳалласи орқали ўтса ҳам бўларди. Авазларнинг кўчасига етганда Чокар дўстининг енгидан тортди:

— Жўра, шу сафарги зиёратингни менга бағишлай қол. Ўзим сен учун Чодирли авлиёга фотиҳа ўқиб қўяй. Нотавон кўнглим бир балони сезиб турибди.

— Овора бўласан, Матюсуф,— деди Аваз қовоқ солиб,— бораман. Оқшомдан бери назмгўй қассобнинг рафторини соғиндим.

Улар Алакчи маҳалласига етганларида карнайчиларнинг саси ўчди. Моҳирўйжаҳон гумбазлари кўринди. Атрофдаги кўчаларда одам қалин. Ҳамма хон ўтишини кутиб, қўл қовуштириб турибди. Олдинда отлиқ соқчилар. Аҳли уламо қуршовида Муҳаммад Раҳимхон кўринди. Пиёдалар сирасида кекса муаррих ва шоир Мирзо, Табибий, Баёний кўринди. Улар хон ортидан ҳовлига кириб кетдилар. Аваз шериклари билан даҳма эшигидан четроқда турибди. Бир замон Мутриб ила Чокарни ҳам чақириб олишди. Аваз сиртда, бегоналар ичида якка ўзи сўппайиб қолди.

Бир қумғон қайнайдиған фурсат ўтди. Хон хилхонасини кўриб бўлган шекилли, ташқарига ҳаллослаб қўриқчилар чиқа бошлашди. Даҳма биқинидаги икки газ баландликда тахтиравон қилинган эди. Хон бошлиқ аркони давлат, дин пешволари тахтиравонни эгаллашди. Ниёзмуҳаммад охунд олдинга чиқиб, хон ҳақиқага дуо қилди, дорулфанода узун умр, дорулбақода саккиз беҳиштнинг роҳат-фароғатини тилади. Шу пайт Мадрайимхоннинг кўзи Авазга тушиб қолди. У Авазнинг саройни тарк этганини эшитган эди.

— Ҳм, Аваз, бу ерда нима еб юрибсан?— дея сўради хон. У гўё: «Сен менинг фуқаром эмассан-ку, салтанатимга адашиб келдингми?»— деяётгандек эди. Бу Авазга алам қилди.

— Жаноби... ҳазрати олийларининг бўлғуси маконларини соғиниб келдим,— деб жавоб қилди Аваз Ферузнинг кўзига тик боқиб.

— Кўрдингми? На қусури бор?

— Зоҳиран мукаммал, хоним,— деди Аваз, овози-

ни баралла қўйиб,— ботинан... андак етишмовчилиги бордек. Жонимни ўзимга раво кўрсангиз айтурман.

— Жонинг ўзингники, айт!— деб амр қилди хон.

Аваз жилмайди.

— Подшолар сўзи — сўзлар подшоси. Айтажакман. Даҳмангиз маҳобатли, хоним. Илоё буюрсин. Менга у олтин бешикни эслатмоқда. Маълумки, бешикнинг армони — чақалоқ. Бу даҳмага чақалоқ етишмай турибди, холос!

Оломон бир гувранди. Авазнинг ёнида кимдир ҳиринглаб кулди, кимдир: «Астофурилло!»— деди. Табибий бошини чайқади. Хон ёнида турган хос навкар қиличини ушлаб беихтиёр бир қадам олға босди. Лекин Муҳаммад Раҳимхон пинак бузмади. У эл олдида сўз бериб қўйган, ҳозир чидамоғи лозим эди. Хон Авазнинг галини эшитмагандек, бетини буриб қаватидаги наққошга нимадир тайинлаган бўлди.

Аваз ҳамойил топширганда хоннинг бетига бир шаппати ургандек бўлган эди. Энди раият олдида унинг шармандасини чиқариб бу бетига ҳам шапалоқ тортди гўё. Соҳиби давронлар эса, шаппати еб эмас, шаппати улашиб ўрганган. Буни Аваз билар, аммо ўз насибаси уни қачон, қаерда кутиб турганини билмас эди.

ШУМОЁҚ ЖАРЧИ

Бир печа кундирки, сартарошхона очиқ. Аваз азонлаб туриб дўконига шошилади. Пақирни олиб Жинкаминор ёнига боради, қудуқдан сув келтириб айвонга, дўкон ичига қалин қилиб сепади. Сўнг қумфон-самоварга ўт ташлайди. Кейин ичкари хонага ўтади. Устарагарини қайраб, жомойна олдига тахт қилиб қўяди. Белига пешматини боғлайди. Бир муддат кугади. Одам кирса-кирди, бўлмаса, ҳазрати Навоий ё устод

Фузулийнинг девоници олиб, айвонга чиқади. Тоза ҳавода ўтириб ғазалхонлик қилади. Бугун қизиқ бўлди. Аваз қўлтиғида бир ўрам саксовул билан (самовар учун) Боғча дарвозадан ўтаётган эди, тунов кунги қаландар йигитни кўриб қолди. Унинг қадди расо бўлиб қолгандек эди. Товушини баралла қўйганча, негадир осмонга боқиб Авазнинг шеърини ўқирди:

Чарх уриб бошинг уза билким, заранг тош айланур,
Тоша боқсанг кўзларинг тингай, йигит, бош айланур.

Авазнинг юраги қалқиб тушди. Дарвешнинг ҳофизасига қойил қолди. Қашкулга майда пул ташламоқчи бўлиб кассасига қўл солди-ю, таниб қолиб ёпишмасин деб, одамлар панасида ўтиб кетди.

Дўконга келиб бир озгача ўйланиб ўтирди. Қаландар йигитнинг охираат нағмаларига қарама-қарши ўлароқ айтган бадиҳаси унинг хотиридан чиқаёзган эди. Ички бир қаноат, ҳаяжон, ғурур ила пичирлади: «Тоша боқсанг, кўзларинг тингай, йигит, бош айланур...» Ёмон айтмабди чоғи. Маҳтасан оғанинг шарофати бу. Дарвоқе, оға кўринмай қолди. Тинчликмикан? Ўксириб¹ юриб эди, ётиб қолмаган бўлсин-да».

Самовар жиғиллади. Аваз ўтхонага ёғоч қошиқдай иккита саксовул ташлаб, ичкари кирди. Бурчакдаги хонтахта ёнига бориб ўтирди. Жузвдонда ўрам ўрам қоғозлар ётарди. Улар Авазнинг кўҳна, янги ғазаллари. Анчадан бери ғазалларини тартибга солиб, бир девон тузмоқчи бўлади. Девоннинг номи ҳам тайин: «Саодат-ул иқбол». Аммо сира қўли тегмайди. Неча йилдирки, шоҳ хизматидан бўшамеди. Нимагадир кейинги кезларда Феруз мушоираларни, базмлару турли хил йиғинларни, шикорни кўпайтириб юборган

¹ Ўксириб — йўталиб.

эди. Табибий бошлиқ шоири замонлар баъзи кунлари тўрт маротабагача Тозабоққа қатнардди. Мана, энди шоҳона хизматлардан дархон бўлди. Энди ғазаллари, мана бу ота дўкони билан дардлашгани фурсат етарди. У кўҳна ғазалларидан айримларини олиб ўқиб кўрди. Кўнгли тўлмади. «Қаломи мавзун,— деди ичинда,— чиройли сўзлар мажмуасидан иборат бўлибди. «Жоду кўзлар», «ўймоқсифат дудоқлар», «зулфи паришонлар». Хуллас, сурат бору, сийрат йўқ. Сийратсиз тана ўлик эмасми? Қуруқ маддоҳликдан на ҳожат? Асл шоирга маноқиб¹ муносибму? Шеърки, ўз соҳибининг юрак қонидан пайдо бўлар экан, ул ўшал қон каби ҳаётбахш бўлмоғи лозим эмасми? Шеър битмоқдан муддао ёлғиз кўнгилдаги ғам-андуҳни тўкиб олмоқ холосми? Шоир юрагида элнинг дарди, раиятнинг эртакка солиб қўмсаган тилаклари, мунглари, кўзёшлари, армонлари акс-садо бермагайми, Аваз? Йўқ, мен минбаъд бўлакча шеърлар ёзажакмен! Мен энди не битишни билурмен».

Аваз яна аллавақтгача қоғоз титкилаб ўтирди. Қўлига йирик, жали ёзувда битилган қоғоз илинди. Уқиди:

Бечора чора истар,
Бир чора замон борму?

Мамнун бўлди. Қоралама байти экан. Қачон ёзилган — ёдига келмади. «Ҳали чала бу, Оёғи бору, боши йўқ. Калла топиш керак бунга».

Бир ўрам қоғоз олди яна. Бу майда, қора снёҳда кўчирилган ғазаллар. Чокарнинг хушхатини Аваз дарров таниди. «Икки кун бўлди далли кўринмайди»,— дея дўстидан ўпкалаган бўлди. Сўнг унинг узрини эслади. «Мадрайимхоннинг икки қадоқ жўғарнисига

¹ Маноқиб — мақтов, мадҳу сано.

кун кўриб бўлмаётир, жўра,— деган эди Чокар. Ферузнинг «Қалам учи»га имо қилиб.— Гандимиёнга чиқиб бир йўниб келай». Чокар яхшигина дурадгор — йўнувчи уста эди. У тирикчилик деб Хева биқинидаги Гандимиён қишлоғига кетганди.

Эшикда оёқ товуши эшитилди.

— Утар бобонинг дўғмаси¹, бормисан?

— Ҳовва.

Аваз Юсуф ҳожи — шоир Зорийни овозидан таниди. Шахдам туриб унга пешвоз чиқди. Зорий ичкари кириб, пастак курсига ўтирди. Фотиҳа қилди:

— Дераверсин². Нечиксан?

— Қуллуқ, тақсир,— деди Аваз ва ташқарига ишора этиб кулди:— Мана, зиндонга қоровул бўлиб... ўтирибмиз.

Зорий хон билан Авазнинг Моҳирўйжаҳондаги савол-жавобини эслатиб ҳазил қилди:

— Хон инсофли экан. Мен Мадрайимхон бўлсам, Моҳирўйжаҳондаги гапинг учун итнинг олдига боғлардим сени, шаккок!

— Узим ҳам улли итнинг ўнгида ўтирибман, ахир. Бундан ортиқ на қилай, тақсир?

Аваз Аркни, тахт эгасини кўзда тутаётган эди. Бунини фаҳмлаган Зорийнинг юзига кулги югурди.

— Келинг, тақсир,— дея Аваз қўл қовуштириб ҳожининг соч-соқолига қаради.

— Сартарош соқолга, дўзанда оёққа қарайди, деганлари рост экан. Усталик ишим йўқ. Самўр чой ичгани келдим. Қайнадимми?

— Товушини эшитмадиларми, тақсир?— деб илжайди Аваз.— Бир замон бўлди, меҳмон чақиради. Мен лип этиб баққолга чиқиб келай.

¹ Дўғмаси — боласи, фарзанди.

² Дераверсин — дуо. Оллонинг марҳамати тегаверсин, дегани.

У пешматини ечиб, чиқиб кетди. Салдан кейин бир ҳовучдан майиз, новвот кўтариб келди. Чой дамлади. Зорийнинг ёнига чордана қурди.

— Саройда на гап, ҳожи ота? — дсб сўради Аваз сопол пиёлада чой узатиб.— Мушоира авжидами?

— Иби, жилли бўлибманми саройга бориб?— деди Зорий.— Хонинг аввал бўғзини тозаласин, кейин шеър айтсин! Ҳозир қалам тутажак қўлини ювиб ўтирган бўлуви керак. Шариф тарронинг арвоҳи Ферузни тиргида тинч қўймас!

— Қон юқини қон билан кетказиб бўлмас,— дея ўйчан гап қўшди Аваз. Андек туриб давом этди:— Моҳирўйжаҳонда бекор гапладимми, деб ўйлаб турибман. Чўчиб турганим йўқ, шундай бўлса-да...

Зорий Авазга зимдан қараб қўйди.

— Чўчимаёсан-а,— деди кинояомуз,— Мадрайим-хоннинг важоҳатидан ўлик қўрқади, тирик чўчимас эканми? Сўзинг оғзингдаги қуш эди, учди-кетди. Қайтиб келмас. Илло, ёш жонингга жабр қилдингми, деб мен ҳам хавотирдаман. Мен гапласам — йўриғи бўлак. Ёшим саксонга етди. Бешигим белгисиз, эшигим илгисиз. Мадрайимхон Юсуф ҳожини ўлдирса, обрўси тўкилади. Сен ёшсан, уйда болаларинг, забонингда ғазалларинг етим қолажак. Пиёда одам қилич-қалқонли суворий билан тенг бўладими? Сен пиёдасан ахир... Яна бир коса чойдан сол, мазали экан. Уриснинг шу самўри билан лампачироғига борман-да! Кўзингни равшан этажак, қиззиғар!

Зорий чой ичиб бўлиб пиёласини тўнкарди. Қўйнидан ўроғлиқ қоғоз чиқарди. Аваз унга кўз қирини ташлаб, ғазал эканини пайқади.

— Шуни бир кўр, ўғлим,— деб Зорий қоғозни узатди,— қариганда на деб ўтлабман. Биқинимга келганинг дим яхши бўлди. Энди на чизмаласам, кўтариб ёнингга чиқавераман.

— Ажаб, ҳожи ота, ажаб!— дея Аваз шеърга кўз

югуртирди. Бу «Рафиқ» радифли ғазал эди. Одатдаги ошиқ ва маъшуқа тимсоли, ошиқ йигитнинг шиквашикояти, маъшуқа жафоси, ёр ҳажри. Сўнг байтда — ағёрдан нола, ёр марҳаматига умид... Аваз ғазални ўз қолипига солиб кўрди. Таъбига мос тушмади. «Саксон ёшли қариядан не талаб қилиб бўлур?— деб ўйлади.— Олтмишингда буломон чалишни ўргансанг, ўлганинда чаласанми, дебди бир бечора. Аммо... Не ажабким, шул ёшинда ҳам кўкси чайқалиб, шеър айтмоққа эҳтиёж сезиб турибди экан. Шунинг ўзи инсон учун ажиб бир руҳий неъмат эмасми?»

Аваз Зорийнинг кўнгли учун бир-икки байтни мақтаган бўлди:

— Ҳожи ота, абётингизда хотирға ўрнашиб қоладиганлари бор. «Фахр этиб фалакка бош уришга тайёрман», дебсиз. Маъқул. Аммо кўҳна қўшиқлардан воз кечмоқ даркор. Филжумла: «Қошлари тигин чекиб, мужгон ўқин ҳар дам отиб...» Бу, ахир, Одам Ато замониндан буён судралиб келаётирган ташбеҳ. Бировнинг оғзиндаги сақични олиб қайта чайнамоқ шоир кимсага нолойиқ бир юмушдир.

Аваз қизишиб кетаётганини сезиб кулимсиради.

— Инжмайсиз, ҳожи ота,— деди мулойим товушда,— мен тўғрисиини айтдим.

Басавлат, чўрткесар Зорий Авазнинг ёнида хиёл бош эгиб таҳлилга қулоқ солиб ўтирарди.

— Гапинг тиканли, илло ҳаққи рост,— деди у уҳ тортиб,— менга нима қил дейсан? Мурувват этсанг, тузат. Мен саксонга борган курра шоирман. Куррага арғумоқнинг юкини орт-чи, на бўлади? Бели синиб ўлади. Сен арғумоқсан, худо умр берса, бир кун туянинг юкини-да кўтаражаксан.

Юсуф ҳожининг гапи Авазга нашъа қилди. «Майли, булар менда турсин, қалам уриб кўрарман», деб ғазалларни олиб қолди.

Улар энди назмгўйликни тамомлаб, «дунёнинг иш-

лари»дан гаплашаётганда бир муллавачча келиб, му- даррисни чақириб кетди. Юсуф ҳожини муҳтасиб¹ сўроқлаётган эмиш. Зорий: «Иши йўқ ит суғорар. Бу подон муҳтасибнинг на иши бор экан», деб тўнғилла- дию этагини қоқди.

Аваз яна ичкари хонага ўтди. Қичкина сандиқча ёнига ўтириб шеърларини саралай бошлади. Хат чўп солинган бир куллийёт орасидан эски ғазали чиқди. Бир-икки йил бурун ёзилган шекилли, қоғоз сарға- йиб кетибди. Аваз ғазалнинг мақтаъсини ўқиб ўйга толди.

Эй Аваз, қил жаҳд, девонингни қилмоқ истасанг
Гар Навою Табибий дафтарига ҳамрадиғ.

Табибийни эслади. Қирқ йил қадрдон дўст бўлиб ажралиб кетган одамдай, ҳам соғинч, ҳам араз ара- лаш мавҳум бир туйғу ичра чулғаниб эслади. Хаёлан унга мурожаат қилди: «Аҳмаджон оға... Устоз... Мав- лоно Табибий... Ҳов, сизга на бўлди, пухта тиллодай кўринмайсиз? Тозабоғнинг қописи бизга ёпиқ, аммо бизнинг эшик ҳамиша сизга очиқ турибди, оға. Ёхуд долонимиздан илон чиқдими? Миннатингиз бўйнимга, шеър илмида устози аввалдирсиз. Қўлимдан тутдингиз, дастингизни маҳкам ушладим. Бу фақирингизнинг қа- лами равон-равон йўрғалаб, назм гавҳарин сочғон экан, азбаройи жанобларининг хизматлари туфайлидир. Недап инжидингиз, лолдирмен, устоз? Ахир, сиздан илгари ўтиб бўсаға ҳатламадим, сиз туриб дастурхонга қўл урмадим, оғзингиздаги каломга чанг солмадим. Не абётки, битдим, баҳоли қудрат абётимга исми шари- фингизни пайванд этдим. Аммо сизга сажда қилмадим,

¹ Муҳтасиб — бозорда тош-тарозини, диний расм-русум- ларнинг адо этилишини текширувчи амалдор.

зеро саждани тубанлик ва нотавонлик белгиси деб билурмен. Ҳай, ихтиёри башумо, мавлоно. Хева мўъжаз қалъадур, соғ бўлсак бир кун юзма-юз келурмиз. Шунда иккаламизнинг уялганимиз қолажак, оға...»

Ташқарида калта йўтал эшитилди. Авазнинг юраги шиф этди. Бунақа калта йўтал Табибийга хос эди. У кўп йилдан бери зотилжам билан оғриб юрар, отаси, ўзи табиб бўлатуриб, дарддан бутунлай фориг бўлиб кетмаган эди. Аваз қоғозларини очиқ-сочиқ ташлаб йўлакка отилди. Табибий! Остонада Табибий кулимсираб турарди! Аваз шошганидан «Мошоллоҳ!» деб юборди.

Устозу шогирд бир-бирига тикилиб қолдилар. Табибийнинг юмалоқ рангпар юзи бир оз сўлғин кўринар, қийиқ кўзларида малоллик, хижолатга ўхшаш ифода зуҳур этарди. У қадди расо, тетик, бўйчан Авазнинг бежирим кузалган соқолига, янги ойнинг ўроғидай хиёл чимирилган қора қошлари, чеҳрасига қандайдир жангариликми, қайсарликми бағишлаб турган ингичка бурама мўйловига кўз узмай тикилди. Табибий учун Аваз ўқилавериб ёд бўлиб кетган рисоладек эди. Устоз унинг ўткир қўйкўзларига боқиб, уларда гина, соғинч, эҳтимол жиндек араз пайқади.

— Дийдорима тўйган бўлсанг, кел, энди кўришайлик,— деди устоз шўхчан товушда. Аваз шошиб иккала қўлини чўзди. Табибий қучоқ очди.

Аваз қумғон-самоварга сув қуйди, ўт ташлади. Хонтахта ёнига келиб чўккалади.

— Худо шоҳид, ҳали-замон кўнглимдан ўтиб туриб эдингиз, оға. Меҳримми, сеҳримми сизни йўлдан уриб... дўконга судрабди-да. Қуллуқ.

Авазнинг гапида енгил киноя билан самимий эҳтиром нозик бир усулда чатишиб кетган эди. Бу Табибийнинг завқини келтирди. У бекор Авазга умид боғламаган. «Бир куни камолга етса, беқиёс шоир бўлажак. Гарчандки, камолотнинг сарҳади йўқдир,

аммо бу йигит ҳозирнинг ўзида шеърятни тизгинлаб, ўз ихтиёрина бўйсундириб олган эмасми?» деб қўйди ичида.

— Қўнглингдан ўтганимда қўнглингдан не кечганин биламан,— деди устоз томоқ қириб.— Аҳмаджон оғам қуёшламадаги дўстга менгзайди, офтоб чарақлаб турса соясини солур, осмонни булут чулғаса, ўзи ҳам, кўланкаси ҳам гум бўлур, деб ўйлагансан. Тўғрими?

Аваз рост, дегандек бош силкиди.

— Сўнг... хон — тобоғи мойли. Табибий бу тобоққа қасида бағишлаб ўтирган бўлса ажабмас, деган хаёл ҳам кечган каллангдан. Лаббай?

— Буниси ёлғон,— деди Аваз, устозининг кинояомуз кулиб турган кўзларига боқиб,— башорат қилолмадилар. Упкалаганим рост, бироқ ўпкам ичимда қолди, устоз. Сизга лой сачратмадим.

Табибий ўрнидан турди. Аваз: «У кетмоқчими?»— деб ҳайрон бўлди.

— Ичкарида сўллашайлик,— деди Табибий кавушини кийиб,— ўзингга айтадиган махфий гапим бор. Сен эшикка сардўз тортиб қўй.

Табибий ичкари хонага ўтиб, дарпардани туширди. Курсига бориб ўтирди. Аваз унинг рўпарасида, пўстакда чордана қурди. Табибий икки марта ўқчиб йўталди. Кейин деди:

— Аваз, менинг ёшим улуғ. Сендан олдин беш-олти кавуш тўздирганман. Рост бўлса, устозман деб фахр этиб юраман. Ёнмай гапимга қулоқ сол. Мен саройдан элчи бўлиб келдим. Хон ҳазратлари гуноҳингдан ўтибди. Сени анжуманга чорлаб турибди.

Авазнинг қўнглига ғашлик кирди. У неча йил ёмон туш кўргандай яшади. Ниҳоят, энди уйғонди — ёруғ бир боргоҳга етгандек бўлди. Уни яна ўша зимистон маъвога таклиф этиб келибдилар. Чорловчи — энг муҳтарам зотлардан бири, оға, устоз Табибий эканлиги

Авазга айниқса оғир ботди. Ерга тушган тупурикни қайтиб олмоқ... қандай бўлур?..

Аваз расмийроқ оҳангда сўради:

— Жанобларининг муборак фикрларини билмоқчиман?

— Сенинг ўрнингда бўлсам мен бош тортмас эдим,— деди Табибий.— Вазиятни тарозуга солиб кўрмоқ лозим. Борсанг, не зиён кўрасану бормасанг не наф топажаксан.

— Гуноҳим на экан, оға, тушунолмайти турибман.

— Ўзингни дали-ғули этиб кўрсатма, Аваз!— Табибийнинг овози кескинлашди.— Бир замонлар сарой эшигини қўл билан очиб кириб эдинг. Оқибат на қилдинг? Рухсатсиз тегиб чиқиб кетдинг. Моҳирўйжаҳондаги гапинг-чи? Мен ҳануз ҳайронман, хон нега сени дарҳол жаллодга топширмади экан?

— Унда Мадрайимхонни қасам урарди. Ахир, жамоат олдида сўзини олиб, сўнг гапларим.

— Бари бир. Салтанат соҳибининг башарасига қараб туриб, мавту қабла анта мавту... ўлмасингиздан бурун ўлинг, демоқ... донолик белгиси эмасдур.

Аваз «Қўлга тушдингиз, оға, ўз арқоғингиз оёғингизни боғлаб берди», дегандек мўйловини бураб кулимсиради.

— Улманг! Ана энди мантиқни ўртага қўйиб бир мушоҳада қилайлик, устоз. Бузруклар шапати зеҳрини то қиёматгача унутмайдилар. Бинобарин, емоқнинг қусмоғи бор. Хўп, шоҳнинг лутфу карамига учиб, Аваз тагин саройга бош эгиб боради. Хон уни кўриб кўрмаганга олади. Сўнг, манави сакбаччани ким чақирди, оғзига суяк тишлатиб, таёқлаб қувинглар, токи дастурхонимни булғамасин, дейди. Хон таклифида бундан ўзга мақсад кўрмаётирман. Узр, ҳазратингизга аддоимизни етказгайсиз, саройга мени кишанда олиб боришлари мумкин дир, илло ихтиёрим ила бормасмен. Қурсоғим ғўлдираса, «зилли ус-субҳон» олдида тўрт

оёқлаб эмаклаш, бетига термилиб мунофиқлик қилиш, олий ҳазратнинг ҳаром тупуругини дуру гавҳарга қийслаб оғиз кўпиртириш жонимга тегди.

— Илгари оринг келмас эди, булбулигўё эдинг,— деди аста Табибий. Авазнинг кўзлари чақнаб, жаҳлдан мурти лип-лип учди.

— Тўғри, илгари ориятим йўқ экан!— деди у пишиллаб.— Йўқотиб, тополмай юриб эдим! Таассуфки, йигирма беш йилдан бери имонини майда пулга алмашиб юрганлар ҳам бор саройда. Уларнинг олдида менинг гуноҳларим беҳроқ!

Бу гап Табибийга наштардек ботди. Унинг шоҳ хизматига кирганига салкам йигирма беш йил бўлган эди. Табибий Аваздан ҳар не хунук гап кутган, аммо имонига шак келтиради деб ўйламаган эди. Устознинг синиқ ранги баттар ўчди, юпқа лаблари пирпиради. Кўзларига ёш қалқди. У юзини силаш баҳонасида дастрўмоли билан кўзини артиб олди. Ёнидан ҳапдори олиб тилининг тагига ташлади. Ювош, кўнгилчан Табибийнинг қалби унсиз нола қиларди.

— Биров терингни шилиб, кейин сўяди, биров сўйиб бўлиб, сўнг терингни шилади. Табибийнинг териси юпқа, сўйишга қийналмадинг, Аваз! Қўлинг покига дим яхши ўрганган. Энди гапга қулоқ сол. Хўп, сен ориятингни топибсан. Муборак бўлсин! Ориятинг— кўксингдаги чироғинг. Илоё, у тоабад пориллаб турсин! Унга қараб «пуф» деган касни кўрсам, бетига тупураман. Хўш, имон масаласига келсак... имон ҳам виждон сингари нисбийдур. Имон, Аваз, сувдай гап. Сув юмшоқ ерни, текис ерни ахтариб, ўзига йўл очади. Қирларни, тошларни айланиб ўтиб манзилга шошади. Тирик жонга ҳаёт ато этмоқчи бўлади. Мен сувнинг бу йўриғида инсон фарзанди ўрганса бўладиган бир ҳикмат кўраман. Мен имонимни сариқ чақага майдаламадим. Илло, тоғ-тошларга бошимни уриб мажнунлик ҳам қилмадим... Сени илк дафъа саройга етак-

лаб бориб Ферузга рўпара қилганимда имонимдан чекиндимми? Ҳа, бир баҳя чекиндим. Сендаги йўқ фазилатларни бор деб мақтадим, шоҳ карамига ноил ўлса, бир куни шеърят кўкида тўлин ойдаи тўлишиб камолга етар, деб орзу қилдим. Шукрим, ниятим холис экан, ҳозир тилим дароз. «Мажмуат уш-шуаро» тарихи ҳам ёдингда. Мавлоно Огаҳий, Комил девон, уламолар, тўралар тазмини бор эди, холос. Не азиятлар, илтижолар оқибатида сен, Мутриб, Чокар китобат этилди. Яна имоним дарз кетди. Илло: афсус емадим. Негаки, бул дарз кетган ёриқдан савоб гулшани кўринди кўзимга... Хушомад, тилёғламалик, мунофиқлик... Таассуфки, бу унсурлар Одам Ато замонидан буён аҳли дониш бўйнидаги тавқи лаънатдир. Токи бир кимсанинг қисмати ўзга шахсга боғлиқ экан, имоним комилки, замонлар ўтиб мазкур унсурлар йўқолиб битмас.

Аваз боядан бери қобил муллаваччадай калла осилтириб ўтирган эди, илкис бош кўтарди.

— Узр, Аҳмаджон ога,— деди сиполик билан,— бу фикрингизга шерик бўлолмадим. Сиз мени мутеликка ундаётирсиз. Мен норозиман. Наҳот пешонамга тоабат тобелик, қуллуқ мақоми битилган бўлса? Наҳот даврлар, давронлар шундоқ кечаверса? Фасл ўзгарса, иқлим, ҳаво, сув... ўзгарса-ю, инсон боласининг кўксиди дарёдай тўлқин уриб, қайнаб-тошиб, кўкрагини ёриб юбораман дейдиган туғёнлар чириб, оёғости бўлиб қолаверса?! Рухимиздаги жиловсиз исёнларни нетасиз? Уларни Қуръони шарифнинг оятлари билан парчалаб сувга оқизасизми?

Табибий ўйчан жавоб берди:

— Йўқ, исёнлар руҳ билан бирга кетажак. Исёнкорларни эса дор кутади. Мансур Ҳаллож, Саид Насимий, Собир Термизий, Шоҳ Машраб. Менга таъна тошин отма, Аваз. Мен оятлардан ўрма қамчи тузиб келмадим ёнингга. Саройдаги ишларни мен ҳам кў-

риб турибман. Зўрлик, нола, фақш, ришвахўрлик... Илло, начора? Урганиб қолдик чоғи. Отнинг борур ери оқибат — охур. Мен саройдан кетсам, Мадрайимхон тахтдан тушиб, ўрнига Хорун-ар Рашидни қўярмиди? Аваз, бўтам, лақма Аҳмаджон оғангининг гапини қулоғингга қўйиб ол. Неча йиллигим бор, худо билади. Буёқда лаънати зотилжам бўғзимга панжа уриб турибди. Бир куни омонатини топширарман. Сенинг йўлинг олис. Тоғ билан олишиб кучингни кетказма. Сендайлар оз. Мадрайимхоннинг одамлари кўп. Сувдай бўл, тоғ-тошни айланиб ўтавер. Ана шунда ташнаком бир кимсанинг дардига малҳам бўлурсан. Илоё манзилингга саломат еткайсан, Аваз!

Табибий фотиҳа қилиб, огир қўзғалди. Нимқоронғида йўл топмай қийналди. Аваз дарпардани кўтарди.

— Оға, чой ичайлик?— деди устозининг ёшли кўзларига боқиб. Табибий ҳазил қилди:

— Бермаснинг оши пишмас. Борай. Табибийсиз хон ҳазратларининг томоғидан сув ўтмай ўтирган бўлуви керак.

Ташқарига чиқдилар. Шу пайт узоқдан жарчининг «Ҳе-ей, одамлар-ар!» деган ҳирқироқ товуши эшитилди. Устозу шогирд сергакланиб, беихтиёр айвонда тўхтаб қолдилар. Товуш Жоме масжиди томондан келарди. Ҳадемай қирчанғи от минган жарчининг ўзи ҳам кўринди. У отининг бошини бўш қўйиб, иккала қўлни оғзига карнай қилиб бақирарди:

— Ҳо-ҳо-ой, одамла-ар! Саид Муҳаммад Раҳимхон Баҳодирхон ҳазратлари фармони олий бердилар! Қимда-ким худонинг осий бандаси... бетавфиқ Аваз Утар ўғлининг дўконига оёқ босса... соч-соқол олди-са, имони куйга-ай! Бундай гумроҳлар юз қамчи ила жазоланга-ай! Ҳо-ҳой, мусулмони комиллар, эшитмадим деманглар, Аваз Утар ўғлининг дўкони боши бузуқлар жойи деб эълон қилинур!..

Жарчи Калта минор ёнида ўнгга бурилди. Арк ёни

дан бақириб-чақириб Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси томон ўтиб кетди.

— Падарингга лаънат!— деди Табибий пажмурда бир ҳолатда. У жарчини сўқдими, фармони олий берган зотними — билиб бўлмасди. Табибий гўё ушбу фармонни билатуриб, атай Авазни саройга чорлаб келгандек хижолат чекди.

— Ана, зоти покларининг лутфу карами!— деди Аваз ғамгин кулиб.

— Ичкари кириб лошларингни йиғна! Энди бу ерда туриб бўлмас. Ҳар замон Юсуф ясовулбошининг одамлари келиб қолиши бор.

Аваз дўконига кириб, асбоб-анжомини йиғиштирди. Қўлёмаларини бўйинсочиққа тугди. Самоварни ўчириб, кулини мўрконга тўқди. Сўнг дўконини қайтиб кўрмайдигандек, тўрт деворга аланглаб боқди-ю, ташқари чиқди. Эшикка бош бармоқдай қулфча солди. Йўлга тушдилар. Иккаласидан сас чиқмайди. Табибий ўйлайди: «Номард Мадрайимхон-а! Ўзинг-ку сулҳ таклиф этиб мени Авазга юбординг. Энди нечун туямижозлик қилиб... тескари таҳорат ушатиб ўтирибсан? Юрт отаси оғзи олалик қилса, раиятнинг қарғишига йўлиқмасми? Э, тангрим, марҳаматинг улуғ, бу қари чолнинг сийнасига ясиқдай адлу инсоф уруғини ташлагайсан».

Аваз ўйларди: «Бу дунёни кўзингга тангу тор қилиб юборди лаънати хон! Бир қошиқ гўжангни ичиб тинч яшай десанг қўймайди аблаҳ! Амударёнинг у бетина¹ ўтиб кетмасанг қутулмайсан шекилли». У Табибийдан ҳам ранжиди: «Отам, кўсадан ёруғлик чиқмас, дерди. Кўсада дўстлик шеваси бўлса, бетига соқол битарди. Тозабоғда аталани қайнатиб қўйиб, гап олмоққа келган эканлар-да, мавлоно? Бориб аталангизни булайверинг! Бундан сўнг жаноблари ила йўли-

¹ Амударёнинг ўнг соҳили руслар тасарруфиде эд..

миз айри тушгай. Мен қўли қадоқ, ялангоёқ биродарларимдан паноҳ тилагани кетурман. Сизни билмадим. Сизни, шубҳасиз, Мадрайимхоннинг шоҳона дастурхонлари кутажак...»

Улар совуққина бош силкиб ажралдилар. Табибий Тозабоққа, Рафинак йўлига бурилди. Аваз уйга кетди. Бироқ, уйда ҳам тинчимади. У хоннинг одатини биллади. Бунақа жардан сўнг бир бечоранинг шўри қуриydi. Бир сафар жар чақирилиб Дешан қалъада халойиқни тўпладилар. Машҳур машшоқ Исмоил созчини ўриссози¹ чалдинг, деб тошбўронга ҳукм этди. Ҳунармандлар ўртага тушди, созчининг дўстлари, қариндош-уруғлари эллик тилло жамлаб, унинг «гуноҳи»ни тилаб олдилар. Яна бир марта беҳол, касалманд гилкор уста Еқуббой тириклайин девор тагига қўйилди.

...Аваз отаси билан маслаҳатлашиб, Пишканикка кетадиган бўлди. «Қўлингда ҳунаринг бор, соч-соқол олиб, одамларни қарз қилиб кел, деди Утар бобо,— кузакда ақча бўлмаса, ошлиқ берар. Ҳозир хон илондек тўлғаниб, захрини кимга сочишни билмай турибди. Бир-икки ҳафта кўзидан узоқроқ тур. Кейин— ё раззоқ.»

Саҳар туриб, у йўл тадоригини кўрди. Қоралама шеърларини олди, бўғчасига бир даста қоғоз, икки девон тугди. Ухлаб ётган ўғли билан қизини манг-лайидан ўпиб, хайрлашди.

Долонга чиқди. Хотини Розия ортидан эргашди. У кичкина ҳулла рўмолининг бир четини тишлаб, юзини чала бекитиб турарди.

— Қачон қайтасиз, отаси?— деб сўради Розия хавотир аралаш энтикиб.

— Номим оқланган кунни бир нафас турмай етиб келажакман.

¹ Уриссози — гармон.

Розия кўзда ёш билан мунгайиб қолди.
Тонгда, қалъа дарвозалари очилган ҳамон Аваз йўлга тушди. У Шўрқишлоқда ишлаётган дўсти Чокарни олиб тўғри Пишканикка ўтишни мўлжаллаб қўйди.

НАВРУЗ ҲАДЯСИ

Қаландар йигит Авазни йўқотиб қўйиб, оромидан айрилди. Боғча дарвоза ёнида тиккама-тикка тўрт оғиз гаплашди-ю, шерозий телпакли, адлқомат, кўзлари юлдуздай чақнаган бу йигитга меҳри тушиб қолди. Авазнинг ғазалларини у илгари ҳам эшитган. Ҳофизлар ижросида, тўй-ҳашамларда «Э, Аваз!» дея оёқлайдиган қўшиқлар қулоғига кирган. Аваз деса, у соқоли кўкрагини босган, қош-киприги ундай оппоқ, бошига улкан дастор ўраган бир мўйсафидни тасаввур этар эди. Бу кишнаб турган дўнандай йигит экан. Иккаласи тенгқур бўлса ажабмас. Дарвеш йигитнинг хаёлидан Авазнинг бир лаҳза чимирилиб туриб ўқиган байти кетмай қолди. Рост, байтнинг маъносига у ҳали тузукроқ тушунганича йўқ. Аммо шеърнинг нимасидир дарвешга ёқиб қолди. Сувдай равон оқишими ё: «Эй, йигит!»— дея ўзига қарата айтилганими, ё бўлмаса, унинг луғз-топишмоқ эканлигими... Қаландарнинг хотираси балодек эди, бир эшитишда шеърни ёдлаб олди. Байтдаги ёпиқ мазмунни очмоқчидай, уни қайта-қайта такрорлади, Хожа Аҳмад Яссавий, Боқиргоний каби сўфий шоирлар назми қаторида тилдан қўймай айта бошлади.

У Авазни тагин бир кўриб, имкони бўлса тўрт оғиз гаплашмоқчи янги ғазалларидан тингламоқчи. Лекин, мана икки ҳафтадирки, Авазнинг дараги йўқ. Дарвозадан ўтмайди. Қаландар йигит дийдор умидида Ичанқалъа дарвозаларида навбат билан туриб Аваз-

нинг йўлини пойлади, бозорларни, расталарни кезиб чиқди. Бироқ, тоза шеър айтиб, унинг кўнглига жумал савол ташлаб кетган калта соқолли, кичкина бурама мўйловли йигит ҳеч қаерда кўринмасди. Ниҳоят, дарвеш йигит, Аваздан умидини узганда жарчининг овозини эшитиб қолди-ю, гўё совий бошлаган танасига қайта жон киргандай бўлди. «Бу оламда бор экан сан-ку, шоирим!»— деб эртасига азонлаб Авазнинг дўконини суриштириб келди. Эшикда бош бармоқдай қулфни кўриб, ҳафсаласи пир бўлди. Кашкулини бутига осилтириб айвонда анча ўтирди. Кейин уҳ тортиб кўзғалди. Оёғини судраб яна Боғча дарвоза томон борар экан: «Шоир замон қаерда бўлди экан-а?»— деб хаёлланди.

...Қаландар йигит, кўнглини аёвсиз тимдаловчи зардобли ўйларданми, куннинг иссиғиданми карахт бўлиб, дарвоза панасида кўланкалаб ўтирибди. Офтоб Калта минос ортига ўтди. Йўловчилар сийраклашди. Қоқ туш вақти бўлган, одамлар уй-уйларига бекиниб олишган эди. Қаландар кашкулини салмоқлаб кўрди. У андак оғирлашган, бугунги хўракка етарли танга тушган эди. Йигит негадир хўрсиниб, кўзғалди. Бозори шабга қараб кетди. Бўғзига қовурилган балиқ ҳиди урилди. Ўзи кунда-кунора келиб ўрганган тим остига бориб чордана қурди. Балиқпаз икки бўлак чала пишган балиқ думини келтириб чипта устига қўйиб кетди. Қаландар бир чимдимгина эти бор балиққа қараб ўксинди. Қопчиғидан яримта зоғора нон олди. Бемордек бемажол синдириб, истамай чайнади. Ёнидаги сопол кўзадан илиқ сув ҳўплади.

Хўракдан кейин андак мизғимоқчи бўлди. Жун чакмонини ечиб яланг ерга ёйди. Кулоҳини бошига қўйиб, ёнбошлади. Кўзларини юмди. Аммо уйқу келавермади. Бамисоли таносухга йўлиқиб, жон кўчаётгандай безовта бўлаверди. Қирпидек гужанак бўлиб алламаҳалгача қилт этмай ётди. Юраги пўкиллади. Оғзи қу-

руқлашиб, сим-сим терлади. Тезроқ туриб кетмаса, гўё оёқ чўзиб қоладигандек эди. Илкис бошини кўтарди. Қулоҳи билан юз-кўзини артди. Қашкулидан икки мири олиб чиптага ташлади. Оёқларига кишан урилган банди сингари бир-бир одим ташлаб йироқлашди. Унинг борар ери нотайин, оёқлари чалкашиб, қаён бошласа кетаверади. Хевада бир маъбуда бор. Матпано ҳар оқшом ўша маъбуда ила ғойибона саломлашади, сўнг яна ғойибона хўшлашади, кейин ўзидек бенаво, дарбадар қаландарлар тўдасига қўшилиб, бирор хилватдами, масжид ё мадраса ҳовлисидами уйқуга шўнғийди. Ҳозирча оқшомгача олис эди, ҳали намозгар ҳам бўлгани йўқ. Йигит Жоме масжиди ёнидан ўтаётиб ҳолдан тойди. «Бисмилло» деб ичкари кирди. Ичкари салқин, ҳайҳотдек танобий хонада ўзидек кулоҳлик кишилар мук тушиб, ёнбошлаб ётишарди. Йигит пойгакда ўтириб оёқ узатди. Муздек ҳаво, ғир-ғир шабада, нимқоронғи хонадаги оҳиста хуррак товушлари уни ҳам элитди, ҳадемай кўзи илинди. Узала тушиб ухлаб қолди.

Қанча ётганини билмайди. Бошини кўтарганда ташқарида мешкобчининг шалоплатиб сув сепаетгани: «Ҳов қоч-а, манглайи қора!»— деб бақиргани эшитилди. Шериклари йўқ эди. У апил-тапил ўрнидан турди, ёнини пайпаслади. Тумори жойида эди. Юзига энгилгина фотиҳа тортиб, ташқари чиқди. Муздек сувда ювинди. Қулоҳини ҳам сувга ботириб олди. Сўнг офтобга бир қараб қўйиб, Тошдарвоза томон юрди. Кун ботиб борар, кўчаларга салқин тушган, маъбуда билан мулоқот онлари яқинлашиб келарди.

У жинкўча муюлишидаги кўҳна қудуқ тепасига келди. Уша машъум воқеадан кейин бу қудуқдан ҳеч ким сув ичмас, оғзига қопқоқ урилиб, тахтакачлаб ташланган эди. Йигит чирик оғочлар тирқишидан пастга қаради. Қуйида сув симобдай милдирайди. Бу унга тирик маъбуданинг қуралай кўзларини эслатди.

Юраги ҳаприқиб қопқоқ четига ўтирди. Бир йилдир-ки, кунига аҳвол шу. Ҳар куни у қўноғига кетишдан олдин шу ерга келади. Қудуқ ёнида бош эгиб узоқ ўтиради, ўзича нималарнидир пичирлайди. Эҳтимол, телбадек хаёлан Марҳамат билан сўзлашади, унга айтолмаган дардларини айтади, ундан сўрай олмай қолган сўзларини сўрайди...

Дарвеш йигитнинг кўксидан ўтли бир нафас отилиб чиқди. Бу нафас қанотида бир калима сўз аранг қулоққа чалинади: «Раҳмат сенга, наврўзи олам! Ўнат сенга, наврўзи бадбахт! Сен бўлмаганинга менга бу кўргиликлар йўқмиди...»

Матпанонинг хаёлида қизил-яшил рангларга бурканиб, ола-говурга, шўх рақсларга, одамларнинг хандон кулгисига тўлиб-тошиб ўша наврўз байрами жонланди.

Хевада Наврўз, Хевада байрам... Кимки уни кўрмабди, бу дунёнинг жаннатидан бебаҳра қолибди. Қадим-қадимдан, эҳтимол, Хоразмшоҳлар даври ё ундан ҳам илгари замонлардан қолган бир удум бор. Ҳар йили ҳамалнинг ўнинчи куни шаҳардаги нуфузли баққоллардан бири етти кўкат, етти хил тармева солинган баркаш кўтариб саройга борарди. Хондан наврўзи оламини байрам қилишга ижозат сўрайди. Рухсати олий бўлгач, қалъа ҳокимининг амри билан жар чақиртирилади. Ичанқалъаю Дешан қалъага отлик жарчилар учади, халойиққа хоннинг адлу мурувватини етказди. Айниқса, болаларга худо беради. Улар жарчиларга эргашиб кўчама-кўча чопадилар, чувиллаб, растама-раста, бозору масжидларни, мадрасаю, қадамжоларни айланадилар, улар ҳам бақирб-чақириб, наврўзи олам бошланганини хабар қиладилар, аҳли мусулмондан суюнчи оладилар.

Саҳар мардондан Хева кўчалари ясан-тусан, шўх-шанг одамларга тўлиб кетади. Ҳамма қалъа кунчиқаридаги Қўйдарвоза томон оқиб кела бошлайди. Ша-

ҳарнинг энг улкан бозори ана шу Қўйдарвоза ёнида. Тонг қоронғусидан бу ерда ҳаёт қайнайди. Ушлаб фаррошлар ҳафсала билан ер супурган, мешкобчилар этакларини белбоққа қистириб сув сепган, ола-ғовур, ошпазларнинг оёғи олти, қўли етти, баққоллар, базозлар молини ёйган, атторлар мушки анбар, сурмай сулаймон, хитойи совун, исли сув, яна аллақандай хушбўй матоҳларни кўз-кўзлаб, қутиларини очадилар. Бир томонда дорбозлар дор тикади, қўғирчоқбозлар чодирхаёл пардасини тортадилар, созандалар гулхан гуриллатиб чилдирмаларини, ноғораларини қиздирадилар. Бу ишларнинг барчасига жаноби муҳтасибнинг ўзи бош-қош, у мулозимларини эргаштириб гоҳ баковулларга кўрсатма беради, гоҳ дорпечни текшириб кўради, ғоздай лананглаб, у растадан-бу растага такаббуруна қадам ташлайди.

Бозор ўртасидаги очиқ майдонда карнай-сурнайнинг ўйноқи садоси янгради. Така-тумлаб ноғора жўр бўлди. Одамларнинг кўнглига гулгула тушди. Гўё наврўз томошаларига кеч қоладигандек илдамлаб бозор сари шошдилар. Симобий салла ўраб, ғарч кавуш кийган оппоқ соқолли отахонлар сипо қадам ташлайди, кемшик тишларини кўрсатиб илжайди. Бошларига касава қўндириб, шолрўмол ўраган кадхудо онахонларнинг елкасида кумуш чўлпи жиринглайди, атрофтеваракни тахи энди бузилган амиркони маҳси-кавушларнинг талх ҳиди тутиб кетган. Хон фармойишига кўра, аёллар йилига бир марта, наврўз кунигина юзларини очиб, номаҳрамдан қочмай юришлари мумкин. Бугун Хева кўчалари гўзаллар сайлига, дилраболар кўргазмасига айлангандек. Ҳаммаёқда тўп-тўп гулчеҳралар, барнолар, санамлар, малоҳату ойхуморлар, гулпошшою гулойимлар! Қуралай кўз, бодомқовоқ, сарвқомат, шаҳлокўз, кулчаюз қирққокил қизлар, қизлар, қизлар... Пушти, яшил, сафсар, нуқра, нопармон, аксари қизил-қирмизи либослар қуёшда ял-ял

ёнади, сабодек енгил халилий рўмоллар, чор гулли фаранги дурралар баҳор эпкинида хилпираб, расида бўлган йигитлар сийнасига ўт ташлайди, текис йўлда қоқилтириб қўяди. Уша кунин ён қишлоқлардан Хевага минглаб одам йиғилади. Хусусан деҳқонлар мириқиб сайр этади. Улар гўё бир йил чеккан заҳматларини унутмоқчидек, энди бошланажак машаққатлари олдидан ўйнаб, хумордан чиқмоқчидек, тонготардан рўзи шабгача бозор майдонидан жилмайдилар.

Матпано шаҳар яқинидаги Гандимиёқ қишлоғидан эди. У шаҳар уйғонди. Отаси бомдод номозини ўқиб бўлгунча кутиб ўтирди. Сўнг отасининг қўлини олиб тавоф қилди. Кейин девор қўшнисини, биродари Розикни чақирди. Иккаласини, эскироқ бўлса-да, ювиб, тахтакачда текисланган олоқ яқтакларини кийдилар, бошларига чорбурчак, нимяшил тақяни қўндириб, белга чорси боғлаб, Хева томон йўлга тушдилар. Улар шаҳарга яқинлашганда кун чиққан, Қўйдарвоза ортида дор ўйнаётган шогирд боланинг дўпписидан тақинчоқлар, белидаги кумуш камар офтобда ярақлаб кўзини оларди.

Икки дўст ҳаллослаб томошахонага кириб келишди. Дошқозонлардаги жажжи гумбаздай сап-сарик паловнинг, кўкиш тутун чиқиб турган кўралардаги сикхабобнинг ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетган, қий-чув, кулги, чапак, осмонга ўқталган қўша-қўша карнайлар, чийилдоқ буломонлар овози қулоқни қоматга келтирарди. Майдонда оёқ босгани жой йўқ. Бола етаклаган аёллар, кайвони хотинларнинг ёнида ерга қараб ибо билан қадам ташлаётган янги келинлар, жамалаксоч қизалоқлар, мис баркашдай яғриндор йигитлар орасидан ўтиб дорбоз ёнига етиб олиш учун Матпано билан Розик анча юришди. Дорбоз бола дорчўпини тиззасига кўндаланг қўйиб тепада, қизил матодан соябон қилинган ерда дам олиб ўти-

рарди. Пастда машхур қизиқчи Буважон тўқ-тўқ ҳунар кўрсатяпти.

Бир вақт шогирд бола ўрнидан туриб лангарчўпини ушлади. Шу пайт сал нарида қий-чув эшитилди. Сўнг баковулнинг ҳазилнамо хитоби қулоққа чалинди: «Ҳо-о, одамлар-ар-р!!! Чодир хаёлл-га кеп қолинглар! Чодир хаёл! Ақчаси бор ақчасини, ақчаси йўқ муштини кўтариб келаберсе-ен! Ҳо-о, одамлар-ар!!!» Оломон беихтиёр чайқалди, гувраниб йўлини ўзгартирди. Матпано чодирхаёлни яхши кўрарди, дўстини судраб дарвозахона сари шошилди.

Чодирхаёл аллақачон бошланган чоғи, сайлгоҳда одам тирбанд эди. Матпано билан Розик давранинг бир четидан йўл топиб, томошахонага яқинроқ сурғалишди. Қўлбола саҳнада икки қўғирчоқ — ошиқ йигиту маъшуқа қизнинг айтишуви давом этарди. Қиз узун бўйли, бошида чолғай ипак рўмол, эғнида қизил кўйлак, яшил духоба нимча. Йигит тўла, паст бўйли, чўгирма телпак кийган, овози йўғон. У селкиллаб қизга хушомад қиларди:

Ашшадарози меварам,
Вақти номози беварам
Бошингни кўрсат менга,
Рўмоллар олай сенга,
Мен гетарам шаҳри Қўқон,
Мендан нишон қолсин сенга!

Йигит шундай деб тиз чўкди. Қиз юзини чала буриб истиғно қилди:

Бошимни кўрсатмийманам,
Рўмоллар олмийманам,
Маломатга қолмийманам,
Гетсанг — бошим садоғаси!

Йигит ирғиб турди, қизга гиргиттон бўлиб, яна ялинишга ўтди:

Ашшадарози меварам,
Вақти номози беварам,
Бурнингни кўрсат менга,
Олтин аравак олай сенга,
Мен гетаман шаҳри Тошкан,
Мендин нишон бўлсин сенга!

Қиз гўё аччиқланиб сал нари юрди, дарҳол «шил-қим» йигитга жавоб берди:

Бурнимни кўрсатмийманам,
Олтин аравак олмийманам,
Маломатга қолмийманам,
Гетсанг — бошим садоғаси!

Йигит эса, саҳнани гир айланади, гоҳ қизнинг юзига энгашиб, гоҳ либосларига қўл тегизиб, ҳамон уни аврамоқчи бўлади:

Ашшадарози меварам,
Вақти номози беварам,
Бармоғингни кўрсат менга,
Олтин юзик олай сенга,
Мен гетаман Ғаззолига
Мендин нишон бўлсин сенга!

Қиз қалласини чайқаб, қўлларини ёлғон енг-сочвоғ ичига тиқиб олди. Йигит чўзилиб интилди, бўйи етмади. Бир-икки ирғишлади. Сўнг томошабинларга қараб ўдағайлади:

— Нетиб ҳиринглайсан, олакўз? Ё мени узайтир, ё мана бу дарози қизни калта қилиб бер!

Одамлар гуриллаб кулди. Матпано чодирхаёлдаги йигитнинг қилиқларига маҳлиё бўлиб тикилиб турибди. Шу пайт юмшоқроқ бир қўл тирсагидан маҳ-

кам қисгандай бўлди. Бир қизнинг «Вой йиқилажакман!» деб қиқирлаб кулгани эшитилди. Матпано ёнига ўғирилди. Бошига ҳаворанг ипак рўмол ўраган оқ юзли, навниҳол бир нозанин унинг тирсагидан тутиб турарди. Матпано тегишди:

— Мен борман, сулув, йиқилмайсан.

Қиз унга ялт этиб қаради, қовоғини солиб дарров қўлини тортиб олди.

— Вой, қочинг ори, ўлмагйисиз!— деди шошиб. Дедию ўзи бир қадамча нари сурилди. Қимнидир излаб атрофга алаптлади. Матпано қизга тикилиб қолди. Пайваста қошлар, ўймоқдек кичкина юпқа лаблар, тутаб тургандай қоп-қора кийик кўзлар... Қизнинг ранги негадир синиқ эди. У ҳар нафас олганда кўкрагидаги шода маржонлар енгилгина силкиниб қўярди. Матпано беихтиёр қиз томонга сурилди.

— Нерда турасан, сулув?

Қиз ҳамон теваракка олазарак боқаркан, калласини чўрт буриб: «Уйимда!»— дедию тагин юзини ўғирди.

— Уйинг нерда, сулувим?

— Моховлар маҳалласида билдингизми? Жон оға, энди йўлимни бўшатиинг, ўлмагйисиз. Отам гўрса, иккаламизни ўлдиражак!

Матпано унга икки қадамча эргашди.

— Энди отингни айтасан. Бўлмаса, изингдан қолмайман, сулув.

Қиз бу «хира» йигитдан қутулиш учунми, ёлғондакамми, ишқилиб андек кулимсираган бўлди.

— Марҳамат! Қутулдимми? — деди карашма билан. Сўнг: «Ҳай, Назира! Мен бу ёндаман, тўхта!»— деганча чопқиллаб кетди. Матпано аввалига уч-тўрт қадам юрди-ю, охири қизни адаштириб қўйди.

У жойига қайтиб келди. Розик парвойифалак, оғзининг таноби қочиб чодирхаёлни томоша қиларди. Матпано унинг ёнида бирпас ҳамдамхаёл бўлиб турди-ю: «Мен дарвозахонада ўтираман, чарчадим»; деб

изига қайтди. Бироқ оёқлари ўзидан-ўзи ҳалиги қиз кетган томонга етаклайверди. Энди йигитнинг қулоғига улкан майдонни ларзага келтираётган қаҳқаҳаю шодон хитоблар ҳам, карнай-сурнайларнинг байрамона нағмалари ҳам кирмас, у маст одамдек гарангсиб номаълум ёққа кетиб борарди. Кўз ўнгида ранги заҳил ҳуркак қизнинг қимтинган лаблари: «Марҳамат! Қутулдимми?» деган ширин такаллуми ўтаверди. Унинг юраги ачишди. Чап кўкрагида бир нима жизиллади. Матпано шу пайтгача бунақа ҳолатга тушмаган эди. У одамлардан дакки эшитиб, оёқлари чалишиб бозор майдонини хўб оралади. Лекин ҳаворанг рўмол ўраган ўша нозикниҳол қизни тополмади. Ниҳоят, бирор соатда ҳолдан тойиб бозор ташига чиқди. Яхобчидан икки коса муздек сув олиб кетма-кет симирди. Бари бир, юрагининг ҳовури босилмади. Баланд девор панасига бориб сояга ўтирди. Кўнгли сайрар, етмиш икки бўғинини ҳаловатли бир оғриқ чулғаб олгандек эди. Бу илк муҳаббат лаззати, муҳаббат изтироби эканини соддадил йигит хаёлига ҳам келтирмасди.

* * *

Матпано Гандимиёнга қандай келганини билмайди. Биродари Розик бўлмаганда то қоронғи шомгача Марҳамат деб аталмиш ўша толма қизни кутиб, бозор майдонида қолиб кетармиди...

У бемордек бир-бир босиб ҳовлисига кирди. Унгадаги тор ҳужрага бурилди. Уйчага бўйра тўшалган, нимқоронғи эди. Матпано ўзини бўйрага таппа ташлади. Узоқ ётди. Ухлаб-ухламайди, бироқ ўрнидан тургиси ҳам келмайди. Кўз олдида чодирхаёл, тирсагидан авайлаб тутиб турган моҳичеҳра қизнинг синиқ кулимсираши, «Жон оға, ўлмагйисиз, йўлимни бўшатиңг!» деб илтижо аралаш жавдираб турган ҳуркак нигоҳи...

У тонг отгунча бир боғ янтоқ устида ётгандай тўл-

ганиб чиқди. Саҳар туриб, оёғига чориқ, эғнига астар-деш одми чопонини кийди, бошини бўз рўмол билан танғиди. Қўш бошланган, қиш бўйи боқилган ҳўкизлар пишқириб, ер тепиниб турарди. Матпано молхонадан ҳўкизларни етаклаб чиқди, омоч-бўйинтуруқни шайлади. Ер тобига келиб турибди, қаёқдаги бир қизни ўйлагунча экин-текин ғамини ейиш керак. Отаси қариди, боз устига касалманд. Айниқса, онаси ўлгандан бери ўйларидан табиб аримай қолди. Икки йил бурун Матпано онасидан айрилди. Туппа-тузук, ўз оёғи билан юриб турган Ойсанам биби «Вой, қорним»-лаб уч кун ётдию дунёдан кўз юмди. Дўппидек ҳовлида уч эркак юм-юм йиғлаб қолаверди.

Матпано хаёл гирдобиди укасини пайқамеди. Матназар оғасига мўлтираб тикилганча бетоқат ҳўкизнинг бўйнидаги арқонни тортиб турарди.

Ўғилларини кўриб ичкаридан ота чиқди. Баҳор келиб, унинг касали ҳуруж қилган, дам-бадам балғам тупуриб, юк орқалаган ҳаммолдай энтикарди.

— Болам, бугунча қўшингни қўйиб... укангни ўй-натиб келсанг бўлармиди... Эл-юрт наврўз томошаси-да юрибди.

Матпано ичида жон деб турибди-ю, аммо Хевага югурсам, отамнинг кўнглига бир гап келармикан, деб хаёлланди.

— Томоша қочмас,— деди Матпано қовоғини солиб,— бир-икки кун ишлайлик, ота.

Ака-ука далага боришди-ю, аммо ёлчитиб ер ҳайдашолмади. Ҳўкизлар ҳали хом эмасми, отиз¹ бошига беш-олти бориб келгандаёқ ҳансираб, қора терга ботиб қолишди. Биринчи кундаёқ уларни зўрласанг, кейин қўшга ярамай, кўтарам бўлиб қолади. Матпано шунини ўйлаб, арқонни омоч дастасига чирмади, шудгорга

¹ Отиз — дала, пайкал.

чўнқайди. Матназар йўл четида қий-чув қилиб келаётган ясан-тусан болаларга қараб тамшанди:

— Оға, қаранг! Қалъага бораётирлар...

Матпано индамади, чўп билан ер чизиб ўтираверди. Укаси чўчиброқ яна луқма ташлади:

— Оға, шу ерни... азонлаб ҳайдасак бўлмайдимиз?

Матпано укасининг ёш тўлиб турган кўзларига қарадию раҳми келди: «Ўзи худо урган етим бўлса, тагин кўнглини чўктирганим инсофданми?» Ака илжайиб ўрнидан турди:

— Майли, ҳўкизларни бўшат. Улар ҳам байрам қилсин. Сенга қалъани кўрсатиб келай.

Матназар севинганидан ўмбалоқ ошиб кетди.

...Оға-ини ҳайитдагидек қайта кийиниб йўлга тушдилар. Улар шаҳарга яқинлашганларида пешин оғиб қолган, наврўз томошалари авжига чиқаётган эди.

Дарвоза олдида укаси дорбоз томонга югурди.

— Ҳов, шайгон, оқшом мана бу минор ёнига чиқиб тур!— деб бақирди Матпано. Матназар: «Хўп, хўп, оға!»— дедию орқа-олдига қарамай қалин оломон орасида кўздан ғойиб бўлди. Матпанонинг телба кўнгли уни чодирхаёл тикилган майдонга етаклади. Йнгит кеча турган ерига бориб атрофига аланглади. Одамларнинг кўзи қўғирчоқларда, Матпанонинг кўзи олмакесак теради. Даврани гир айланиб, одамлардан туртки еб, дашном эшитиб, Марҳаматни, «моховлар маҳалласида» турадиган чувак юзли, тол чивикдай қизгинани ахтаради...

Бир замои, яхобчидан музқаймоқ олмоқчи бўлиб навбатда турган эди, кимдир: «Марҳамат!» деди. Матпанонинг эти увишиб чўрт бурилди. Қараса, юзлари шафтолиқоқидек буришиқ бир кампир қандолатфурушга кумуш танга чўзиб турарди. Матпано ичида: «Ҳаҳ, қари момо-ей, юраккинамни ёрдинг-а!»— деб бош чайқаб қўйди.

У нари кетди. Утган-кетганга бир-бир боқиб бо-

зорни хўб айланди: талқинчилар, халфалар даврасини кезди, гулкўкат расталарини, қайроқ ўйин, карвиш ўйин бўлаётган жойлар, вофурушлар, саррофлар, базозлар, кулоллар, ҳалинчаксозлар дўконлари ҳам, қасидачию қиссахонлар ҳалқаси ҳам қолмади. Афсус, у қиз ҳеч қаерда йўқ эди. Охири, йигит бир тўхтамага келди: кеча кўргани бир туш экан. Ўнги бўлса, шунча одамнинг орасидан рўмолининг учини кўрсатиб бир қиё боқарди. Ахир барча, етти ёшдан етмиш ёшгача тўй-тўйлаб юради-ю, шундай соҳибжамол уйига қамалиб ўтирадимми? Бас, уни излашдан фойда йўқ, тинчгина қишлоғига қайтиб, қўшини ҳайдагани маъқул.

Шу хаёлда қишлоғига қайтди. Саҳар турди. Укасини ҳам уйғотмади. Белига иккита нон тугиб олиб молхонага кирди. Ҳўкизларини ҳайдаб чиқиб далага кетди. Чошгоҳгача тўхтамай ер ҳайдади. У энди Марҳаматни унутишни, бемор отасини, ёлғиз укасини, муштдайлигидан қандай яшаб келган бўлса, яна шундай аҳволда тирикчилик қилишни ўйларди. Лекин бир куни...

Арпа ўроққа кирган палла эди. Матпано ўроғини йўқотиб қўйиб диққат бўлди. Матназарни уйга югуртирди. У занг босган эски ўроқ топиб келди. Матпано уни эговлаб, қайроқтошга чархлаб кўрди, бўлмади. Кейин шаҳарга тушмоқчи бўлди. Хева яқин, жадаллаб юрган киши икки соатда бориб келарди.

Пешин вақтида йўлга чиқди. Ичанқалъада, Тошҳовли ёнида таниш бир уста бўларди. Ушанинг олдига борди. Темири қалин, каттароқ ўроқлардан иккитасини танлади. Ўзича уларни салмоқлаб кўра бошлади. Шу пайт дўконга яхши кийинган, басавлат, биткўз бир киши келди. Уста унга чоғроқ ўроқ узатди:

— Мана, асбобингиз, бегим. Ўзиям қиличдай бўлди.

Ўроқ ярқираб турарди, лекин биткўз унинг ўнгтерисига қарадию бошига кўтарди.

— Мана шу билан каллангга бир туширайми, бетавфиқ! Ўроққа қўл урмабсан-а! Бундай қилиб

кун кўргунча моховлар маҳалласина бориб тур, нонинг ҳалол бўлади!

Уста мингиллаб узр сўради. Биткўз ўроқни пештахтага отиб юбордию тарс бурилиб кетди.

«Моховлар маҳалласи»ни эшитгандаёқ Матпанонинг юраги тўхтаб қолай деган эди. «Демак, Марҳамат алдамабди-да, ростдан моховлар маҳалласида турар экан-да?»

Йигит қовоқ-тумшуғи осилиб ўтирган устандан тортиниброқ сўради:

— Ога, ҳалиги маҳалла қаерда, билмайсизми?

— Би ламан! Хў ёқда! — Қўл силтаб зарда қилди уста, — Тошдарвоза ортинда!

Уста нималардир деб ўзини оқлади, биткўз олифтадан шикоят қила кетди. Бироқ, Матпанонинг қулоғига гап кирмас, унинг кўкси ифодасиз бир туйғудан чайқалиб, хаёлида «Марҳамат... Тошдарвоза... Моховлар маҳалласи...» деган уч калима чарх урарди.

Матпано икки ўроқни қўлтиқлаганча қишлоқ сари елиб кетмоқда. Шодлигидан терисига сиғмайди, кўнгли ғурур ила мастона чайқалади. Гоҳо ўзига-ўзи илжаяди. «Худога шукр, топдим-а, охир топдим», дея ничирлайди.

Марҳамат унга насиб қиладим, йўқми, бу билан иши йўқ. Малаксиймо қизнинг топилгани учун ёзмишига шукрона айтиб, ичида бояги турқи совуқ биткўз кимсани алқаб, Матпано дала томон илдам елмоқда.

Уша кунни у бир кунлик ишни ярим кунга қолдирмади. То қора шомгача терга ботиб чорак таноб ердаги арпани ўриб ташлади. «Яна икки-уч кунда арпанинг қолганини ҳам ўриб, бойлаб олай, сўнг қалъага бораман, уни албатта излаб топаман!»— юрса, турса кўнглида шу фикр умид чироғидай порлаб туради.

Бир кунни оқшом маҳали лойсупада отаси билан гаплашиб ўтирарди. Гап орасида:

— Ота, Хевада моховлар ўрами ҳам борми?— деб сўради.

— Моховлар ўрами¹ йўқ,— деди Ғойиб полвон ўғлига синовчан тикилиб.— Ҳалқаликларни кўпчилик моховлар дейди. Не эди?

Матпано қизариб ёлғонлади:

— Узим. Наврўзда... бир йигит билан танишдим.

— Билагида ҳалқаси бормиди?

Матпано Марҳаматни эслаб, баттар қизарди.

— Қарамабман. Йўқ, эди шекилли.

— Бўлуви керак. Улар ҳалқасиз кўчага чиқмайди.

Муҳтасибнинг қаҳридан қўрқади.

Матпано ажабланди:

— Нега ҳалқа тақиб юради, ота? Улар мусулмон эмасми?

Ота уҳ тортиб, ёстиқни алмаштирди, бу ёнбошига ағдарилди.

— Мусулмон. Улар ҳам бизга менгзаб Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари. Уларга қарғиш теккан бўлуви керак-да, болам. Минг-минг йил бурун Мадрайимхоннинг бобосими, бобосининг бобосими, бир фармони олий берибди. Шу-шу, ҳалқаликларни эл-юртдан ажратиб, Дешан қалъанинг бир кунжагига қувиб солибдилар. Аҳли мўминга қўшилишга уларнинг ҳақлари йўқ. Бозори, қудуғи, дўконини айтма, ҳатто мозоригача бўлак. Мендай, сендай кимсаларга қўл бериб кўришмайди, биз ҳам уларга қўл бермаймиз. Ҳалқалик билан гаплашиш мумкин эмас. Мабодо бирга ўтириб бир коса чой ичганингни хон одами кўриб қолса, терингга сомон тикдиражак.

Матпано ҳайратдан лол бўлиб, сўради:

— Ота, ҳалқаликлар... шунчалик ёмон одамларми? Улар на иш қилади?

— Ёмон одамлар эмас. Хўрланган, жабрдийда бе-

¹ У р а м — маҳалла.

чоралар. Улар мурдашўйлар, ўлик ювғувчилар, билдингми?

Матпанонинг нафаси чиқмай, бир ҳол бўлиб қолди. Кўзига ёш қуйилиб келди. Ҳалитдан бери отасининг сўзини тинглаб, ҳалқалик деганлари нияти бузуқ, мардумозор элат экан-да, деб ўтирган эди. Энди уларга жони ачишди. Матпано ҳали ёш, ҳали кўп нарсага ақли етмайди. Аммо бир нарсани билади: хоннинг бу қилгани тўғри эмас. Ахир, ўша ювғувчилар ҳам одам-ку. Отаси айтмоқчи, бир куни тўрт оёқли оғоч отга миниб у дунёга сафар қилганда ким керак? Ана шу мурдашўй керак!

Матпанонинг кўз олдига Марҳаматнинг раишпар чеҳраси келди. Қиз гўё: «Ана, кўрдингизми, оға, биз ўлик ювадиган моховлармиз, шунинг учун хохолаб кулолмаймиз», дегандек синиққина илжайиб турарди.

Матпано: «Ака, ўша айтган элатингиздаги бир қизни четдан бир йигит яхши кўриб қолса, на бўлади?»— деб сўрагани оғиз жуфтлади. Сўнг тилини тишлади: «Гумонсирамасин. Елғоним очилишига сал қолди ўзи».

...Бир ҳафта деганда у Марҳаматни ахтариб Хевага жўнади. Ёз излади, куз излади, қаҳратон қиш кунлари совуқда дилдираб, йиғлаб-йиғлаб излади.

Ниҳоят, уни топди-ю, мана шу қудуқ ёнида қайта йўқотди, абадий кўрмас бўлиб йўқотди.

...Матпано атрофини қуршаб келаётган қоронғиликка боқиб, таассуф ила бош чайқади: «Топгандан топмаганим авло эди. Кўриб куйган ёмон экан. Кўрмай куйсам, бунчалик хўрлик йўқмиди...»

У бемажол оёқларини ердан аранг узиб, тунги қўналға истаб, Жоме масжиди томон кетди.

«БАҒРИ ЮЗ МИНГ ПОРА ХАЛҚ»

Аваз Чокарни Гандимиёндан тополмади. У Шўрқишлоққа ўтиб кетибди. Излаб борди. Чокар бир миробникида эшик-ром ясаб юрган эди. У рандасини

таппа ташладию этагидаги қипиқни йўл-йўлакай қоқиб дўстига пешвоз югурди. Елка олишиб, қайта-қайта қучоқлашди. Утирдилар. Гап орасида Аваз сўнги кунларда бошидан ўтган воқеаларни қисқа айтиб берди.

— Мадрайимхонга раҳмат,— деб кулди Чокар,— бўлмаса, Матюсуф на бўлди, дея йўқламасдинг ҳам. Яхшиям қувғинга йўлиққанинг. Лекин устозни бекор инжитибсан. Базўр юрибди у саройда. Ютгани ўзиники, оғзидаги омонат.

— Агар жарчи бўлмаганда гапига ишонардим. Сўнг ўзим ҳам пушаймон едим. Юзиқоралик бўлди.

Чокар ҳазилга, зарофатга ўч йигит эди. Ҳаётдаги кўп ноҳақликларни кўрса-да, куйиб-пишавермас: «Э, бу дунёнинг мазаси йўқ экан», дея қўл силтаб қўяверарди. Аваз гоҳ дўстини энгилтак, беғам дея қойийди. Аммо ўзининг ичи торлигини эслаб, хижолат чекади, Чокарга ҳавас қилади.

— Бўпти, Аваз Пушаймоний,— деди дўстининг телпагини босиб, Чокар,— инжима. Бугун менга қарашасан, эртан Пишканик, қайдасан, деб йўлга чиқамиз. Қани, пешматингни бойла!

Азонлаб икки дўст Пишканик йўлига тушдилар. Пишканик Хеванинг кунботаридаги хушрўй, баҳаво маъво. Бу ерда Утар бобонинг хондан инъом тарзида олган икки танобча ери бор. Йилига бир-икки маротаба бўлмаса, далага чиққани Утар бобонинг қўли тегмайди. У мулкини қишлоқдаги Аватжон деган бир камбағал деҳқон ихтиёрига буткул топшириб қўйган. Аватжон ердан ўз билгича фойдаланади. Бир йили пахта экади, бир йили буғдой ё жўхори. Чорак таноб ерни боғ қилган. Эринмай Ҳазораспнинг машҳур олмаларидан олиб келиб ўтқазган. Кичкинагина ерда анвойи мевалар гуркираб яшнаб туради. Айниқса, тарвақайлаб ўсган гужум таги ёзда жуда ўтиришли бўлади. Езнинг жазирама кунлари Аватжон гужум остига қўллашиб сув сенади, супага йиртиқ-ямоқ бўлса-да,

топ-тоза олачани тўшайди. Оқшомлари олмачойни шо-
пириб, ҳамсоя деҳқонлар билан супада ёнбошлаб ёти-
шади. Гоҳо боғ сайрига Аваз чиқади. Ёнида дутор-се-
тор кўтарган шериклари ҳам бўлади. Оқ дасторли
ёшуллилар, сўк саллали йигитлар ҳуфтонгача газал
ўқийди, Амаджоннинг кенжатоё ўғлидай келадиган. Ҳа-
сан қайғичи саройдаги ҳангомаларни айтиб, ҳаммани
кулдиради. Амаджон бундай кунларни орзиқиб кута-
ди, даладан ўлиб-чарчаб келган бўлса-да, боши билан
думалаб хизмат қилади.

Аваз ҳозир ана шундай ганимат дамларни соғиниб
бораётган эди. У шаҳардан йироқлашиб, қишлоққа
яқинлашган сари кўнгли ҳавойи туйғулардан сармаст
чайқалар, кўзга ажиб равшанлик бахш этувчи яшил
кўкатлар таровати, талх ҳиди кечадан бери гамнок
дилини эркалаб, кўксидаги ранжу аламни қувгандек
бўларди.

Пишканик ерлари бошланди. Савр ўтиб, жанго
кирган. Отизларда бир қарич кўк майсадай кузги буғ-
дойлар силкинади. Солма-арикларда нуқра сувлар
шилдирайди. Ҳўв нарида ҳўкиз қўшилган чиғирик
чийиллайди. Далада одам сийрак.

Пешинга яқин Аваз билан Чокар Амаджоннинг са-
даси тагидаги супага етиб халталарини қўйдилар. Паст-
қам, патнисдай дарчали узунчоқ уйчадан аввал яланг-
оёқ, қора-қура икки бола чиқди. Улар кутилмаган
меҳмонларга ётсираб қараб туришди. Болаларнинг
изидан қизил кўйлак кийган тўлагина жувон кўринди.
У Амаджоннинг хотини Бекажон. Аёл меҳмонларни
кўриб дарров рўмоли билан юзини яширди. Бир-икки
қадам босиб, ёнбошига қайрилганча эгилиб салом
қилди.

Амаджон далада, сув бошида экан. Унинг олти
яшар бир ўғли pistaпояни «от» қилиб минди-да, ота-
сини чақиргани чопди.

Қумғон қайнагунча ҳаллослаб Амаджон етиб кел-

ди. Почалари ҳимарилган, ялангоёқ. Эгнида елак тўн, бошига катта чит рўмол танғиб олган. У энди қирқнинг устига чиққан бўлса-да, қаримсиқ кўринади. Оқ сомондай оқарган соч-соқоли, улкан панжалари, бўйнидаги қоп-қора тиришлар Ааматжонни олтмиш яшар қарияга ўхшатиб қўйган. У лўкиллаб келди-да, Авазнинг қўлига ёпишди. Меҳмонлар билан кўришиб бўлиб, дуо қилди:

— Дераверсин, меҳмонга зор қилмагайсан, илоё!— У супа четига омонат ўтирди. Авазнинг очиқ чехрасига боқиб илжайди.— Ажаб, ога, ажаб! Хуш кўрдик-э! Қадамларингизга тул битсин-э! Биз ғарибларни йўқлайдиган марди худо ҳам бор экан бу дунёда. Узи оқшомдан буён ўнг қобоғим учди. Севган одамим келар-ов, деб ичимдан ёнаман. Дим яхши бўлади-да, оғалар!

Ааматжон супадан сидирилиб тушиб, уйга югурди. Дастурхон олиб чиқди. Кейин уй томонга қараб: «Эшжон, улоғингни келтир бу ёна!»— деб қичқирди. Аазиз меҳмонлар оёғига улоқ сўйгани уялдими: «Қўй, улоқни, тўқлини тут, тўқлини!» деди. Ун олти ёшлардаги бир бола қўра томондан тикмачоқдек қўзини судраб келди. Қўзи қисмати не бўлишини биладигандай, бетиним маърайди. Усмир уни олма тагида ерга ағдариб, оёқларини боғлади. Аллақачон билакларини шимариб олган Ааматжон пичоғини ташлаб қўлларини очди-да, меҳмонлардан фотиҳа сўради. Аваз бош силкиб, юзини терс бурди. Қон кўрса, унинг кўнгли беҳузур бўларди. Чокар Ааматжоннинг абжирлик билан қўзини бўғизлаётганига қараб, Авазнинг биқинига туртди:

— Кўзлари мунчоқдек эди. Биз келмаганда тағин қанча кун, қанча ой дикир-дикир ўйнаб юрармиди...

Аваз индамади, айбдор кишидек дастурхонга тиккилди.

Аматжон тўқлини саранжомлашни ўғлига топшириб, яна даласига, сувини оёқлатгани кетди.

Тушдан кейин Чокар Аматжоннинг кулбасини айланиб, эшикларнинг шикаст-рехтини тузатди. Аваз: «Буён келинглар, мен ҳам сенларни бир таъмирлаб қўяй», деб Аматжоннинг, қўшнилариинг болаларини чақирди. Супага қатор ўтқизиб, бир чеккадан сочларини қира бошлади. Болалар: «Сен ўт, сен ўт!»— деб бир-бирини туртар, Аваз сув сепиб бошларини ишқаласа, кўзларини юмиб, афтларини бужмайтирар, яйдоқ-ялангоч каллаларини «устара ҳақи»дан бекитиб, чувиллаб супа атрофида гир айланишарди.

Уша кеча у ёмон туш кўрди. Тушида катта бир анҳор эмиш. Анҳор тўла қон, Аваз лопиллаб оқиб кетяпти. Қулоч уриб соҳилга интилади. Етолмайди. Шу пайт бир қучоқ салла кўтариб... Зорий пайдо бўлди. Саллаларни сувга отди. Кейин ўзи осмонга қўл чўзиб, учиб кета бошлади...

Аваз ғалати аҳволда, ланж бўлиб кўзини очди. Осмон буржида Олтин қозик ярқираб турар, яқин ерда товуқларнинг патиллагани эшитиларди. Унг ёнида Чокар ғужанак бўлиб ётибди. Аматжоннинг ўрни бўш эди. Олидан қишлоқ сўфисининг «По-илоҳа-ило-ло»си эшитилди. Аваз туриб кийинди. Ҳовли этагидаги ариқчада ювинди. Тўнини кийиб, белини маҳкам тангиб уйдан чиқди. Ёлғизоёқ йўлдан шудринги ялтираб турган майсаларни оралаб ота мулкига кирди. Экинзорларда бўладиган тонги бир тароват, одамни ҳушёр тортирадиган муздек шабада, кенг, кимсасиз отизлар, сукунат завқи — барчаси Авазнинг кўнглидан мужмағил, оғир туш асоратини ҳайдагандек бўлди. У кўксини тўлдириб нафас олди. Гоҳ тўхтаб, нимтатир, кўкиш уфқларга разм солади, кечаги осойишта кунини, бу ерда ўтажак осуда дамларини, абётини, Аматжонни ўйлайди. Эшик тутқичини беҳолгина ушлаб, изидан ғалати термилиб қолган Розияни эслаб, юра-

ги ғаш бўлди. Гарчанд Аваз ирим-чиримларга астойдил эътиқод қилмаса-да, тушидаги ишоралар уни хаёлга толдирган эди.

У айланиб дала бошига бориб қолди. Амаджон ғўза чопиқ қилиб турган экан. У кичкина қориқ кетмонини ерга қадаб, дастасига ўтирди.

— Экин қалай бу йил, ёмон эмасми?— деди Аваз атрофга кўз югуртириб.

— Худога шукр. Утар бобонинг мулки қурсоғимизни тўйдириб турибди. Ҳасрат қилсак, онкўрлик бўлади. Етти боламнинг савобига қолди Утар бобом. Ма, экиб-тикиб олавер, деб ерини бермаганида, билмадим, ҳолимиз не кечарди. Зоғора нонга зор бўлиб ўтирармидик? Ер яхши, қизил чакка тупроқ. Меҳнатингни аямасанг, сув бўлса, ўзинг ҳам, молинг ҳам тўқ. Бултур ёмон бўлди. Буғдойим тиззага чиққанда хонлиқ ерларга сувни ағдариб олишди. Бизга сув тегадиган бўлганда ғовача¹ гулини тўкди. Буғдой ҳам ўнгмай қолди. Қузга бориб ошлиқ ҳам, пахта ҳам ёлчитмади. Бир ёқдан ўлпончилар зуғум қилади, бир ёқдан Утар бободан уяламан. Бегим сидирилай деди. Ошлиқни судхўрга тортиб бериб қутулдим.

Аваз рўзғорга кўп аралашмас, шунинг учун отаси билан Амаджоннинг олди-бердисини яхши билмас эди. Утар бобо анча замондан бери мулкини Амаджонга топшириб қўйган бўлса-да, унинг зиммасига бирон мажбурият юклаган эмас. Амаджон хирмоннинг чўғига қараб ҳар йили кузда унинг улушини олиб бориб беради. Ёз бўйи мева-чева, қовун-тарвуз ташийди. Пахта эккан йиллари уй ичидагиларга бир сидра сарпо ҳадя қилади. Кейинги йилларда хон одамлари қишлоқмақишлоқ юриб, кўпроқ пахта экишни талаб қиляпти. Урис савдогарларига ҳозир пахта ўта зарил эмиш. Аммо, пахта экишга деҳқонларнинг унча ҳуши йўқ.

¹ Ғовача — пахта, ғўза.

Аввало кам ҳақ тўланади. Қолаверса, қиш бўйи одамларга ғалла керак, чорвага ем-хашак керак. Устига-устак, сурункасига пахта экилган ерлар ориқлаб, ҳосил камаяди, ҳар хил қурт-қумурсқа кўпаяди.

— Начора,— деди Амаджон уҳ тортиб.— Мадрайимхон оқпошгога қарам. Биз хонга қараммиз. Уриспошшо хонга буйруқ қилади, хон бизга. Томингга пахта экиб бер деса ҳам, экамиз!

— Ҳа-а...— деди Аваз хаёлчан,— ихтиёр ўзингда бўлмагач, чоранг йўқ. Қулнинг ихтиёри ўзига тегса, на қилишини билади. Кеча бошида қамчи ўйнатган хўжасини хизматкор этиб ишлатишга ҳам кучи етади. Эркили одам зўр одам, Амаджон. Эркили — дунё билан тиллашади, эрксиз — нари борса, хотини билан уришади.

Амаджон Авазнинг гапига тушунмади.

— Биз, оға, мана шу ерда туғилганмиз, кунимиз битса, шу ерда кўмилажакмиз,— деди ўрнидан туриб.— Ишқилиб, изимизда қолган болалар йиғламай юрса бўлди, деймиз-да. Манглайимизга битилгани шу қора меҳнат экан, нетамиз.

— Омон бўлсангиз, манглайингиздаги ёзув ўзгарар. Дунё шундоқ кетавермас. Олти ой ёз, олти ой қиш, дейдилар. Бир куни ҳокимларга инсоф кириб қолар. Агарда инсоф кирмаса, халқ қўлига калтак олажак.

Деҳқон ажабланди:

— Манглайдаги ёзувни... ҳақ таоллонинг ўзи ёзган экан, уни ким ўчиражак, оға?

— Ким айтди сизга буни?

— Ана, мачитнинг улли муллеси айтди. Қаломуллода ёзилибди, худо бировни бой, бировни биздек камбағал қилиб яратибди. Буни тақдири азал дермишлар.

— Тезак ебди ўша мулланг!— деди Аваз қаҳрланиб ва илкис ўрнидан қўзғалди.

Тонг ёришиб, гужумларда қушлар бозори бошланган эди. Аваз кичкина солма-ариқчалардан ҳатлаб-ҳатлаб, отизма-отиз айланиб уй томон кетди.

Нонуштадан сўнг Чокар қишлоқ оқсоқолига йўлиқиб ўзига иш топгани жўнади. Аваз асбобларини шайлаб, даладаги деҳқонларнинг соч-соқолини олгани тағин ер бошига отланди. Унга бир деҳқоннинг гувала капасини устахона қилиб бердилар. Аваз бир ғўлани қапа ўртасига «Курси» қилиб қўйди, деворга кафтдек кўзгу илди. Ҳадемак шаҳарлик «шоир уста»нинг қўлини кўргани бирин-сирин деҳқонлар кела бошлади.

Бир неча кундирки, Аваз оқшомлари енгилгина об-хўрак қиладию Амаатжоннинг чоққина ҳужрасига қамалиб олади. Олдига қорачироқни қўйиб ғазал ёзади. Соатлаб тўхтамай шеър битеди. Баъзан шеър завқига берилиб кетиб, тонг отганини сезмайди. Ҳар замонда унга пилик янгилаб бериб турадиган Эшжонни ҳам тамом унутади. Эшжон узала тушганча энгагига суяниб «ўзи билан ўзи сўллашадиган» шоир тоғасининг қўшиқ тўқишига қараб ётади-ю, охири пишиллаб ухлаб қолади. Аваз эса, тинмай ёзади. Шу беш-олти кун ичида қишлоқда кўрганлари кўз ўнгида жонланади, жисми-жонини оловдек ўртаб, изтиробга солади. Қайда бўлса деҳқоннинг бахти кемтик. Елкаси қамчидан яғир, қўли кетмондан қадоқ. Болалар-чи, отизда туғилиб, онасининг орқа этагига ёпишиб, мана шу дала бошида, лойтупроққа қоришиб катта бўлади, шу ерда сочи оқаради, мункиллаб, оталаридек, бир парча ерни тирнаб, бир парча ер илинжида дунёдан ўтади. Авазнинг хаёлидан бир-биридан машғум, юракни тилка-пора қилувчи манзаралар кетмай қолди. Бир қапада кеча иштончан, ориқ бир бола «Нанна!» дея йиғлаб дастурхонга қўл чўзди. Отаси меҳмоннинг олдидаги яримтагина понни ҳадеб ушатиб олгани уялди, боласига ўрикқоқи берди. Бола ўрикни отиб юбориб, тағин «Нанна»лаб йиғлашга тушди. Ота ўғлининг қў-

лига бир урди: «Нон бўлмаса, тошни бераманми, баччағар?» Авазнинг кўнгли вайрон бўлди. Томоғига бир нарса тикилди. Чидамай ташқарига чиқиб кетди.

У икки кун илгариги воқеани эслаб, баттар эзилди. Бир деҳқон сигирини ёп-зовур четига арқонлаб қўйган экан, илон чақиб ўлибди. Деҳқон сигирнинг тепасида йиғлаб ўтирибди. У дув-дув ёш тўкар, қўлларини осмонга кўтариб нола қиларди: «Э худоё худовондо! Бу на кўргилик? Энди нетаман? Тўққиз оғизни қандай боқаман? Мени зор қақшатиб кетгунча бир боламнинг жонини олсанг бўлмасмиди?»

Юпун, ер билан яксон, овора халқ!

Уша ярим яланғоч болакайнинг «Нанна» дея дастурхонга чўзилган қўллари, сигирнинг бадалига фарзандига ўлим тилаган деҳқоннинг илтижолари Авазнинг жигарини хун қилиб турарди ҳозир. У жаҳл билан патқаламни олди. Бир лаҳза ён-верига боқиб, энса қашиб ўтирдикю шитоб билан ёза кетди. Оддий халқларди, мунги Авазнинг қалбидан ўтли қўшиқдай отилиб чиқиб қоғозга тўкиларди:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизи бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.

Уша оқшом Аваз учун илҳом туни бўлди. У хуфтонгача «Халқ» шеърини тугатди, бир неча рубоий ёзди. Тайёр байтларни қайта-қайта ўқиди, айрим сатрларга сайқал берган бўлди. Сўнг қоғозни Эшжоннинг олдига сурди:

— Ма, тойбола, ўқи-чи, сенга ёқармикан?

Эшжон вараққа қизиқиб қаради, уялиб энгашди-ю: «Се... е... син...», дея тўхтаб қолди.

— Ҳм, Эшжонбой, савод масаласи чатоқроқми?
Бола бош қимирлатди:

— Абжадни¹ ўқиганман, дойи. Сўнг ўқимадим. Отам роса хафа бўлди. Домламиз ҳар кун и ётқизиб таёқлатарди. Ўқигим келмади. Мен мол боқишни яхши кўраман. Биласизми, ҳайвонларнинг тили йўқ. Эса, улар одамдай ақлли. На десангиз қилади. Бир кучугим бор эди, далага сув таширди. Бўйнига сатилни илиб қўйсам, отамга элтади, отам сувни ичиб бўшатиб беради. Кунига тўрт-беш марта бориб келарди. Ўлиб қолди бечора. Ноибнинг ўгли отиб ташлади.

— Сени қалъага олиб кетиб ўқитсам, рағбат қиласанми?— деб сўради Аваз.

— У ёнда урмайдиларми? Домла нуқул товошимга урдирарди.

— Урмайди. Ўзим қараб тураман.

Эшжон Хевага кетишга майл билдирди. Бир оз ўтириб сўради:

— Анов қўшигингизни... менга беринг, дойи, жўраларимга ўқитиб эшитаман.

— Қўявер. Эртага далада ўзим ҳаммага ўқиб бераман.

Авазнинг бу ғазали оғизма-оғиз ўтиб, уч-тўрт кунда бутун Пишканикка ёйилди.

ҚАҲ-ҚАҲ ВА ҚУВҒИН

Бир-бирдан зерикарли кунлар кетидан кунлар ўтяпти. Аваз диққат. Хева томонга қарайвериб кўзи тешилай деди. Отасидан мужда йўқ. Бу орада Амажон бир-икки марта мева-чева олиб шаҳарга бориб келди. Уй ичингиз омонлик, бир гап бўлса Ўтар бобом хабар берар экан, деди. Аваз, дўкони ёпилиб, буёққа қувғинди бўлиб келганини Амажонга айтмаган эди, индамай қўя қолди.

Ана шундай дилгир кунларнинг бирида Пишка-

¹ А б ж а д — алифбо.

никка Мутриб оғаси сўроқлаб келди. Ёнида Мадраим гармон, Отажон қашқалдоқ, Ҳасан қайғичи. Пешин вақти. Аваз дала бошида, омонат бир чайла соясида соч олиб турарди. Олиса, сув ёқалаб келаётган қора чўғирмалик кишига қараб-қараб қўйди. «Наҳотки, Мутриб оға бўлса? Хув анави, орқада ирғишлаб юрган бола ким бўлди? Иби, Ҳасан қайғичими?» Аваз даҳанига совун суркалган деҳқонни танҳо қолдириб, дўстлари томон отилди.

Бирпасда чор атрофдан деҳқонлар кела бошлади. Айниқса, болаларга худо берди. Улар «ўзи йўқдай, товуши ўқдай» Ҳасан қайғичига ажабланиб, кўзбойлоқчига қарагандай қарар, бир қарич бўла туриб, шундай ёшуллилар билан ҳазиллашиб турган «калта»нинг ёнидан жилмасди.

Оқшом Амаджоннинг катта супасида базм бошланди. Чокар неча кундирки, ёғоч йўнавериби соғиниб қолган эди, танбурни олиб тўйгунча чалди. Сўнг: «Мана, оға, қулоғи қизиди, энди на десангиз сўллайдим», деб Мутрибга узатди. Мутриб танбурни ёнига қўйиб, йигитларга қаради. Мадраим Ёқуб ишорани тушуниб, «ўриссози»ни тиззасига олди, «қулоғини бир-икки чўзди». Қора қутидан ғалати овозлар чиқди. Супадаги деҳқонлар орасида гармонни кўрмаган, аммо, «ўриссози» деган чиқибди, икки қулоғидан ушлаб тортсанг, нағма чалармиш, деб эшитганлар бор эди. Улар этликкина бўтакўз йигитнинг тиззасидаги қора қутига ажабланиб қарашди. Чилдирмакаш пастга сакраб тушиб доирасини қиздириб келди. Мадраим Ёқуб бошини бир томонга эгиб гармонининг «икки қулоғидан тортиб юборди». Юракни эркалайдиган нозик куй таралди. Чилдирма такиллади. «Уриссози» улкан қора зулукдай гоҳ чўзилиб, гоҳ тиришиб нағма қилади, доира унга эргашиб жўровоз бўлади, сомелар бош чайқаб, бу мўъжиза қутига, унинг икки биқинидаги оппоқ тугмачаларига илжайиб боқишади.

Созанда бир жуфт нағма чалиб, талқинга ўтди. Ҳофиз йигит ҳали ўн саккиз-ўн тўққиз ёшда бўлса-да, овози ширали, юракларни сел қилиб, тингловчиларни ерга қаратиб қўярди. Ҳофиз йигитлик мавсуми, ранжу озор тўла бу фоний дунё ташвишлари, умрнинг ғанимат дамларидан куйлар, қўшиғи билан бировларнинг ушалмаган армонларини ёдга солиб, бировларга таскин-тасалли бераётгандек эди.

Дуо, олқишга кўмилиб, ҳофиз қўшиғини тугатди. Аваз ортиқча мулозамат кутиб ўтирмади. Қўйнига қўл солди. Тўрт букланган қоғоз олиб Мутрибнинг олдига қўйди. Бу кечагина тугатган шеър эди. Аваз уни жамоат олдида ўқиб, гўё улардан қарзини узмоқчи, қолаверса, зулму кулфатни фақат қарғаб енгмоқчи бўладиган авом, кўнгил кўзи басир кимсаларга шеърим зора ибрат сабоғи бўлса, дея умид қиларди. Мутриб шошилмай қоғоз қатини ёза бошлади. Унгача Аваз рўпарасида киприк қоқмай ўтирган кулча юзли бужур кишининг бетига қараб шеър айта кетди:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.
Бир неча авбошлар мундоқ ҳукмрон айласа,
Қолмагай ори на янглиғ меҳнату озора халқ.

Барчанинг нафаси ўчиб, жим бўлиб қолди. Ҳатто бир сония жағи тинмас шақилдоқ Ҳасан қайғичи ҳам муштдек бўлиб қотиб ўтирибди. Аваз овозини хиёл кўтариб давом этди:

На аларда бордурур илму адолатдин асар,
Не ажабким, топмаса дарди дилига чора халқ.
Етган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон била кетгуси бора-бора халқ!

Кимдир «Им-м!» деб ингранди, оиров оҳ тортди. Чокар «Нега бу шеърдан менинг хабарим йўқ?» дегандек, дўстига ҳайратланиб боқди. Лекин Аваз шу топда ҳеч кимни кўрмас, унинг қалби тилка-пора, у кўксиди гўё юз йилдан бери асраб келаётган ва ниҳоят, энди айтиш фурсати етган дардини тезроқ тўкиб олишга шошилаётган бенаво ошиқдек ҳаяжон ичида тўлганиб шеър ўқирди:

Бўлмайин онларда ҳеч миллат, ватанни асрамоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин миллати ағёра халқ.
Халқи оламни бари айлар тараққий кун-бакун,
Биз таназзул айлабон қолдук эдук на қора халқ...

Супадагилар ҳазин мусиқадек кўнгил ўртовчи бу шеърнинг поёнига етмаслигини тилар эдилар. Чунки шоир мана шу қора кўзларнинг дарди дилини шарҳлаб бераётган, уларнинг юзига соч-соқол олаётган кезларидигдек ўзига хос кўзгу тутаётган эди. Аваз жанг товушини андек пасайтириб, мақтаъга ўтди:

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Э, Аваз, бўлмас мунингдек борҳо овора халқ.

Бир лаҳза сукунат ҳукм сурди. Сўнг чор тарафдан сой шовқинидек раҳмат, олқиш ёғилди:

— Э, балли, отангизга раҳмат-э!

— Пай, менинг кўнглимдагини топиб айтибди! Мен ҳам ўзимча сўллаб юраман, тирик бўлиб тўрда йўқ-миз, ўлик бўлиб гўрда, деб. Мулла оғам қўшиқча туври солибди. Ўлманг!

Мутриб Авазинг елкасидан тортиб бағрига босди.

— Кўҳна ғазалларингни сотиб едирадиган шеър битибсан, қуллуқ бўлсин!

Ҳасан қайғичи сакраб турди, Авазнинг чаккасини жажжи кафтчалари билан сиқиб, юзидан ўпди.

— Чокар оға бир нусха кўчириб берсалар, ўз қў-

лим билан хон ҳазратларига етказажакман,— деб ҳазиллашди, — шу кунларда хон қурбонликка одам тополмай гаранг.

Одамлар Ҳасан қайғичи Авазни ўпа бошлаганда ёқ кулишга тушган эдилар, энди хохолашди. Ҳасан бундан илҳомланиб, ўтирганларга ўдағайлади.

— Ҳўв, сен нега сувдан чиққан лаққадай бақраясан, а?— деди олакўз кишига қараб,— кўзларинг Али маҳрамнинг соққасина менгзайди. Хув, соққангга тупроқ тўлгур!..

Хоннинг бош айғоқчиси Али маҳрамни биладиганлар олакўз деҳқонга учирӣқ ташлаб ҳузур қилиб кулдилар. Ҳасан қайғичи давра айланиб, бақалоқ бир йигитнинг биқинини чимчилади. Йигит ёнбошига қийшайди.

— Хув, тек ўтир,— деди Ҳасан,— йўқ эса, Нуржон баҳодирга айтаман, ўзига ўғлон қилиб олиб кетажак. Улиб турган экансан-а, биқининг мунча юмшоқ, жоним!

Давра қаҳ-қаҳ урди. Қизиқчи кокилли болакайнинг сочидан тортиб: «Бор, уйдан лунги обчиқ!» — дедию яна супани айлана бошлади. У ўтирганларга бирма-бир лақаб қўйиб чиқиб, ўртароқда тўхтади. Рангпар, ориқ йигитнинг кўзларига тикилиб қолди. Унинг икки бетига аста шапатилади. Одамлар, энди у нима қиларкин, дегандек нафасларини ютиб туришибди. Қизиқчи олазарақ, хавфсираган бўлиб йигитнинг уёқ-буёғига ўтди, кўзларини йириб қаради, оғзини катта очиб «А-а-а!», дедию чучкириб юборди.

— Ҳаққи рост!— деди бурнини чангаллаб.— Му-сулмонлар! Мана бу кишини таниб қўйинглар, кимсан — Саид Абдулла тўранинг муриди бўлади! Отинг на, йигитим?

Йигит уялиб, ўтирган ерида ортига сурилди.

— Ўзинг яхшилиқча айтасанми, ё бир бало қилайми?

Рангпар йигит бу қизиқчи ўхшамаган қилиқ қилиб шарманда этмасин, деган андишада мингиллади:

— Гай... Гайбулла...

— Ана, ана, тап ўзи! Гайбулло — муриди Саид Абдулло! Гайбулло тарёкий, муридингни бориб кўрасанми ё уни ўзим шу ёна чорлайми? Ҳув, бачча, лунгини бер!

Ҳасан қайғичи кокилдор боланинг қўлидан қозиқ-лунгини олиб, бошига салла қилиб ўради, мойсочиқни дарра қилиб эшди. Сўнг икки-уч тўнни думалоқлаб устига ўтирди. Олдига сопол косани қўйди. Чўмични тиззасига кўндаланг ташлади. У одамларнинг қий-чуви-га кўмилиб, хоннинг эрка ўғли Саид Абдулла «бўла бошлади». Ана, банги тўра юмшоқ курсида афюннинг кайфини суриб, кўзлари сузилиб ўтирибди. У ҳар ёнга мастона чайқалади, гоҳо боши ерга теккудай бўлиб чўнқаяди, гоҳ чалқанчай йиқилай деб ўзини ўнглаб олади. «Саид Абдулла» чўмични чилим қилиб уч-тўрт бор тортди. Яна муроқабага берилди. Ана, у мункиб бориб қўлларини ерга тираб қолди. Одамлар супани бошларига кўтариб хандон ташладилар. Ҳасан қайғичи кўзларини йириб атрофга ажабланиб боқди, сўнг чийиллаб бақирди:

— Ҳов, падарлаънатилар! Ким бор! Тўнғиздай думалаб ётавераманми? Мурид бўлсанг турғаз-да! Гайбулла!

Одамларнинг қутқуси билан Гайбулла секин турди. Ҳасанни аста кўтариб «курси»га ўтқизди. Банги тўра мойсочиқ билан унинг гарданига бир туширди.

— Ҳе, ҳаром ўлгур! Кайфимни буздинг-а! У дунёдаги кўкнорзорда энди сайр этиб юриб эдим. Йўқол кўзимдан!..

Гайбулла қизариб, ўрнига бориб ўтирмоқчи эди, Ҳасан унинг почасига ёпишди.

— Ҳув, итдан тувғон! Йўл бўлсин! Анави қора дорингдан мошдай бериб кет-да, бир ҳаз этай!..

Супадагилар кулавериб думалаб қолишди...

Меҳмонлар икки кун туриб кетишди. Аваз яна ўз юмушлари билан андармон. Тагин дала, капама-капа юриб соч-соқол олиш, одамни зериктириб бир маромда айланаётган чиғриқлар тепасида соатлаб туриб хаёл суриш, тунлар байту ғазал машқи... У дўстларига тунов кунги янги шеърини маъқул қилолганига қувонарди. Рост, «Халқ» ўзининг кўнглига ҳам ёруғлик солди. Аваз илгари юзлаб ғазаллар, мухаммасу қасидалар ёзган — баъзи абётини Табибийдек забардаст шоир ҳам мақтаган, «шоҳбайт» деб улуғлаган, Феруз ёрлақаб инъомлар берган эди. Аммо, Мутриб айтмоқчи, кўҳна ғазаллари у кунги «Халқ»и ўнгида бир эрмак, шунчаки бир машқ бўлиб туюлди Авазга. Бурунлари у атрофи баланд кўрғон билан ўралган ораста, гулистон бир богда юриб ғазал тўқиётгандек эди. У нуқул гулларни, меваси ларзон дарахтларни, гулзор аро бир-бирига интиқ термилиб турган ошиқ-маъшуқларнинг хумор кўзларини кўрар экан. Энди кўрғон бузилди. Аваз кўрғондан ташқарига чиққандай эди. Энди у меҳнат ичида туғилиб, шу меҳнат оқибатида адои тамом бўладиган, адолатга ташна халқни, дунёни, бир гуруҳ одамларни тўйдириб, ўзи оч қоладиган бечора, бенаво халқни кўрди, унинг осмондай узоқ армонларини туйди, орзуларининг тақир ердай оёғости бўлаётганини эшитди, бу халқнинг нурдай пок, сувдай тиниқ қалби билан ошно бўлди. Олис кечалар хаёл суриб, халқ дардига малҳам излаб кўрди, бир чорага ақли етмади, ҳозирча золимларга адолат, инсоф тилашдан нарига ўтолмади. Лекин кўнглида гоҳо йилт этган бир учқун чақнайди. Бу — умид, рўшнолик, нажот учқуни, Аваз ҳаёт тоабат шундоқ кетавермаслигига, қачондир нимадир ўзгариши кераклигига ишонгиси келади. Аввало, буни кўнглининг бир четидаги алангали бир туйғу айтиб турибди. Қолаверса, олис Русия, Аштархон томонлардан келган кишилардан

ҳам эшитган буни. Рўзимбой оғанинг чойхонасида Рамазон нўғай ўқийдиган газеталарда нозик ишоралар бор эди. «Тоғ»ми, қайсиям бир газет ёзган эди, бир замон келиб, дунёда барқи офат кўпармиш. Ер юзида қиёмат қойим бўлгандек тўполон бошланармиш. Тўполон босилгач, отлиғу пиёда баб-баравар бўлиб қолармиш. Аваз бу ғалати «манзара»ларни тузуқроқ тасаввур этолмаса-да, ўзинча бу очлар билан тўқларнинг ҳаёт-мамот жанги бўлса керак деб тушунди. Бир кун келиб, юпун, ҳақсиз қора халқ бошини тик кўтаришга, кўзларини ишқалаб асрий уйқудан уйғонишига умид боғлади. «Халқ» шеърисида буни назмга солди. Аваз бир тарафдан, қувғинга учраб, мана шу дала-тузга келиб қолганига хурсанд эди. Қунгура деворли қалъа ичида юраверганида, эҳтимол, «Халқ»дай шеърлар битиши маҳолмиди...

Ана шундай хаёллар билан Аваз Амаатжоннинг капасида танҳо ўтирибди. Кун чошгоҳдан ўтган. Ичкари дим. Аҳён-аҳён эсган иссиқ шамол капани бир чайқаб ўтади, қовжираган қамишлар ёқимсиз шитирлайди. Аваз қапа тирқшидани уч юз қадамча нарида гўза чопиқ қилаётган Амаатжонга қараб қўяди. Амаатжон майда қадамлаб энгашганча аста илгариларди. У гоҳо манглай терини артади, чойми, егуликми кутиб, уй томонга қарайди, яна гўзага «салом бериб» оҳишта одимлайди.

Амаатжон отиз бошига етди. Силласи қурдимми, қорни очдимми, кичкина қорик кетмонини елкасига ташлаб қапа томон юрди. Шу пайт ён тарафда қизил от минган, оқ саллалар барваста киши кўринди. У гўзаларни пайҳон қилганча тикка Амаатжоннинг устига бостириб келарди. Амаатжон хаёллари билан банд шекилли, отлиқнинг шарпасини сезмади.

— Тўхта, дайюс!

Амаатжон чўчиб ўтирилди. Отлиқ бор кучи билан деҳқоннинг юз-кўзи аралаш қамчи тортиб юборди. Амаат-

жоннинг елкасидаги кетмон ерга учиб кетди, ўзи икки қўллаб бетини чангаллаб қолди. Отлиқ эса, Амажоннинг боши, яғринига устма-уст қамчи ёғдирарди.

— Мана сенга уйингга боши бузуқларни йиғанинг учун! Бу ҳали оз! Таёқнинг уллисини хон ҳазратларининг олдида ейсан! Саид Абдулла тўрам эшитсин не-тиб масхара этганингни! Кейин кўражаксан! Тасқаранг чиқар, падарлаънати! Шу бир бақай Ҳасанингга қўшиб терингга сомон тикдиражакман!

Аваз қападан отилиб чиқди. Отлиқнинг қўлидан қамчисини юлиб олиб улоқтириб юборди.

— Сиз кимсиз?— деди у отлиққа ғазаб билан тикилиб.— Бир бечорани нега урасиз?

Отлиқ киши ўзининг қўлидан қамчисини тортиб олишга журъат қилган мулланамо йигитга ажабланиб боқди. Бир лаҳза шаштидан қайтгандек бўлди. Сўнг, бари бир, бу ерларнинг ягона хўжаси ўзи эканини эслаб, ғурури қўзғадими, масхараомуз деди:

— Мен шу элатнинг ноибман! Султонали ҳожини эшитгандирсан, ўзим бўламан. Ўзинг кимсан, бизнинг элатда не еб юрибсан?

— Мен шоир Авазман. Мана шу мулкнинг эгаси Утар бобони биларсиз? Шу зотнинг фарзанди-ман.

Шу пайт беш қадамча нарида турган қора чопонли йигит ноибнинг қамчисини олиб келиб таъзим ила узатди. Ноиб қамчи ҳалқасини билагига ўтказаркан, Аваз ҳалиги йигитга қараб қўйди. Кўзига иссиқ кўринди. Ноиб ер тепиниб отининг бошини силтаб тортди, Авазга юз бурди.

— Иби, ношукур Аваз сенмисан? Саройга борганда эшитиб эдим. Аваз деган бир назмгўй бор экан, нонкўрлик этган экан, олий ҳазрат ҳузуридан итдай ҳайдаб солибди, деб. Ўзинг экансан-да?

— Тақсир, ёшулли одамсиз, оғзингизга ит олмай сўлланг,— деди Аваз ўзини босиб,— бир оғиздан ка-

лимаи шаҳодат ила ит қўшилиб чиқса, на бўлғай, биларсиз?

Ноиб Аваз ҳақида турли-туман гаплар эшитган эди-ю, аммо бунчалик бетгачопар, оғзи ботир деб ўйламаган эди. Усал бўлди. Ен-верида уларнинг мунозарасини чўчиброқ кузатиб турган деҳқонларнинг юзида Авазга хайрхоҳлик кўриб, ичи куйди, баттар ғижинди.

— У, тилинг бурро экан! Бу тил омон бўлса, бир кунни сени дорга элтажак. Қалъага сиғмай бу ерга келибсан, ҳай, мен рози. Илло, менинг элатимда фитна қўзғамай юрсанг ўласанми? Саид Абдулла тўрамни... ё олло, ўзинг кечиргил — бангига чиқартирганинг неси? Йигит жонингдан тўйдингми, гумроҳ?!

— Тўрангизни бангилиги махфий эмасдир, уни барча беш қўлдай билур. Сўнг, Ҳасан қайғичининг ўз ихтиёри ўзинда. У хонга сиздан ҳам яқин.

Ноиб «Оллак!» деб қичқирди. Боядан бери четроқда турган қора чопонли йигит югуриб келди.

— Бу на деб турибди?— ноиб қамчиси билан Авазга ишора қилди. Йигит ерга қараб минғиллади:

— Ҳасан калта... тўрамни мазах этганда бу киши ҳам кулди. Ёлғон айтсам, каломулло урсин!

Аваз йигитга разм солди. Уни эслагандай бўлди. «Э, бу Чокарга эргашиб келиб... бир четда қимтиниби ўтириб эди. Ҳасаннинг гапига қотиб-қотиб кулган ҳам шу мараз эмасмиди? Ноибнинг одами экан аблаҳ!»

— Ана, эшитдингми?— Ноиб айғоқчисига қараб им қоқди.— Энди қилмишларингни мўйинларсан, шоирбачча? Ношаръий юмушлар ила шуғулланмоққа ким сенга ҳуқуқ берди? Нега деҳқонларнинг калласини оғритасан? Замон бундай кетавермас, бир кунни ўзгарар, дебсан. Сен нердан биласан, пайғамбармисан?

— Деҳқон шўрликнинг калласи эмас, жони оғриб кетибди, кўрдим. Замон ўзгариши муқаррар, буни ўзингизга ҳам айтиб қўяй, тақсир. Яратган эгам бировларни ҳамиша сиздек отлиқ, бировларни мендек

пиёда этиб қўймас. Мен неки деган бўлсам, кўнглим-дагини дедим, неки ёзган бўлсам, кўрган-билганимни ёздим. Тақсир, имонингизни ўртага қўйиб айтинг-чи, сизнинг боғчангизда қувраган оғоч борми? Йўқ! Сизнинг бир туп оғочингиз қувраганча қанча деҳқоннинг буғдойи, пахтаси йўқ бўлажак. Иянгиз¹ тунов кунини бир бечоранинг ҳўкизини отиб ўлдирибди. Бир боғ хашагини еган экан. Шуми сиз айтган диёнат? Изингизга бир қаранг! Гуллаб турган гўзани пайҳонлаб келдингиз. Йўл қуриганмиди? Сиз отингиз билан Амажоннинг егулик нонини тепкилаб ўтдингиз. Энди у болаларига не дейди? Сизни ўша норасидаларнинг кўзёши тутмайдими? Одамларнинг кўзёшидан, қаҳридан қўрқмай эл отаси бўлиб юрганингизга ёқа ушлайман, тақсир!

Ноиб мударрис олдида сўроқ бераётган муллаваҷчадай шошиб қолди. Энди ким деган одам бўлди? Эртан халойиқ дўмбира қилиб чалмайдими? Аваз деган шоир бор экан, бир сўллади, бир сўлладики, ноибнинг оғзини очолмай қолди, демайдими?

Ноиб ўзини тутиб олди.

— Мен сен билан хон ҳазратларининг олдида сўллашман! — деди қамчис билан Хева томоини кўрсатиб.— Мени Султонали ҳожи дейдилар. Қанча гужумларни синдирганман. Сен ҳали жимитдай повдасан, билиб қўй.— У бир четда дилдираб турган Амажонга ўшқирди.— Ҳув, манглайи қора! Азонлаб мана бу кўрнамак қишлоғимдан чиқиб кетсин! Эса, ўзингдан кўр. Ғовачангни сувга бостираман, ўзингни элатимдан бадарға этажакман!

Ноиб келган йўли билан, гўзаларни пайҳонлаганча от солиб кетди. Аваз билан Амажон бир-бирини қараб мунғайиб қолишди.

Аваз анчагача ўй суриб ўтиргач, бир қарорга кел-

¹ Ия — ука.

ди. Қишлоқни тарк этмаса бўлмайди. Бу жоҳил ноиб ҳар бало қилиши мумкин. Амаатжоннинг бу кунлари ҳам ҳалво бўлиб қолмасин.

— Амаатжон оға, ўпкаламаанг,— деди у ҳамон калласини осилтириб ўтирган деҳқонга,— сизга кўп озор етказдим. Мен кетаман.

Амаатжон чўчиб бош кўтарди. У Авазнинг мард йигитлигини билса-да, уй эгасини қувган меҳмондай хижолат эди.

— Илоё, ман ўлай, мулла оға! Бу нечик замонки, одам ўз ерига сиғмай қувғинга йўлиқса? Кўрпа-тўшакни орқалаб жўнай десам, бу осмон остида борадиган бир парча ерим йўқ. Уф-ф... Нетай, оға, манглайим қора экан, манглайгинам!— Амаатжон пешонасига шапати урди.

Қишлоққа оқшом тушиб, одам-одамни танимас бўлганда Аваз сафар халтасини орқалаб Пишканикдан чиқиб кетди. У қалъадан ҳайдалган, қишлоқдан қувилган, наинки бепоён Хева хонлиги, назарида бутун олам унга тангу тордек эди...

МУТРИБНИНГ «ТУМОРИ»

Аваз уйга сиғмай қолди. Пишканикдан қайтганига ўн кунча бўлди. Ичкари киради, кўчага чиқади. Нима қиларини билмайди. Тўрт мучаси соғ одамга бекорчиликдан ёмон дард йўқ экан. Ўн қадоқ жўхори туфайли шу куйга тушаман, деб Аваз сира ўйламаган эди. Не ажабким, марҳум Шариф тарро хондан бир ғалвир ошлик сўрамаганида, унга ўлим йўқ эди. Котиб тирик бўлганида, эҳтимол, Аваз яна бир озгача саройда юрарди, дўкони ёпилиб, Пишканикка кетмасди. Ноибнинг қаҳрига йўлиқиб, уёқдан ҳам қувилмасди. Мана, энди уйга ҳам, кўчага ҳам сиғмай, саргардон бўлиб юрибди. У гоҳо: «Шеърят доманин бекор тутибман-да», дея пушаймон ейди. Қайданам шу дардга

Йўлиқди? Акаларига ўхшаб, сартарошлик қилиб бола-чақасини боқиб юраверса бўлмасмиди? Бирон бошқа хунарнинг бошини тутса ҳам эплаб кетарди. Худого шукр, билагида кучи бор. Қўлидан котиблик келмайдими? Келади. Чокардай йўнувчилик қилолмай-дими? Қилолади. Ана, Файзулла қўшниси. Қўли гул темирчи. Тунукани хамир ийлагандай эшиб ташлайди. Шунинг ҳам куни ўтиб турибди. Аваз назмгўйлик қилиб, шеър айтиб нима топди? Ёлғиз ранжу озор. Ғазаллари сарой анжуманларида мақталса, ён-веридан тўра шоирларнинг учуриги эшитиларди. Иложи бори-ча унинг шеърларини ерга уришга, Ферузнинг кўзи олдида обрўсизлантиришга уриндилар. Қулоғи фисқу фасоддан бўшамай қолди. Бир ёқда хонзода Ғозий, бирёқда Саид Носир тўраю яна бир томонда Оқилу Ҳақирий. Табибий билан Зорийнинг Авазга ён босиб айтган таҳсинлари нотавон кимсанинг бўрондаги товушидек кўмилиб кетарди. Бас, энди у шеър ёзишни йиғиштиради. Барчаси абас экан. Бу замонда шеър тинглайдиган аҳли дил қолмабди асли. Одамларнинг қулоғига байту ғазалдан кўра кумуш танганинг жанранги хуш ёқадиган бўлибди. Шунчалик қадринг тушдими, ғазал? Шу қадар хор бўлдингми, кўз қароғим? Унда сенга алвидо айтажакман. Бари бир мenden узоқ умр кўрмассан, кўзим юмилгани ҳамон унут бўларсан...

Шундай тушкун хаёллар билан Аваз бир неча кун қўлига қалам-қоғоз олмайди. Қўчаларни, расталарни кезади. Файзулла қўшнисиникига чиқади, босқон тортиб, унинг ишини жимгина кузатиб ўтиради. Файзулла билан қандай темирчи олиб саксовул ёнаётган ўтхонага ташлайди. Темир қип-қизил бўлгач, омбурда қисиб олади-да, кундага қўяди. Муштдай болға билан аямай ура бошлайди. Темирнинг бир учи ялпайиб кулчадай бўлади. Файзулла темирнинг иккинчи учини илмоқ қилиб қайиради, сўнг сувга тикади, яна оловга

солади. Қора пешмати билан манглайини артиб, ёғоч курсига ўтиради. Чарчоқ кўзларини Авазга тикиб ух тортиб илжаяди.

— Ишимиз мана шундай, Авазхон. Темирни ўтга солмоқ, ўтдан олиб сувга солмоқ. Шунда пишади жонивор. Кетмон тошни чопсанг кесадиган бўлади. Азондан бери уринаман, ясаганим икки хабон кетмон бўлди. Сенга яхши-да, Авазхон. Бундай қилиб хомани оласан, — дея Файзулла олдидаги чўпни олиб сувга тикди-да, тунукага «ёза бошлади»,— бундай қилиб байту ғазал деганингни тўқиб ташлайверасан. Сўнг ҳофизлар қўшиққа солиб тўйларда айтиб юрадилар.

Аваз темирчининг соддалигига кулди.

— Менинг байту ғазалимдан не фойда?— деди босқонни аста-секин тортиб.— Мен ўзим учун ёзаман. Ғазалдан оч одамнинг қорни тўймайди. Сизнинг кетмонларингиз ўзингизни ҳам боқади, деҳқонни ҳам. Сизники дуруст, Файзи оға.

— Йў-ў...— Файзулла рози бўлмади.— Қим айтади сени мадраса кўрган мулла йигит деб? Мен саводсизман, бироқ бу сўзингни олмайман. Биласанми, Авазхон, одамнинг қорни тўқ бўлгани билан кўнгли оч бўлса ёмон. Қорни очга бир бурда нон кифоя. Худо кўнгли очдан асрасин. Ундайлар имонингни еб қўяжак. Мана, ўзинг ўйла. Бувакни тўйдириб бешикка беласанг ухлайдими, а? Фингиб йиғлайди. Бир замон алла айтсанг, ухлаб қолади. Бувак қорни тўқ бўлса-да, аллани соғинади. Менга қолса, яхши ғазал ҳам шундай. Одамнинг жонини овутади сара ғазал, Авазхон!

Аваз нимадир деб эътироз билдирмоқчи эди, Файзулла оғиз очгани қўймади:

— Қани, дамингни чаққон-чаққон торт,— деди ўрнидан туриб.— Тагин бир-икки урсак, хабон эмас, жонон кетмон бўлади. Бисмилло!

Файзулла яна катта қисқичини қўлига олди. Аваз

ярим соатча дам тортиб ўтирди-ю, бу тёр нимқоронғи устахонадан зеркиб, чиқиб кетди. Ичанқалъа томон юрди. Мадраим гармон Боғча дарвоза ёнида яшарди. Уни хабарлаб ўтди, уйида йўқ экан. Мутриб, Суханворий, яна кимлардир бир ҳафта бурун Питнакка тўйга кетишган экан, ҳали қайтишмабди. Аваз Патрак тарафга ўтди. Қалта минор маҳалласидаги Мамат маҳрам мадрасасига кириб, собиқ ҳамжўралари Нодим билан Аминни кўриб кетгиси келди. Худойберган девоннинг уйи ҳам Патракда эди. Анча бўлди кўрмаганига, саломатмикан оға? Петербургга, Оқпошша қабулига бориши керакмиш, деб эшитган эди Аваз.

Мамат маҳрам мадрасасидаги собиқ ҳужралари бўш, Худойберган оға уйида йўқ экан. Аваз сўппайиб қайтди. Қибла дарвозадан қалъага кирди. Чарчиликда тўхтаб, болаларига лавзина-ҳалво олди. Дўконини дараклаб борди. Эшикка хоч шаклида икки тахта қоқилган эди. Бу хон фармони билан қилинганини Аваз фаҳмлади. «Ҳай, бир кун очиларсан,— деди ичида,— оғоч ҳам чириб битар».

У Ичанқалъани қоқ ўртасидан кесиб ўтган тош йўлдан кунчиқишга қараб кетди. Жоме масжидини айланиб, жинкўчалар оралаб Паҳлавон Маҳмуд мақбарасига ёвуқлашди. Полвонлар пири, шеърда воҳиди замон Пурёйвалини зиёрат қилиб, қабр бошида андак ўтирди. Сўнг Тошҳовли тарафга юрди. Хон девонидаги доно сипоҳилардан бири валнаҳд Исфандиёрнинг қайнотаси Исломхўжа номига барпо этилаётган мадрасаю минорага маҳлиё бўлиб, бир замон нафас ростлади.

Яна йўлга тушди. Яна юрагини танҳолик қурти кемира бошлади «Тавба!— деди фиғон чекиб.— Шундай шаҳри азимда дардингни айтиб, дардини сўроқлайдиган бир мусулмон қолмаса-я? Э, Рўзимбой оғачи? Самоварига қўшиқ айттириб ўтиргандир».

Рўзимбой Хевадаги созандаю хонанда, назмгўй,

котиб, қилқалам, халфаю талқинчиларнинг қаерда туришини, шу топда қайда юргани, энди қаерга бо-ражагини илга тизиб ўтирадиган зийрак чойхоначи эди. Мутрибнинг касалланиб Питнакдан қайтиб келганини Аваз Рўзимбойдан эшитди. Юраги потирлаб шахдам қадам билан қалъадан чиқиб кетди.

Йўл-йўлакай Аваз Мутриб оғасини ўйлаб боряпти. Мутрибни Хонахаробий деганларича бор. Мутрибнинг туриш-турмуши ўта хароб эди. Аваз ҳар сафар уникига борганда негадир номуси келади. Икки бўлмали кичкина, пастқам уй, том босай деб турибди. Мутриб дорифуруш отасидан қолган юпқагина мерос билан аранг тирикчилик ўтказарди. Саройдан тушадиган ҳадяларни бир ой тўплаганда тўрт қадоқ этга етмайди. Яхшиям: куз, хусусан, қиш ойларида тўй-тумалоқ дегандай бўлиб туради. Мутриб Хевадагина эмас, бу ёғи Чоржўй, Тўрткўл, Хўжайли томонларда ҳам донг чиқарган созанда эди. Гоҳо талқинчиларга қўшилиб тўйга бориб турарди. Беш-ўн танга, баъзан сарпо-сурпо тушади.

Аваз кирганда Мутриб пахтаси чиқиб кетган эски тўшакларни устма-уст ташлаб ўраниб ётарди. Аваз унинг олдига тиз чўкди. Пешонасига қўл қўйди. Муздек.

— Терлабсиз, оға. Узи шифо беражак энди.

Мутриб қайта-қайта йўталди.

— Бу Утар бобомнинг шифоси. Икки кун бўлди, қатнайди.

Аваз ажабланди:

— Отам менга индамади. Тавба...

Мутриб ота-боланинг уч-тўрт кундан бери кўришмай юрганини эшитган эди.

— Отангни кўрмагансан-да,— деди хиёл кулиб. Аваз ростига кўчди.

— Бўлмаса, бугун ёнимда ўтирасан. Иккалангни кўриштириб савобға ботай,

Авазнинг меҳри товланди. Бечора Матҳасан оға! Узи не аҳволда-ю, кўнгил олиш ғамида. Мутрибдек кишини биродар, оға тутиниб Авазнинг ёруғ кунлари зиёда бўлди. У дилхун, ўзини қайга уришни билмай қолган кезларида, кўнглини садпора этадиган аччиқ саволларга жавоб тополмайдиган дамларида тасалли, руҳий мадад истаб Мутриб ёнига ошиқади. Бу хокисор, доно, камсуқум ва қаноатли шоирдан ҳамиша илиқ бир сўз эшитади, оқилона бир дастур олади.

Мутриб ёнбошига ағдарилди.

— Қани, шоирим, сўлла, шунча кун нерда эдинг? Биз сайёд эдик, сен-чи?

— Мен сайд бўлдим,— деди Аваз ва Пишканикдаги воқеаларни бирма-бир гапириб берди. Мутриб жилмайди.

— Қўрқоқ бола зўр йигитга дўқ урганда хаёлинга не келади, биласанми? Ҳалиги ожизнинг ортида мушти катта оғалари бўлади. Султонали ҳожи Ғозийнинг қудаси-да, билмасмидинг? Ғозий борки, ноиб томоғига зўр беради. Йўқса, Утар бобонинг ўғлига қўл кўтариб жинни бўлибдими?

Авазнинг ёдига ноиб тўқиган туҳматлар тушди. Демак, у Ғозий жанобларининг олдига югуриб келиб, саройдаги гаплардан хабардор бўлиб юрган экан-да?

Аваз анча ўтириб кўнглини ёрди:

— Оға, ўн кунча бўлди, қўлимга қалам олмадим. Назмдан тамом совидим. Байту ғазалнинг остина хат тортсамми, деб юрибман.

Мутриб оғир йўталиб туфдонга тупурди. У Аваздан ҳар не кутган, аммо бунчалик қаттиқ қарорга келар деб ўйламаган эди. «Аваздек шоир шеър ёзишни ташласа не бўлади? Хева шоирлари деб аталмиш шода маржоннинг йирик бир кўзи узилиб тушмайdimи?».

— Сен бу гапни айтмадинг, мен эшитмадим,— деди Мутриб кескинроқ товушда.— Сени биламан, мен майли, ташла, десам-да шеърни ташламайсан. Нега-

ки, энди кеч бўлди. Аҳли дилларга нозу фироқ ярашмас. Сен Муҳаммад позачи эмассан. Бир жуфт нағма чалдим, бас, деб ноз қилолмайсан. Табибий ёдингдами:

Эй кўнгил, шеър фикрини қилгил,
Токи жон пайкарингда бор бўлғай.
Негаки шеър токи явмул ҳашр
Олам аҳлига ёдгор бўлғай.

— Табибийни эсга солманг, оға.

— Биладан, ёмон кўриб юрибсан. Табибийда гуноҳ йўқ. У сенга, менга яхшилик тилайди.

Аваз сабр қилмай гап қўшди:

— Нега бўлмаса шоҳга ҳам, сизга ҳам ялтоқла-ниб... қуйруқ қоқади. Мунофиқлигини кўрмаганимда, эҳтимол ҳурматим йўқолмасди. Бир куни ўзи саройдан элчи бўлиб келди. Сал ўтмай дўконимни ёпдилар.

Мутриб уҳ тортди.

— Оч итнинг худоси — суяк. Сэройда биз ҳам дум ликиллатиб — қуйруқ қоқиб юрибмиз. Начора, мен Утар бобонинг фарзанди эмасман.

Гапининг Мутрибга тегиб кетишини Аваз ўйламаган эди, хижолатдан дами ичига тушди.

Мутриб шифтга қараб бир оз ётди.

— Тур, ана минодан¹ устоз Огаҳийни ол,— деди кейин. Аваз ирғиб туриб, токчадаги бир даста қоғозлар орасидан варақлари зарафшон қилинган катта куллиёт кўтариб келди. Мутриб хатчўп солинган бир саҳифани очдию: «Ўқи!»— деди. Аваз Огаҳий таржима-сида Шайх Саъдий «Гулистон»идан ҳикоят ўқий бош-лади.

— Алқиссани ўқи!

Аваз ҳикоят хотимасида берилган бир байтга кўз

¹ М и н о — токча.

югуртириб қизарди. Уни синчиклаб кузатиб турган Мутриб луқма ташлади:

— Ана шу байтни тумор қилиб осиб ол бўйнингга! Худо умр берса, йўлинг ҳали олис. Бу байт Мутриб ўлганда ҳам асқотади сенга!

Мутриб узоқ йўталди. Бўғилиб қолай деди.

— Лаънати йўтал-а! Бойваччалар дарё ўртасида шаробхўрлик қилиб ўтираверишди, биз соз чалавердик. Солда ўтириб ёмон аёзлабман.

Авазнинг қулоғига унинг гапи кирмас, у тарсаки егандек, Шайх Саъдийнинг шоҳ байтига тикилиб ўтирарди. У ўрнидан туриб қуллийетни ўрнига қўяр экан, номуни келиб пичирлади:

Чун қотиллик ичра қолсанг, берма ожизлиққа тан,
Душманнинг пўстини юлғил, дўстингни пўстинин.

— Ажаб шоҳ байт экан!— деди Мутрибнинг ёнига тиз чўқаркан.— Болаликда ўқиганман шекилли, хотиримдан чиқибди. Бу менга, филҳақиқат, тумор янглиғ таъсир этди. Кўнгил тўрига ёзиб қўяжакман.

Уй соҳиби муртида қулиб ҳазиллашди:

— Хўп, энди сарой шоирларидан мавлоно Мутриб Хонахаробийнинг сара ғазалларидан бирига қулоқ осинг, мулла Авазбек!

Мутриб ёстиқ тагидан найча қилиб ўраган қоғоз олди, чиройли қироат билан дона-дона қилиб ўқишга тушди:

Ул сиймбар ўзгаларга ёр экандур, билмадим,
Шавқида қон юганим бекор экандур, билмадим.
Термулиб йўлига ҳар дам васл умидин айласам,
Мендин ўзга интизори бор экандур, билмадим...

Ғазал интиҳосига етган сари Авазнинг чеҳраси ёришиб борар, Мутрибга хос нозик, оқар сувдай кўнгилга ажиб бир дилнавозлик элтувчи ўйноқи сатрлар

Авазга тетик кайфиятгина эмас, илҳом бағишлар, унинг кул босган кўҳна, ўтли туйғуларини титкилаб, қайта яллиғлантираётгандек эди.

Ҳазал битганда Мутриб билан Аваз бир-бирига боқиб кулиб ўтирардилар. Гўёки беморнинг дарди енгиллашгандек, Авазнинг кўнглида неча кунлар саросар кезиб юрган қора булутлар офтоб нурларига дош беролмай тарқаб кетгандек эди.

Даҳлизда Утар бобонинг ҳасса дўқиллатиб келаётгани эшитилганда Аваз ирғиб турди.

Ота эшикдан Авазга ҳазил ташлаб кирди:

— Али маҳрамнинг одами тополмайдиган ерга келиб олибсан-а, болам? Уйда ҳам кўришиб турайлик, ўлмагйсан. Ол энди, мулла Матҳасан, ўксирик¹ пишдимй? Е бизнинг Авазхондай хомроқми ҳали?

Уста бобонинг кайфи чоғ эди. У, умуман қувноқ, баъзан шатранж устида хонга ҳам ҳазил ташлашдан тоймайдиган тиниб-тинчимас чоллардан. Мутриб ўрнидан туриб ўтирди. Утар бобо унинг билагини ушлаб, томир уришини текширди, кўкрагига қулоқ тутиб, ўпкасини эшитди, сўнг ётқизиб яғринига қорик² қўйди. Бедана халтадай кичкина қопчигидан ҳапдори олиб, сопол пиёлага солди.

— Бу хонада узун кун чўзилиб ётма. Тушликда ҳовлига чиқиб, қуёшламага орқа бериб ўтир. Сенинг елкангга ҳам офтоб тегсин!— Утар бобо муолажа баҳона сўз ўйини қилаётган эди. Нуктадон Мутриб дарҳол ҳовлисининг кичиклигидан кун тушмаслигига ишора қилиб, пайров билан жавоб берди:

— Офтобингиз бизнинг ҳовлига яқинлашганда юзига турма рўмол³ тутиб олади, уста бобо! Ўзим ҳам офтобрўйни кўролмай доғман.

¹ Ўксирик — йўтал.

² Қорик — банка.

³ Турма рўмол — қалин рўмол.

Кулишдилар.

Алла-паллада ота-ўғил ўринларидан турдилар. Зимистон кўчалардан туртанакланиб уй томон кетишмоқда. Тошмачитга етай деганларида рўпарадан ёнига қилич осиб, қўлига гаврон ушлаган тунқотар чиқди.

— Тўхталсин! Ким у бемаҳалда сандирақлаб юрган?— деб ўдағайлади миршаб.

— Мен Утар бобонгман, манглайи қора, танимадингми?

Тунқотар эгилиб қуллуқ қилди.

— Ассалому алайкум, уста бобо! Саломатгина юрибсизми?

Утар бобо унга энг учида қўл бериб ўтиб кетди.

Уйда Авазнинг олти-етти яшар ўғли: «Ака, лавзина!»— деб югуриб чиқди. Аваз киссасига қўл солди: лавзина йўқ эди. Рўзимбойнинг чойхонасидами, Мутрибникидами қолибди. Утар бобо чўнтагидан бош бармоқдек чайнама қанд олиб берди. Жуманиёз чопқилаб ичкари уйга кириб кетди.

Ота-ўғил ёлғиз қолдилар. Аваз Пишканикдаги жанжалларни отасига айтмаган, лекин Утар бобо саройдаги сипоҳилардан эшитиб билган эди. У бир томондан, шўрлик Амаатжоннинг бошига бало ёғилмасин, деб ташвиш тортса, Авазнинг эртанги кунини ўйлаб, яна хавотирланади. Бу бола хоннинг қамчисидан ҳайиқмади, худди жонида қасди бордек, муттасил шамолга қарши тупуради. Не қилса булар экан-а?

Утар бобо жун ёстиққа ёнбошлади. Тасбеҳ олиб ўгирди. Аваз катта, чорхари хона ўртасидаги устунга орқа суяб чордана қурган.

— Ол, энди, шоирим, сўлланг,— деди ота кесатиб,— буёғига не иш қилмоқчилар?

— Сафар халтамни ҳозирлаб қўйдим. Саётга кетаман. Меҳржон¹ яқин, ишлаб келай.

¹ Меҳржон — куз ўртаси, пишиқчилик маъносига.

Саёт Авазнинг қайин юрти эди.

— Пишканикни пишириб келдим, энди Саётнида тушириб келаман, де? Тасанно, ўғлим!

— Ота, менда на гуноҳ бўлса, бир тарафи ўзингизга ҳам тегишли. Мен сизнинг ўғлингизман. Лойимни ўзингиз қоргансиз. Тўғри бўл, ҳаромдан ҳазар эт, дегансиз. Йиғлаб турган ғарибнинг ёнига кир, кўнглини ол, дегансиз. Тирик мурда бўлиб юрма, инсонсан, инсондай қилиқ қил, деб ўргатгансиз, ота. Мен ота фарзандиман, мунофиқликни ўлим деб билурман.

Утар бобо ўглининг гапидаги мантиқни ўйлаб, бир нафас жим қолди. Ота ўғли билан фахр этар, унинг аҳли илм, аҳли шеър орасидаги нуфузи кўксини севинч туйғулари ила тўлдирарди. Аммо унинг бу кетиши бўлса, ногаҳон жувонмарг бўлишини ҳам сезиб қўрқарди.

— Тўғри,— деди ниҳоят ота,— сени одамийликка ўргатганим рост. Илло, хонга ўлим тила, хонзодаларни шарманда этиб байт тўқи, деб ўргатганим йўқ.

— Буни менга хоннинг ўзи ўргатди. Шариф тарронинг тил-забони йўқ эди. Бегуноҳ ўлди. Хонингиз оқпошшонинг бир қўлини ўпиб туриб, бир қўлини тишлайди. Хўп, мен ёш бир шоир эканман, сизда на гуноҳ бор эди? Нечун сизни дарёга оқизди? Имони саломат кимса ва ё юрт отаси шундай диёнатсизлик этурми?

Утар бобонинг кекса қалби бир сесканди. Бир йил бурун Муҳаммад Раҳимхон «меҳри товланиб» кетиб, Утар бобога ўн уч яшар бир қизалоқни назр қилган, лекин уста бобо неварасидан ҳам кичик бу қиздан базўр қутулган эди. Хон ғазабланиб, уста бобони Амурдарёга чўктиришни амр этди. Устани балиқчилар аранг қутқазиб қолган эди.

Ота ўғлини гап билан енгиб бўлмаслигини фаҳмлаб, ирғиб турди. Нариги хонага ўтиб, Авазнинг ўғли билан уч-тўрт яшар қизини етаклаб келди.

— Узингни ўйламасанг, мана бу қоракўзларни ўйла! Етим бўлиб қолаверсинми? Қул ўлмас, ризқи узилмас. Буларнинг қорнини тўйғизарман, кўнглини нетаман, а? Ҳеч ўйлайсанми, хомкалла!

Кўзлари уйқуга тўла болалар отаси билан бобосига бир оз жавдираб қараб туришди-ю, йўргалаб ичкарига чопишди.

— Таваккали олло,— деди Аваз,— биз кўрмаган ёруғ кунларни мана шу оқтиқларингиз кўрса ажабмас. Мен бедаво савдога йўлиққанман шекилли. Бу дардимга ё халқ, ё худо шифо берар. Халқдан шифо топсам керак.

— Худо шифо берсин,— деб Утар бобо ўрнидан турди. Хона бурчагига бориб намоз ўқиди. Аваз ўйсуриб қимирламай ўтирди. Отаси намозни тугатгач, бориб қўлини олди.

— Бир-икки кун сабр айла,— деди Утар бобо,— мен Худойберган пўтадан сўрандим. У хон билан сўлашиб дўконингни очдириб бермоқчи.

Шу билан гап-сўз тамом бўлди. Ота-бола ўз бўлма-ларига кириб кетдилар.

Икки-уч кун ўтди. Худойберган пўтадан дарак бўлмади, Аваз яна бекорчиликдан эзила бошлади. Бир кун у пешин чоғи саратон иссиғидан қочиб, Полвонёп бўйидаги оромхонага борди. Сувга яқинроқ катда оёқ осилтириб ўтирди. Чойнакка чой қайтараётиб, сал наридаги жулдур кийимли, қовоғи солиқ кимсага кўзи тушди. Аваз унинг телпаги билан қўлидаги оқ ҳалқасига қараб дарров таниди. Бу Хева хонлигида таҳқирланган, ҳақ-ҳуқуқсиз бир гуруҳ вакили эди. Ҳалиги киши бир нима демоқчидай Аваздан кўз узмай турарди. Аваз қўлидаги пиёлани чўзди:

— Ҳой, мусулмон фарзанди, ма, чойдан ич!

Бегона қўрққанидан турган ерида бир қалқиб тушди. Сўнг, калтак еган кучукдай чўрт изига бури-дию тез-тез юриб кетди. Ён тарафдан келаётган фой-

тун аравани кўриб югургилашга тушди. Ёғоч сўрида ўтирганлар Авазни маломатга кўмдилар:

— Ҳалқаликка чой узатиб нетасан, бетавфиқ! Узинг ичавер!

— Шуни айт-а! Раис эшитса, терингга сомон тикажак. Утар бобонинг шу ўғли тарсо чиқди ўзи.

Елгиз отлиқ фойтун гужум олдида таққа тўхтади. Чойхўрлар дув ўринларидан туриб қуллуқ қилишди. Фойтунда Муҳаммад Раҳимхоннинг жияни Ҳусайн Муродбек ялпайиб ўтирарди. У ҳам шоирлик даъво қилади. Саройдаги мушоираларда Оқил тахаллуси билан шеър айтади. Авазга унинг айрим ғазаллари мақбул. Ҳусайн Муродбек юксак рутбани эгаллаб турсада, бир қадар инсофли, раиятга кўпда зуғум қилавермасди.

Аваз илкис туриб Ҳусайн Муродбекнинг қўлини олди.

— Ҳм, Аваз шаккокий,— дея мулоим ҳазил қилди Муродбек,— сувга термулиб лаққа кутиб ўтирибмисан?

— Бу замонда лаққанинг ҳам лақмаси қолмон-ов, тақсир. Лаққанинг ихтиёри ўзида бўлса, баковулнинг қозонига тушадими?

Ҳусайн Муродбек билан Авазнинг савол-жавобидagi пинҳоний маънони иккаласидан бўлак ҳеч ким тушунмади.

Оқил Авазнинг шуҳратини билади, унга етказиб ғазал айтолмаслигини ҳам ўзича тан олади. Бу йигитдаги руҳий ва ақлий қуватнинг бирлиги гоҳо Муродбекни ҳайратга солади. Кўнглида ғайирлик қурти қимирлаб кечалари оромини олади. Оқил узоқ тунлар зўр бериб ўнлаб ғазаллар машқ қилади, аммо мушоирада хон тоғаси негадир Табибий билан Авазнинг назмларини баланд қўйиб, ҳадялар беради. Бу Оқилга алам қилади.

Шуларни ўйлаб, Оқил Авазга юзланди:

— Бекор бўлсанг, қишлоққа олиб кетай. Уқишма бўлади. Ҳаз этиб келасан.

Муродбекнинг Шўркўлдаги аҳли иродат¹ меҳмонга чақирган, ҳозир шу ёққа йўл олган эди. У бир томони муридлари орасида шеър ўқиб, Аваздек доврўқли шоирга маъқуллагиб ўтирмакчи эди. Лекин, Авазнинг дарров рози бўлавермаганини кўриб, бу тентак йўқ деб жамоат олдида изза қилмаса гўрғайди, дея хаёлланди.

Аваз кулди.

— Сиздек муҳтарам зот таклиф этади-ю, биздек фақир бош тортадимиз? Кетдик! — деб фойтунга чиқа бошлади. Боядан бери Аваз шаънига тош отиб ўтирган чойхўрлар энди уни бир оғиздан мақташга тушдилар.

— Утар бобонинг шу боласи кўп эслик, дейишарди. Рост экан. Ҳусайнбек тўрам анов-манов одамни меҳмонга чорламайди.

— Юраги ҳам бор экан, ўлмасин! Ҳалқаликка чой тутиб турибди-я! Бир куни ҳаммамизга шу ҳалқалик керак.

Катта йўлга чиққанда Аваз бир шумлик ўйлади: «Худойберган оға жимиб кетди. Хон бари бир дўконни очтирмаса керак. Уни хоннинг манави эрка жиянига очтирсам-чи?»

— Тақсир, каллам қурсин, ёнимда тоза ғазаллардан йўқ эди-я! деди Аваз ёлғондан ташвишланиб. — Муридларингиз, қани Аваздан ҳам эшитайлик, десалар, оғзимни очолмай сизни хижолат этаманми?

— Ғазаллар қаерда, уйдаими?

— Йўқ, дўконда.

Муродбек фойтунчига бақирди:

— Қўҳна Аркка ҳайда, Қурёз!

Фойтун тарақлаб дўкон олдига келиб тўхтади.

¹ Аҳли иродат — мухлислар, муридлар.

— Иби!— деди Аваз Ҳусайнбек тўрага қараб.—
Дўконга бир шайтони лайн оғоч қоқиб қўйибди-ку, эн-
ди нетиб очдим?

— Қурёз! Югур, чўкки топиб кел!— деб буюрди Му-
родбек.— Дарров оч!

Фойтунчи ирғиб тушиб, Қалта минор томон зин-
гиллаб кетди. Бирпасда узун сўйил топиб келди, тах-
таларни кўчириб ташлаб, дўконни очди. Аваз дўконга
кириб, бир чангал қоғоз олдию қўйнига тиқиб қайтиб
чиқди. Эшикни сардўз билан боғлаб қўйиб, чаққон-
гина фойтунга ўтирди. Икки ғилдиракли ўрисарава Қўй-
дарвоза томон тарақлаб кетди...

Аваз Шўркўлдаги ўтиришмадан етти хуфтонда
қайтиб келди. Ҳусайн Муродбек муридлари олдида
Аваздан анча-мунча мақтов эшитгани учун уни уйига
ташлаб ўтди.

Эртасига Аваз бамайлихотир Кўҳна Арк ёнидан
ўтиб дўконига кириб борди.

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН

Ёзнинг ўрталари. Кун иссиқ. Ичанқалъа мис това-
дек жизғанақ бўлиб ёнади. Расталарнинг аксарияти
ёпиқ — савдогарлар чошгоҳ палласигача савдо қили-
шади, сўнг уй-уйларига кетиб, намозгар салқини туш-
ганда қайтишади. Кўчаларда одам сийрак. Гоҳо чач-
вон ё бўз рўмол ёпинган кексароқ бир аёлми, кашку-
лини шақиллатиб юрган қаландарми ўтиб қолади.
Кўҳна Арк дарвозасини қўриқлаб ўтирган соқчилар
ҳам милтиқларини тиззаларига қўйиб мудрайди. Зин-
дон ёнида бир кўппак кўзларини юмганча девор тагида
узала тушиб ётибди. Шаҳар гўё маст уйқуда — карахт,
дунё билан иши йўқ, одамлар гўшанишин. На қорихо-
налардан қиссахонларнинг ҳазин товуши эшитилади,
на шоҳ суворийларининг шовқин-сурони. Фақат муаз-

зинларнинг беш маҳалги азонигина Хевада ҳаёт шаъми ўчмаганидан дарак бериб турибди.

Сартарошхонага камдан-кам одам оёқ босадн. Аваз кун қизигунча дўконини очиб ўтиради. Даҳлизга қалин қилиб сув сепеди, бўйра тўшаб устмга олача ташлайди. Каттароқ патнисдек келадиган хонхатани олдига қўяди. Ўрис қалам билан бир ўрам қоғоз олиб, шеър бўстонида сайр этади. Сурма янглиғ қоп-қора, бармоқдек йўғон қаламнинг тўмтоқ учини тишлаб хаёлга ботади. Беихтиёр пичирлайди: «Эй кўнгил, шеър фикрини қилғил, токи жон пайкарингда бор бўлғай...» Бирдан бу матлаънинг Табибийга тегишли эканини эслаб, тилини тишлайди. Табибый билан ҳамон араз. Патрак муюлишида хўшлашганларидан кейин қайтиб кўришмадилар. Орадан икки ойча фурсат ўтди. Лекин, Авазнинг наздида гўё бир умрлик давр кечгандай. У Аҳмаджон оғанинг бир оз кўпчиган сўлғин, оқиш юзини, киртайган кўзларини, аҳли донишга хос қатъиятли, ўтли ўғитларини эслади. Гўё Табибий: «Жоним Аваз, сенинг борар йўлинг олис, сувдан таълим ол, ўлмагайсан», дея мунглиқ-мунглиқ термилиб тургандек эди. «Устозни бекор инжитдим,— деб пушаймон бўлди Аваз, — ўзим ҳам ёмон ўжакдай¹ қайсарман-да». Кейин ўзига-ўзи қарши чиқди: «Йўқ, мўйнингга атаб чилвир олиб келганинг жазоси шул эди. Мен бировнинг этагини ўпиш одатини тарк этганман». Аваз хаёлан шундай деди-ю, бари бир Аҳмаджон оғасини кўргиси келиб кетди. У билан ёнбошлаб шатранж сурганлари, зарофатли ҳангомалари, шеър баҳси, Табибий, Чокар, Мутриб, Ходим, Аваз — бешаласп хондан яшириқча «Панж ганж» деб аталмиш махфий девон туза бошлаганлари ёдига тушди. Хусусан, яқинда эшитган хунук бир хабарни хотирлаб, Авазнинг кўнгли вайрон бўлди. Табибий майга ружу қўйган

¹ У ж а к — бузоқ.

эмиш! У илгари ҳам ўқтин-ўқтин шароб ичиб турар, хонадонида бўладиган мушоираларни, албатта бир-икки кўза мусаллассиз ўтказмасликка тиришар эди. Энди, узунқулоқ гапларга қараганда, Табибий ҳатто сабуҳий ичишга тушганмиш. Кеча Рўзимбой оға ҳам айтди. Устоз «Вомиқу Азро» билан сўллашиб ётибди, деди. Табибий неча замондирки, Шарқда машҳур қисса — «Вомиқ ва Азро»нинг назмий нусхасини тайёрлаётган эди. «Наҳотки, устоз икки ошиқнинг кўз ёшларини шароб дарёсига айлантириб, унда сузаётган бўлса? Бир куни фарқ бўлмасми?» Авазнинг хаёлига тағин Табибийнинг ўша шеъри келди:

«Эй кўнгил, шеър фикрини қилғил:
Токи жон пайкарингда бор бўлғай,
Негаки, шеър токи явмул ҳашр
Олам ақлига ёдгор бўлғай...»

Аваз ўйланиб қолди. Устознинг ёниқ бир қасам ила айтилган бу сатрлари унинг шу кунлардаги хатти-ҳаракатларини инкор этар, майхўр Табибий шоир Табибийнинг иқтидорини, юксак маснадини мазах қилаётгандек эди. «Мулланинг айтганини қил экан-да, устоз?» — дея кинояли илжайди Аваз. Аммо, шогирднинг бурчи кинояли илжайиш эмас, билъакс, мушкул аҳволда қолган устозга имдод бермоқ учун дарҳол йўлга чиқиш эканлигини Аваз хаёлига келтирмас, эҳтимол бунга ўша жиндек кибру ҳаво ё бачкана туйғуси ҳалал бериб турар эди.

Авазнинг кўнглига шеър сиғмай, хомаю қоғозни йиғиштирди. Ичкаридан танбур олиб чиқиб тинғиллатиб ўтирди. Шу пайт йўрғалаб Сайфиддин кирди. Сайфиддин — мадраса талабаси. Йигирма ёшлардаги ориқ, новча, соқол-мурти сийрак бу муллаваччани негадир Авазнинг жини суймайди. Унинг юриш-туриши йигитникига ўхшамайди, қандайдир ясама, ... Ҳадеб

жилпанглайверади. Овозигача заифона, Сайфиддин эрмак учун ғазал битади. У тез-тез дўконга келиб, Авазнинг майда-чуйда юмушларига қарашади, унинг янги ғазалларини сўраб олади, енг учида, қисниб-қимтиниб ўзининг қораламаларини кўрсатади.

Сайфиддин узоқдан қўл қовуштириб, бел букиб Авазга яқинлашди.

— Ҳм, мулла Сайфий, аҳвол нечук?— деди Аваз ўтирган ерида қўл чўзиб.— Таътил қилмадингми?

Сайфиддин шолчага тиз чўкиб юзини сийпалаб қўйди.

— Мутавалли жавоб бермади. Сенинг оёқ-қўлинг чаққон, усталарнинг чой-чилимина қарашиб тур, деди. Мадраса жузъий таъмир этилаётир.

Сайфиддин бўй чўзиб хонтахтадаги қоғозларга қаради.

— Тоза ғазаллар бўлса, ўқийлик, устоз,— деди тамшаниб. Аваз қоғозни йиғиштирди.

— Битсин, сўнг ўзим ўқиб бераман.

— Мен жўраларимнинг олдида фахр этиб юраман. Аваз оғам ғазалларимни ўқиб, рағбат берди, дейман. Жўраларим сизнинг оғзингиздан абёт эшитмакка муштоқ...

Бундай «даромад»дан кейин Сайфиддин, албатта бир нима илтимос қиларди. Аваз: «Дардингни айта-қол!»— дегандек, муллаваччанинг кўзига тикилди. Сайфиддин чап кўкрагини қаппайтириб турган ўрама қоғозни олиб ёйди.

— Оға, сизнинг бир оғиз сужи¹ сўзингизни эшитмакка интизор бўлиб... мана шуларни битиб эдим...

— Шеър ёзишдан муддао ширин сўз эшитмакми? Қайси аҳмоқ айтди сенга бунга? Шеър битиб нон ейиш ҳам, калтак ейиш ҳам мумкин. Қани, кўрайлик-чи.

¹ С у ж и — ширин.

Сайфиддин бир варақ қатини ёйиб, Аваз томон сурди.

— Хатимиз сал баднамороқ, оға, айб этмайсиз...

— Шеър баднамо бўлмаса, бас. Ҳай, ўзинг ўқи.

Сайфиддин бир ютинди, чийилдоқ овозда, маддоҳлар оҳангида ғазалини ўқишга тушди. Ҳар бир байт ўтган сари Авазнинг қовоғи солиниб борар, пешонаси тиришиб, бу назм деб аталмиш қофияли алжирашнинг тезроқ тугашини кутарди.

Муллавачча оғиз кўпиртириб ғазалини ўқиб тугатдию ҳайитлик кутган боладай Авазга жавдираб боқди.

— Хўш, на бўлди, мулла Сайфий?— дея елка қисиб сўради Аваз.— Мен на ранжидим, на суюндим. Ғазалинг менга юқмади. Ростини айтсам, ғазал қандоқ ёзилмоғи керак, буни ҳануз билмасман. Аммо назм бу тарзда битилмаслиги лозимдир. Буни билурман.

Сайфий бидиллади:

— Мен сизни устоз деб этагингиздан тутганман, оға. То қиёматгача хизматингизда бўлай. Жон оға, ғазал қандай... ёзилмаслиги керак, шуни ўргатиб қўйинг!

Аваз энсаси қотиб сўради.

— Неча ёшга кирдинг?

— Йилим ҳамдуна. Маҳиржонда туғилибман. Бу йил пахта очилса, йигирма иккига тўламан.

Аваз сесканди. «Йигирма икки. Ё алҳазар! Мир Алишерни нари қўй, Бобур Мирзо билан Огаҳийни бери қўй. Ҳатто саройдаги собиқ каллакесар Нуржон боланинг назмидан ҳам хароб-ку абёти! Зорий қари бир одам, шоирлик даъво этиб ёқангдан олмайди. Бу гўдакбаччага не дей? Назмгўйлик сенга поллойиқ десам, бахилликда айблаши тайин. Бундайлар шуҳрат йўлида байтулҳарамни ўтга бермакдин ҳам тоймас».

— Мулла Сайфий, мен сенга шеър ёзмоқни ўргата билмасман. Назмгўйлик темирчилик эмас, уни ўрганиб, ўргатиб бўлмас. Қаллангни ишлатиб ўйла; одам

боласи йиғламоқни, кулмоқни бировдан ўрганурми? Шеърят ҳам шундоқ. Инсон шоир бўлиб туғилмоғи керак, сўнг илму урфон, ранжу меҳнат орқасида камолга етажак. Сен андек кеч қолибсан, Сайфий. Иигирма икки ёш — назм алифбосини ўрганур чоғи эмас, девон тартиботини ўйлайдирган фурсатдир, иним!

Сайфиддин Авазнинг гапларини устознинг одатдаги ўғитлари деб тушунди.

— Майли, сиз кўмак этсангиз, девон ҳам тузажақман,— деди меровлик билан.— Дунёда ягона, биргина орзуим бор. Сиздек улли... катта шоир бўлсам дейман. Куни-тунни ётиб ўйлайбераман, ўйлайбераман... Сизга ҳавасим келади, устоз. Кўчадан ўтсангиз, халойиқ: «Ана, Аваз!»— деб кўрсатадилар. Бир куни: «Ана, шоир Сайфий келаётир!»— деб менга-да ишора этармиканлар, деб юрагим ўйнаб кетади.

Авазнинг кўнгил ғашлиги ловиллаб ғазабга айланди. Бироқ, ўзини босди. Боядан бери бу манглайи қоранинг қулоғига танбур чертаётгани алам қилди.

— Менга қара, шоир Сайфий!— деди кесатиб.— Бирламчи, мен улли шоир эмасман. Ана, Табибий, улли шоир. Баёний, Мутриб... Иккиламчи, шоирликдан муддао — эл аро керилиб юриш эмас, гумроҳ! Шоирлик — бу қисмат. Шеърят — бу дард, алам, азият, бир умрлик қашшоқлик! Улуғ шоирнинг шуҳрати ўзи ўлгандан кейин келади. Сен шон-шавкатга шу қадар ўч экансан, ғазал битиб, Шайх Саъдийнинг арвоҳини безовта қилиб нетасан? Манглайингга «Шоир Сайфий», деб ёрлиқ ёпиштириб ол! Ҳамма танийди шунда. Ана сенга овозан олам, мулла Сайфий!

Бошқа ғазалларини ҳам ўқишга шайланиб, умидвор бўлиб ўтирган Сайфиддиннинг дами қирқилди. Арзон шуҳрат ё мартабага ўч кимсаларга хос муштарак бир хислат бўлади. Улар ўрни келса, отаси экан-у, ҳатто пирининг ҳам бетига қоракуя чаплаб, мақсад сари талпинади. Худо Сайфиддинга таъби назмдан

бермаган бўлса-да, уни ичиқораликдан бенасиб қўймаган эди. Муллавачча Авазнинг гапларини тинглаб, бир нарсани фаҳмлади: донғи чиққан шоир унга шеър ёзишни тарк эт, демоқчи. «Бекорларни ўйлабсан, бахил! Ўзим бўлдим, бас, ортимдагилар менинг абётимдан сув ичиб юраверсин, экан-да! Сени шоир этган отанг — Утар бобо, анави кўса Табибий. Сенга инъом бера-бера Феруз овозангни ёйди. Биздек тоза ниҳслар қаддини ростласа, сенинг бўйинг кўринмай қолади-да, худнамо!»

Сайфиддин қоғозларини йиғиштириб олди-ю, тагин «лому алиф» мақомида таъзим бажо айлаб кулимсиради:

— Мен сиздан устозлик этармикансиз, деб умидвор бўлиб эдим, оға. Машойхларнинг гапи бор. Шогирдсиз устоз — бамисли мевасиз дарахт эмиш.

Авазнинг кўксида липиллаб ўча бошлаган ғазаб ўти лов этиб ёнди.

— Мен ёш вақтимда ҳар очиқ эшикка бош суқиб устоз изламаганман, билиб қўй!— деди ингичка мурти пир-пир учиб.— Бахил ҳам эмасман. Бахиллик иқтидорсиз одамларга ярашади.— У шахт билан ўрнидан турди.— Хева тўла шоир, биронта устоз топиб оларсан, муллабола!

Аваз танбурни кўтариб ичкари кирди. Сайфиддини «Бизга хизмат бўлса айтиб туринг», дея минғиллаб чиқиб кетди.

Аваз дўконда яна бирпас китоб мутолаа қилиб ўтирди. Кун қизий бошлагач, эшикка сардўз боғлаб, Полвонёп бўйидаги ўша салқин оромхонага равона бўлди.

Чойхоначи уни айрича илтифот билан кутиб олди. Хусайн Муродбек Авазни фойтунга миндириб олиб кетгандан бери чойхоначи унга чўчиброқ муомала қиладиган бўлиб қолган эди. У чоғроқ бадяни тўлдириб қанд-қурс, новвот, ёғлиқ патир, иккита иссиққинна сом-

са келтирди. Үзи чой қуйиб узатди. Аваз чойхоначига бир эркалик қилгиси келди.

— Ешулли, югурдак болангиз йўқмиди?

— Ҳовва, бор. На эди, оға?

— Инжимасангиз, шу болангизни... бир ера юборсангиз.— Аваз Мутрибнинг маҳалласини айтди.— Матҳасан оғанинг уйи деса, ҳамма билади. Шоир, созанда Мутриб. Бу ёна бошлаб келсин шу оғани.

Чойхоначи: «Хўп, ажаб!»— деди-ю, ҳужрасига шўнғиди. Ҳадемай ўн ёшлардаги болакай чиқиб, Мутриб турадиган маҳаллага югуриб кетди. Аваз сомсанинг устига товоқ тўнкариб қўйиб, чой шопиришга тушди.

Бир чойнак чой бўшаганда олисдан Мутрибнинг йўл-йўл яктаги кўринди. Аваз сўридан тушиб, унинг истиқболига юрди. Мутриб одатича ерга қараб, елкасини қисиб, бир-бир одим ташлаб келарди. Аваз анча кундан бери уни кўрмаган эди, қучоқ очди. Мутриб тўрга чиқиб ўтирдию, дуо қилди:

— Оқиллар омон бўлсин!— деди у, Ҳусайн Муродбекнинг тахаллусига, Авазнинг бугунги оқибатига ишора қилиб. Уларни четроқда илжайиб кузатиб турган чойхоначи ҳеч балога тушунмай юзига фотиҳа тортди.

Икки дўст то пешингача қаймоқлашиб ўтирдилар. Намоз маҳали яқинлашгач, ўринларидан туришди. Аваз: «Бозорга кириб, икки зомча¹ олакетайлик», дея Мутрибни қовун бозорига бошлади.

Улар энди бозор оралаб, ҳандалак савдо қилаётган пайтда маҳалла миноридан азон эшитилди. Одамлар ёв қувгандай тирақайлаб ҳар тарафга тарқалди. Авазнинг рўпарасидаги бир деҳқон: «Муллака, бир танга ташланг, етади», дея белидаги фўтасини ечамеча ўзини намозхонлар орасига урди. Мутриб билан Аваз тўртта ҳандалак кўтариб бозордан чиқишди. Дарвозада уларга қўлида қамчи тутган, икки ёнида

¹ Зомча — ҳандалак.

икки мулозим эргаштирган муҳтасиб йўлиқди. У Авазнинг йўлини тўсди.

— Намоз вақти бу нечук саланглаб юриш? Еинки аҳли мўмин эмасмилар? Масиҳий¹ бўлсанглар, айтинглар! Хўш?

Аваз муҳтасибни таниб, танимаганга олди:

— Тақсир, ўзлари ким бўладилар, кўзимга оловдай кўриндингиз?

Бир мулозим олдинга чиқди.

— Бу раис жаноблари бўладилар, Аваз оға,— деди у шоирни танишини муҳтасибга писанда қилмоқчидек. Сўнг ялтоқланиб хўжасига ўгирилди:— Утар бобонинг фарзанди шоир Аваз шу-да, тақсир.

Муҳтасиб мулозимига бақирди:

— Ҳазрати Алининг фарзанди бўлмайдими?! Бенамоз, деб ёз!

Авазнинг шўхлиги тутиб, раиснинг гашига тегди:

— Тақсир, иншолло, биз ҳам аҳли мусулмонмиз. Қуръони шарифда айтилибдирким: «Вало тақрабу ил-ассалоти...» Яъниким, намозга яқинлашманг...

Муҳтасибнинг кўзи қинидан чиққудай бўлиб қичқирди:

— «Ва антум сукаро»чи, бетавфиқ!— Намозга яқинлашманг, қачонким, мастона ҳолатингизда!

Аваз муҳтасибни кулиб енгмоқчи бўлди:

— Биз хонимизнинг ҳиммат шаробидан лайлу наҳор ҳамиша мастмиз-да, тақсир. Узр, бугунги намозни масжиди жомеда ўқимоққа жазм этдик.

Аваз Мутрибни енгидан тортди.

Бозордан узоқлашгач, Мутриб деди:

— Бу мутаассибнинг қамчисидан нетиб қутулар экансан, деб қўрқиб туриб эдим. Панжасидан лаққадай сирғалиб чиқиб олдинг-а?

Аваз ғурурини яширолмай илжайди:

¹ Масиҳий — христиан, ғайридин.

— Минг жилд китоб ўқиб, бир жоҳилга гап толиб беролмасам, мана бу каллани нимага кўтариб юрибман? Илло, зомча ислик экан, қаранг, оға?

Иккаласи ёз ҳарорати гуркираб турган муштдай сапсариқ ҳандалакларни тўйиб-тўйиб ҳидлаганча масжид қолиб, дўкон сари юришди.

Атрофда муаззинлар овози ўчган. Ичанқалъа сукунатли ҳарорат оғушида ҳансираб эди.

Дўкон айвонида чўнқайиб ўтирган кебанак чопонли кишини Аваз олисдан кўрди. Бир ҳожатманд дилгир бўлибди-да, деб қадамини тезлатди. Яқинроқ келиб қараса, ўша қаландар йигит экан. У шошилиб ўрнидан турди, қоп-қора кўзларида ҳадик ва умид аралаш бир нфода жилваланди.

— Ҳа, худонинг суюкли бандаси, кел,— деди Аваз ва эшикка тортилган каноп ипни ечди. Мутрибни ичкари ўтказди, ҳандалакларни даҳлизга қўйиб чиқди.— Ғазал эшитмакка келдингми, йигит?

Қаландар бош чайқади. Аваз киссасини кавлади.

— Керак эмас,— деди йигит ва кашкулини ширлатди,— бугунги томоғимга етади. Ортиқчаси ҳаром.

Аваз ҳайрон бўлди.

— Соч-соқол билан видолашмоқ ниятинг йўқдир? Ғазал тингламасанг, садақадан бош тортдинг... Сенга не керак ўзи, ўғлон?

Қаландар хўрсинди. Авазга мўлтираб боқди.

— Дардим бор. Сизни кўп ахтардим. Топилмадингиз. Узингизга айтадиган икки оғиз гапим бор.

— Сенда дард не қилади, йигит? Сенинг дардинг ҳаққа етишув эмасми?

— Ҳақ... Ҳақиқат йўқ экан. Кўп уриндим, илло етишолмадим.

Аваз йўл бошлади.

— Ундай бўлса, бу ёна кел. Зора сен тополмаган ҳақиқатни биргалашиб топсак,

Қаландар истиҳола билан бўсаға ҳатлади. Пойгакка чордана қурди. Кулоҳи билан кашкулини олиб бир четга қўйди. Ичида нимадир пичирлади, фотиҳа қилди. Мутрибга қараб қўйиб ғудранди:

— Бу муллакани танидим. Ушанда ҳам ёнингизда эди.

Аваз хонтахтага чаққонгина бўз дастурхон ёзиб, ичкари ўтаркан, муртидан кулди:

— Матҳасан оғам ёнимда бўлса, кўчада қўрқмай юраман. Бу менинг қалқоним-да!

Аваз мис баркаш олиб чиқди. Битта ҳандалакни тилимлади.

— Ол, художўй, ризқинг қўшилибди. Муҳтасибнинг жини кўзиганда бу неъмат йўқ эди.

Қаландар йигит бир тилим ҳандалакни йиманиб ушлади. Оғзи куядигандек авайлаб еди. Пўстлоқни секин баркаш четига қўйиб, тўнига қўл артди. Авазнинг қисташига қарамай қайтиб ҳандалакка қўл урмади. Аваз дастурхонни йиғиштирди. Сўнг жойига келиб чўқди. Қаландар йигит гуноҳкор кишидек анчагина бошини эгиб ўтирдию уҳ тортиб, Авазга ўғирилди.

— Оға, мен сиздан мадад истаб келдим. Сиз мени оллонинг суюкли бандаси дейсиз. Суюкли бўлсам, тангрим мени шунча балоларга гирифтор этиб, кўчақўйда саргардон қилиб қўярмиди? Ёзиғим не? Ўзимдай бир ғарибани яхши кўрганимми?

Одати бўйича кўзини юмиб қаландар йигитга кулоқ солаётган Мутриб кўзини очди. Йигит хижолат чеккандек бўлди:

— Оға, дардим узун, айбситмайсиз...

— Бемалол,— деди Аваз,— ҳозир ҳамманнинг дарди узун, қувончи қисқа. Сўллайвер.

Қаландар йигит армону ҳасрат тўла муҳаббат қиссасини бошлади.

ОҚ ҲАЛҚА ФОЖИАСИ

...Алқисса, арпани ўриб, бойлаб олдим. Сўнг ё худо деб йўлга чиқдим. Марҳаматнинг маҳалласи Тошдарвоза ўнгинда экан. Қийналмай топиб келдим. Сўгин каллам оғриди. Маҳалласини, ана, топдим, хўш, у қизни на ердан излайман? Отасини билмасам, энасини билмасам. Кун ёйилганда борган бўлсам, то пешингача ғассоллар элатини кезиб чиқдим. Дўконларга, мачитларга мўраладим. Отам рост айтган экан, салом берсам, одамлар алиқ олмайди. Билагимга бир қараб қўйиб, бет бурадилар. Бари бир-бирига менгзаган бадқовоқ, тажанг, асабий. Сўлласа жеркиб, силтаб сўллайди.

Белимдаги зоғора нонни сувга ботириб еб кунни кеч қилдим. Оқшомгача бир аёл қорасини учратмадим.

Азонлаб яна келдим. Бу элатда улкан бир гужум бор. Остида чойхўрлик қилишади, ёнида катта ҳовуз. Тўғри бориб гужум тагига ўтирдим. Бир замон чойхоначи келди. Элликдан ўтган, қорасоқол, оёқларини кериб лапанглаб юрадиган беўхшов кимса экан. У ҳовуздан сув ташиб хумларга қуяберди. Икки ўтди, уч ўтди, сўнг тўхтаб уст-бошимга қаради. Ўтирган еримда салом бердим. Алиқ олмади.

— Сен кимсан?— деди ҳансираб.— Бизнинг элатда нетиб юрибсан?

Миқ этмадим. Не дейман, бир қизни ахтариб юрибман, дейманми?

Чойхоначи сатилдаги сувни хумга қўйиб, қайтиб келди. Ёнимга ўтирди.

— Ювғувчи керак бўлса, кадхудонинг уйина бор. Киминг ўлган?

— Энди кераги йўқ,— дедим эзилиб,— энамни ўлганига бир йил бўлди.

Чойхоначи юзига фотиҳа тортиб, насиҳат қилди:

— Эса бундаин ўтирма. Оқсоқол кўрса, мени

тахтага торттиради, сени раисга топширади. Таёқни остида қоласан. Бизлар билан сўллашиб бўлмайди, биласанми?

— Биламан,— дедим,— отам айтган.

— Билсанг, йўлингдан қолма, ўғлон. Нерда турансан?

— Гандимиёнда.

— Мусофир экансан, уйингга бор, бу ерда гуноҳга ботма.

— Иложим йўқ, ёшулли. Ўлдирсалар ҳам кетмайман. Мен... бир қизни кўрувим керак. Унга берадиган омонатим бор. Энам раҳматлик мени ювган қизга бер деб, бир буюм қолдириб эди. Уни Марҳаматнинг ўзина беришим керак.

Шу пайт олисдан йўтал эшитилди, бир-бир босиб келаётган икки қари киши кўринди. Чойхоначи чўчиб ирғиб турди, билагидаги оқ ҳалқани ечиб узатди:

— Ма, дарров тақиб ол. Имиллама, манглайи қора!

Ҳалқани тезгина билагимга ўтқаздим. Ҳамма кўрсин деб енгимни шимариб қўйдим. Қариялар чойхонага бурилмади, мачит томонга ўтиб кетдилар.

Чойхоначи мени ичкари бошлади, олдимга дастурхон ёзди, бир бош узум билан нон қўйди. Қорним оч эди, энди нонга қўл чўзиб синдирмоқчи эдим: «Тўхта! Нонни қўлингга ол!»— деди чойхоначи. Ҳайрон бўлиб нонни кўтардим.

— Ана шу нонни ушлаб қасам ич, бола!— деди у.— Ёлғон сўлладингми ё ростми? Рост айтсанг жонимни бераман.

Нондан кўрқдим. Кўзимга ёш келди.

— Ёлғон сўлладим, ёшулли, кечиринг...— дедим ерга қараб,— шу қизни наврўзда кўриб эдим. Тинчим йўқолди. Томоғимдан овқат ўтмайди. Топмасам, сарсон бўлажакман.

Чойхоначи оғанинг жаҳли чиққандек эди.

— Ҳов, топганда нишатасан? Бизни расмни билар-

сан, у қизни сенга бермайдилар, сен ололмайсан. Ут билан сувни бир-бирига қўшиб бўларми? Ут билан сув қўшилса бир-бирини еб адо қилажак...

— Адо бўлсам-да, гадо бўлсам-да, розиман...

Чойхоначи тиззаларига уриб нола қилди:

— Э, яратган худойим-ей! Нега бировнинг йўлига бировни термилтириб, зор қилиб қўйдинг-а!

Шу пайт ташқарида биров: «Қадамбой!»— деб чақирди. Чойхоначи талтанглаб чиқиб кетди. Анчадан кейин қайтиб келди.

— Ана шу одамнинг қизи ҳам Марҳамат. Беш-олти йил бўлди, ким қиз тувса, отини Марҳамат қўяди. Зора, хон раҳм этиб марҳамат қилса, фармон ўзгариб, биз ҳам жамики мусурмонлардай одам қаторига кирсак, деб марҳамат зотини кўпайтириб юбордик... Уф, қайси падарлаънати хон берган экан бу фармонни-я, ёзугимиз на эди...

Қадамбой оға тунча-самўрга саксовул солгани нари кетди. «Марҳаматнинг отаси ўз оёғи билан келди, энди ўзини ҳам топарман», деб суюниб ўтирибман. Оға инқиллаб ёнимга қайтди.

— Менга қара, болам,— деди елкамга қоқиб,— сенга ёмон бир маслаҳатим бор. Отанг касалманд экан, энанг ўлибди, ёлғиз ининг бор экан. Бу йўлингдан қайт. Уйингга бориб мол-жонингга қара. Ювғувчининг қизига ошиқ бўлиб ҳеч ким муродига етган эмас.

— Кет десангиз, кетаман. Нон-тузингизга рози бўлинг,— деб ўрнимдан турдим,— бироқ ўлсам-да, бу элатдан чиқмайман. Шу қизни топмагунимча ҳар куни келабераман.

Билагимдаги оқ ҳалқани чиқариб патнисга қўйдим. Кетдим. Ҳовуздан ўтганимда Қадамбой оға сас берди:

— Ҳай, Матпано, мунда кел!

Хўмрайиб қайтиб бордим. Чойхоначи оға ҳалқани қайта билагимга солиб қўйди.

— Улгундай қайсар экансан. Бу феълинг бўлса, ё муродинга етасан, ё бошингни ейсан.

Гужум остига бориб ўтирдик. Қадамбой оға чой дамлади.

— Бор, таваккали олло,— деди хўрсиниб,— ёнимда юратур-чи. Худо менга ўғил бермади. Уғрилиқча ўғиллик бўлсам бўлибман-да, ҳай! Йўқотганинг игна эмас, одам экан, бир кунни топилиб қолар.

Шундай қилиб, чойхонада қолиб кетдим. Бир кунни эртaroқ, бир кунни кечроқ келаман. Елиб-югуриб хизматини қиламан оғанинг. Ҳеч ким йўғида икковимиз ўтириб сирлашамиз. У бармоқларини букиб ўзича гўлдирайди:

— Анави Эшчи калтаиники билан тўрт... Дўнанныки билан беш... Тағин Раим қассобда бириси бор — олти. Матпано, сўраб-сўраб топганим олти бўлди. Марҳамат деган олти қиз бор экан. Учисининг бўйи етган, учиси ҳали жўжиқ... Ҳай, у қизни кўрсанг ўзинг танийсанми?

— Танийман,— дейман қувониб.

Шу тахлитда кунлар кечди, оғалар. Бир оёғим қишлоқда, бир оёғим қалъада. Пешингача тариққа сув ёяман, кечлатиб Хевага чопаман. Баъзи кунлари чойхонада ётиб қоламан. Тушдан кейин уйга келиб бугдой ўраман, хуфтонгача молларга қарайман, арпадан бўшаган ерни ҳайдаб, мола босаман. Саҳарлаб тағин шаҳарга югураман.

Бир кунни отам ёнига ўтқазиб насихат қилди:

— Қалъага нега қатнаб юрганингни биламан. Маззангга фол очирдим. Ойнасига боқиб айтиб берди. Бир қизга ошиқ бўлиб қолибсан. Овора бўласан, бола. Мен сенга ювғувчининг қизини олиб бермайман. Отам юрт олдида шарманда бўлиб ажалидан бурун ўлсин десанг, боравер. Бўлмаса, оёғингни уз. Бошқа сўзим йўқ.

Шундан сўнг бир ҳафта уйдан чиқмадим. Саккизин-

чи кунн чидамадим. Тилимни осилтириб чойхонага кириб бордим. Қадамбой оға пишиллаб ёғоч ёраётган экан.

— Ҳов, на бўлди, хошиқ?— деди аразлаган бўлиб.— Дарёга чўкдингми? Мен қизингни топиб қўйдим.

Унинг қўлини олишни ҳам унутиб тахта бўлиб қолдим. Оғам бир четга имлаб, воқеани айтиб берди. У, чойхўрлардан ҳалиги уч Марҳаматнинг боши очиқ-ёпиқлигини суриштирибди. Иккитасига нон синдирилган экан. Учинчи Марҳамат жуда қайсар қиз эмиш, кимдан совчи келса, ўламан олло, тегмайман, деб қайтариб турган эмиш.

— Қиз кўнмайдими, демак, унинг кўнгли бошқа бировда,— деди Қадамбой оға.— Энди сен бундай қиласан...

Ярим қоп саксовулни орқалаб Раим қассобнинг уйини кўзлаб жўнадим. Қассоб Етим авлиёнинг биқинида турар экан, топиб бордим. Бир қўрқувдан, бир севинчдан титраб эшикни аста тақиллатдим. Товуш бўлмади. Эшикни қаттиқ-қаттиқ урдим. «Ке-ем у?»— деган аёл товуши келди.

— Утинчима, эна-а! Сазақ¹ келтирдим,— дедим. Сўнг: «Чодир — хаёлда-ан!»— деб қўшиб қўйдим. Аёл: «Марҳамат-ув, қара-чи!»— деди, кейин: «Қўй, ўзим чиқай!»— деб кавушини тапиллатиб кела бошлади. Эшик қия очилди. Семиз, бети очиқ қорача хотин менга ҳушламай боқди. Сал нарида ҳуркак кўзларини жавдиратиб синиқ юзли қиз турарди.

— Ут... ўтин, эна... сазақ... Чодир... хаёлдан...— дедиму қиздан кўз узолмай қолдим. Бу менинг Марҳаматим эди.

Сўнг на бўлгани ёдимда йўқ. Бир қарасам, елкамда қоп, кўчанинг ўртасида турибман. Эшик тақа-тақ ёпиқ. Ичкаридан аёлнинг қарғиши эшитилди:

¹ Сазақ — саксовул.

— Ҳув сазағинг билан куйиб ўт бўлгур!.. Ҳов, шарманда қиз, сен нега сувдан чиққан бақадай ангра-йиб турибсан? Ё бу болани тушингда кўрибмидинг? Бор, уйга кир, бети йўқ!

Марҳамат худди мени эшитсин дегандек: «Тушимда эмас, ўнгимда кўриб эдим, билдингизми?»— деди қаттиқ товушда. Хайрият, танибди, деб қувондим, қопимни орқалаб жўнадим.

Эртасига миямга бир фикр келди. Қадамбой оғадан катта-катта икки пақир сўраб олдим. Марҳамат турадиган кўчанинг бошида эски қудуқ бор эди. Шу қудуқдан сув ташиб мозористондаги гужумларнинг тагига қуя бошладим. Ҳар бориб келганимда умидвор бўлиб Раим қассобнинг эшигига қараб қўяман. Зора, пақирини кўтариб Марҳамат сувга чиқиб қолса, икки оғиз гаплашсам дейман.

Оқшомгача мозористонга сув ташийвериб ўлардай чарчадим. Бир замон қудуқ бошида пақирни тўнкариб, устига чўкдим. Наврўзни чиқарганларни ҳам, бадбахт фармон берганларни ҳам бўралаб сўкдим. Хўрлигим келди. Ортимда ингичка йўтал эшитилди. Қайрилиб қарадим урғиб турдим. Рўмолининг учини тишлаб... Марҳамат илжайиб турарди! Қўлида пақир. Наврўздаги қизил нимчаси, ҳарир дурраси... Тўрт қадам нарида, ҳадиксираб менга мўлт-мўлт боқади... Шошиб пақирга қўл чўздим.

— Келинг, сулувим, сув тортиб берай...

— Ёлғончи экансиз, ўтинчи бола,— деб қиз пақирни ерга қўйди. Атрофига олазарак боқди. Ҳовлиқиб арқонни пастга туширавердим.

— Энангиз урмадими, сулувим? Қаҳри ёмон экан.

Қўлим арқонда-ю, кўзим Марҳаматда.

— Ёлғончи экансиз,— деди у яна эрка товушда,— ахир, сиз ҳалқалик эмассиз. Мен ҳалқаликка бораман»¹.

¹ Бораман — бу ерда «тегаман» маъносида.

Биров келиб қолмасин деб, бидилладим:

— Сиз учун ҳалқа эмас, бўйнимга дор илишга-да розиман. Узим қишлоқиман, қалъадан нарида тураман, отим Матпано. Сизни уч ой изладим. Худога шукрим, топдим, сулувим. Сизни кунига шу ерда кутаман.

Сувга келаётган хотинлар кўринди. Марҳамат чўчиб пақирни кўтарди.

— Отам мени ҳалқаликка беради,— дедию бир кулиб қўйди. Қулгиси жонимни ўртади. Унинг изидан қараб турдим, сўнг, бўш пақирларимни ликиллатиб чойхонага югурдим.

Эртасига Қадамбой оға ёнига бир жўрасини олди-ю, оқшомлатиб совчиликка жўнади. Мен жонимни ҳовучлаб чойхонада кутиб ўтирдим. Оға бирпасда қайтиб келди. Қовоғи солиқ.

— Баттол қассоб сўзга қулоқ ҳам солмади,— деди у,— бир пиёла чой бермай калишимизни тўғрилаб қўйди. Бир боқма болам бор, деб энди оғиз очсам, боқма бўлса нега уйингда турмайди, қизимни чойхонага узатаманми, деб бобиллади. Жойим торроқ, яқинда бир кунжак солмоқчиман дедим. Баччағар қассоб олдин кунжагингни битир, сўнг оқсоқолни чақириб, масжидга халойиқни йиғна, боқма болангни ҳаммага таништир, сўнг менга элчи бўлиб кел, деб бақирди.

Индамай ўтиравердим. Қадамбой оға насихат қилган бўлди:

— Сен уйингга бориб отанг билан кенгаш, болам. Ота рози — худо рози.

— Отам рози эмас.

— Унда инжимайсан. Мачитда қуръон ушлаб, сени ота-энаси йўқ гирт етим, деб қасам ичувим керак. Отанг тирик ахир. Матпано, қарғишдан кўрқаман. Ортимда бир этак болам бор.

Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди. Миқ этмай ўрнимдан турдиму қишлоққа равона бўлдим. Уйга келиб мук тушиб ётиб олдим. Тўйиб-тўйиб йиғладим.

«Э, худо, нега бировни ортиқ, бировни кам қилиб яратдинг?! Бизни ўзинг яратиб қўйиб, бунча хўрлаганинг нимаси? Шоҳ ҳам, гадо ҳам, мендай деҳқону Раим қассобдай ювғувчи ҳам сенинг банданг-ку, ахир! Мартабаси тенг бўлмаса, имони тенг, саловоти, тоат-ибодати тенг эмасми? Охират куни барча баравар олдингда жавоб бермайдими? Мен энди нетай? Бошимни қайси тошга урай? Қайси гўрга кириб ётай? Бунча бераҳм бўлмасанг, худойим!»

Икки кун ўтказиб яна Хевага келдим. Энди чойхонадан кўнглим совиган эди, яқинлашмадим. Қудуқ бошига бориб ҳақ деб ўтириб олдим. Сув олгани ўн етти ёшлардаги бир қиз келди. Марҳаматдан бўйи чўзиқроқ, этлик. Пақирини ерга қўйди.

— Мен Назираман,— деди тескари қараб.— Матпано оғамисиз?

— Ҳа, ҳа, ўзимман!— дедим юрагим пўжиллаб. Назира ғамгин товушда деди:

— Марҳаматни тўйи бўлаётир...

Қалламга калтак тушгандек бўлди. Пақирни қудуққа ташлаб юбордим.

— Қачон?.. Нега бўлади, Назира? Ахир, мен...

— Сув тортинг, ўлмагйисиз. Биров келиб қолади...

Қандай сув тортганимни билмайман. Ўзимга келганимда Назира сал нарида турарди. Қия ўгирилдию «Эрта оқшом... мозористон дарвозасина келинг», деганча шипиллаб жўнади.

Минг азобда тонг оттирдим. Пешиндан кейин шаҳарга келиб мозористонга кириб олдим. Узун чўлтоқ супурги топиб, йўлкаларни супуриб юравердим. Кўнга қараб-қараб қўяман. Ўпкам оғзимга тиқилиб, кеч бўлишини кутаман, бу худонинг куни мунча узун бўлмаса, дейман хунобим чиқиб.

Кун ботди, қоронғи тушди. Дарвоза ортида бекиниб турибман. Бир маҳал пастак пахсадан икки қора ошиб тушди. Икковиям паранжи ёпинган. Уларга қа-

раб юрдим. Узунроғи тўхтади, шериги югургилаб келди, бўйнимга қўл солиб йиғлаб юборди. У Марҳамат эди. Марҳамат обдан йиғлади. Юз-кўзларини, сочини, муздек ориқ қўлларини силаб овутаман, қани кўнса-чи!

— Оға, мен сиз билан хўшлашгани келдим,— деди йиғи аралаш,— худойим бизни бир-биримизга насиб этмади. На гуноҳимиз бор, билмадим... Бундай... жумла оламдан беруна мохов қилиб яратгандан яратмагани авло эди...

— Йиғлама, сулувим, биз қочиб кетамиз... Узоқ-узоқларга, отангни қўли етмайдиган ерларга кетажакмиз...

— Йўқ, йўқ, оғажон! Унда акам энамни ўлдиражак... Бизни ҳам ўлдирадилар. Биз бирга бўлолмаймиз. Қимда-ким ҳалқаликка уйланса, бахтсиз бўлади. Сизга касрим тегади... Илоё сиз дунёда тирик юргайсиз... — Марҳамат ғалтак тумор олиб узатди: — Мана, оға, Марҳаматингиздан ёдгорлик... Илоё сизни балоқазодан асрагай... Энди мен борай. Назира ёлғиз турибди, қўрқади.

У яна тўлиб йиғлади. Мен унинг кўзёшларини артиб, бошини кўксимга қўйдим. Бир нима деб овутай десам, ўпкам тўлиб товушим чиқмайди... Шу пайт темирдай беш панжа билагимдан сиқиб тортди. Рўпарамда девдай икки йигит турарди. Бириси Марҳаматни юлқиб нарига отиб юборди. Иккинчи йигит қўлидаги таёғи билан юз-кўзим аралаш ураверди, ураверди... Уёғи не бўлганини билмайман. Кўзимни очганимда қора қонимга беланиб гужум тагида ётардим. Атрофда хўроз қичқириб, сўфи азон айта бошлаган эди.

Шу-шу, Марҳаматдан умидимни уздим. То қора кузгача Хевага бормадим. Бу орада отамнинг дарди кучайиб, оламдан ўтди. Инимни кичик холам ўзига ўғил қилиб олди. Мени-да, чорлади, кўнмадим. Уйлантириб қўяйлик, деди, кўнмадим. Хевага бир борганимда билдим, Марҳамат ўзини қудуққа ташлаб ўлибди.

Шундан сўнг салби вужуд¹ айлашга онт ичдим. Бошимга кулоҳ кийиб, бўйнимга кашкул осдим. Дарвешлар ҳалқасина бориб қўшилдим. Бир йилдан бери ёҳу тортиб юрибман, оғалар...

Аваз бу нотавон етимнинг ҳолига ачинди. Бундай бенаволар Хевада оз эмас, ҳар замонда пешонангга келиб уриларди. У, Матпанога қандай илиқ сўзлар топиб айтишни, уни не деб овутишни ўйлаб тараддудланди.

— Мақсадингни англат, Матпано! Қўринган одамга ҳасратингни айтиб, дунёдан йиғлаб ўтмоқчимисан?

— Йиғлаб юришдан фойда йўқ экан, билдим. Энди мен қасд олмоқчиман. Мадрайимхонни ўлдириб хумордан чиқаман.

— Агар сен шу гапни айтгани келган бўлсанг, адашибсан, Матпано. Унда бошқа қопини тақиллатишинг керак. Хоннинг боши тилладан, деган гап бор. Хон учун сендай юз кишининг калласини кесадилар.

Матпано тутақди:

— Унда нишатай, оға?— деди иккала муштини шифтга ўқталиб.— Ўлиб ўлолмасам! Падарлаънати хоннинг калласига тегма, десангиз! Худога нима ёздим? Наҳот ўтган-кетганнинг қўлига термилиб, қариб чириб адо бўлажакман?

Аваз сиполик билан деди:

— Бадбахтнинг бурчи ўзидек бадбахтларни урчитиш эмас. Қўлингдан келса, уларнинг саноғини камайтир. Бир донага бўлса ҳам. Сенинг бу қилигинг на фарзга, на суннатга, на инсонийлик тариқатига тўғри келгай.

— Ҳўв бирдаги байтингиз... жонимни ўртади. Тилимда, дилимда минг карра такрор айтдим. Маънисига ета билмадим. Менинг турмушимга менгзаган

¹ Салби вужуд — ўзликдан тониш.

чигил экан. Бошимда айланиб турган тош на ўзи? У тоша боқсам нега каллам айланур?

— У тош — закон юки, виждон юки,— деди Аваз ва Матпанога кулиб қаради,— сен буларни тушунмайсан. Кўзларинг йиғидан парда тортган. Дунёга мана бу кашкул тешигидан боқиб юрибсан. Кўнглинда икки унсур ҳукмрон экан: бири тақдири азал шукронаси, бири — қасди жон. Бу унсурлар ила видолашмоқ керак. Қаллангни ишлат, Матпано! Ахир сен ҳам одамсан, одамга, ўхшаб яшашинг керак. Йиғлаб турган гўдакни йиғлаб овутмайдилар. Атрофингга боқ. Йиғлаган кўп, кулган оз. Манави чиркин хирқага ўралиб, кашкулни шиқирлатиб... охират қўшиқларини вайсагунча, мард бўлсанг, бир нотавоннинг бошини сила! Дардини тингла, қўлидан тутиб жинкўчадан чиқариб қўй! Узингни балчиққа қориб, йиғлаб, ёлвориб, деҳқоннинг оғзидагини, косибнинг бўғзидагини умид эттишга ор қилмайсанми, Матпано?

Матпано бошида калтак кўтарилган кимсадек қунишди.

— Оға... не қил дейсиз... Мен сиздан... кўмак истаб келдим...

Аваз илгаригидан баттарроқ шиддат билан давом этди:

— Тиланчилик йигит кишининг ўлиמידир. Сен уч йил бурун оламдан ўтибсан. Энди қайта тирилмоқ мавсумидир. Манави кашкул билан кебанак чопонни эгасига бер. Дарвешона соч-соқолдан воз кеч. Менинг олдимга эмаклаб келма, ер тепиб, билакни шимариб кел. Сўнг сўллашаман сен билан.

Йигит шошиб ўрнидан турди. Назарида Аваз уни ҳозир ёқасидан олиб кўчага итқитиб юборадигандек эди. Матпано куймалакланди, кўзлари чақнаб бўсагага борди.

— Оға... қачон келай?— деди чўчиброқ.

— Тирилган кунинг кел, эшик очик!— зарда қилди

Аваз. Матпано кашкулини қўлтиғига қисганча пилла-
поядан ҳаккалаб тушиб кетди.

...Кун ботар олдида Мутриб билан Аваз Меҳтароб-
дга кириб боришди. Утар бобонинг катта долонида
уларга Амажон дуч келди. У бўш сават, хуржун кў-
тариб олган эди.

— Отамни зиёрат этгали келиб эдим,— деди Амаж-
он, сўнг Авазни четроққа тортиб уқтирди:— Анави
гўсхўр Султонали ҳожи устингиздан хат йиғнаб юриб-
ди. Шу Авазни бир оёқ остина олдирмасам, соқолимни
қириб ташлайман, дейди. Оғажон, эҳтиёт бўлинг... Хўш,
мен югурдим.

Аваз кулимсиради:

— Ҳожига айт, соқолини ўзим бепул қириб қўяжак-
ман.

Лўкиллаб кетаётган Амажонга қараб, Аваз бош
чайқади...

ҚАЛТИС МУШОИРА

Утар бобонинг кўпдан бери кўнглига тугиб юрган
бир нияти бор эди. Умр карвони манзилига етай деб
қолди. Худо ёрлақаса ҳадемай саксонни уради. Энди
қолар тоғни эмас, борар боғни ҳам ўйлаш керак. Қарт
киши ўз уйининг меҳмони. Оқшом: «Бисмилло», деб
тўшакка кирасан, азонлаб «алҳамди»ни айтишга улгу-
расанми-йўқми, буни бир халлоқи оламдан ўзгаси
билмайди. Бас, гоҳи-гоҳида эл-жамоатни бир ерга йиғ-
наб, дуосини олиб қўйиш мусулмонлик шарти эмасми?

Саратон ўтган, кузнинг ўртаси — меҳржон палласи
эди. Кекса уста ўғилларини тўплаб маслаҳат солди.
Қўшниларини, Саёт қишлоғидаги уруғларини чақир-
тирди. Утар бобонинг яхши-ёмон кунларидаги масла-
ҳатгўйлари Худойберган пўта билан Аҳмаджон Та-
бибий эди. Утар бобо ўғилларига иш топшириб бў-
либ, Авазга ўгирилди:

— Сен Аҳмаджон оғанни чорлаб келасан, шоир. Авазнинг юраги шув этиб: «Бу чол ер остида илон қимирласа сезади-ёв! Араз эканимни қайдан билди? Мутриб айтдими?» Аваз бир томондан суюнди: баҳонада Аҳмаджон оғаси билан ярашиб оладиган бўлди. Аммо ўзи унинг эшигига зулфин қоқиб боришини ўйлаб тайсалланди. Ҳамон ўша бачкана ғурур туйғуси дилига кутқу солиб турарди.

— Ака, Аҳмаджон оғага... бошқа биров борса-чи?— деди итоаткорона.

— Йўқ, сен борасан!— дея чўрт кесди Утар бобо.— Аввал сен саксонга кир, сўнг менга ақл ўргатасан.

Аваз ноилож ўрнидан туриб кавушини кийди.

Утар бобо ўғлининг тунд башарасига қараб, сирли кулимсиради:

— Борақол, азамат. Отам сўроқлаб турибди, деб олдингга солиб кел.

Авазнинг қадами бир секинлашади, бир тезлашади. «Ишқилиб уйда бўлмасин-да,— дейди умид билан, сўнг ўзининг соддалигига ичида кулади,— ҳов, бугун бўлмаса, эртага бўлади. Отам чорласа, келади. Табибий мен билан араз, отам билан қадрдон».

Аксига олиб, Табибий уйда экан. У эшик аста урилганини, кимдир: «Аҳмаджон оға!»— деб чақирганини эшитди. Юраги бир сапчиб тушди. Товуш таниш эди, йўқ, қулоққа ёқимли эшитиларди. «Наҳотки, Аваз бўлса?» деб гумонсиради ва ўрис калишини оёғига шиошилич илиб, ташқарига отилди.

Аваз эшикни қия очиб, ийманиб тураверди. Ана, дўмбиллаб Табибий келаётир. Бошида кўҳна тақя, эғнида олди очиқ ёзлик яктак, ҳайрат ва қувонч тўла кўзларини Аваздан узмай йўрғалаб келаётир.

— Ҳов, на туриш бу?!— деди олисдан Табибий.— Киравермайсанми? Одам ўз уйига ҳам тақиллатиб қирадимми?

Аваз ичкари ўтди. Табибий пилдираб келиб унинг бўйнига осилди. Қучоқ-қучоқ қилиб обдан кўришди, юзини-юзига ишқади. Авазнинг димоғига енгил шароб ҳиди урилди. «Рўзимбой оғанинг гапи ростга ўхшайди. Устоз кейинги пайтларда кўзани биқинидан нари жилдирмайдиган бўлибди».

Қанча йиллардан бери дилга туташ ўша қадрдон хосхонага кирдилар. Аваз пойгакка омонат чўккаламоқчи эди, Табибий уни қистаб тўрга ўтқизди. Аваз устоднинг салқиган қовоқларига, ҳаммомдан чиққан кишининг панжасидек оппоқ, ҳилвираган бармоқларига разм солди. Унинг бармоқлари билинар-билинмас титради.

— Саломатлигингиз... яхшими, уста?— энтикиброқ сўради Аваз. Табибийнинг нимчўтир, бир оз кўпчиган юзига табассум югурди.

— Таомилга кўра, яхши, дейлади. Шукрилло, яхшиман. Хусусан, бундан сўнг дим сара бўлмай, нечуким, бугун кулбаи вайронамга Авазим ташриф буюрди.

Аваз нимадир деб минғиллаган бўлди. Йўқ, у узр айтолмади. У ҳеч қачон, ҳатто ўзидан айб ўтганда ҳам узр сўраб ўрганмаган. Шогирдининг бу феълени Табибий хўб биледи. Шунинг учун Авазга оғиз очтирмади.

— Сени... ғоят соғиндим,— деди хаста товушда,— нега инжитдинг Авазни, деб бирда ўзимни койидим...

Сал чимирилган қошлари демаса, Авазнинг рафторидан бир нима англаб олиш қийин эди. Аслида эса, ҳозир унинг кўнглида бир-бирига зид, асов туйғулар жунбушга келиб, жисми жонини гоҳ безовта қилса, гоҳ ҳаловатли кечинмаларга ғарқ этаётган эди. У устод билан тағин қайта топишганини ўйлаб шукрона келтиради. Табибий билан муносабатлари бузуқлигини эшитиб, Саид Ғозийга ўхшаган ҳарифлари пинҳона

қулиб юрган эди, энди уларнинг дами қирқиладиган бўлди. Яхшиям, отасининг сўзига киргани, акс ҳолда Табибийдек доно, зукко бир устод, оқил дўстдан айрилиб қолиши ҳеч гап эмас экан.

— Дўст топмоқ ҳар замон мушкул эди, минбаъд ҳам шундоқ қолур,— Табибийнинг ингичка, паст товуши эшитилди,— шукрким, менинг душманам етарли, вало дўстим озроқ. Мен ана шу озгина дўстларим ила тирикман. Фарзандим, отам, рафиқам, мендан сўнг ёнар чироғим — ана шу дўстларим. Мен хон таёғидан қўрқмасман, дўстдан ажралишдан қўрқаман. Дўстдан айрилганим — ўлганим. Эҳ, Аваз! Сени кўрмаганимга олти ой бўлди. Шу олти ой ичинда биласанми неча кўза шароб ичдим? Буни ёлғиз Машариф майфуруш билади. Сабаби — як дона... Дарвоқе, Вомиқу Азронинг ҳам андак «гуноҳи» бор...

Гап чалғиб, дostonга ўтганидан Аваз енгил тортиб луқма ташлади:

— Достон! битибди деб эшитдик, оға. Қачон ўқиймиз?

— Сен ҳозир ўқийсан.— Устоднинг кўзларида нозик лутф жилваланди.— Ҳали номаҳрамнинг кўзи тушмади.

Табибий тиззаларига суяниб оғир қўзғалди. Токчадан қора сахтиён жилдли китоб келтириб, ичидан беш-олти варақ олди-да, Авазнинг олдига қўйди.

— Мана, қораламаси тайёр. Кўчирмакка Чокарга берсамми, деб турибман.

Аваз бир вараққа тикилиб қолди. Бу Маҳинбону билан Шакар духт учрашуви тасвирланган парча экан. У аввалига дostonни пичирлаб ўқиб ўтирди-ю, устод шеърятининг сеҳрига берилиб кетиб, беихтиёр қиротга ўтди:

¹ «Вомиқ ва Азро» дostonи.

Ҳилол бўлмиш нега моҳи тамоминг,
Утар ғам бирла невчун субҳу шоминг?
Нечун бу навъи чеккунг нолаи сард,
Нечун бундоқ бўлибдур оразинг зард?
Дегил розинг, эрурман маҳрами роз,
Нийэ аҳли эрурман, қилмағил ноз...

— Офарин! Дим сара!— деб юборди Аваз завқланиб.— Танбур чертмоқ Мутрибга, маснавий айтмоқ Табибийга чиқарилган асли!

Табибийнинг юмалоқ оқиш чеҳрасига табассум югурди. У суюкли шогирдини қайта тоғганигами, эндигина битирган достонининг унга манзур бўлганигами ё Утар бобо тўй маслаҳатиға чорлаб эъзозлаганигами — нимага мамнунлигини билиш қийин эди. Эҳтимол, у мана шу уч ҳосиятли воқеанинг барчасига бирдай суюниб, юраги дарёдай тўлқин уриб чайқалаётгандир...

Табибий билан Аваз чақчақлашиб тўйхонага кириб келдилар. Утар бобоникида элбурутдан тўй тараддуди бошланган эди. Икки табақали катта эшик серқатнов. Ташқарида тўнининг этагини белига қистириб олган чўғирма телпакли йигит ортига тисарилиб сув сепади. Ичкарида, очиқ деразалардан кайвони хотинларнинг бақириб-чақириб йўл-йўриқ бергани эшитилади. Ҳовли адоғидаги бир туп тутга қора қўчқор боғланган. Девор тагида дошқозон, унинг ёнида қумғонсамовар шиғиллаб қайнаб турибди.

Авазларнинг уйи кенг-мўлгина эди. Утар бобо хон саройида қирқ йил хизмат қилиб, табиблик ва сартарошлик туфайли орттирган беш-ўн тангасини ҳовлини кенгайтириб, уй солишга сарфлади. Аваз хотини, уч боласи билан икки бўлмада турар, қолган хоналарда ака-укалари, ота-онаси яшарди. У отасини йўқлаб атрофга олазарак боқди, сўнг устодни эргаштириб ўртаси устунли танобий меҳмонхонага кирди. Бу хона

Утар бобонинг ёнбошлаб дам олиб ётадиган суюкли ери. Меҳмонхона қадимий, Утар бобонинг бобосини кўрган эди. Бу хонага зоти покларнинг назари тушган, отасининг таъбири билан айтганда «дуо кетган». Негаки, мана шу шифти баланд, чорбурчагига дорчўп қоқилган улкан хонада бир вақтлар Огаҳийдек малликул каломлар шеър ўқиган. Комил Хоразмийдек, Мунисдек алломаи замонлар суҳбат қурган. Авазнинг наздида мазкур нодир давронларнинг руҳи поки то ҳануз бу меҳмонхона узра чарх уриб, тафаккур гулининг хушбўй исини таратиб, бу хонадонга қутлуғ бир ҳаёт, саодатманд бир иқбол тилаб тургандай эди. Аваз гоҳ ижод маҳали байт битмоққа қийналиб, саркаш сўзлар ила олишиб хун бўлган кезлари Огаҳийни кўз олдига келтиради. Муаззам устод, шеърятда пири комил Огаҳийнинг гавҳардек бебаҳо назмларини эслайди. Хаёлан унинг руҳига сиғинади, ундан мадад истайди. Ёзганларини фикран Огаҳий ҳукмига ҳавола этади. Тасавурида: гоҳ у буюк зот Авазнинг ҳали сиёҳи қуримаган байтларига иноят назарини солиб, «Маъқул, болам», дегандек бош силкийди, аксар ҳолларда «Назмнинг ғалат», дея гўё надомат ила бош чайқаб қўяди...

Ҳадемай дарчадан Утар бобонинг ҳилвираган сариқ тўни кўринди. У саройдаги сипоҳиларни тўйга айтган кетган эди, мамнун қиёфада ҳассасини тўқ-тўқ уриб кириб келди. Уста Табибий билан кўришиб, ўғлига: «Кўзойдин энди, шоирим!»— дея кўз қисиб қўйди.

Намозгардан сўнг саройдан Отамурад қори, Ниёзмухаммад охунд келишди. Улар Утар бобонинг қирқ бир хил фазилатини айтиб, мақтаб ўтиришди. Бир-бирига навбат бермай, «шу ердан ўтган зоти мубораклар арвоҳига, Чодирли авлиё руҳига, Утар бобонинг етти пуштию қавм-қариндошлари ҳақиқага» узун-узун суралар бағишладилар. Кейин: «Азонги паловга

ўлмай етказсин», дея семиз ҳадя бўғчаларини қўлтиқлаб жўнашди.

Танобий хона майин мусиқа, жаранг кулги, зарофатли гурунг ила яшнай бошлади. Аваз чойнак кўтариб энди даҳлизга чиқувди, Сайфиддинга дуч келди. У: «Ассалому алайкум, устоз!»— дея икки букилиб турарди. Авазнинг кўнгли ғаш бўлди. Хув ўша бирдаги нохуш суҳбатдан сўнг Сайфиддин дўконга хийла кам келар, келганда ҳам, ўғридай уён-буёнга кўз ташлаб: «Бизга хизмат йўқми», дея тез чиқиб кетарди. Аваз буқаламундай товланувчи муллаваччани жини суймас-да, дўкондан нари қувмас, бир куни ўзи безор бўлиб оёқ узар, деб ўйларди. Таассуфким, у Авазнинг этагига чақиртиканакдай осилиб юрибди. Мана, бугун тўйдан дарак топиб, ўзи келибди. Нима дейди у? Меҳмон — атои худо.

— Сенга кўзим учиб туриб эди, ма, чой келтир!— деб Аваз унга чойнак тутқазди. Сайфиддин: «Ажаб, уста!»— деганча чойнакни ола солиб «бош чойхоначи» Рўзимбой аканинг олдига югурди.

Сайфиддинга худо берди. У гоҳ патнис кўтариб эркаклар бўлмасига чопар, гоҳо ўзидан-ўзи ўчоқбошини айланиб келар, вазири акбарнинг садоқатли мулозимидек кирган-чиққанга қуллуқ қиларди. Дили потирлаб мясида бири-биридан тотли ўйлар чарх уради. Ахир, қувонмасинми? Бу ҳовлига оёғи етмай юрган эди. Тўй баҳона кириб олди. Худо хоҳласа энди икки-уч кун шу ерда туради. Машҳури олам халфа Анаш сулувнинг жонон термаларини эшитади, улли шоирларнинг мушоирасини кўради. Кимсан — Табибийнинг ўзлари ташриф буюриб турибди-ю, мушоира бўлмайдами? Бўлади, албатта! У ора-чора дарчага бориб, ҳаммани кулдириб, ўзи кулмай ўтирган маликул калом шоирга кўз қирини ташлаб келади. Оқшом эҳтимол, тоза абётини ўқир? Эҳтимол, биров ҳиммат этиб, Сайфийга ҳам сўз бериб қолар. Сайфий, эҳтиёти

шарт дегандай, қўйнига беш-олти ғазал қистириб келган. Агар навбат тегиб ўқиб қолсами, мадрасада-гиларнинг оғзини очирмас эди. Буни фасоҳат соҳиби мавлоно Табибийнинг ўзлари маъқуллаганлар, деб рақибларининг тилини қисиб қўярди. Унда... эҳтимол анави бахил, қўрс Аваз ҳам андек ийиб, ёзганларига рўйхушлик берармиди...

Сайфий хомхаёл оғушида кимдир биқинини чимчилаганини сезмади. Қайрилиб қараса — Ҳасан қайғичи.

— Ҳорма, шоир Ҳайфий!— деди Ҳасан тегажоқлик қилиб.— Хоннинг айғоқчисидай ис чиққан ерни бир ҳафта олдин биласан-а?

— Ўзинг-чи, ўзинг!— ўдағайлади Сайфий.— Қалтабақай — бурнимни қоқай!

— Худованди каримнинг даргоҳи улуғ. Ҳар кимга етмаган нарчасини беражак. Сенинг оёғинг узун, ақлинг калта, менинг оёғим калта...

Ҳасан қайғичи эгилиб узун гаврон олди. Сайфий уради шекилли бу дардисар, деб ортига тисарилди.

— Ваҳ-ҳа-ҳа! — қийқириб кулди Ҳасан қайғичи. — Мажикнинг¹ ҳам юраги йўқ экан ўзингда, шоир Ҳайфий!— У калтакни кўтариб ёлғондан пўписа қилдию ичкарига йўналди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан гур кулги эшитилди. Сайфий бўш чойнак сўраган бўлиб ичкари мўралади. Ҳасан бошига бировнинг чўғирмасини кийиб олибди, қўлида ҳалиги гаврон, букчайиб Ўтар бобонинг юришини қилиб ҳаммани кулдирарди.

Кун ботди, қоронғи тушди, аммо мушоира бошланай демасди. Сайфийнинг ичини ит таталади. «Наҳотки, бугун шеър айтиб мавлоно Табибийнинг назарларига сазовор бўлолмасам? Пинжимдаги ғазалларни тағин хароб ҳужрамга олиб кетажакманми? Бу кадиқовоқлар «Сувора»ни тўхтатиб, назмгўйликка ўтса ўладими?»

¹ Мажик — чумчуқ.

Хуфтонга яқин Сайфий бетоқат бўла бошлади. Мушоира бўлмаса, кетаман, деб энди бир баҳона топишни ўйлади. Шу пайт ичкаридан: «Омин!»— деган жўровоз эшитилди. Беш-олтита бегонороқ меҳмон хўшлашиб чиқиб жўнади. Уйдагилар яна жой-жойига ўтиришди. Улар синашта, хеш-ақраболар, яқин қўшнилар эди. Сайфий ҳам пилдираб пойгакка чўккалади. Мутриб ичида ниманидир пичирлаб, кафтларини юзига суркади. Сўнг, қадимий мушоира одатига кўра, устоз Огаҳийдан бир ғазал айтди. Бу — шеър оқшоми бошланганини билдирарди. Мутриб Табибийга маъноли қараб қўйди. Табибий ўрнидан қўзғалди, тиззаларига чўккалаб томоқ қирди, жаранг товушда чиройли қироат ила ғазал бошлади:

Ғар ўзингни даҳр халқи ичра султон бўлди тут,
Лек жисминг оқибат ер бирла яксон бўлди тут.

Нечаким жам айлабон сийму зару молу манол,
Ўлган ул мажмаънинг борин паришон бўлди тут...

Ҳар байтдан сўнг сомелар «Бале!» деб қўярди, Мутриб кўринишдан одатдагидай мунгли алфозда, Чокар завқдан илжайиб, Ўтар бобо калласини осилтириб ўтирибди. Зорий ичида Табибийни такрорлаётгандек лабларини қимирлатади, Аваз гўё бефарқ, устунга суяниб, муштини тугиб, ўйчан кўзларини шифтга қадаб сергак қулоқ соляпти.

Ғазал поёнига етди. Табибий камтарона кулимсиради. Ҳарёндан олқишлар эшитилди. Сайфий чидамай: «Тасанно, устоз!»— деб юборди. Аваз унга таънаомуз қараб қўйди. Лекин Сайфий уни кўрмас, унинг шавқданми, «Мен шундай ғазал битолмайманми?»— деган худбин ҳисданми ёнган кўзлари Табибийнинг туксиз юзига қадалиб қолган эди.

...Аваз завқиёб туйғудан тебраниб сўз олди. Анча-

дан бери у хон сипоҳиларига, хон югурдакларига атаб,
«Фалони» туркумида шеърӣ топишмоқлар ёза бош-
лаган, ҳозирча улардан бир нечтаси тайёр эди. У жа-
моатдан изн сўраб, ҳажвий чистонларидан ўқишга
тушди:

Фалонким, суханчилик илмин ўзга қилмиш фан,
Солурға халқи оламнинг бошига бул ажаб савдо.
Айирмоққа ато бирла ўғилни бир-бирисидин
Бирин бир айбини минг айлаб, айлар бирига ифшо.
Оносига қизин душман айлаб, қизга оносини,
Дебон ёлгонни чин монанд бўҳтон айлабон гўё.
Худо қодир эрурким фош этиб асрорини онинг
Ики оламни мулки ичра, тонг йўқ, айласа расво.

Утар бобонинг қозондек улкан чўғирмаси бир теб-
ранди. Бу надоматми, ички бир қониқишми — билиш
маҳол эди. Ҳасан қайғичи чидамай қийқириб
юборди:

— Али маҳрам жанобларининг худди ўзгинаси!
Кўчадаги мешкобчи ҳам танийдиган бўлибди. Воҳ,
Аваз оға! Енбошини сўкибсиз ул занғарни!

Табибий сергак тортди. Муҳаммад Раҳимхоннинг
бу бош айғоқчисидан дод демаган одам йўқ. Унинг
чақимчилиги туфайли товони тилиниб туз сепилган,
калтақдан чалажон бўлган, ер-суви тортиб олиниб,
кимсасиз қумликларга бадарға этилган бечоралар
хонликда тўлиб ётар эди. Кейинги пайтларда одамлар
лоф тўқиган, ана, Али Маҳрам деса, бешикдаги бувак
ҳам қўрқиб йиғлашдан тўхтар эмиш. Булар бари рост,
аммо... уни мана бундай аччиқ, заҳарли алфоз ила эл-
юрт олдида ошкора шарманда этиш ақли расонинг
ишими? Аваз душман тегирмонига сув қуйиб, ўз қў-
лига ўзи чилвир тўқиб бермаётибдими мазкур шеъри
билан?

Табибий шуларни ўйлаб, «Вассаломми?»— деди умидвор оҳангда.

— Муборак назарларингизга бахшида тағин бир луғз қолди,— деди Аваз ва негадир овозини хиёл баландроқ кўтариб иккинчи «Фалони»га ўтди:

Фалон авбошдек лаънат маош олам аро йўқдир.
Ки мажмуи ҳаромизодалар бўлмиш анга чокар.
Кеча-кундуз қимор ўйнаб, иши ошоми ҳамр этмак,
Бўлурға масти бепарво ҳам ул бад тийнати занғар,
Аноси бирдурур, аммо атоси сонини билмон,
Эмас дин аҳлидин асло ва ё тарсо била кофар,
Ҳаводис боди етса гар анинг умри чароғига,
Қилурға маҳв мутлақ базми оламдин эди хуштар.

Хонага қабристон сукунати чўкди. Утар бобо: «Э бола-я, бола! Ўлгандаям эсинг кирмайди сенинг! Бир кун бошингни еб қутуларсан!»— деган маънода ўғлига изтироб, дард тўла киртайган кўзларини тикди, чўзиб: «Тавба-а!»... деди. Табибийнинг ранги оқарди, лабини тишлаб ерга қаради: «Яхшиям бегона йўқ орамизда. Манави муллаваччани бир-икки кўргандайман. Дўсти хонадон бўлса ажабмас. Қолганлар хешлар, биродарлар. Авазга не деб бўлғай! Сўзини кессанг, терс қараб кетади. Илоё, бу луғз саройга етмай шу ерда қолсин».

Шўх Чокар билан беғам Ҳасан ҳам қилт этмай нафасларини ютиб қолишди. Файзулло, Рўзимбой, Сайфийни ҳисобга олмаганда, чистон қаърига яширинган «лаънат маош» соҳибини ҳамма таниди. У— Исфандиёр, шаҳзодаи валиаҳд, хоннинг тантиқ ва такаббур ўғли. Аҳли раият, Али Маҳрам Азроил бўлса, Исфандиёрнинг қўлида етти дўзах калити бор, деб хавфсирарди. Муҳаммад Раҳимхон фоний дунёдан кетиб, ўрнига Исфандиёр ўтирса, Амударёни қонга тўлдиражак, дея элбурутдан аза очиб юрганлар ҳам йўқ эмас эди.

Авазнинг ҳам фикрлари, хусусан, Утар бобо, Та-

бибий, Мутриблар хаёлида мудҳиш бир иштибоҳ, совуқ шарпа кезади: Али Маҳрам исковуч ит, бирда қопиб, бирда қоптириб умр ўтказар, илло ҳар рўзи шаб падари бузрукворининг ўлимига кўз тикиб, тиш қайраб ўтирган Исфандиёрдек ваҳший шербаччага қамчи кўтариб, Аваз гумроҳлик қилмадимми? Шаҳзоданинг онаси Эрондан келтирилган жориялардан эди. Эрта ўтиб, бириси кун тахтга чиқадиган шаҳзодага: «Тагинг паст сенинг, қулбачча!»— деб тош отиш ихтиёран калани кундага қўйиш эмасми? Бу алфози учун Исфандиёр Авазни зеру забар қилдириб тилини, қулоғини, қўлини кесдиради-ку!

Утар бобо: «Ўзинг сўлла!»— деб Табибийнинг тиззасига туртди-ю, ўрнидан турди. Табибий атрофига таҳликали разм солиб чиқди.

— Мазкур фалон кас кимлигини англадик. Исмини атамоққа ҳожат йўқ деб билурман. Таърифоти хўб айтилибдур. Каминанинг бир фикрим бор. Аваз ризо бўлса, чистондаги бир байтни фақирга бағишласа. Мен ўшал байтни кўксимда ардоқлаб асрасам. Бу дунё бебақодур. «Фалон авбош» ҳам, фурсати етиб, омонатини топширур. Ё даста кўтоҳ бўлур. Шул замон байтни биз тагин ўз шодасина қайтарурмиз.

Қизиққон Зорий сапчиб тушди:

— Жаноблари Исфандиёр тўранинг онасина нисбат берилган байтни кўзда тутаётирми? Мен норозиман, мавлоно! Қаранг, нечук заҳарханда бор унда!— Зорий оғзини тўлдириб, Табибий қисқартирмоқчи бўлган сатрларни ёддан ўқиди:

Аноси бирдурур, аммо атоси сонини билмон,
Эмас дин аҳлидин асло ва ё тарсо билан кофар.

Агар мазкур шеър бамисли бир қуш бўлса, бу байт унинг тожи-ку, мавлоно! Менга қолса, байт ўз ўрнида

муқим тургани маъқул. Шеърни тожидан маҳрум этишга ризо эмасман.

Табибий чистон маъзини ошкор этгани учун Зорийга ранжиброқ боқди:

— Фикри ожизимча, тақсир, ақл мезони тож ила ўлчанмас. Дунёда тождор аҳмоқлар оз деб ўйлайсизми? Иккиламчи, бир тожни асраш умидида лочинни қанотидан айириб қўймасак, деб хавотирдаман. Парвоз учун тож эмас, аввало, қанот лозимдир.

Табибийнинг Авазни эҳтиётлаётганини барча, жумладан, Авазнинг ўзи ҳам тушуниб турарди. У қутилмаганда устодга ўгирилиб таъзим қилди:

— Оға, сизга бир байт эмас, ана шу шеърни бутунича бағишладим. Инон-ихтиёри ўзингизда.

Зорий норози бўлиб минғиллади. Мутриб «Маъқул, Аваз», дегандек бош силкиди. Табибийнинг ҳалитдан бери ҳадик, умид шуъласи зуҳур этиб турган сарғини чеҳраси бирдан ёришди. Ростини, у Аваз рози бўлар, деб кутмаган эди.

Муסיқа, ғазалхонлик, гурунг яна алламаҳалгача давом этди. Аммо бирон кимса Сайфийга: «Сен ҳам абётингдан ўқи», демади. Гўё унинг бор-йўғи бу ердигилар учун бефарқдай эди.

Утиришма тонгга яқин тугади. Сайфий бомдод маҳали: «Мутавалли жанобларига йўлиқиб келай», деб чиқиб кетдию тўйхонага қайтиб келмади.

СЎНГИ УЧРАШУВ

Ўтар бобонинг тўйи тарқаб, дошқозонлар йиғиштирилди. Уста бобо дорихалтасини қўлтиқлаб саройга, Аваз дўконига қараб кетди.

Хевада куз, тўкинчилик. Ичанқалъа минг бир кўчага бўлинган улкан бозорни эслатади. Қай кўчага кирсангиз, қовун қўлтиқлаган, сават-сават шафтоли ё

узум кўтарган харидорни, молини сотиб, эшак аравасини тарақлатиб кетаётган деҳқонни, тирикчилик кўйида қоп орқалаб бораётган ҳаммолни кўрасиз.

Куз қарияпти. Севалаб ёмғир ёғиб ўтган. Кўчалар салқин. Ола-була, чиройли белбоғли Қалта минор, кун сайин осмон гумбазига санчилиб бораётган Хўжа минор артиб қўйилган чинни кўзадек ялтираб кўзни олади.

Авазнинг дўкони гавжум. Ёнгинасида, ўнг биқипида «Зингер» ширкатининг маҳкамаси жойлашган. Маҳкама хизматчилари маҳаллий бойлар билан тикув машиналари етказиб бериш ҳақида аҳднома тузар, ўзлари европача кийимлар тикиб, Хевадаги чор аскарлари, чор савдогарларини таъминларди. Улар ёзнинг иссиғига дош беролмай олис Кавказ, Қора денгиз бўйлариغا истироҳатга кетишган эди. Яқинда қайтиб келишди. Дўконга бот-бот ўша зингерчилар киради. Аваз ҳазиллашиб уларни «занғарчалар» дейди. Ширкат аъзоларининг соч-соқолини олиб юриб, сочни оврупоча оройиш қилишга Авазнинг қўли келиб қолди.

Дўконга деҳқонлар, косиблар, ҳар хил бозорчилар, домангирлар бош суқиб ўтишади. Авазнинг иши тинч, бир соат-ярим соат ўтириб китоб мутолаа қилишга ҳам фурсати йўқ. «Фалони» туркумидаги чистонларини давом эттирмақчи эди. У беш йил саройга қатнаб озмунча «фалони»ларни кўрдими? Буёқда: «Бизга не атагансан?...»— деб Саид Ғози тўра турибди. Аваз унга «Махфий тахаллус қўймоқчи. Илк сатрлари ҳозирроқ тайин:

Фалони гарчи кўп олий насабдур:

Вале нодону жоҳил, беадабдур...

Буёқда қўлинг сингур котиб Сирожиддин Жоҳилий турибди. Матвафо баққолдек юҳо бойлар навбат талашяпти... Ёзилаверсин-чи, Устоз Табибий айтмоқчи,

бу — тарих, Муҳаммад Раҳимхон замонида улус сўнгагини кемирган икки оёқли махлуқларнинг сийрату сурати эл оғзида тоабад сақланиб қолажак.

Аваз бугун қаттиқ чарчади. Дўконини барвақтроқ ёпиб, уйига кетди. Чарчаганигами, хаёли паришон. У Жоме масжидини айланиб ўтиб, Боғча дарвозага бурилди. Анча юриб, негадир ортига ўгирилди. Қора чопонга ўралиб, чўгирмасини манглайига тушириб олган бир кимса изидан келарди. Аваз аввалига эътибор қилмади. Эллик қадамча юрдию ердан бир нарса олган киши бўлиб энгашди. Секин бошини бурди. Ҳалиги киши ҳам тўхтаб турарди. Аваз қадамини тезлатди. Бир муюлишга бориб мўралаб қаради. Қора чопон лўкиллаб келаётган эди. Авазнинг шубҳаси қолмади: бу изқувар хуфияга ўхшарди. Дили изтироб ила чайқалди: «Изидан одам қўйиб нетади ифлослар? Мен бекиниб юрибманми? Кунига дўконимдаман. Керак бўлсам отга судратиб обкетмайдиларми?»

У жаҳл билан тез-тез юриб кетди. Кўчасида улоқдан каттароқ бир ит ириллаб оёғига ташланди. Аваз қўшниси Файзулла темирчиннинг итини таниб ажабланди: «Бугун бир бало бўлганми ўзи? Гоҳ икки оёқлиси таъқиб этса, гоҳ тўрт оёқлиси ҳамла қилади». У кўппакни аямай тепди. Ит вангиллаб қочдию сал нарига бориб вовиллаб туриб олди.

Аваз уйга асабийлашиб кирди. Ҳовлига оқшом тушди. Наздида, оқшом унинг кўнглига ҳам киргандек, бетоқат, ўтирса — тор ҳужрасига сиғмас, турса — кенг ҳовли торлик қилаётгандай эди. У, кайфи бузилиб, изидан юрган хуфяни ўйлади. Тўй куни айтилган «Фалони»ларни эслаб, орада бир алоқа қидирди. Сўнг, дарров саройга ким етказарди, шу ерда, уйда ётибдику шеърлар, дея ўзича иштибога борди.

Эшик тақиллагандай бўлди. Ташқарига чиқди. Кўчада ҳеч ким йўқ эди. У атрофига аланглаб, қайтиб кирди.

Анча вақт ўтди. Аваз ўй сура-сура, ечинмоқчи бўлди. Утириб энди этигини тортаётган эди, эшакни биров қаттиқ тепгандай бўлди. «Қайси бефаросат экан?»— дея долонга бориб тамбани туширди. Кўчада икки отлиқ турарди. Фира-ширада Аваз улар хон навкарлари эканини дарров сизди. Бири тулкитумоқ кийган, бўйдор, иккинчиси дўнгалак телпақда. Иккаласининг ёнбошига эгри қилнч осилган.

— Утар бобонинг уйими бу?— деб сўради тумоқли навкар.

— Ҳовва. Лекин отам йўқ.

— Бизга уста бобо керакмас. Аваз деган ғаламис керак.

— Менман Аваз. На ишларинг бор?— жеркиброқ сўради Аваз.

— Узинг бўлсанг, тезда олднмизга гуш. Сени хон ҳазратлари сўраб турибдилар.

— Менинг хонда ишим йўқ, бориб айт!— Шундай деб Аваз ўгирилмоқчи эди, телпақли навкар уни енгидан ушлаб тортиди.

— Хоннинг сенда иши бор. Бу ёна юр!

Аваз силтанди. Енги чокидан шир этиб сўкилди.

— Шошма, каззоб!— деди Аваз.— Мен кийиниб, болалар билан хўшлашиб чиқай. Шабистонда келган элчидан кўрқ, дейдилар.

У ичкари юрди. Катта навкар: «Хув, қочиб юрма! Ернинг остидан бўлса-да, топиб олажакман», деб бақириб қолди.

Аваз хотинига хон йўқлатаётганини айтмади, отам чорлабди, деб қайтиб чиқди. Розия бари бир ишонмади, бемаҳалда уйдан ғойиб бўлган эрининг ортидан пиқиллаб йиғлаб қолди.

Муҳаммад Раҳимхон Тозабоғдаги қароргоҳида эди. Икки отлиқ навкарнинг олдига тушиб, Аваз зимзиё кечада Патрак томон кетмоқда. У ўйлаб ўйининг охирига етолмайди. Бемаҳалда нега чақиртирди экан...

Аваз саройда шунча йил хизмат қилиб юриб, бир нарсанинг тубига етган. Хон кечаси йўқлатса яхшиликка бўлмайди. Навкарларнинг муомаласи ҳам дағал. Бисмиллосидан сўкиб гаплашди. Гуноҳи не бўлди?

Бир-бирини ювадиган гуноҳ-савобларни ўйлаб, бир-бирига зид фикрлар исёнидан Авазнинг калласи шишай деди. Охири, кўнгли интиқомда тўхтади. «Моҳирўйжаҳондаги сўзим учун ўч олмоқчи! Хўш шунча вақт ўтиб, хоннинг калласига энди келдими бу хаёл? Бор, билганини қилсин!»

Тез қайнаган тез совир, дейдилар. Аваз ҳар нарсдан дарров таъсирланадиган, адолатсизлик кўрса лов этиб кетадиган чарс табиатли бўлгани билан жаҳлдан тез тушар, кек сақламас, дилхиралигини ҳайдаб, ўзини идора эта олар эди. Мана ҳозир ҳам у қўли орқасида, отлар туёғига ҳамоҳанг аста қадам ташлар экан, ўзини овутишга уриниб, ортидаги қовоқбош наваркарлар устидан, оддий бир сартарош ила олишиб ўтирган мамлакат султони Муҳаммад Раҳимхон устидан кулди.

Тозабоғнинг милтиллаган чироқлари кўринди. Олти ой олдин Аваз бу ҳашаматли боғни ўз ихтиёри ила тарк этган эди. Мана энди зуғум билан, бандисифат, қўллари орқасига қайрилиб қайтиб келди. Энди бу ердан қутулиб бўлармикан? Ёхуд Шариф тарро мисол оёқларини олдинга қилиб кўтариб чиқармиканлар? Буёғи хоннинг саволларига, Авазнинг жавобларига боғлиқ.

Наваркарлар уни дарвозадаги икки барзанги тунсоқчига топшириб, отларининг бошини буришди. Аваз неча йилдан бери таниш ҳовлилардан ўтиб, саломхона остонасида тик бўлди. Уша, ҳамоийл олаётиб кулган бақалоқ ҳудайчи лўмбиллаб ичкари кириб чиқди.

— Ут, ҳароми!— деди кўзларини чақчайтириб. Аваз ҳамиша эҳтиром ила эшик очиб тиржайиб турадиган ҳудайчига ўқрайиб қарадио эшикни тепиб

очиб, саломхонага кирди. Худайчи енги билан афтини артиб изма-из бўсаға ҳатлади.

Саломхона чароғон эди. Утган олти ой-ичида хона тамоман ўзгарибди. Қизил бўёқли шарафалар, қизғиш нақшлар ўрнида ям-яшил кошинлар, ерда ҳам қизил эмас, оппоқ, сарғиш гиламлар, шишасининг қорни қумғондай келадиган қўшпиликли ўрис чироқлар. Тахтга ҳам яшил бахмал сирилган. Аваз тикка кириб Ферузга қаради. У ўз ўрнида, эғнида яшил мовут тўн, элкаларида генераллик рутбасини билдирувчи эпо-лет-нишонлар, кўкрагида оқпошшога вассаллик тим-соли — кўк шойи тасма қийшиқ ташланган. Бўйнида тилла занжирга осилган шапалоқдай салиб. Одатда-гича унинг қўйкўзлари бефарқ, бежило, нурсиз.

Хон жим. Аваз жим. Барча сукутда. Саломхонада йигирма чоғли одам бор эди. Хоннинг ўнг ёнида бош вазир Матмурод девонбеги, қозикалон, қози аскар, шаҳзода Абдулла тўра. Ортда Юсуф ясовулбоши. Деворга қапишиб Пишканик ноиби Султонали ҳожи, Қодирхўжа мирзабоши ўтирибди. Чап тарафда, бўй-радек дераза олдида бошини ҳам қилиб Утар бобо тиз чўккан. Зорийнинг ола кўзлари жавдираб, олма-кесак теради. Табибий қўлларини икки енгига яширган. У гуноҳкор одамдай ердан кўз узмайди.

Ниҳоят, тахт томондан босиқ, таниш овоз келди:

— Одам санаб бўлдингми? Сўлла, Аваз!

Таомилга кўра, хон олдида тиз чўкиб, ерга қараб гапириш лозим эди. Аваз тизза букиш нари турсин, таъзим ҳам қилмади. Фақат қўлларини кўксига қўйиб жавоб берди:

— Фақир қулингизни йўқлатган экансиз, ҳазрат. Келдим.

Ферузга Авазнинг «ҳазратим» демагани оғир ботди. У снгил киноя аралаш сўради.

— Машшойихларнинг гапини билурсан? Қайтиб келар эшигингни қаттиқ ёпма, демишлар.

Аваз: «Мен ихтиёран кетиб эдим, зўрлик туфайли келдим», деёлмаслигини сезди, хон фикрини ойдинроқ билмоқчи бўлиб дарҳол жавоб қайтарди:

— Ҳузурингизга келишдан аввал хонадонимнинг эшигини аста ёпдим, олампаҳо.

Аваз шундай дея отасига қараб қўйди. Утар бобо икки қўли билан тиззаларига аста уриб: «Чўккала, аҳмоқ!»— дегандек имо қиларди. Аваз умрида ҳеч кимнинг олдида, ҳатто ибтидоияда ўқиган кезларида домланинг рўпарасида ҳам тиз букмаган қайсар эди. У отасидан кўз узиб хонга юзланди:

— Ҳазрат, бу фақир қулингиз гуноҳимни билолмай лолдирман.

Хоннинг кўзлари совуқ йилтиради:

— Гуноҳинг йўқми? Халифат ул-исломмусан?

— Беайб парвардигор. Осий ундаман. Яратганинг олдида ёзуғлиқдирман. Илло ҳазратларининг номи муборақларига хилоф иш тутганимни билмасман.

Аваз бу гапи билан, «подшолар худонинг ердаги соясидир», деган азалий ақидани супуриб ташлагандек бўлди. Хон бошини буриб ўнг томонга қаради. Қулогини динг қилиб ўтирган Шариатилло охунд ярим қаддам олға юрди, шанғиллаб ваъз айтди:

— Аҳли мўмин! Бу шаккокнинг сўзина ишонманглар! Имонини ютиб ўтрик¹ сўллаётир. Хоним, бу ножинс лайлию наҳор сизни мазах этмак ила машғулдир! Узи икки ракаат намоз ўқимас, вало, намозхон бандаларни йўлдан уриб, шайтони лаинлик қилур! Бул шариатимизни оёқости этиш эмасму? Дўконида сатта имони йўқларни йиғнаб, ношаръий байтлар битур. Бундай байтларни одамларга зўрлаб ёд олдирур...

Хон Авазга тиш орасидан гап отди:

¹ Утрик — елгон.

— Бяз дўконни ёпиш хусусида амри фармон берган эдик. Ё бизнинг амримиз сенга вожиб эмасму?

— Вожиб,— деди Аваз.— Дўконга мен қўл урмадим, хоним. Хусайн Муродбек тўранинг ихтиёри ила очилди.

Феруз Юсуф ясовулбошига қараб бақирди:

— Хевада ким хоп, Хусайнбекми, менми? Қани ўзи? Ер остидан бўлса-да топтиринг!

Ясовулбоши югуриб чиқиб кетди. Саид Ғози тўра кесатиб луқма ташлади:

— Эшитдик, Хусайн Муродбек Авазни эргаштириб ўтиришмаларга олиб борармиш. Қарға-қарға билан топишибди, ажаб...

Аваз тўранинг гапига парво қилмади. У ўз хаёли билан банд, яна қандай айб қўйишар экан-у, қандай жавоб берсам экан, деб ўйларди. Шариатилло охунд лабини ялаб тилга кирди:

— Бу гумроҳ қалъани булғаб бўлиб овулга ўтибди, ҳазратим. Ижозат берсалар, мана Пишканик ноиб Султонали ҳожи гапирсинлар...

Хон бош силкиди. Аллақачон ўрнидан туриб, тахт олдига келиб қолган ноиб қўрқа-писа, тутилиб ёлдиради:

— Шу... раиятнинг кўнглига қараб, ҳазрати олийларининг хизматларини адо этиб... шоду хуррам юриб эдик. Манави бетавфиқ бориб шу... хароб этса-да! Ёт, десам, ётиб, тур, десам турадигон чорикорларимни бузди. Миясина на гап келса айтиб, шу... хонликка қарши қилиб қўйди. Ҳов, иним, бу не қилгонинг десам, шу... бир куни менга қўл кўтариб, ураман деса бўладими?

Аваз чидамай, ноибнинг гапини бўлди:

— Хоним, ноибнинг гаплари ғирт ёлғон!— деди баралла товушда.— Қаломулло билан қасам ичаманки, ноиб кўрмаган нарсасини кўрдим деб ўтлаб турибди.

Қуръони шариф келтирсинлар. Агар ноиб қўрқмаса, қўлига қуръон олиб сўлласин!

Ноиб ялтоқланиб хонга боқди. Авазга қараб ўшқирди:

— Узим кўрмаган бўлсам, кўрганлар бор, айтажак! Ҳазрат олийларини ёмонлаб ғазал битганинг ҳам ёлғонми? «Халқнинг қони дарё бўлиб оқди, дод, бу хоннинг дастидан!»— деганинг-чи, имонсиз?!

Аваз ноибга ғазаб билан тикилди.

— Ёшулли, имонингиз саломат бўлса, бир бечора чорикорни қон қақшатганингизни айтинг! Отингиз билан нетиб ғўзасини пайҳон қилганингизни, оғзидаги нонини йириб олганингизни ҳам айтинг! Айтолмайсиз! Не учунким, сизда забон бор-у, виждон йўқ!

Султонали ҳожи ўсал бўлганга ўхшади, қўлларини чулғаб нимадир деб ўзини оқлаган бўлди. Хон унга қулоқ солмади. Аваздан сўради:

— Пишқиникда не ғазал битгансан, ўқи! «Халқ»-миди?

Авазнинг эти увишди. Ғазалдаги қалтис нуқталар, аҳли ҳукамога наштаздай санчиладиган сатрлар, хусусан, сўнгги байт уни тўчитарди. Ёлғонлаб қутулмоқчи бўлди.

— Ёдимда йўқ, хоним. Баҳорда битиб эдим.

Ферузнинг хиноли қўнғир соқоли силқинди.

— Аммо бизнинг ёдимизда бор,— у ҳув ўша мушоира пайтларидаги каби чиройли қироат билан ғазалнинг матлафини ўқиди:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,

Зулм тиги бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ...

Бир чеккада калласини бутига тиқиб ўтирган оварсар, банги Саид Абдулла тўра «Ҳов-ва!»— деб қўйди. Унинг дунё беҳабарлигига баъзилар енг ичида кулиб қўйишди. Аваз тонг қолди. Ферузнинг ҳофизаси бутун,

ўша-ўша, назм кечаларининг сарвари бўлган фасо-
ҳатли Феруз шоир ўтирарди олтин тахтда!

— Хўш, энди ёдингиза тушдимиз?— кесатди хон.—
Давомат қилсинлар...

Аваз узр айтди:

— Йигит жоним гаровингизда, ёдимда йўқ...

Ферузнинг соқоли яна силкинди, яна ўқиди:

Ётган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон билан кетгуси бора-бора халқ.

Бу не алжираш, Аваз? Бурун хотиранг тузук эди,
саройдан кетиб кўп нарсаларни унутадирғон бўлиб-
сан? Иншоолло, биз сени ҳушингга келтиргаймиз.

Ҳар тарафдан «Иншоолло»— деган бўғиқ товуш-
лар эшитилди. Аваз таранг вазиятни юмшатишга умид
боғлаб аста деди:

— Қамина бу байтларни зулмкор ноиб жаноблари-
га атаб битиб эдим, зора адлу инсофга келгаймикан,
деб.

Қозикалон қаҳрабо тасбеҳини ўгирганча мум тиш-
лаб ўтирган эди. Навбат ўзига келганини сезгандек,
саватдай оппоқ салласини чайқалтириб Авазга эмас,
дераза тагида мук тушган Утар бобога юзланиб сў-
ради:

— Бу нобакор айтсун, нечун мурдашўйлар бирлан
қўл олиб кўришур? Эл-улус кўзинда шариятни пи-
санд этмай, олампаноҳ жорий этган — илоҳо, анинг
умрини узун, дасти баракотини фузун айлагайсан —
амру маъруфни муқаддас билмас?

Авазнинг ёдига ҳув бирдаги, ёзда ёлғиз қолиб Пол-
вонёп бўйига боргани, анҳор ёқасида якка чой ичгани,
бармоғига ҳалқа таққан, олакўз кимсанинг суқ назар
ила тикилиб тургани келди. Эсида, у мурдашўй эди.

Қозикалон ҳозир тасбеҳ ўгириб жавоб кутарди.
Аваз ичида кулди: «Баччағар Али Маҳрамнинг одам-

лари нонини ҳалоллаб ейди-да, асли. Ғассолга чой узатганимни ҳам кўришибди». Аваз кўпдан бери бу ваҳший удумни ўйлаб изтироб чекар, бу забун, меҳнаткаш тўда хусусида бир шеър ёзишни мўлжаллаб қўйган эди. Аммо у шеър ҳали рўё, рўпарасида унга тикилиб турган дўсту ағёр кўзлари аччиқ ҳақиқат эди. Аваз хонга умидвор бир назар билан боқиб деди:

— Шоҳим, муқаддас мусҳабда дарж этилибдурким, инсон фарзандини азизу мукаррам қилиб яратдик, деб. Мазкур ғассоллар ҳам инсон боласи. Аларни ҳам олло яратган, парвардигорнинг каломини фарз, пайғамбаримизнинг ҳадисини суннат деб билурлар. Аларнинг кўрган хўрликларин насроний ё масиҳий ҳам кўрмас. Ул ғарибларнинг не ёзуғлари бор ахир? Сўнгги сафаримизда худованди каримнинг даргоҳина покиза тийнат ила топширғувчи ким?! Ана шу ғассоллар эмасми? Қозикалон жанобларининг ғазабларига тўшунмадим. Эшакнинг меҳнати ҳалол, илло ўзи макруҳ. Тўғри. Аммо мен қозикалон одам бирла эшак фарқига боровчи ёшда, деб ўйлаб хато қилибман чоғи. Шоҳим! Сиздан ўтинчим бор, бир фармони олий берингким, токи алар ҳам жумлаи мўмин каби доруссалтанатингизда эмин-эркин юрсинлар. Бу сифат фармон этсангиз, саккиз беҳиштнинг савобиға ботғайсиз. Аларни ер остидан ёруғликка чиқаринг. Токи муборак номингиз насли башар турғонча эҳтиром ила ёдланғай, шоҳим.

Ҳар тарафдан: «Хоним, бу шайтонбаччанинг сўзини учманг!», «Алар оллонинг қаҳрига йўлиққан, манглайларина битилган тақдири азал шул», деган ингичка-йўғон товушлар эшитилди. Муҳаммад Раҳимхон ўнг ёнбошидаги уламоларига қараб қўл силтади. Норози овозлар дарҳол сўнди. Феруз кинояомуз кулимсираб Аваздан сўради:

— Сен не деб ўйлайсан, Аваз? Менинг улус лаънатига лойиқ ишим бисёрми, ёйинки раҳматиға лойиқ

ишимму? Фавтимдан сўнг халойиқ не деб мазаммат қилур?

Авазнинг жавоби тайёр эди. У анча вақтдан бери, айниқса, саройдан кетгандан буён бу ҳақда бот-бот ўйларди.

— Мен бир ожиз фуқаронгизман,— деди у дарҳол,— аҳли шуаро ила фузало қавмига кўрсатган иноятларингиз таҳсинга сазовордир.

Табибий маъқуллагандек бош силкиди. Аваз оғиз жуфтлаб туриб қолди. Унинг феълени хўб биладиган нозикфаҳм Феруз сас берди:

— Сўлла! Бўғзингда гап турибди, ютма!

Аваз аввалига индамай қўя қолмоқчи бўлди. Хаёлланди. Хоннинг «ютма!» дегани гўё: «Қўрқиб турибсан, юрагинг бўлса айтардинг», дегандек туюлди. У таваккал қилди:

— Шоҳим, мен сизнинг иккала юзингиз оқ бўлишини истайман...

Саломхона бир гувранди. Кейин, таҳдид, таъна эшитилди. Утар бобонинг боши қуйироқ эгилди. Табибий томоқ қирди, ҳатто Зорий: «Шаккок!»— деб бақирди.

Феруз ичидан ўртанди. Ёз ўртасида, Моҳирўйжаҳонда «олтин бешик интизори эканлигини эшитганда ҳам бунчалик зил кетмаган эди. «Буни ўлдирсам, маломатга қолурман, аммо тилини кесмоғим шарт», деди ичида. Ғазабини ташига чиқармай, савол ташлади:

— Менинг бир бетим оқ, бириси қорами?

Аваз қалтис, эҳтимол, тузатиб бўлмас хатога йўл қўйганини энди тушунди.

— Мен ундай демадим, шоҳим. Бу калимани айтишга тилим айланса, йигит жоним қўлингизда.

Дилингдаги сўзинг — асиринг, тилингдаги сўзинг — ҳокиминг. Аваз беихтиёр ўз сўзининг қулига айланиб, лолу карахт серрайиб қолди.

Шу пайт эшик зарб билан очилди. Ҳовлиқиб, рус

ҳарбий зобитининг кийимида шаҳзода Исфандиёр кирди.

— Авф этгайсиз, шоҳим!— деди у остонада қуллуқ бажо келтириб.— Амрингизга биноан...

«Бу лақма сир очиб қўяди», деб ўйладими, Феруз ўғлининг гапини кесди:

— Тушундик, бу ёна ўт.

Валиаҳд шаҳзода баланд пошнаги этигини тақиллатиб дадил тўрга қараб юрди. Унинг важоҳати ёмон эди. «Амрингизга биноан...», «Тушундик...» Бу сўзлар Авазининг дилига ҳадик солди.

Исфандиёр отасининг қулоғига нимадир деб шивирлади. Хон бош силкиди. Шаҳзода гурс-гурс юриб ўртароққа келди.

— Уста бобо, тўй этишдан мақсадингиз не эди?— деди кўкариб.— Ҳар кун туз ичиб юрган тузлигингизга тупуришмиди?

Ўтар бобо пўстинининг оғир этакларини аранг йиғштириб секин ўрнидан турди. Бир қадам олға силжиди.

— Сўзингизга тушунмадим, шаҳзодам,— деди карахт бир ҳолатда,— тўйга шоҳим ўзлари ҳиммат этиб ризолик бердилар. Дуои жонларини қилиб, элу юртининг қарзидан қутулдик. На дейсиз, шаҳзодам?

— Бомдодгача манави нонкўрларга,— Исфандиёр Табибий, Мутриб томонга қўл сермади,— манави манфур ўғлингизга шеър айттириб, кулиб ўтирибсиз-ку?!

— Шеър айтмоқ гуноҳми, шаҳзодам? Олампаҳоқнинг ўзлари ҳам шоирлик бобида нодири даврондир...

— Шеър айтмоқ — кўнгил иши. Аммо сипоҳларга бўҳтон ёғдирмоқ, шоҳ хонадонидаги зоти муборақларни ҳажв қилмоқчи? Бунга на дейсиз?

— Мен бундай шеър эшитмадим,— деди Ўтар бобо ҳафсаласи пир бўлиб. Исфандиёр Табибийга юзланди:

— Эҳтимол мавлоно Табибий айтурлар тўй оқшоми нечук байту ғазал ўқилганини?

Табибий дадил ўрнидан турди.

— Иштибоҳингиз ўринсиз, шаҳзодам. Али Маҳрамнинг одамлари буҳтон гап келтирган чоғи. Одатий мушоира бўлганлиги рост, вало шоҳимнинг зоти покларига тегадиган байтлар ўқилмади. Аваз айрим мунофиқ, нодон кимсалар хусусида ҳажв айтди. Бу тахлит чистоний байтлар қадимда ҳам олий ҳазратнинг истаклари ила битилур эди.

Исфандиёр тез-тез юриб Авазнинг олдига келди.

— Не ҳажв эди ул, итдан тувғон?!

Авазнинг баданига титроқ кирди, беихтиёр мушти тугилди.

— Қайси бирини айтадилар?— деди ғазабини аранг босиб. Исфандиёр қўшқўллаб Авазнинг ёқасидан олди, жазаваси тутиб ўшқирди:

— Уқи, эш-шак! Менга бағишланган ҳажвингни ўқи!

«Фалони»га ишорани тушуниб, Авазнинг бадани музлаб кетди. «Эшитибди иблис. Қим сотди экан? Орамизда хоин йўқ эди чоғи?»

Исфандиёр Авазни ёқасидан тортқилаб ҳамон бақирарди:

— Сўллайсанми — йўқми, мараз?

Аваз индамаса, шаҳзода уни ерга думалатиб тепкилашдан ҳам тоймасди.

— Ёқамни қўйиб юборинг...— деди Аваз хўрлиги келиб,— кейин...

Исфандиёр унинг ёқасини бўшатди.

— Мен сизни ёмонлаб ҳажв тўқиганим йўқ. Шаҳзода Исфандиёр деган имо бўлса, айтинг.

Исфандиёр кителининг кўкрак чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқариб, Авазнинг бурнига тақади.

— Мана, бу иблисона шеър кимга бағишланган, ўзинггами?

Шаҳзода ортига угирилиб отасига ҳасрат қилди:
— Шохим, бу мардуднинг тилини кесмасангиз, эр-
тан сизга атаб ҳажв битмоқдан тоймас. Буни қаранг!

Фалон авбошдек лаънат маош олам аро йўқдир,
Ки мажмуи ҳаромизодалар бўлмиш анга чокар.

Аваз гаранг бўлди: «Падарлаънати шаҳзода чис-
тонни қаердан олди экан? Узида бир нусхагина бор эди,
дўконга яшириб қўйиб эди. Оқшом буздириб тиштув
қилдимиз?»

Шаҳзода тагин бир байт ўқиб, тўхтаб қолди. Гўё
давом этишга номуси келгандай, бир четда қунишиб
ўтирган мирзо йигитни имлаб чақирди.

— Ма, ўқи!— деди қоғозни чўзиб. Мирзо шеърни
бошидан бошлади.

— Унисини эшитдилар хоним, меъров! Сўнги байт-
ни ўқи!

Мирзо учинчи байтга келиб, «Аноси...»— дедию қўр-
қиб Исфандиёрга қаради.

— Оч бузоқдай нега тамшанасан, аблаҳ! Уқи!
Мирзо чийиллаб шеърни шариллатиб ўқий кетди:

Аноси бирдурур, аммо, отоси сонини билмон,
Эмас дин аҳлидан асло ва ё тарсо билан кофар...

Исфандиёр шеърнинг охирини эшитишга чидама-
ди. Авазнинг бетига шапалоқ тортиб юборди. Аваз
гандираклади-ю, йиқилмади. Ерга тупурди. Қўзлари
тинди. Шу ёшга етиб ҳалигача бировдан калтак ема-
ган эди. Хаёлидан: «Сен ҳам ур!»— деган телба фикр
лип этиб ўтди. Қўл кўтарса, шу ерда отаси, устози,
дўсту душманлари олдида бу қутурган шаҳзода уни
нимта-нимта қилиб чопиб ташлашини ўйлаб, тишини-
тишига қўйди.

Аваз кинояли илжайиб сўради:

— Шаҳзода... кимгадир нисбатан берилган мазкур
чистондаги авбош ўзимман деб гумон этасизми?

Исфандиёр жоҳиллик ичида, ўйламай жавоб берди:
— Эса ким, валатизино? Узингми? Анави муллавачча... Сайфиддин ўлгани йўқ. «Таърифоти шаҳзодаи валиаҳд», деганингни ўз қулоғи бирлан эшитибди.

Аваз Сайфиддиннинг мушоира кунги қилиғини эслади. Муллавачча чой баҳонасида бот-бот ташқари чиқиб, узоқ йўқ бўлиб кетарди. Қайтиб кириб ҳам Авазнинг оғзидан кўз узмас, ўзича нималарнидир пичирлаб ўтириб, тагин ташқарига отиларди. Муллавачча чистонларни ўғринча ёзиб олганига Авазнинг гумони қолмади. Шуларни ўйлаб оёқларидан мадор кетди. Тақдири бугун, шу ерда ҳал бўлишига кўзи етди. «Эҳ, тўнғиз Сайфий! Мен сени жоҳил, шуҳратталаб бир сак деб юрсам, одам қонига ташна зулук экансан-ку, ҳаром!»

Исфандиёр чўрт бурилиб, отасининг олдига борди, енгил таъзим этиб, сўровини айтди:

— Олампаҳоқ, ижозат беринг, волидаи меҳрибоним ҳаққи, мана шу ҳароми Авазни ўз қўлим билан жаҳаннамга юбориб, фарзандлик бурчимни адо этай!— Шаҳзода, отам илтимосимни рад этмасин, дея мук тушди.— Мен бундай ҳақоратга чидамасман... Ал-қасосул минал-ҳақ, садағангиз кетай, олампаҳоқ, рухсати олий беринг...

Табибий қўрқиб кетди. Агар Муҳаммал Раҳимхон: «Анинг жонини сенга бағишладим», деса — тамом. Бу ваҳший Исфандиёр Авазни шу турган ерида тилка-пора қилади. Табибий пилдираб тахт томон яқинлашди. Ферузнинг олдида тиз чўкди.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, хоним, содиқ қулингизман. Фақир бир гумроҳнинг тарафини олмоқ фикридан йироқман. Вало икки оғиз арзим бор. Биз ҳазратимни фазлу камол бобида алломаи даврон деб билурмиз. Жаноби олийларидек закий зотлар ҳар калима айтур — ақлу идрок тарозусина солиб айтур, ҳар иш қилур — тангри таоло ато этган мурувватпе-

шалик ила қилур. Зеро, пушаймонлиққа ўрин қолма-гай. Шоҳим, фикри ожизимча, Аваз битган шеърдан дарғазаб бўлмоққа боис йўқдир. Шаҳзодам нечук бу қадар ранжу озор чекдилар — камина англаб етолмай таассуфдаман. Биз, содиқ фуқароларингиз жаноби Исфандиёр тўрани тахтингизнинг муносиб вориси деб танурмиз. Наҳот бул тўра салтанат ҳожатларина камарбаста бўлмоқ ўрнига, бир неча авбошларни атрофига йиғнаб, ношаръий юмушлар ила машғул бўлса? Бунга ақли расо кимсанинг инонмоғи маҳолдир. Шаҳзоданинг волидаи меҳрибонлари, марҳаматли маликамиз тасарруфингиздаги жамики ожиза ва заифалар, муслим ва муслималарга бамисли шафқатли онадир. Наҳотки, Аваздек бир шоир йигит ўз онасига сен фалонсан, дея маломат тошини отса? Наҳотки, бадтийнату бадахлоқ бир заифани шаҳзода янглиғ олийнасаб ўгил «онамсан», деб тан олса? Гарчандки, ул аёл бадахлоқ эркан, шаҳзодага она эмасдир. Мантиқ талаби шу эрур, шоҳим. Филжумла, мазкур шеър Исфандиёр тўра хусусинда бўлмай, зоти паст, бадфеъл бир бетавфиқ борасиндадир.

Хоннинг сийрак қошлари чимирилди:

— Муллабачча ўтирик сўллаган дейсизми, мавлоно?

Табибий энтикди.

— Фақирингиз виждоним буюрган гапни айтдим. Табибийнинг гапи ноҳўя бўлиб, бир чаламулла боланинг сўзлари эътиборга лойиқ десангиз, миннатингиз бош устига, хоним.

Саломхонадаги таранг вазият бир оз юмшагандек бўлди. Аваз хаёлан чуқур жар ёқасига бориб қолгандай эди. Тўсатдан Табибий деб аталмиш мана бу хизрсифат киши пайдо бўлдию уни жарга отиб юбормоққа шайланиб турган Исфандиёрнинг қўлларига ёпишди.

Барча хонга кўз тиккан. У оёқ остига қараб қўл силтади. Ишорага тушуниб, Табибий билан шаҳзода

Ўринларидан туришди. Утар бобога ҳам рухсат бўлган эди, у базўр жойига бориб чўкди.

Хон ўйга толган. У Авазнинг тили заҳарлиги, бировни ҳажв қилишга усталигини билади. Илгарини, Аваз саройда юрган кезларида ҳам хон унга: «Аваз, фалон касни бир бошла!»— деб амр этар, Аваз хондай ҳомийси борлигига ишониб, сипоҳию хизматкор аралаш кулги остига олиб шеър битарди. Мана энди ҳажв тингини шоҳ хонадонига қаратибди. «Қимикни ўқ отмоқ ўрганди мендан, анга мен оқибат бўлдим нишона»— изтироб ва надомат ичра тўлганди Феруз. Қалласидан Авазнинг хаёли, Авазнинг густоҳона қилмишлари кетмай қолди. Тўғри, унинг ғазаллари фасоҳатли, фикрлари тиниқ, назми ўзгалар назмидан зебороқ. Вало, феълни ўз алфози билан айтганда, «бадтийнату зангар». Нияти не унинг? Хон устидан кулиб раият дилига ғулу солмоқми? Феруз уни илк дафъа кўрибоқ Табибийга башорат қилган эди. Бундаиларда садоқат рамзи бўлмас, деган эди. Башорати рост келди. Шунча йил сарой тобоғидан насиба еб, ашъорда камолга етиб, атроф-жавонибга овоза солиб... охири не бўлди? Сарой қопқасини хайр-хўшсиз ёпиб кетди. Бош силанган раҳнамога раҳматими бу? Гуноҳидан ўтди, саронга қайтсин, деб Табибийни элчи қилди. Келмади. Феруз бирла бир хонада ўтириб гурунг этмакка, бир қозонда пишган таомни емакка ор қилганими бу? Бунисини ҳам кечди. Моҳирўйжаҳонда на бўлди? Халқи олам ичида шоҳга ўлим тилаб, салтанат соҳибининг юзига оёқ тиради. Бунинг учун дарҳол дорга буюрса буларди. Эси кирар, деди. Илло, эси кирмади. Пишканикка бориб, Саид Абдулла тўрани муқаллидонга мазах эттирибди. Рост, бу ўғли ўзига ҳам хуш келмайди. Овсар, хуфя тарёк ичиб девонаваш бўлиб қолди. Илло, хонзодаларни ҳар кўринган кимса мазахлаб юрса, қора халқда тобелик, икром, андеша қолурми? Мурдашуйлар бирла мулоқотга киришиб, хоннинг амри

маъруфин нописанд этгани-чи? Олло бировни арз сўрғувчи, бировни майит ювғувчи қилиб яратмиш. Бу дунёи бебақода арз сўрғувчи ила ўлик ювғувчи тенг бўлурми? Асло! Ана энди валиаҳдни ҳажвга қўшибди. Худодан яширмайди, бу нобакор ўғил ҳам ота умидини оқламаётир. Оқпошшонинг зобитлари билан ўрисча шароб ичадир, қимор ўйнаб туришини ҳам эшитди. Илло, не илож қилсин? Яхшими-ёмонми — фарзанд, нодонми-эслими — тахт вориси.

Феруз Табибийнинг илтимосини ўйлаб, унинг зук-колигига ичида офарин айтди. Борингки, Аваз ҳалиги чистонни Исфандиёрга бағишлаган бўла қолсин. Мабо-до, хон ўғлининг гапига кириб Авазни унга топширса, Исфандиёрнинг барча кирдикорлари, энг ёмони — маликанинг суяқоёқлиги рост бўлиб чиқарди. «Мияси йўқ эшак!— деди хон ўғлини сўкиб.— Мен фалонман, онам пистонча деб валдирагунча, бу ерда қорангни кўрсатмай гум бўлмайсанми, сарпоёқ!»

Муҳаммад Раҳимхон Авазга зимдан разм солди. Авазнинг қадди расо, бир мўйи қилт этмай, тахт томонга ўктам боқиб турарди. Боядан бери густоҳона сўзларни бисёр айтган бўлса-да, Авазнинг бу туриши хонга ёқди. Неча йилдирки, Феруз Авазга пинҳона меҳр қўйган эди. Буни худодан яширмайди, аммо бандасига билдирмайди. Бу йигитни ўз ўғилларига қиёслайди. Укинади. Гоҳо ичини ғайирлик қурти кемиради. «Э, тангрим, менга ҳам шундоқ бир фарзанд ато этсанг на бўлғай эрди?»— деб яратганга илтижо қилади. Бугун Авазни Тозабоққа келтиришдан бурун у кўп иштибога борди. Бир томондан, уни жазолагиси бор («Томоғингни ейди кекириб, тўрингга чиқади секириб», деган ношукур шу. Тилини тиймоқ керак бунинг»), иккинчидан, Авазга мушфиқ падардек жони ачийди. («Анави ақли ноқис шариат пешволари салла ўрнига калла олишга фатво берсалар, қирчин ёши қийилиб кетажак бу боланинг»).

Феруз икки ўт орасида қоврилиб, ўнг тарафига ўгирилди:

— Муфти жанобларининг фатвосини эшитгаймиз. Шариатилло махсум қалқиб илгари юрди. Қўлида аллақачон тайёрлаб ўтирган ўрама қорозини очиб, шошмай, дона-дона қилиб ўқиди:

— Холиқул олам каломи бўлмиш қуръони шарифни ўгириб, шариат пешволари шундай фатво берадир: тариқатдан тойиб, шариатимизни оёқости қилғон, аъзами салоти олам саналмиш ҳазрати олийларининг амру фармонидан бош тортиб, аҳли мўмин дилига шайтоний васваса солғон, тарсо қиладирғон юмушлар ила машғул бўлғон беномоз Аваз Утар ўғли... аркони дин ҳукми ила тошборон этилсун! Омин, халладал-лоҳу мулкаҳу ва салтанаҳу! Илоё, таңгри таоло шоҳимизнинг мулкини ва салтанатини боқий қилғай!..

— Биз розимиз,— деди хон бош силкиб. Боятдан бери, Авазга нари борса юз таёқ урилар, деб умидвор ўтирганларнинг нафаслари ичига тушиб кетди. Зорий ирғиб туриб ер тепинди, говурда унинг гўлдирагани эшитилмади. Неча соатдан бери ўрнидан жилмай тик турган Аваз беихтиёр бир қадам олға босди.

— Шоҳим, сиздан сўнгги ўтинчим бор. Мен қатлимга розиман. Аммо шармандали ўлимдан халос айланг. Мен сиздан дор талаб қиламан. Маҳкумнинг сўнгги илтимосини мустажоб этмоқ сиз учун фарздур.

Зорий ўзлигини унутиб, хонга қараб бақирди:

— Ҳали Шариф тарронинг суяги чиригани йўқ, хоним. Марҳаматингизни дариг тутманг. Мен сизга жонимни бағишладим. Бошга — бош, ризоман. Мева беражак кўчатнинг умрини хазон этманг, майли, бир қари сувутнинг¹ жонини олинг! Авазга эллик таёқ кифоя қилур.

¹ Сувут — тўп.

Зорий Шариф таррони эслатгани хонга наштардек ботди.

— Аваз дорга осилсин! Ҳожига... Эллик таёқ урилсин,— деди у ва юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Машваратхона худди ёв чопгандай тўс-тўполон бўлиб кетди. Кўплар Муҳаммад Раҳимхонни танимай қолгандек эди. «Аваз дорга осилсин! Зорийга эллик таёқ урилсин...» Бу қисқа, мудҳиш амрни хон эмас, хон либосидаги беҳис, бежон бир сурат айтгандек, анжуман аҳли гарангсиб, бир-бирига сукутда боқади. Шариатилло махсум «тошборон»нинг «дор»га айланганидан қўрққандек, девор паналаб эшикка юрди. Қодирхўжа Мирзабоши сардафтарини жузвдонга солломай, каловланди. Табибий мурдадек оқариб кетган. Кўзлари тўла ёш. Ўрнидан турмоқчи бўлади, тўнининг этагига чалишиб туролмайди. Утар бобо қўллари чўзиб, хон тарафга интилди. Феруз ён эшикда ғойиб бўлгач, изига қайтиб, саломхонани гир-гир айланди, телбасифат, гоҳ вазири акбарнинг, гоҳ қозикалоннинг елкасига қўл суркади. Минг шамлик машваратхонада ўлим қўнғироғидек акс-садо бериб, икки калима фармон янграйди: «Аваз дорга осилсин! Зорийга эллик таёқ урилсин».

Бир навкар Юсуф ҳожининг қўллари қайирмоқчи бўлиб, тирсагидан олди. Кекса мударрис уни итариб юборди:

— Қоч ори, ҳаромзода! Узим чиқажакман!

Зорий ортига ўгирилди, хоннинг хосхонасига қараб қичқирди:

— Ҳўв, ўлаксахўр Мадрайим! Тонгла маҳшарда ёқангдан олғайман! Мавлоно Огаҳийнинг арвоҳи уради сени!

Саломхона ҳувиллаб қолди. Одамларнинг энг сўнггида азадордек бош эгиб, Табибийни қўлтиқлаб олган Мутриб борарди...

Авазни ўрта ҳовлига олиб чиқиб, қари гужумга

боғлаб қўйдилар. Утар бобо, юраги сел бўлиб, ясовулбошини излаб кетди. Унинг охирги умиди ясовулбошидан эди. Хон билан тили бир, кўнглини топсам, зоранажот йўлини кўрсатса, дея оёқлари чалишиб ташқарига отилди.

Зорийни кичик ҳовлидаги терс айвонда бўйрага ётқизишган, ясовулбоши жаллодга йўл-йўриқ бериб турарди. Утар бобо унинг енгидан тортди:

— Юсуфбой, хон билан бир сўллаш ўзинг. Йигит жони увол боламнинг. Сенга йўқ демайди.

Пайти келганда «уста бобо» деб тилёғламалик қилиб юрадиган ясовулбоши бу сафар менсимамай боқди:

— Иби, бўлар гапни сўлланг, уста бобо. Хон амри всжиб.

Утар бобо ясовулбошининг киссасига бир тилло ташлади.

— Қўлимдан на яхшилик келса қилай... Жоним иним, қариганда мени тириклай сўймасин хон. Бир сўллашиб бер. На жазо бўлса, майли, ишқилиб ўғлимнинг жони омон қолса бўлди.

Юсуфбой чўнтагини пайпаслаб, сал юмшади:

— Ута қийин юмуш-да бу, уста бобо, ўзингиз биласиз-ку, Ҳазрат олийлари рози бўлармиканлар...

Утар бобо ясовулбошининг ён бераётганига суяниб, унинг киссасига жаранглатиб яна бир тилло ташлади.

— Рози бўлади, Юсуфбой,— деди энтикиб,— сен астойдил сўрасанг, рози бўлади, иншоолло.

Юсуфбой ўзини тарозига солиб, тағин бир оз иккиланди-ю, бисмилло деб ичкари юрди. Утар бобо унинг изидан эргашиб борар экан, ясовулбошининг елкасига қоқиб хушомад қилди:

— Узингдан ўткариб сўллайдиган киши йўқ, иним. Бир сўраниб кўр. Авазим омон қолса, сенга берадиганим бор, қўлимда тайёр турибди. Жон биродар, худо хайрингни берсин, бу яхшилигингни икки дунёда унутмасман...

Ясовулбоши саломхонада ғойиб бўлди. Утар бобо юрак ҳовучлаб баланд эшик кесақисига қапишиб қолди. Анча вақт ўтди. Бир замон ясовулбоши қайтиб чиқди. Утар бобо қўрққанидан тиззалари қалтираб ўтириб қолай деди.

— Уста бобо, киринг, сизни хон сўраб турибди.

Утар бобонинг совий бошлаган баданига қайта жон ингандай бўлди.

— Хўп ажаб, Юсуфбой!.. Қуллуқ... Ҳозир, ҳозир...— Утар бобо шошганидан қоқила-сурила ичкарига йўналди.

Хосхонада Муҳаммад Раҳимхон, вазири акбар Матмурод девонбеги, қозикалон, муфти — тўртовлон чой ичиб ўтиришарди. Утар бобо бўсағада мук тушиб илтижо қилди:

— Хоним, қирқ йилдирки, эшигингизда баҳоли қудрат хизмат қилаётирман. Илоё, дунё тургунча туринг, бир мўйингиз тўкилмасин... Шаккок боламнинг гуноҳини кечинг, тоабад дуои жонингизни қилиб ўтай.

Ферузнинг кайфи чоғ кўринарди. Ясовулбоши хон иккаласигина тушунадиган тилда ишни пишитиб қўйган эди, шунинг учунми, муртини силаб кулди:

— Юсуфбой айтди, Аваз жинни бўлган, дейди. Ростми?

— Рост, ҳаққи рост!— деб ўрнидан туриб кетди Утар бобо.— Жинни бўлмаса, сиздай зоти муборакнинг кўзина тикка боқиб гўдайиб сўллайдими? Ўзим сезиб юриб эдим. Сўнгги кунларда девонага менгзаб ғалати қилиқлар қилар эди занғар. Мулланинг олдига ўтқазиб бир ўқитмоқчиман, хоним...

— Жинни бўлган бир касни дорга тортсак нечук бўлур? — деди ясовулбоши. Келишувга кўра, қозикалон гўё аҳли уламанинг фикрини билдирган бўлди:

— Бу юмуш олампаҳоҳнинг муборак шаънига ярашмас. Жинни одамни хон дорга тортибди, деб халқ олам мазаммат этурлар.

Хон ҳам эснаб туриб, марҳамат қилганнамо деди:
— Унда бу жиннини мозористонга олиб бориб, шайх
ихтиёрина топширмақ даркор. Токи диёнатпешалардан
ақл-идрок ўрганиб, имони бутун бўлиб қайтсин.
Утар бобо йиғлаб юборди. Худо ўғлини қайтиб бер-
ган эди.

— Элтамиз... ҳазратим... ўзим элтиб, чилёсин қил-
диргайман... Қуллуқ, сиз бизни ёрлақанган бўлсангиз,
худойим сизни ёрлақаб, давлатингизни эиёда қилсин...
Ташқарига чиққанда ясовулбоши Утар бобога суй-
калди:

— Уста бобо, бизга деган совғангизни беринг
энди...

Утар бобо: «Мана сенга!»— деб муштининг ораси-
дан бош бармоғини чиқариб кўрсатмоқчи бўлди-ю,
тайсаллади. Бу шумшук аблаҳнинг феъли ёмон. Хўп
демаса, ҳали мозористонда ҳам ўғлининг бошига не
кулфатлар солиб майиб қилдириши мумкин. Утар
бобо бармоғини силади. Отасидан қолган гавҳар кўз-
ли узуги қоронғида ялтираб турар эди. Қария кўзи
қиймай узукни чиқарди.

— Ма. Билиб қўй, Юсуфбой, бу омонат. Бир кун
ўзим сотиб оламан.

— Кўрамиз, баҳосини келишсак бўлди, — деди
Юсуфбой ва бебаҳо узукни ўғри чўнтагига яширди.

Уша тунда Авазни Оқмачит қишлоғидаги Зоҳир
эшон қўлига олиб бориб топширдилар.

ТАФАККУР ТОНГИ

Оқмачит қишлоғи Амударё томонда, Хевадан ўн
чақиримча келарди. Қўли кишанли Авазни сарбозлар
етти хуфтонда ўша қишлоқдаги катта мозористонга
олиб келишди. От дупурини эшитиб, хонақоҳидан Зо-
ҳир шайх чиқди. Қўлида бир қарич шам. Шайх кўзла-
рини сарбозларга тикиб хавотирда сўради:

— Хуш кўрдик, азаматлар. Биздан не хизмат даркор?

Бир навкар Авазни елкасидан туртиб олдинга ўтказди.

— Мана бу... худо йўлидан озгон жиннини келтирдик, шайх бобо. Хон ҳазратларининг амри. Гуноҳ — савобини ўзингизга бағишладилар.

— Иншоолло, бул гумроҳни ҳақ йўлина қайтаргаймиз!— деди шайх ва бир қўллаб фотиҳа қилди. Сарбозлар шайхга кишан калитини топшириб, от чоптириб кетдилар. Шайх ичкаридан бир муридани эргаштириб чиқди. Авазни кичкина ҳужрага олиб кириб қамаб қўйди. Аваз кундузи қаттиқ чарчаган эди. Унинг устига анави лаънати сарбозлар ҳам қишлоққа етгунча отларини қичаб, уни судратма қилиб олиб келдилар. Аваз икки газча келадиган бўйрага ёнбошлади.

Ҳужранинг на туйнуги, на дарчаси бор эди. Аваз бадбўй бир ҳиддан бўғилиб уйғонди. Зимистон. Эшик тирқишидан ипдек нур туриб турибди. Аваз тирсагига тиралиб турди. Эшикни тепди. Қирқ ёшлардаги патак соқол, суяги бузуқ, бадбашара киши кирди.

— На дейсан, бетавфиқ?— деди у эшикни тўсиб.

Аваз унга ўқрайиб қаради. Патак соқол беихтиёр йўл берди. Аваз ташқарига чиқиб, гужум олдида туриб қолди. Тоза ҳаводан тўйиб нафас олди, илиқ кузак офтобидан кўзлари қамашди. Мозористон қаровсиз, тиззадан келадиган гиёҳлар қувраб ётар, дўппайиб турган катта-кичик сағаналар тепасида ярим ой шаклидаги моҳча-тунукалар совуқ йилтирарди. Сассиқ ҳужрадан боши оғриб чиққан бўлса-да, Авазнинг руҳи тетик, тирик қолганига ажабланди, шу қабристоннинг қоқ ўртасида қуёшга боқиб, мусаффо ҳаводан нафас олиб тургани унга тақдирнинг буюк мукофоти-дек туюлди.

Чўзиқ, хаста йўтал эшитилди. «Бисмилло» деб хо-

нақоҳдан Зоҳир шайх чиқди. Бошида ошқовоқдек дастор, бир қўлида тасбеҳ, узун чопон кийганигами басавлат кўринарди. Шайхнинг чап юзида икки энлик чандиқ — мутасаввуфлар тили билан айтганда, «бети-га алиф чекилган». Бу унинг жаҳрия тариқатига мансуб эканлигига ишора эди. Аваз Шайхнинг тўнига тикилиб қолди. Тўн енглари, этагига каштахиёл билан оятлар тикилган. Омий кимсаларни даҳшатга соладиган бу бежамага қараб Авазнинг кулгиси келди.

Зоҳир шайх ҳам Авазга синовчан боқди. Шукриллоҳким, йигирма йилдан бери мана шу авлиёи азиз турбатини кўзига суртиб ётибди. Қўлидан не-не бадкирдорлар, жунун табиатли муридлар ўтмади. Илло бундай кимсани учратмади. Бу йигит жиннига ўхшамайди. Кўзлари тирик, соқол-мурти тоза қирилган, либоси бенуқсон. Қўлини ечсанг, кўкка сапчийман, деб турибди. Ким бўлди? Олло таоло олдида не ёзуғи бор?

— Не қилди, бўтам?— деди шайх Авазга мулоим боқиб,— кўксингга шайтони лаин ғулу солдими? Инжима. Иншоолло, тангрим ёр, анбиёлар мададкор бўлиб, биз дилингдан ул азозилни қувғаймиз, сени тағин тариқат йўлига қайтарғаймиз.

— Менинг тариқатим бошқа, сизники бошқа!— деди Аваз чўрт кесиб.— Аввал қўлимни бўшатиң!

— Ҳов, мен... нишатиб бўшатаман қўлингни, бўтам? Бўшатомайман. Аввал сени инс-жинслардан халос этай, дилингга яратганнинг таоат-ибодатини солай, андин сўнг сўллашармиз, бўтам.

Шайхнинг ҳалимлигини Аваз маккорликка йўйди. «Бўтам»лаб туриб жонимни олади шекилли бу рўдапо, дея хаёлланди.

Зоҳир шайх барзанги муридига им қоқди. Мурид лапанглаб хонақоҳга кириб кетди. Зум ўтмай бир ўрам чилвир билан тўрт энлик қалин дарра олиб чиқди. Аваз: «Падарлаънати ростдан уради шекилли», деб



бир сесканди. Барзанги киши шайхнинг буйруғи билан Авазга бир коса сув ичирди. Шайх ичида дуо ўқиб, юзига қўл суркади. Муридига ўгирилди.

— Бўтам, бу гумроҳни гужумга бойла.

Барзанги Авазни туртиб қайрағоч ёнига олиб кела бошлади. Аваз қаршилиқ қилай деса, қўли кишанда. Унинг устига, барзангининг бармоғи темир қисқичдек экан, ҳар туртганда баданини тешиб юборай дейди:

Аваз ихтиёран гужум ёнига бориб орқа суяб турдию Зоҳир шайхга писанда қилди:

— Менга қаранг, шайх! Агар жоним саломат қолса, бир куни жазоингизни берурман! Таёқ бугун сизда, эртага у менинг қўлимга ўтажак, унутманг!

Шайх арвоҳдек бесас, бепарво турарди.

Мурид Авазни гужумга чирмаб боғлади. Ердан даррани олди. «Бошлайми?» дегандек шайхга қаради. Шайхнинг кўзи ташқарида, қабристон томон эшагини нуқиб келаётган қора телпакли кишида эди. Ана, эшаклик киши мазористонга кирди, ана, у эшагини бир ёғочга тезгина боғлаб, хонақоҳ томон юрди. Иби, бу жияни Расулмат-ку? Азонлаб нетиб юрибди? Бирон маъракага айтиб келдимиз?

Расулмат белини боғлаб олган эди. У бир оз ергача индамай келдию Зоҳир шайхга яқинлашгач, ўкириб юборди:

— У-ў, шайх бова! Улли дойимдан айрилиб қолде-ек!

Шайх беихтиёр жиянига қараб юрди. Расулмат мункиб келиб, тоғасини қучоқлади. Айтиб-айтиб йиғладди:

— Ажалиннан бурун ўлган дой-ем!.. Уҳ-хўҳ-хўҳ!.. Золим хоннинг алинда жон берган дойим-ов!

Расулмат, тоғасининг елкасидан бош узиб, лойсупага омонат чўкди. Шайх кўзёшини артиб, тараддудланди. Довдираб жиянидан сўради:

— Оғамнан... на гуноҳ ўтибди? Юсуф ҳожига нақиб ул-ислом ҳам гап қайтаролмас эди.

Расулмат, дастрўмоли билан юз-кўзини ишқалаб, жавоб қилди:

— Аваз деган бир шоир куфрона шеърлар айтиб, шаҳзодани мазах этибди. Хон Авазни дорга буюрган экан, дойим орага тушиб, эллик таёқ сўрабди. Хон бу таёқни дойимга буюрибди... Майитни азонда беришди. Жанозага одам йиғнаб, сизга қараб ўтирибмиз.

Аваз гужумга сингиб кетгандек қимир этмай қолди. Қулоғида Зорийнинг сўнги сўзлари янгради: «Мавлоно Огаҳийнинг арвоҳи уради сени». Юсуф ҳожининг ўлимига сабабчи бўлганини ўйлаб, юраги зардобга тўлди. Аваз кўзда ёш билан, овози титраб Зоҳир шайхдан кўнгил сўради:

— Шайх бова, ҳожи ота яхши одам эди. Илоё жойлари жаннатда бўлсин.

Қайта кийингани ичкари кириб кетаётган шайх изига бурилди.

— Оғамни сен нердан биласан?

— Мен Авазман. Мадрайимхон олдида раҳматди ҳожи отам билан тикка туриб жавоб бериб эдик.

Расулмат анграйиб қолди. У шоир халқи девонавор бўлади, деб эшитган-у, лекин ҳалигача гужумга боғланган шоирни кўрмаган эди. Зоҳир шайх бир-бир босиб Авазга яқинлашди. У ҳар сафар Хевага борганда акасидан Авазнинг таърифини кўп эшитарди. Зорий Утар бобонинг бир булбул ўғли бор, назмда Табибийдан қолишмайди, оғзи билан осмондаги қарчиғайни оладиган йигит, деб мақтагани-мақтаган, бироқ, ҳануз у йигитни учратмаган эди. Тақдирнинг ўйинини қаранги, бугун ўша Аваз занжирбанд бўлиб олдида турибди. Зоҳир шайх оғасидек руҳоний бўлгани билан, оғаси каби арзимаган нарсага ловиллаб кетадиган тажанг, жаҳлдор эмас, кўнгилчан, раҳмдил киши эди. Авазнинг сал бурун айтган густоҳона сўзлари шайх-

нинг юмшоқ дилини бозиллатиб турарди. Ҳозир у икки ўт орасида анча қийналди. Бир хаёли: «Оғам шул йигитнинг касофатина қолиб ўлди, ур!»— деб муридига амр қилмоқчи бўлди. Яна иккиланди: «Бу бечоранинг гуноҳи йўқдир балким. Ҳали айтмади. Оғам бирла хон олдида бирга жавоб берибди. Ул оллонинг раҳмати-га борди. Энди ўзи мақтайдирган бул йигитни калтакласам арвоҳи чирқирамасми». Шайх индамай ичкари кириб кетди. Аваз ҳадиксираб тилини тишлаб қолди.

Зоҳир шайх анча ҳаяллаб чиқди. Гужумга яқинроқ келди.

— Қўлларини еч,— деди муридига.— Мен қайтгу-нимча бул йигитнинг хизматини қилиб, қимирламай ўтир, уқдингми?

Барзанги қуллуқ қилди.

— Уқдим, шайх бова. Айтганларингизни қилажакман.

Шайх шу кетганча эртасига оқшомда келди. Аваз биринчи кунни жуда зерикди. Бир-икки соат мазористон оралайди, сўнг хонақоҳга кириб чўзилиб ётади. Хонақоҳга сиғмай тағин ташқари чиқади. Устини қовжнриқ ўтлар, сарғиш қамишлар қоплаган кўҳна қабрлар аро кезади. Йиллар шамолига дош беролмай ерга қапишиб қолган бу ғариб қабрлар остидаги марҳумлар руҳига қалбан таъзим қилади. Мазористон ҳайбати, мазористон сукунати уни ғамгин, пажмурда ўйлар гирдобига ботиради. «Бу ёлғон дунёда қанча от суриб, нечоғлик жавлон урганимиз билан бир кун борар еримиз шул тупроқ экан, ҳайҳот! Бас, нечун инсон фарзанди инсонийликни ихтиёр этмас? Нечун бир-бирининг кўзига чўп солур, бир-бирининг оёғидан тортур, вақти келса, бир-бирининг бўғзига панжа урмоқдан тоймас? Нечун? Ўзидан кучли кимсанинг товонини ялаб, ўзидан ожиз бир бечорани хўрлаш, рие-

корлик, молу мулк орттирмоқ ва ҳайвоний нафси қондирмоқ йўлида дину имонни сотиш, кичкина бир амал умидида оқни қора деб онт ичиш, қаллоблик, муттаҳамлик, фаҳш ила машғул бўлмоқ... Наҳотки, бундай бадномаликлар ода мболасининг манглайига тавқи лаънатдек тоабад муҳрланиб қолган бўлса? Одамлар қасамхўр бўлиб кетди. Бир кафт жўғари ё бир сариқ танга илинжида қуръон қучоқлаб қасам ичадилар. Уларнинг ҳарис кўзларига боқиб қўл яқога борадир. Замондин замон ўтиб, уларнинг дилида яхшилик, муруват, ҳамият, инсофу адолат чироғи ёнармикан ёхуд то қиёмат қадар шундай бадсиёқлик ботқоғида расвои олам бўлиб қолармиканлар? Модомики, бу рўйи жаҳонда беш кунлик меҳмон экансан, атрофингга боқиб фикрат қилсанг бўлмасми? Мана бу ерда абадий маскан қурган мўминларнинг ичида такаббури йўқмиди? Олчоқ-очкўзи, ҳаромиси, кисавури, мардумозори йўқмиди? Оқибат, топган-таянгани не бўлди? Уч газ қора ер! Наҳот уларнинг кечмиш умри бизларга ибрат сабоғи бўлмаса?»

Шайх қайтганда Аваз хонақоҳ олдидаги лойсупада ўтирарди. У қариянинг ҳурмати учун ўрнидан турди. Шайхнинг муомаласи кечагидан ҳам мулоим, ҳатто кишини андек ажаблантирадиган эди. У супа четига омонат ўтирди. Марҳум биродарининг руҳига қуръон тиловат қилди.

— Ҳожи отамнинг тили аччиқ бўлса-да, кўнгли тоза эди, хайф кетди,— деди Аваз секин. Шайх бош чайқади.

— Нетамиз, бўтам. Оллонинг иродаси шул экан.

— Мадрайимхон бўлмаганда орамизда юрарди,— эътироз оҳангида деди Аваз. Шайх уф тортди.

— Хон беёзуқ бир қари одамнинг қонин тўкди. Буни худованди карим ҳам кечирмагай. Яратган эгам

«лоюҳиббуз золимин»,¹ деб қўйибди. Ул золим тонгла маҳшарда жувоб бергай.

Шайх чеҳраси очилиб Авазга боқди.

— Падари бузрукворингиз бирла сўллашдим. Жанозага келибди. Бай-бай-бай, бу Ўтар бобо бағоят фариштали одам эканлар. Мавлоно Табибий ҳам ташриф буюрди. Аларнинг илтимоси булдирким, Авазга айтинг, ношоён юрмасин, ҳафта сўнгинда хабарламоққа борурмиз, дедилар. Фақир, Авазингиз марҳум биродарим Юсуф ҳожи сингари топиб сўзлар экан, биз авф этдик, дедим.

Аваз хўрсинди. Уйдагиларни, онаси Гулхоним бибини, хотини, сингиси, ўғли, қизини эслади. Энди бу ташландиқ мазористонда қандай умр ўтказоди, неча кун, неча ой юради? Ахир, қачондир «жинни Аваз» ўзига келар, Зоҳир шайхнинг ижозати, аркони диннинг фатвоси ила уйига қайтар. Аммо қачон? Унгача Аваз не иш билан машғул бўлади? Саланглаб юраверадими?

Аваз шайхга юзланди:

— Шайх бова, мен бекорчиликни ёмон кўраман. Менга қоғоз-қалам берсинлар. Қўнглимдаги гапларни ёзиб юрмасам, ёниб кетажакман.

Шайх сергак тортди.

— Бўтам, ношаръий байту ғазал битиб, мени балон азимга қўйманг. Али Маҳрамнинг одамлари мазористонни хўб билурлар.

— Қўрқманг, мен ишқий ғазаллар битаман.

Уч-тўрт кунгача Аваз мазористондан чиқмади. Шайх берган патқаламу бир-икки бурда қоғоз билан овора бўлди. Бир бурчакдан, қари туронғи тагидан холи гўша топиб олган. Уззу-кун ўтириб хаёл суради, беш-олти байт шеър ёзган бўлади. Шайхга берган ваъдаси эсида ҳам йўқ, нуқул тириклик, қўли қадоқ бе-

¹ Худо золимларни кечирмайди.

чоралар, муттаҳам ҳокимлар, авом халқни лақиллатадиган сўфию имомлар ҳақида ғазабнок сатрлар битади. Қабристон сукунати, кўксини ўртаётган ўкинч, алам, ҳақорат патқаламни бир дам тўхтатмайди, ва-рақнинг иккала бети, хошиялари ажи-бужи майда ҳарфлар билан тўлаверди. Шеърдан зерикса, хонақоҳга кириб, Зоҳир шайхнинг охират азобларидан сўзловчи ёхуд авлиё, анбиёлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи саргузашт китобларини ўқийди.

Зоҳир шайх кунора Хевага, оғасининг маъракаси-га кетади, оқшомлатиб қайтади. Анави олакўз барзанги лом деб оғиз очмайди, кунбўйи гужум тагида осмонга қараб ётади. Гоҳо: «Шу ердამисан, осий банда?»— дегандек, бошини кўтариб Авазга қараб қўяди. «Худди садоқатли кўппакка менгзайди,— ичи-да кулади Аваз,— бир оғиз гапирса-чи бундоқ, дардини айтса-чи... Шайх дуруст одам экан. Ёки отам унга ҳадя-падя бериб, тайинлаб қўйганмикан, ишқилиб муомаласи ширин... Токайгача марҳумларга қоровул бўлиб юраман? Бир атрофдаги қишлоқларга бориб айланиб чиқсаммикан? Назр-ниёзга келган қаттиқ-қуруқ нондан ўладиган бўлдим-ку, ахир».

Бир куни Аваз пешинда дарвозага қараб юрди. Шайх Хевада, барзанги гужум тагида мудраб ётарди. Аваз ғийқиллатиб эшик очганда у думалаб туриб югуриб келди.

— Ҳув, тўхта! Нерга борасан? Шайх бова сени кўчага чиқмасин, деган.

Аваз ердан кетмонсопдай узун калтак олди.

— Манов билан уриб каллангни ёраман! Ирилламай жойингга бориб ёт! Тезда қайтиб келаман.

Барзанги ярим йўлида тўхтаб қолди. Аваз илдам чиқиб кетди.

У буғдойи ўрилган сап-сарик майдонлар, шолиси боғлаб қўйилган бўлак-бўлак отизлар ёқалаб кичкина

арава йўлга чиқди. Кунчиқарга қараб бир оз юрди. Суви милдираб турган энли ариқ келди. Аваз ариққа ташланган яккачўпдан ўтиб, бир зум тайсаллади. Рўпарада оппоқ қилиб оқланган кичкина уйлар ярқираб кўринарди. У — Ўрисқишлоқ. Кейинги йилларда Хева атрофида янгича тарзда қурилаётган қишлоқлар пайдо бўлаётган эди. Бу қишлоқларда, асосан Русиядан қувғин қилинган сиёсий маҳбуслар яшарди. Авазданузгача улар билан мулоқотга киришмаган, бу қишлоқ аҳлини шунчаки Оқпошшонинг фуқаролари бўлса керак, деб ўйларди. Ҳозир Ўрисқишлоқ Авазни маҳлиё этар, борай деса, хон одамларидан биронтаси талиб қолармикан, деб иккиланар эди.

Аваз икки йўл ўртасида ўй суриб турибди. Тўғрига юрса, кўҳна Оқмачит қишлоғига боради, чапга юрса — Ўрисқишлоққа. Рус манзили, русларнинг ғалати ҳаёт тарзи, олисдаги ярқираган оппоқ уйлар уни соҳирадек имлайди. Аваз, йигит иши таваккал, деб чап томонга бурилди.

Қишлоқ жуда ғалати экан. Қўчанинг кираверишига Хевадаги каби тош ётқизишиб, ораста қилинибди. Икки тараф ёш ниҳоллар, тол, терак. Уйлар бежирим, кирар ерига ёғоч соябон ясалган. Ҳовлиларга тартиби билан мева дарахтлари экилган. Русларда девор расм эмас шекилли, қўшни ҳовли панжара билан ажратилибди. Кўча тараф ҳам панжара. Ҳовли бурчакларида бузоқ, кичкина темир катакларда товуқ кўринади. Аваз кўча бошидаги битта ҳовли рўпарасида тўхтаб, ичкарини томоша қилди.

Уй олдида, офтобрўяда эллик ёшлардаги, келбатли, ялангбош киши ўтирибди. Эгнида куйлаги йўқ, енгсиз қора либос кийиб олибди. Билаклари чўяндай қоп-қора, йўғон. У Русиядан сургун қилинган сиёсий муҳожир Иван Авдеев. Иван бир газча келадиган оғочни тикка қўйганча болта билан чопяпти. Бир замон ён эшикдан узун куйлакли ориққина аёл чиқди.

Эридан нимадир сўради. Иван бош ирғаб қўйди. Аёл кўча тарафга қаради. Сўнг шошилиб:

— Ваня, смотри, чужой!— деди. Иван бош кўтарди. Кўча ўртасида кичкина саллала, енгил тўн кийган иигит турарди. Иван ўрнидан қўзғалди. Ажабланиб, беихтиёр бир одим юрди. Бегона йигит, бировнинг ҳовлисини томоша қилганига хижолат бўлди, аста ўтиб кета бошлади.

Иван бир зум ўйланиб қолди. Унинг Хоразмга кўчиб келганига бир йилча бўлди. Шундан бери мана шу Ўрисқишлоқда яшайди. Ҳалигача маҳаллий одамлар билан тузук-қуруқ гаплашолмади. Ерликлар билан муомалага рухсат йўқ. «Бу ўзбек ким бўлди? Бу томонларда нега адашиб юрибди? Ахир, рус қишлоқларини кезиш хон фуқароларига ман этилган-ку, хон айғоқчилари пайқаб қолишдан чўчимайдими? Юракли йигитга ўхшайди, бир гаплашмайманми?»— дедию Иван тезда эшикка чиқди. Аваз йигирма қадамча нарида ён-верига аланглаб кетиб борарди.

— Эй, джура, стой!

Аваз ўгирилди. Бояги ярим яланғоч ўриснинг лўкиллаб келаётганини кўриб, тўхтади.

Иван Авазнинг олдига борди, илжайиб қўл чўзди:

— Салям, джура!

Аваз индамай қўл берди. Иван нима дейишни билмай, каловланиб қолди. Ниҳоят, кўкрагига нуқиб деди:

— Меники... Иван... Сеники как? Раҳим? Камил или...

Аваз бу киши исмини сўраётганини дарров тушунди.

— Мен... Аваз,— деди негадир ийманиб. Иван севиниб кетди.

— Хорошо! Аваз, айда, меники уй киради?

Иван тирсагидан олди. У, «бегона йигит дабдурустдан бир ўриснинг уйига киргани кўнармикан», деб

ўйлаган эди. Йўқ, Аваз итоаткорона эргашиди. Аслида, Иван маҳаллий ўзбеклар билан суҳбатлашмоққа нечоғлик илҳақ бўлса, Аваз ҳам оддий рус кишиси ила икки оғиз гаплашишга орзуманд эди.

Олма тагидаги қўлбола курсига бориб ўтирдилар. Ичкаридан патнис кўтариб Соня чиқди. Аваз беихтиёр ўрнидан қўзғалди, аёл кулиб бош ирғади. Иван унга ишора қилди:

— Соня... меники хотун...

Аваз бу ориқ, чувак юзли, кўзлари ғамгин аёлга тикилиб қарашга ботинолмай, атрофга кўз югуртирди.

Аваз руслар билан илгаридан таниш эди. Одатда улар маҳаллий халқни менсимайдиган олчоқ савдогарлар, калондимоғ элчилар ё Амударёнинг ўнғ соҳилидан хон саройига турли мактублар, шартномалар келтириб турадиган бойвачча ҳарбийлар бўларди. (Дўкон ёнидаги зингерчилар рус эмас, руслашган жуҳудлар эди). Хон саройидаги табибларга маслаҳатгўй айрим дўхтирларни ҳам билади. Улар ўзларини Оқпошшонинг Хоразм элидаги мухтор вакилидек тутуди, бировни яқинига йўлатмайди, фуқаро билан кўришмайди. Кўҳна аркни қўриқловчи рус аскарлари-ку, ғирт аҳмоқ. Қимор ўйнаб, мусаллас ичишдан бўшамайди. Ҳа, Аваз руслар билан кўришган-у, аммо мана бундай юзма-юз ўтириб чой ичишмаган эди.

Соня кириб-чиқиб, ёғоч супани мева-чевага тўлдира бошлади. Авазга русларнинг емиши, идишлари, уй кийимлари, муомаласи — барчаси ғалати, ғайритабний туюлди. Уларнинг нонлари ғишт сингари тўртбурчак бўларкан. Идишлари аксар шишадан. Қанд, олма, мураббо, узум — ҳамма нарса шиша идишга солиб қўйиларкан. Бошяланг ўтириб таом еяверишар экан. Ҳар одамга биттадан темир қошиқ, биттадан темир паншаҳача. Олдингга ликопча қўйиб, сопли пиёлада чой беришар экан.

— Бери, джура! — деди Иван дастурхонни кўрса-

тиб.— Авазнинг ичи куйиб, чанқаб ўтирган эди, иссиқ-иссиқ чой ичиб, ҳовурини босди.

Тушлик ниҳоясига етди. Иван Авдеев бу озода кийинган, кўзлари тийрак йигит билан қандай гаплашишни ўйлаб, бармоқ тишлаб қолди. Жуда гаплашгиси бор-у, тил билмагани чатоқ. Бугун Сотим келиши керак. Кечикяпти. Урганчга бориб янги газеталар олиб келмоқчи эди. Сабр қилиб турсин-чи.

Иван билан Аваз «меники-сеники» қилиб яна бир муддат имо-ишора орқали гаплашган бўлдилар. Аваз истиҳолага борди. Бегона одамникида анча ўтириб қолдим, энди кетай, деб қўлини кўксига қўйди. Иванга миннатдорчилик билдирди. У хайрлашиб энди жўнамоқчи эди, эшикдан қора чарм халта кўтарган бўйдор, соч қўйган бадқовоқ киши кирди. Иван қувониб кетди.

— О, Сатим, дорогой!— деб иккала қўлини кўтарди. Сотим Авазга ўқрайиб қўйди-ю, тарс-турс юриб келиб курсига ўтирди. Қўлидаги чарм халтани гурсиллатиб ерга қўйди. Човгумдан темир кружкага шўриллатиб чой қўйди. Кружкани бир сипқориб бўшатди. Кейин енги билан оғзини артиб, Авазга қаради.

— Сен кимсан? Урисқишлоқда нетиб юрибсан?

— Мен шоир Авазман. Дала айланиб шу ерга келиб қолдим.

Сотим Авазга бошдан-оёқ разм солди.

— Мен сени соққолдош¹ деб юрибман. Еш экансан. Мозористонда турибсанми?

Аваз бу ўрисбашара мусулмоннинг кароматига ажабланиб, бош ирғади.

— Саройдаги гаплардан хабарим бор,— деди Сотим,— Исфандиёрни бошлаб шарманда этганинг, дор, мозористон... Барини биламан. «Халқ» деган шеъринг

¹ Соққолдош — тенгдош, тенгқур.

ёқади менга. Шундай шеърлардан кўпроқ ёзиш керак.

Иван Авдеев икки ҳамюртнинг суҳбатига кулимсираб қараб турибди. Сотим ўгирилди. Русчалаб нимадир деди. Иваннинг ранги ўзгарди, тундлашди. Сонянинг ғамгин кўзлари баттар маъюс тортди, лабларини тишлади. Авазнинг қулоғига «поэт», «сатира» деган нотаниш сўзлар кирди. Сотим яна чулдираб, бир нимани узоқ тушунтирди. Иваннинг чеҳраси бир оз ёришди. Сотимга куйиб-пишиб нимадир деди. Сотим Авазга юзланди.

— Иванга ҳам «Халқ» маъқул бўлди. Айниқса, охирги байти. «Кўзларин оҳтиса-оҳиста очса замон» деган сўзларинг. Бундай шеърлар авом халқнинг кўзини очишга ёрдам беради, дейди Иван.

— Оға, узр, мен исмингизни билмадим...

— Сотим, Сотим ўрис десанг, бутун Хева билади, сен нечук билмайсан?

Авазнинг эсида: бир-икки марта «Сотим ўрис» деб эшитгани бор. Лекин уни кўрмаган, нега «ўрис» дейишларини ҳам билмас эди. Тасодифни қарангки, у билан юзма-юз гаплашиб турибди.

— Оға, Иван тўрага айтинг, бундай шеърларим кўп. Хоҳишлари бўлса ўқийман.

— Аввало, Иван — тўра эмас, ўзимизга ўхшаган заҳматкаш. Қани, ўқи-чи.

Аваз янги битган қитъасини ўқиди:

Сипоҳи порә истар,
Мулла ижора истар.
Бечора чора истар.
Бир чора замон борму?

Сотимнинг қовоғи очилди. У шеърни сўзма-сўз таржима қилди. Иван завқдан бош чайқаб қўйди. Соня қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Бунтарь!— деди Иван Авазнинг қўлини сиқиб.— Тақое время настанет! Обязательно!

— Сени исёнкор экан, дейди Иван,— деб тушунтирди Сотим,— бечоранинг дардига чора бўладиган замон албатта келади, деб турибди.

Аваз безовталаниб:

— Қачон келади ахир, ўлгандами?— деб юборди.

— Бу бошқа масала. Ҳали кўп сўллашамиз сен билан,— деди Сотим ва эгилиб чарм халтани кавлади. Даста-даста газета-журнал олиб катга қўйди. Кўпчилиги рус алифбосида эди. Аваз суқланиб қараб турди. Сотим халта тагидан араб ёзувидаги газеталар ола бошлади: «Вақт», «Таржимон», «Ҳурмат».

Ниҳоят, Аваз хайрлашиб ўрнидан турди. Сотим ўрис уни кузатиб кўчага чиқди. Эрмак қиларсан, деб тўрт букланган битта газета берди. Тайинлади:

— Кундуз куни буёқларга келма. Хон одамларининг кўзига кўринсанг, балога қоласан. Керак бўлсанг, сени ўзимиз топиб оламиз.

Аваз орқасига қарай-қарай йўлга тушди. Кўнгли сайрайди. Кўнглида ўзаро зид, чалкаш фикрлар, саволлар, иштиболар... «Сотим оға нега соч ўстириб, ялангбош юрибди? Муҳтасибнинг қаҳридан қўрқмайдими? Иван-чи? Пайғамбарлик қилиб, камбағалнинг дардига чора бўладиган замон албатта келади, деди. Керак бўлсанг, топиб оламиз, деди Сотим оға. Қачон керак бўлар эканман?»

Кун ботай деганда Аваз мазористонга етиб келди. Зоҳир шайх эшикда аланглаб бесаранжом бўлиб турар, барзанги ташқарида, ариқ-зовурлар ёқасида ер тимирскиланиб юарди.

— Оҳ, бўтам, неларда юрибсан-а?! — деди Зоҳир шайх севишиб ва бир қадам олға талпинди.— Қарасам, йўқсан. Қочиб кетдингми, деб жоним қолмади.

— Қўрқманг, шайх бова. Ўғри эмасманки, қочсам. Энди мазористондан бир қадам жилмайман.

— Жилма, бўтам, — деб, ичкарига йўл бошлади шайх.— Хон эшитса, соқолимни қирдириб, сазойи қилдиражак. Юр, томоқ е, насиба олиб келдим.

Аваз хонақоҳ бурчагига ўтириб, қора чироқни ёқди. Шу куни тун бўйи ухламади. Сотим ўрис берган газетани ўқиб тонг оттирди. Сўзма-сўз, ҳарфма-ҳарф, қайта-қайта ўқиди. Оренбургда чиқадиган бу газета «Урал» деб аталар, уни большевиклар нашр этарди.

Тонг ёришди. Авазнинг қон-қонида илгари ўзига нотаниш бир туйғулар туғён урар, юраги дукиллар, фикри тиниқлашиб, шуурида алланечук бир янгилиниш содир бўлгандек эди. Бу шоир онгида куртак ёзаётган янгича тафаккур тонгининг нишонлари эди.

МАХФИЙ ГУРУҲ

Аваз оромини йўқотди. Унинг оёқ-қўли озод бўлсада, ихтиёри банд этилгандек эди. Қўли ишга бормайди. Неча кундирки, бир сатр шеър ёзгани йўқ. Хаёлидан Урисқишлоқдаги ажиб манзара кетмайди. Камсукум Иван оға, ғамгин, сузук кўзли Соня хоним, дарвешона сочлари елкасига тушган важоҳатли Сотим ўрис... Аваз туш кўргандек эди. Кўнглида ифодасиз бир умид, ҳаяжон ила ўша дилхуш рўёнинг такрорланишини интиқ бўлиб кутади, кунлар ўтган сари юраги бозиллайди, наҳот энди улар билан қайтиб кўришмасам, деган гумондан вужуди ларзага тушади. Гоҳо таваккал қилиб, Урисқишлоққа бормоқчи бўлади. Сўнг, Сотим ўриснинг гапини эслаб, ўзини тияди. «Керак бўлсанг, ўзимиз топиб оламин, деди-ку Сотим оға. Бир гапли одамга ўхшайди».

Шундай дея ўзини овутган бўлдию баъзи кунлари дарвоза олдига чиқиб, олисда ярқираб турган оқ уйларга узоқ-узоқ тикилади. Етиб бўлмас оппоқ қорли чўққиларга қарагандай соғинч ва армон билан тики-

лади. Мана, ҳозир ҳам у мозористон олдидаги дўнгликда ўтирибди. Ёнидан Сотим ўрис берган газетани олди. Газетанинг иккала саҳифаси ёд бўлиб кетган бўлса-да, қайта кўз югуртирди. «Муҳаррир — Ҳусайн Ёмошев» деган ерига тикилиб қолди. «Одам боласининг ақли бовар этмайдиган гапларни топиб ёзибди. Бу Ёмошев ўн алломанинг билганини билади шекилли». Аваз газетадаги бир шарҳи ҳолни қайта ўқиди: «Ўзини афкор оммасининг тили ҳамда қулоғи деб юрмиш «Вақт» газетаси ноширлари бир турлук ривоят ёзмишларким, бу ривоят мазкур сўзлар ила ифодаланибдир: гўёки, мазлум халқни истибдод панжасидан халос этмоқ учун одил ҳокимлар етиштириб, мунтазам маҳкамалар тузиб адолат юритув, йўл, пошта, тилграф, кўпир шекилли нарсалар ила мамлакатни имор¹ этув лозим, дейиладур. Тағин хастахоналар очиб, бир чўх бечораларнинг имдодина, етишув, ҳифз-сиҳат қонунларини амалга қўйиб, халқ саломатлигини сақлов каби бир тўда ишлар борким ибтидоий мактаблар очмай туриб буларни вужудга келтирув асло мумкин эмасдир, деган ваъздин иборатдир. Шул ўринда муҳтарам «Вақт» газетасин мусаннифларига бир савол ила мурожаат этмоқни лозим кўрдик. Афандилар, бул замонда ҳоким адолатли бўлурми? Агарчи ул ҳоким заҳматкаш тарафин оладирғон бўлса, ҳоким этиб қўйилурми? Асло! «Вақт» ноширлари ислоҳот ўтказилишини таклиф этадилар. Эзилган, куйган эл ўз тарихинда бисёр ислоҳотларни бошидан кечирган, лекин нони бутун бўлмаган. Ислоҳот ўтказиб, одил ҳоким, одил бек ёхуд одил князь тайёрламоқ ножоиздир билъакс, ўша золим бекларни хонлари ва императорлари ила Адам саҳросина гум этмоқ лозимдир. Зеро чириб, умрини битказган оғочнинг қисмати — аррадирким, анинг ўрнига янги навниҳоллар ўтқазилсин...»

¹ Имор — обод, фаровон.

Аваз газетани қайта-қайта ўқиди-ю, аммо «Вақт»-да мунозара тарзида босилган мақоланинг мағзини чақолмади. У шу пайтгача эзилган халқнинг дардини енгиллаштириш учун мустабид бой ва бекларни инсофлиси билан алмаштириш керак, деб ўйлар, солиқларни камайтиришни орзу қилар, ер, сувдан фойдаланишни, вақф ерларни озайтириш, хон ва хонзодалар тасарруфидаги экинзорларни бир қадар чеклаш тўғрисида хомхаёллар сурар эди. Шеърларида мулкдорларни аёвсиз фош этиб уларни худодан қўрқишга, бева-бечораларнинг кўзёшини тўкмасликка ундарди. Мана бу газета бўлса бутунлай бошқа нарсани ёзбди. У боёну бекларни адолатга чақириш ёхуд ёмонларни яхшилари билан алмаштириш керак эмас, аксинча уларни тамоман йўқотиш лозим демоқда. Ҳатто хоннинг ўзини тахтидан маҳрум этмоқ даркор эмиш. Хон тахтдан тушгани билан ўрнига бошқаси чиқади-ку? Мутриб оғанинг гапи тўғри. Оқсоқол кетса, қорасоқол келади. Бари бир, халқнинг бири икки бўлмайди. Сўнг, тахтга ўн панжаси ила ёпишиб ўтирган бу Мадрайимхонни ким тушира олади? Петербургдаги Оқпошшодай ҳомийси уни тахтдан туширишга йўл қўядими?

Минг ўйлангани билан бу дилгир сўроқларга Аваз жавоб тополмас, кўнглидаги чигилни ёлғиз Сотим ўрис билан Иван еча билишини тушуниб турарди. Улардан эса, мана неча кундирки, дарак йўқ.

Юракни зардобга тўлдириб, кун кетидан кун ўтяпти. Беқут йилдек оғир, машаққатли, мушкул кунлар...

Бир сафар чошгоҳ маҳали Аваз мазористон эшигига чиқиб, одатича олисдаги оқ уйларга тикилиб ўтирган эди, уч-тўрт қорага кўзи тушди. Улар шошмай қабристон сари келишарди. Бир вақт Аваз Матпанони таниб, ирғиб турди. Севинчи, гинаси айқаш-уйқаш бўлиб олға юрди. Бир оздан кейин ўғлини таниди. У икки аёлнинг ўртасида ирғишлаб келарди. Аёллар

юзига қалин рўмол ташлаб олган, Аваздан кўз узмасди.

Матпано югуриб келиб Авазни бағрига босди. Бир ёқдан Жуманиёз бўйнига осилди. Синглиси Ёқутжон овозини қўйиб йиғлаб юборди. Розия эрининг елкасини сийпалаб кўзига суртди, пиқиллаб йиғлади.

Йиғи товушига хонақоҳдан Зоҳир шайх чиқди. У лойсува четида омонат ўтирган меҳмонлар билан бош ирғаб саломлашди, ўтириб қуръон тиловат қилди. Ёқутжон тугунчаларини очиб, дастурхон ёзди. Сомса, ёғлиқ патир, яхна гўшт қўйди. Шайхнинг барзанги хизматкори мўл-кўл таомни кўриб тамшанди, мис кўзани кўтариб сув келтиргани лўкиллаб кетди.

Ёқут акасининг тунд юзига, устара тегмаган сочсоқоли, кирлаган ёқасига қараб, яна пиқиллаб йиғлади.

— Мен ўлганим йўқ, бас қил, Ёқут,— деди Аваз,— кўпи кетиб ози қолди. Бир кўрмаганим шу хонақоҳ эди.

Ёқут ёнидан кафтдай кўзгу олиб берди.

— Афтингизга бир қаранг, оға... Ҳеч... бундай юрмас эдингиз.

Жуманиёз: «Ака, буёқда нишатиб юрибсиз, юринг, уйга кетайлик», деб отасига ёпишди. Аваз кулиб ўғлининг бошини силади.

— Болажон, мен мана шайх бованг билан сўллашиб ётибман. Сўзимиз тамом бўлсин, сўнг боражакман. Сенга бир тақя ошиқ олиб бораман.

— Иншоолло!— деди Зоҳир шайх жағида ёғлиқ патирни эзғилаб.— Оллонинг даргоҳи кенг. Ол, қулим, деб зора ҳазрат олийларининг кўнглига мурувват солса, рухсат бўлғай!

Матпано боядан бери хижолатомуз ўтирарди. Эғнида йўл-йўл қалами яктак, мисранг кўкраги очиқ, оёғида қора амиркони этик, бошида шерози телпак. Аваз зоҳиран бир қаноат ила йиғитга тикилди. Баҳор,

Боғча дарвоза, Матпанонинг йиғлоқи товушда ваъз айтиб тургани келди кўз олдига. Сўнг саратон, дўкон айвонида гужанак бўлиб ўтирган патаксоқол, беҳол ва дарбадар қаландар йигитни эслади. Уни рўпарасидаги мана бу дуркун, аъзон баданидан куч ёғилиб турган полвонга таққослади. Назарида у сувдан чиққан товуқ бўлса, бу — кўкка учаман деб турган лочин эди. Аваз ўз дардини унутиб мамнун илжайди. Кўксини пинҳоний ғурур чулғади. Ахир, шўрлик «товуқ»нинг учқур «лочин»га айланишига имдод этади-ю, суюн-масинми?

Езда Мутриб, мана бу собиқ қаландар йигит учаласи ҳандалакхўрлик қилишгандан кейин бир ҳафта ўтказиб, Матпано яна дўконга келди. Бошида учлик қалпоғи ҳам, кашкули ҳам йўқ. Патак соч-соқолдан воз кечибди. Оёғида эски чориқ, бошида эскироқ тақя. Умид, озор, қўрқув аралаш остона ҳатлаб, пойгакка омонат чўккалади.

— Мана, оға, одамбашара бўлиб келдим,— деди аста,— на десангиз, ихтиёрим ўзингизда. Мен бир гувала лойман, истанг — хум ясанг, истанг — гултувак.

— Сенга қандай юмуш топсак экан, Матпано?— деди Аваз унинг сўзларидан завқланиб.— Кўнглинг на иш тилайди?

— Кўнглим... меҳнат тилайди,— деди Матпано мўлтираб,— терлаб-терлаб, жаҳл ичинда ишласам дейман. Энди билдим, йиғламоқдан фойда йўқ экан. Кўзёшга ғарқ бўлиб ўлгандан қора терга ботиб ўлган афзал экан, оға...

Аваз таниш-билишларини ўртага солди. Матпанони Хевадаги пахтачи бой — Соғиндиқнинг заводига ишга жойлаб қўйди. Унга Дешан қалъадан ижарага бир хужра топиб берди. Шу-шу, Матпанонинг оғзи қулоғида. Утар бобони ота, Авазни оға тутинди. Бўш бўлса, югургилаб келаверади. Катта ҳовлининг майдачуйда юмушларини бўйнига олган ҳам шу.

Матпано Ўтар бобоникига қатнаб юриб Ааматжон билан танишди. Асли қишлоқ боласи эмасми, у бот-бот далани соғинар, заводдаги жинмашиналар шовқинидан кўра кўм-кўк экинзорлар, пўрсиллаган ер ҳиди, тилларанг буғдойзор гашти, андак талх исли сўлиган бедалар учун жонини беришга тайёр эди. Шунинг учунми, тез-тез Пишканикка бориб Ааматжон тоғасига қарашиб турарди. Аваз Пишканик деганда Матпанонинг энтикиб кетишини кўриб, унинг даладан бўлак илинжи ҳам борлигини пайқагандай бўлади. Ҳозир ҳам Матпанога кўз қисиб сўради:

— Қалай, Пишканикка бориб турибсанми?

Матпано бу гапни таъна маъносида тушунди. «Бизни хабарлашга вақтинг йўқ, Пишканикка бориб тургандирсан...» У астойдил узрини айтди.

— Оға, мен аҳмоқни койиманг. Юз марта айтдим Ўтар бобомга. Аваз оғамни бир йўқлаб келай, дедим. Ошиқма, деб юбормади. Хоннинг қаҳри қайтмабди ҳануз. Али Маҳрам билан анави валиаҳд ўғли то ҳануз Авазга бекор раҳм қилдингиз, энди бизни баттар мазахлайди, деб фингшиб юрибди экан... Оқшом... мана Жуманиёз «ака»лаб туриб олди. Сўнг бобом майли, деб ижозат бердилар.

Аваз отасининг эҳтиёткорлигини тушунди. Уч-тўрт кунда хон айғоқчилари қаландар қиёфасида келиб, «жинни Аваз»нинг ҳолидан хабар олар, Зоҳир шайх уни қандай жазолаётганини кўриб кетишарди. Кейинги пайтларда шайх муридани кўчага тез-тез чиқариб турадиган бўлди. Олисдан эркак қораси кўринса, у то мозористондан ўтиб кетгунча Авазнинг қўлига кишан солиб қўярди.

Матпано нохуш хабарлар келтирди. Мадрайимхон: «Авазни бориб кўрсанглар, бошларингга Зорийнинг кунини соламан», деб Табибий билан Мутрибга қасам ичирибди. Табибий бетоб эмиш, мусалласга муккаси-дан кетибди. Файзулла қўшниси тирикчилик кўйида

Тўрткўл томонга ўрис қўшчи бўлиб ишга ёлланиб кетганмиш.

Авазнинг бир дардига юз дард қўшилди. У жигарларини хаёлчан мунғайиб кузатиб қўйди.

Бир ҳафтадан сўнг хабар оларман, деган Матпано уч кун деганда иттифоқо етиб келди. Унинг оғзи қулоғида, кўзлари қувнар, худди зикр тушиб бўлган қаландар сингари энтикарди. Аваз ҳазиллашди:

— Ҳм, Матпано, Пишканикдан муччи тегдими?

Матпано бош чайқади.

— Йўқ, оға, сизнинг бир кулгингизни минг муччига бермайман. Суюнчига келдим. Ўтар бобом уч кундан берисига саройда ётиб қолар экан. Бугун азонлаб уйга борсам, бобом сўққи уриб дори тайёрлаб ўтирибдилар. Қовоқлари шишиб кетибди. Қанча кун ухламабди, шунга-да. Ҳол сўрасам, хон ёмон бўлиб ётир, дорига келдим, дейди.

— Дарди нима экан?

— Бир қўл, бир оёғи ишламай, шол бўлиб қолибди. Эшитдим буёққа югуравердим...

Аваз беихтиёр: «Хайрият!»— деб юборди. Хаёлидан Шариф тарронинг жон аччиғида чинқириб йиғлагани ўтди: «Илоё, шол бўлиб,мачал бўлиб ўл!», «Наҳотки, хонни бегуноҳ котибнинг қарғиши урган бўлса? Е рабий! Шариф тарронинг ўлимига бир йил ҳам ўтмади-я?»

Матпано Авазнинг тунд юзига боқиб ҳамон жаврарди:

— Хевада тўйлар тўхтатилган. Мадрайимхон авлиёларда худойи қилдириб, ғариб-ғураболарга садақа бердирибди. Зиндондаги гуноҳкорларнинг гуноҳидан ўтибди.

Матпано: «Тағин келаман, оға, тоза гап бўлса етказаман, ўксимай юринг», деб пешинлатиб жўнади. Аваз уни мозористон йўлигача кузатиб қўйди. Уйланди: «Мадрайимхон бизни ҳам афв этармикан?»

Одамнинг дарди нечоғлик оғирлашса, кўнгли шу қадар юмшоқ тортармиш».

Кузнинг охирлари. Кун совий бошлади. Эрталаб пакана бодом навдаларида, ҳовлидаги тўп-тўп сийрак гиёҳлар баргида шудринг ялтирайди. Аваз синглиси олиб келган пахталик тўнига ўраниб, бошига шерозий чўғирма телпагини бостириб қабристон оралайди. Зерикса, ташқари чиқади, мозористон олдидаги дўнгликда ўтириб, негадир хонни — шоир Ферузни ўйлайди. Ўзича унинг умрини сарҳисоб қилади. Бир қўл, бир оёғини кўтаролмай беҳол бўлиб ётган басавлат, камгап, бирда муруватпеша, бирда жоҳилликдан ўзини унутадиган Муҳаммад Раҳимхон ҳам шафқатини уйғотар, ҳам нафратига туртки берарди.

Бир куни у бекор қолиб тол ёғочдан қаламдон йўниб ўтирган эди, ташқаридан барзанги мурид ҳаллослаб кирди. У Авазга бир қараб қўйиб, хонақоҳга чопди. Шайх дуоталаб икки аёлга тумор ёзиб бераётган эди.

— Пирим, кўчада пайтун турибди! — деди барзанги кўрқиб, — тўраларникига менгзайди!

Зоҳир шайх илдам ҳовлига чиқди. Лўмбиллаб дарвозага борди. Икки юз қадамча наридаги бир отлик аравага қарадию: «Ичкари кир!» дегандек Авазга қўл силтади. Аваз: «Мени тафтиш этгани тағин бир сипоҳи келгандир», деган хаёлда ҳужрага кириб кишанини тайёрлаб, турди. Файтун қимир этмас, ундан ҳеч ким тушмасди. Шайх: «Бор, ким экан, хабарла!» — деб муридини юборди. Барзанги зинғиллаб арава ёнига борди-ю, боягидан бешбаттар ҳовлиқиб қайтиб келди.

— Шайх бова, пайтунда... ўрисбашара бир одам ўтирибди. Бизни тилни билар экан. Аваз оғани сўраб турибди.

«Сотим оға! Наҳотки йўқлаб келган бўлса? Хайрият!» — Аваз, юраги потирлаб, ичкаридан отилиб чиқ-

ди. Зоҳир шайхнинг ёнидан илдам юриб, пастга тушиб кетди.

Фойтун эшиги очилди. Нимқоронғида Сотим ўриси Аваз аранг таниди. Аваз қимтиниброқ салом берди. Сотим индамай қўл чўздию Авазни куч билан ичкари тортиб олди. Аравакашга: «Ҳайда!»— деб буюрди. Қамчи зарбидан от аравани учириб кетди. Бу манзарадан ҳанг-манг бўлган Зоҳир шайх: «Ҳой, осий банда! Нера кетдинг?! Навзамбилло! Қариганда бир балога гирифтор этмасанг гўргайди...»— дея қичқирди. Қўлларини кўкка чўзиб илтижо қилганча қолаверди.

Бир озгача на Сотим, на Аваз чурқ этиб оғиз очдилар. Фойтуннинг кичкина патниседай дарчасидан нимёруғ тушиб турибди. Сотим ўрис устундай қотиб ўтирибди. Одатдагидек қовоғи солиқ. Аваз унинг оғзини пойлайди. Ахири чидамай сўради:

— Қайга борамиз, оға? Иван оғанинг уйигами?

— Йўқ... Сеникига. Хоннинг бедаво дардга йўлиққанини эшитгандирсан?

Аваз «ҳм» деб бош силкиди.

— «Ҳм» бўлса, энди чўчима. — Сотим бир оз туриб қўшиб қўйди:— Биз бировларнинг олдида елкамизни қисиб ўрганиб қолганмиз. Қўл берганга қўл бериш керак, таёқ урганга таёқ кўтариш керак.

Аваз устоз Табибийнинг насиҳатини эслади: «Сувдан ибрат ол, иним. Ўзингни тоғ-тошга урма, билъакс, айланиб ўт. Шунда манзилингга етгайсан...»

— Аҳли тамизлардан бир оғам бор, шу айтиб эдики...— Аваз Табибийнинг гапини сал бошқачароқ қилиб қайтарди. Сотим уни силтаб ташлади:

— Оғанг номаъқул бузоқни гўштини ебди! Бориб айт! Ўзинг на деб ёзгансан, ўйла! «Етган офатни бошига тақдир», деб... Бизларнинг фожиамиз мана шунда, эсингдан чиқмасин.

— Тўғри, оға... Аммо... минг таёққа бир таёқ на бўлар? Хону тўралар, ҳокимлар, сипоҳилар қўлида

қилич, милтиқ, гаврон, дор, тўп... Халқда не бор? Кетмон, ўроқ, чўкки, капча. Солқончиинг минг отқони — тўпнинг бир отқони. Қесак билан пўлат қалқонни парчалаб бўлурми, оға?

— Бўлади. Томчи тош тешади. Халқ қўзғалса, капча билан хонни ҳам, аркони давлатни ҳам хонасаллот қилади.

— Халқ ... нетиб қўзғалади? Уни ким қўзғатади? Газетангизда ҳам шундай гаплар ёзилибди. Уқиб, ақлим етмади.

— Халқни золимларнинг зулми ва... меннинг, сенинг сўзимиз қўзғатади. Жонидан тўйган — оллоҳни сўкади, дейдилар. Ҳозир косиб билан деҳқоннинг сабр косаси тўлиб боряпти. Узинг кўриб тургандирсан. Нечага кирдинг?

— Йигирма бешга.

— Йигирма бе-еш!— деди чўзиб Сотим ўрис.— Йигирма беш ёшимда мен Сибирь ўрмонларидан ёғоч кесиб, полицаёлларнинг тепкисини еб юрардим. Сенга ҳавасим келади. Умринг олдинда ҳали.

Аваз юз андиша ичида ундан кимлигини сўради.

— Асли Питнакданман,— деди истар-истамас Сотим ўрис,— отам кемачи эди. Бир куни хонзодалар Амударёга сайрга чиқибди. Отам сазан тутиб пиширибди. Отам яхши пазанда эди. Хоннинг ўн икки яшар оқтиғи, нега балиғинг хом, деб отамнинг бетига сирка сепиб юборибди. Отамнинг бир кўзи кўрмай қолди. Салдов тортиб юриб эдим. Бу гапни эшитиб хон кемасига ўтдим. Бояги тўрабаччани сувга отиб юбордим. Улмади лаънати. Мени навкарлар ҳолдан тойгунимча урдилар. Ҳушимдан кетдим. Сўнг бўйнимга тош бойлаб гирдобга ташлабдилар. Жоним қаттиқ экан, ўлмай қолдим. Тутиб, Сибирь қилдилар. Етти йил Русияни кезиб келдим. Ҳозир Николайнинг фуқаросиман, хонингни ҳукми ўтмайди менга. Бошқа гап сўрама, айтмайман.

Сотим ўриснинг кечмишини Аваз дам хўрсиниқ, дам ҳаяжон билан тинглади. «Фалони» туркумини эслади. Бу туркумни нега илгари ёзмадим экан, деб афсусланди. У шеърлар бўлмаганида, эҳтимол, дорга ҳукм этилиб, мазористонга келмасди. Зоҳир шайх қўлига тушмаса, Ўрисқишлоққа бормас, Сотим оға билан танишмас, мана бундай чистоннамо гапларни эшитиб, ҳашаматли фойтун аравада юрмасди. Дунёнинг ишлари қизиқ экан. Бошингга не келса тилингдан келур, дейдилар.

Авазинг бошига бало ёғдирган ҳам, у балони даф этиб, маъқулу манзур бир мулоқот ҳадя этган ҳам шу тил эмасми? Гаажжуб!

Арава Дешан қалъани айланиб, Урганч йўлига тушди. Меҳтарободдан ўтиб, тўхтади.

— Газетани бер!— деди Сотим. Аваз шошилиб ёнидан «Урал»ни чиқарди.

— Сен билан хайрлашамиз энди,— деди Сотим ўрис,— дамингни ол. Бугун чоршанба. Бириси куни номози асрга азон айтилган вақтда сени Қўйдарвоза ёнида кутаман. Шу фойтунда ўтираман.

Аваз миннатдорчилик билдириб, аравадан тушди.

— Бизникидан бир пиёла чой ичиб кетсангиз нечук бўлади, оға?

— Чой қочмас. Уйингга бирдан ўрис олиб кирсанг, отангни юраги ёрилмасин. Хайр. Эсингдан чиқмасин: жума, номозиаср. Қўйдарвоза.

Фойтун тарақлаб жўнади. Аваз арава кетидан кўтарилган чангга боқиб, хаёлчан туриб қолди. У мазористонга боргандан бери иккинчи карра ғалати туш кўраётгандек эди.

Жума. Намози асргача анча бор. Аваз юраги дукиллаб йўлга тушди. Чодирли авлиёнинг тикка кўчасидан Гандимиён томон Эгарчи маҳалласи ўтади. Шу маҳалла орқали юрилса, Қўйдарвозага ярим соатда етса

бўлади. Аваз жадаллаб юриб барвақт борибди. У ён-верига аланглаб қўйиб, бозорга кирди. Расталарни оралади. Қатор ингичка миноралар ортига ботиб кетаётган офтобга боқиб, яна дарвоза томон юрди. Қалласида минг хаёл, Сотим билан учрашувини, борадиган ерларини ўйлаб, наридан-бери жонсарак кезади.

Ниҳоят, яқингинадан сўфининг азони эшитилди. Унинг хирқироқ товушига ўзга минорачалардан ҳам «Ло-илоҳо-иллол-ло-о!» деган ингичка, йўғон, кўнгилга титроқ соладиган товушлар қўшилди. Аваз аравага қай тарафдан кутишни билмай, чор атрофга назар солиб турибди. Шу пайт от дупури эшитилди. Уғирилди. Ёнгинасида чанг кўтариб ўша кунги фойтун келиб тўхтади. Эшикча зарб билан очилди. Аваз аравага чиқиб улгурмай от елиб кетди.

— Омонликми? Уйда на гап?— дея қўл бериб сўради Сотим.

— Осойишталик.

— Хон нечук экан? Отанг Мадрайимхоннинг хос табиби, ёнидан жилмай ўтирган бўлуви керак? Тўғрими?

— Ҳовва,— деди Аваз,— отам билан бир замонгина кўришдим. Саройдан бери келмай қўйибди. Хоннинг ўлик-тирик билан иши йўқ эмиш. Жони ҳалак, дейдилар.

— Унда сен қутулибсан. Ўз жонини ўйлаган кимсанинг биров билан иши бўлмайди.

Улар Дешан қалъадан чиқиб, Ҳазорасп томон беш-олти чақирим юрдилар. Сўнг чапга, тор дала йўлига бурилдилар. Сотим алламаҳалгача мум тишлагандай тек ўтираверди. Манзил яқин қолди, шеялли, Авазнинг елкасига қўл ташлади. Ўша кескин, дағал, эътироз билдирилмайдиган оҳангда деди:

— Менга қара, йигит. Биз сени ўз гуруҳимизга аъзо қилиб олдик. Бу махфий, инқилобий гуруҳ. Жон қулоғинг билан эшит. Қаерга борганингни, кимларни

кўрганингни, на гаплар эшитганингни зинҳор-базинҳор бировга айтмайсан. Бу улли сир. Ота-онанг, хотининг, ёр-биродарларинг, хуллас, жумлаи оламдан сир тутасан, билдингми? Сен ёлғиз мен билан сўллашасан. Бизнинг шартимиз қаттол. Кимда-ким сотқинлик қилса, унга шафқат йўқ. Ҳукм — ўлим. Алломаи замон бўлса-да, аяб ўтирмаймиз.

— Сиз мени ким деб ўйлаётирсиз, оға? — деди сал ачиқланиб Аваз.— Наҳотки...

— Мен шартимизни айтиб қўйдим. Сенга ишонман. Ишонмасак, сени тўдамизга қўшмасдик.

— Мен сира қасам ичмаганман, оға,— деди Аваз Сотимнинг гапидан ўзича хулоса чиқариб.

— Қасам бир марта ичилади. Халқим учун жонимни тикиб қасос оламан, деб ичингда қасам ичсанг, бас.

— Бундай қасамга мен розиман,— деди Аваз енгил тортиб.

Зимистонда арава катта чорбоғ олдига келиб тўхтади. Кимдир тез дарвоза очди. Фойтун ичкари кирди. Ҳовли қоронғи, тўрдаги уйда хира чироқ милтирайди.

Ичкари кирдилар. Уртаси устунли кенг, чорхари хона. Тўрда уч киши суҳбатлашиб ўтирибди. Олдиларида, тўнкарилган патнисда ўрисчироқ. Дастурхон йўқ. Деразаларга парда тортилган. Уй эгаси бадавлат шекилли, шифт вассажуфт, устун ҳам ўймакори шарафалар, зарҳал билан безатилган. Қўшма меҳробда ранго-ранг кўрпалар, парёстиқлар.

Сотимни кўриб суҳбатдошлар дув қўзғалишди. Аваз уларга разм солди. Бири майда чизиқли йўл-йўл малла тўнда, бошида симобий салла, оёғида маҳси. Эллик-эллик беш ёшларда. Иккинчиси — қирқ ёшлар чамасида. Сотимга ўхшаб қора чарм камзул кийган, бошида сидирга дўппи, оёғида юпқа сахтиён этик. Олақўз, яғриндор. Учинчи киши ориқ, қотма, калласи муштдек, итёқа қалин кўйлак сиртидан енгил яктак

кийган. Унг қўлида кумуш соат ҳалқаси ялтирайди. Учала киши Аваз билан қўл олишмасдан бош ирғаб саломлашди.

Икки пиёла қуруқ чой айланди. Гап-гапга қовушмади. Аваз, бу кишиларни менга, мени уларга таништиради, деган умидда Сотимга қаради. Сотим индамас, об-ҳаво, нарх-наво дегандай, аҳамиятсиз гаплардан сўзлашиб ўтирарди. Афтидан, улар кимнидир кутар, шу кишисиз машваратни бошлай олмай туришар эди. Итёқа куйлакли йигит дам-бадам соатига қараб қўяди. Шу пайт эшик зарб билан очилди. Бўсағада девдай бўлиб... Худойберган пўта турарди. Аваз анграйиб қолди. У Худойберган оғанинг хон саройига яқинлигини билади, руслар билан ҳам борди-келдиси бор. Саройдаги катта-кичик маросимларни қора қутисига дарж этиб, аксини сақлаб қолади. Аммо... уни бу ерда, махфий гуруҳ кенгашида учртаман деб етти ухлаб тушига кирмаган эди.

У Авазга: «Ҳм, қўлга тушдингми, тулки!»— дегандай кулимсираб самимий бир нигоҳ ташлади. Тўрға чиқиб ўтирдию Авазга им қоқиб, Сотимдан сўради:

— Ҳазина муборак бўлсин, Сотимбой! Бу сазанни не ердан қўлга туширдинг?

Сотим Худойберган пўтанинг сўз ўйинига яраша ҳазилнамо жавоб берди.

— Узи адашиб тўрға тушиб қолди. Бир замондан бери қўлга киритолмай юриб эдим.

Қулишдилар. Худойберган пўта ярим ҳазил, ярим чин гапириб, Авазни ўтирганларга таништиради:

— Бул йигит Утар бобонинг ўғли, Аваз. Шеър ёзиб хону хонзодалар зардасини қайнатмоқни ўзига ҳунар қилиб олган. Тағин бир ҳунари бор. Соч-соқол ҳам қиради. Аммо қаҳри ёмон. Қитиғига тегсанг, бўғзингга устара тортишдан тоймайди, баттол.

Чарм камзулли йигит ён чўнтагидан занжирли соатини олди, қопқоғини қарс этказиб очди.

— Ёрти соат ўтди,— деди бош чайқаб. Шу заҳоти даҳлиздаги кўк саллалли йигит эшикни қия очиб «Ёшулли!» деди. Барча барабар қўзғалди. Хонага ўрта бўйли, гавдали киши кириб, тўрга ўтди. Йиғилганларга бош силкиб қўйди. Авазга тезгина кўз ташлади. Аваз уни зимдан кузатди. Қалласи хумдай, пучуқ, чағир кўзлари одамни тешиб юбораман дейди. Оёғида маҳси, эғнида ёқаси тугмали оқ кўйлак, устидан қора мовут чопон кийган. Бошида алломаларникидай нозик усулда ўралган сурмаранг салла.

«Ёшулли» номига фотиҳа қилиб, ёнига қаради:

— Сўлланг, Сотимбой!

— Гуруҳимизга тоза одам келди,— деди Сотим кўзи билан Авазга ишора қилиб,— шоир Аваз. Биз уни узоқ синовдан ўтказдик. Ўзимизники экан.

Ёшулли деб, барча оғзига қараб ўтирган бу киши Авазнинг кўзига иссиқ кўринди. Қаерда кўрган эканман, деб анчагача хаёлланди. Сўнг бирдан эслади: Э, бу ота Шариф тарронинг жанозасида Отамурод қорининг ёнида қуръонни шариллатиб ўқиб ўтирган киши-ку? Вожаб!

— Утар бобонинг ўғлини биламан,— деди ёшулли,— ўзини энди кўришим. «Қофир» Аваз шул йигит экан-да?

— Ҳовва. Тарғибот, ташвиқот ишимизда кўмак бергай. Ҳазалларини ҳофизлар тилдан қўймас. Энди Аваз халқни курашга чорловчи шеърлар битар деб умид қиламиз... Хўш, оқшом Урганчдан ўрисча газеталар келтириб тилмочларга бердик. Улар туркчага ўгириб саводхонларга тарқатади. Бозорлар, чойхонаю гузарларда ўқилажак. Қаландарлардан тағин ўн нафар маддоҳ¹ ёллаб, қишлоқларга юборилди. Кўпроқ хонга қарашли ерларда юринглар, деб тайинладик.

¹ Маदдоҳ — бу ерда, халқни исёнга чорловчи киши кўзда тутилади.

Тўрткўлдан¹ махфий тилгром келтирадиган казак сарбозларидан иккитаси шартимизга кўнди. Тилгром мазмуни билан бизларни мунтазам таништириб боради. Яқинда Тўрткўл ҳоқими Ивашев Мадрайимхонга хуфя мактуб йўллаган. Унда махфий матбуотни тарқатаётганлар қаттиқ назорат остига олинсин, дейилибди.

Сотим ҳозирча янгилик шу, деб нафас ростлади. Гуруҳ бошлиғи навбат билан жамоатга қараб, ҳар кимнинг фикрини тинглади. Мунчоқ кўзли новча киши пахта сотиб оладиган рус савдогарлари ширкатида хизматчи экан. У русиялик харидорларнинг пахтага тобора кўпроқ кўз тикаётгани, ғаллазорларни буздириб, ғўза экишни талаб этаётгани, натижада, дон-дуннинг қимматлашиб бораётганидан гапирди. Бу йил Ҳазорасп беклигининг ўзида ўн минг таноб ғўзага қурт тушиб, ҳосил бўлмабди. Халқ ақчасига ошлиқ тополмай, судхўр бойлардан ўн баробарига қимматга ғалла сотиб олаётибди экан.

Чарм камзулли киши хон харбхонасида тўраларни жанги жадалга ўргатадиган рус зобитларига тилмоч экан. У зўрхонага² бу йил қанча милтиқ, тўп, ўқдори келтирилганини айтди, рус ҳарбийларининг аҳволи руҳияси, ўқитиш усуллари, қурол-аслаҳаларнинг қаерда, қай тарзда сақланаётганини билдирди.

Қотма йигит Хевадаги пахта заводида ишчи экан. У Аваз сингари жимгина гап тинглаб ўтирди.

Кенгаш охирида Ёшулли маъруза айтди:

— Биз хайрли юмушнинг бошида турибмиз, биродарлар. Ҳозирча гуруҳимизда саноқли одам бор. Аммо Шоҳ Машраб на деган, биласизлар: бир дона эрдим, минг дона бўлдим. Бизнинг гуруҳ бамисоли бир кафт буғдойким, ул буғдой ер бағрига сочилгач, юз

¹ Тўрткўл — чоризмнинг Хева хонлигини назорат этувчи Амударё бўлими.

² Зўрхона — хонлик қурол-яроғи сақланадиган жой.

Бошоқ бўлур. Юз бошоқдан минг бошоқ, туман-туман, лак-лак буғдой пайдо бўлур. Халқ мисоли заминдир. Буғдой шул замин бағрида кўкариб камол топур. Инчунун, бизлар заҳматкаш, елкаси яғир, товони яра, қадди букилган, жисми-жони мустабидлар зулмидан ўртанган эл-усул дилига сингиб бормоғимиз лозим. Бунинг учун ўша халқ ярасига малҳам қидирув, унинг ялангоёғига хомкавиш топмоқ, қоматига тиргак бўлиб, ўзи топган нонни ўзига едирмоқ учун олишмоқ керакдир. Бу ёсон эмас, биз уни биламиз. Биз жаллод даррасига, оқпошшо сурғунига, хон болтасига, тўралар, бойлар калтагига чидашни бўйнимизга олганмиз. Биз адолат ва саодат ғолиб келгунча ўлимга тикка борамиз. Хуррият офтобини кўриб шукр қилмагунча бир қадам чекинмаймиз. Биз Сотимбойнинг сўзларидан қаноат ҳосил қилдик. Қазак сарбозлар ила маддоҳларни кўпроқ ёлламоқ даркор. Токи махфий тилгром ва мактублар қўлимизга кечикмай етсин. Маддоҳлар — худонинг дахлсиз бандалари, уларни хонлиқнинг ҳар бир беклиги, ҳар бир ноиблигига жўнатсак зарар қилмас. Камина қанча сармоя лозим бўлса беражакман, бўёғи бизнинг гарданimizга.

Аваз қўл қовуштириб Ёшуллиннинг оғзига тикилиб ўтирган эди. Раис унга кулимсираб боқди.

— Хўш, Утар бобонинг дуғмаси, сизга на хизмат буюрсак экан?

— На десангиз шу, Ёшулли,— деди Аваз,— қўлимдан келган барча ишга ҳозирман.

— Сен бир қатор шеър битасан. Уламолар, бойлар, ҳокимларнинг пўстагини қоқ. Заҳар ютгандай бўлсин. Фақат шартимиз бор. Уларнинг номини очиқ айтиб ёз. Қоронғига кесак отгандай бўлмасин. Масалан, «Пишканик ноибни жаноби Султонали ҳожи таърифиди» ва ҳоказо. Сўнг биз бу шеърларни ҳалиги маддоҳларга бериб, халққа ёямиз. Уқдингми?..

Аваз бош ирғади. Ёшулли Худойберган пўтага ўгирилди:

— Сен Отажон босма билан бир сўллаш. Тошбосмада Авазнинг шеърларини чоп этиб, нухасини кўпайтирсин.

— Ажаб!— бош силкиди сураткаш.

Раис кенгашни якунлади:

— Бугунги гапларимиз шу. Энди қачон, қаерда йиғилажакмиз, буни Сотимбой айтади.— Ёшулли пойгакда ўтирган кўк саллалли йигитга: «Келтир!»— деб буюрди. Йигит боятдан бери қўйнида авайлаб ўтирган дафтарчани олиб Ёшуллига икки қўллаб тутқазди. Раис дафтарчани манглайига босди, кейин ўпиб ёнидагиларга узатди. Барча Ёшуллига тақлид қилиб, бу ғалати китобчани шеригига чўзарди. Аваз ўзига навбат келганда, жажжи девонга ўхшаган бу китобчани олдию: «Наҳот қуръон бўлса?» деб ўйлади, бари бир ўпиб, ҳалиги йигитга қайтарди.

Раис тез чиқиб кетди. Махфий гуруҳ удумига кўра, орадан маълум фурсат ўтказиб бирин-сирин тарқалдилар.

Осмонда юлдузлар чарақлар, етти қароқчи мағриб уфқида ёнбошлаб ётар, бомдодгача бир неча соатгина қолган эди. Худойберган пўта, Аваз, Сотим — учаласи бир аравада кетадиган бўлишди.

Дарвоза олдида Худойберган пўта Аваздан сўради:

— Қўниб қолишингни уйдагилар билишадими? Авазнинг ҳазиллашгиси келди:

— Билади. Худойберган оғаникига ўтиришмага кетдим, деганман.

Сураткаш илжайди.

— Воҳ ажаб! Унда тўғри бизникига кетдик. Бир хўроз боқиб ўтирибман, тепса хонни ўлдиради. Майли, оёғингга қурбон қиламан.

Арава тун сукунатини бузиб Хевага кириб келган-

да қалъанинг у ер-бу ерида хўрозлар қичқира бошлаган эди. Худойберган оға кулди:

— Ана, хўрозим ажалидан бурун азон айтаётир.

Ота дарвоза ёнида фойтунни тунги соқчи тўхтатди.

— Ҳов, ким у бемаҳалда санғиб юрган нобакор?! Сотим аравадан бошини чиқарди. Калондимоғ рус амалдорларига тақлид қилиб соқчига ўшқирди:

— О чем болтаешь, сарт?

Соқчи шапка кийган қорача «ўрис»ни кўриб шаштидан тушди.

— Здравска... Салям, барин...

— Салям, салям!— дея масхара қилди уни Сотим ва эшикни қарс эткизиб ёпди.

Сотим шерикларини Патрак ёнида тушириб, ўзи тўғрига, номаълум ёққа кетди.

...Тонг отгунча Авазнинг кўзи илинмади. У хаёл уммонида гоҳ чўкиб, гоҳ қалқиб сузиб бораётгандай. Олдинда кечадиган кунларини тасаввур қилмоқчи бўлади. Лекин, туман ичида тургандай, истиқболида равшан бир нима кўролмади. Назарида у гўё кўп йиллардан бери бир манзил иштиёқида яшарди. У манзил саодатли, фарахбахш, гўё умидлари, армонлари куртак очадигандек эди. Аммо Аваз ўша манзилга элтувчи йўлни билмас, имонли бир йўлдош ахтарар, юраги бозиллаб, теваракка нолон боқиб, саҳродаги қуюндай чарх уриб, ўзига содиқ рафиқ, сафдош, аниқроғи, бир раҳнамо излаб юргандек эди. Ниҳоят, ўшандай йўлдошлар топилди. Бас, Аваз тақдирнинг бу иноятидан хушнуд бўлмасинми? Шукрона айтиб, йигитлик умрини ўша манзил йўлига тикмасинми?

Аваз ёнига ўгирилиб, беозор, беғам пишиллаб ухлаб ётган Худойберган оғасига қаради. Тунги машваратни эслади. Унга энди баъзи нарсалар ойдин, аммо аксар нуқталар қоронғи эди. Аваз барча «Ёшулли» деб

оғзига қараб ўтирган махфий гуруҳ раисининг исми-шарифи Ота Махсум эканини, у катта зодагон бўлма-са-да, ўзига бадавлат мулкдор эканини билмас эди. Аваз қуръонмикап, дея гумонсираган, ҳатто андак кўнгли ғашланиб ўпган кафтдай дафтарча даҳрийлар-нинг муқаддас китоби «Коммунистик манифест» эка-нидан ҳам беҳабар эди.

Аваз ўрнидан қушдай енгил турди. Оппоқ бўлиб ёришган янги тонг ҳавосидан, безовта кўнглида ту-ғилган янгича бир туйғулар навосидан жон-жаҳони яйрарди. Ҳали кун чиқмаган, лекин Авазнинг кўнгли тўла нур, етмиш икки бўғини ифодасиз, ажиб бир ёруғлик тафтидан ором олар, бу ёруғлик бутун вужу-дини чулғаб бораётгандек эди.

Иккинчи қисм

ТОНГОТАР ОЛДИДА

ФЕРУЗНИНГ СЎНГИ ФАРМОНИ

Тўққиз ойдирки, Саид Муҳаммад Раҳимхон ажал билан олишиб ётибди. Утар бобо бошлиқ сарой та-библари унинг дардига даво тополмадилар. Хонликда номи тилга тушган табиб зоти борки, барчаси муола-жага чақирилди. Аммо уларнинг эми кор қилмади. Тўрткўлга махсус одам бориб ўрис дўхтирни бошлаб келди. У кунда уч маҳал беморнинг қон томирига игна санчиб аллақандай суюқлик юборади. Дору таъсирида хон андак ором олган бўладию сўнг жон аччиғида қай-та тўлғана бошлайди.

Ўрис дўхтир саройда бир ҳафта турди. Беморнинг аҳволи руҳияси ёмонлашиб бораётганини кўриб, кич-кина қора қутисини йиғиштирди. «Олло шифо берсин», дея йўлга равона бўлди.

Ичанқалъаю Дешан қалъа улкан хастахонани эсларди. Гўё бу ерда ёлғиз бир киши — мамлакат султони эмас, юзлаб, минглаб киши дардга чалингандай. Кўҳна Аркнинг ичкари, ташқариси дуохонлар, кўчириқчилар, ромчилар, мазанглар, азайимхонлар, қаландару мунажжимлар билан тўла. Улар қуръон кўтариб, кечалари фалак буржидаги юлдузларга қараб, кафтларидаги мўъжаз кўзгучаларига боқиб хоннинг эртанги кунини башорат қиладилар, чилтонлардан, авлиёлардан, султони зил-уллоҳга шифо тилайдилар. Маддоҳ қаландарлар маҳаллаю бозорлар аро бетиним изғийди, бир кумуш танга илинжида томоқларини йиртиб, ҳазрати олийнинг умри баракотини сўрайдилар.

Бир неча ой ичида юзлаб қўйлар, туялар сўйилиб маҳалла-гузарларда худойилар қилинди. Фармони олийга биноан, масжидлардаги такбири қуръон «Саид Баҳодирхон жаноби олийларининг шифои дарди»-сиз ўтмайдиган бўлди. Таассуфки, бу чораларнинг барчаси хоннинг бемажол қўл-оёқларига қувват ато қилмади, билъакс, қасди жон сингари таъсир қилди. Кунлар, ҳафталар ўтган сайин Ферузшоҳ шамдек эриб, йўқ бўлиб борарди.

Хасталик ғалаба қила бошлади. Хон инжиқлашиб, кўнглига қил сиғмас даражага етди. Ҳамма нарса ғашига тегарди: кунига неча маҳал ичиладиган хап дорию малҳам, маҳрамлар ташрифи, тепасида калима ўгириб ўтирган мўйсафид қорининг ҳазин товуши, чарақлаб ёнувчи қориндор ўрис чироғи, набираларининг қий-чуви, таом ҳиди... Охири у Тозабоққа кўчишни ихтиёр этди. Гўёки макон ўзгарса, дарди дунёси ҳам алмашиб, руҳи андек озуқ оладигандек...

Ез оёғида у мотамсаро карвони билан Тозабоққа кўчиб борди. Илло бу ерда ҳам ғамноклик либоси ўзгармади. Наврўзи аввалдан то мезон охиригача мармар ҳовузлар бўйида нағма чалиб хониш қиладиган

созандаю хонандалар саси ўчган. Баковуллар оёқ учида юради, сипоҳилар пичирлашиб ё имо-ишора орқали сўзлашади. Товушини бир парда кўтарган, кулган ёхуд қаттиқ йўталган кимса бу даргоҳда жазога тортилади.

Шу алфозда ёз ўтди, сунбула кирди. Қирқ таноблик Тозабоғ руҳафзо қиёфа касб этди. Феруз боғнинг қибла тарафидаги гулистон ҳовлига қаратиб солинган қўша айвонлик муаззам меҳмонхонада ётибди. Унинг амрига кўра дераза олдига баланд тахтиравон қўйганлар. Тахтиравон ҳарир Истамбул дока билан тўсилган. Дока ортидан Тозабоғнинг мунис таровати аён кўриниб туради. Кун ёйилиб, чорбоғ ичи нурларга тўла бошлагач, хон тахтиравонга олишларини буюради. Мулозимлар озиб, қоқсуяк бўлиб қолган танани азод кўтариб равонга жойлайдилар. Феруз аранг бош буриб ҳовлига боқади. Сокин бир фароғат ичра аста тебраниб турган олмазорга, пуштиранг тусга кириб бораётган бўйдор ўрикларга, бақо тимсолидек қанот ёзган бобокалон гужумларга ўйчан термилади. Қўлларини уқалаб турган мулозим йигитни-да, оёқларига дам-бадам малҳам суркаётган Утар бобони-да унутади. Хона бурчагида чўкка тушиб қуръон тиловат қилаётган Отамурод қорининг мунглиқ товуши олис-олислардан келаётгандек, йигитлигини, қизгин мушоира оқшомларини, рақибларини зеру забар этган музаффарона юришларини хотирга солаётгандек бўлаверади. Тағин кўзларини юмади. Ўтган умрини сарҳисоб этиб, яратганга муножот қилади: «Осий бандангни кечиргил, ҳаллоқни олам. Ниятинг бирла эл-улусга султон айладинг. Қирқ йилдан зиёд раиятга пешволик қилдим. Муборак каломингни фарз деб билдим. Расули алайҳиссалом суннатини бажо келтирдим. Шайтони ланин қутқусига учиб, шарият йўлидин тойғонларни жазога мустаҳиқ этдим. То имкони бўлди, фуқарони йиғлатмай дедим. Сеник кўнглига малҳам, қурсоғига нон тила-

дим. Умрим вафо қилса, то абад тариқат йўлини тутгайман. Ё раббано! Биру бор ўзингсан, нечук умр ўткардим — ўзингга аён, номаи аъмолим дастингда-дур. Гуноҳларимдан ўтқил, товба қилдим, покаи парвардигор...»

Ғойибдан бўғиқ товуш келгандай бўлди: «Товбанг кеч етди, осий! Густоҳона юмушларга қўл урганингда ақлинг қаерда эди? Менинг олдимда шоҳу гадо баробардир. Сенки улусга раҳнамоликни бўйнингга олдингми, то умринг адо бўлгунча ҳақ йўлини тутмоғинг даркор эди. Қани, хотирингни жам айла-чи, савоб ишларинг бисёрму, гуноҳ ишларингму?»

Бу хитоб Ферузани ҳушёр торттирди. Мияси шитоб билан ишлади. Зотан у фалаж бўлса-да, хотираси ҳали равшан эди. Кўз олдида бир тўп оломон пайдо бўлди. Улар орасидан яктагини ҳилпиратиб Аваз ажралиб чиқди. Ўша-ўша, кичкина мурти тепага буралган, қопқора кўзлари одамга ўктам ва ўтқир боқувчи Аваз. У ўқланган милтиқдай тикка турибди. Келбатида на ҳайиқиш, на истиҳола. Ўзининг мумтоз ғазалларини ўқиётгандек бийрон тилда ўша сўзларини такрорлади: «Шоҳим, мен сизнинг иккала юзингиз оппоқ бўлишини истайман». Хоннинг ўнг бети учди. Юраги шувиллаб, хаёлида сас берган қиёфасиз кимсани хотирлади. «Демак, бир юзим қора экан-да? Аваз халқ номидан гапирди. Илло тўғри сўзлади. Нечун бу ҳақиқатни мен билолмай ўтдим? Ҳеч кимса юзимга келмади, гап қайтармади. Шу туфайлими? Аваз айта билган ҳақ сўзни нечун менга қозикалон, вазири акбар, ясовулбоши, маҳрамларим, ўғилларим айтмади? Айтишса не бўлур эди? Аларнинг бошига ҳам Авазнинг, Шариф тарронинг кунини солармидим? Тўғри сўзни ҳазм қилолмайдиган бўлиб қолибманми, демак ҳамон бир бетимнинг қоралигича дунёи бебақодан ўтиб бораётган эканман-да?»

У яна ўғилларини эслади. Хаёли Исфандиёрда тўх-

тади. «Худойим бирни берса ҳам ақли-хуши билан берсин экан. Олти ўғилнинг ичидан сайлаб шу нобакорни валиаҳд этиб эдим. Умаронинг фатвосига учиб янглишибман. Тўранинг номақбул ишлари қулоқни қоматга келтирди. Зўрхонадаги ўрис зобитлари ила арақхўрликни авжига чиқарибди. Дам-бадам Амударёнинг у бетига ўтиб, оқпошшонинг одамлари ила бир нимарсанинг маслаҳатин қилармиш. Шукриллоҳким, ҳали-ҳозирча кўзим тирик, илло у бадкирдор менинг номимдан амру фармон бера бошлаган эмиш».

Хон илгари ҳам бу ўғлини бот-бот ўйлаганда унинг худбинлиги, жоҳиллиги, оний ҳаловати учун юз одамнинг баҳридан ўтишдан тоймаслигини биларди. Уни тахтдан маҳрум этмоқчи бўларди. Аммо Исфандиёрнинг ўрнига ўриндош тополмай иккиланарди. «Саид Абдулланинг ақли ноқис, жунун табиат. Қолгон тўрт ўғил ҳали балоғат ёшида эмас», дея иштибога борарди. Хон бир нарсадан умидвор. Ислохўжа девонбеги тўранинг ёнини олиб турибди. Зукколиги, одампарварлиги туфайли халқ аро «Хўжа ота» деган ном қозонган Ислохўжа Исфандиёрнинг қайин отаси. Девонбегининг кафолот тўла ўтинчи хоннинг кўнглини юмшати: «Хоним, Исфандиёр тўра каминага ҳам бамисли фарзанддур. Анинг фазлу камоли учун минбаъд биз ҳам масъулдирмиз. Фақир шаҳзодага ҳомий ва мураббийликни гарданимга олғумдир», деди Ислохўжа. Хон рози бўлиб фармон берди. Надоматлар бўлғайким, шаҳзода иккинчи отасининг ўғитларига ҳам қулоқ солмади. Акс ҳолатда бу қадар телбалик кўчасига кириб, эл-улус кўзи олдида мардумозорлик бирла ном чиқармас эди.

Хон жамики далилларини, изтиробларини, ўзидан сўнг бўладиган таъна-дашномларни қайта бошдан ақл тарзисига солиб, неча кун хаёлга толди. Ва ниҳоят, бир қарорга келди. «Бас, уни тахтдан маҳрум этажакман. Қирқ йил мисқоллаб йиғнаган неки савоб юму-

шим бўлса, барчасини елга берур бу баттол. Саид Баҳодирхонлар шажарасина иснод келтирса, тонгла маҳшар тавқи лаънатга қолғайман».

Феруз вазири акбарни, қозикалон, ясовулбошини чақиртирди. Мирзабоши патқалам билан давотини тайёрлаб жузвдонни очди. Хон ниятини айтди. Аркони давлат саросимада қолди. Хон бир дақиқа ўйланди. Вазиру вузаро ҳушларини йиғиб: «Бул аҳдингиз нечук бўлар экан, шоҳим?» дея оғиз очганларича мирзабошига бош бурди.

— Ҳукм қатъий. Ёзинг. Мен, Саид Муҳаммад Раҳимхони соний, махсус фармон ила маълум қиламанки, шаҳодан валиаҳд Исфандиёрхон тўра тахт ворислигидан маҳрум этилсин. Анинг ўрнига Саид Абдулло тўрадан бўлак тўрт ўғилнинг бири тайин қилинсин. Қай бирисин сайлаб олиш аҳли уламо, аҳли умаро машваратига ҳаволодир. Бўлғуси шаҳода вояга етгунга қадар анга мураббий этиб Шайх Назарбой Муҳаммад Мурод девонбеги ўғли тайин этилсин. Мазкур фармон фавтимдин сўнг борча халойиққа маълум қилинсин. Муҳримни босдим».

Хон талаби билан қуръон келтирилди. Маҳрамлар: «Бул махфий фармонни овоза қилсак каломулло урсин», дея бирма-бир қуръон ўпиб, қасам ичдилар.

Улар ҳангу манг аҳволда чиқиб кетгач, хон Утар бобони йўқлатиб, тарёк сўради. Табиб тариқдай афъюндори келтириб ўз қўли билан ичирди. Хон ҳаётидаги энг масъул ва кечиктириб бўлмас ишини адо этган кимсадек, енгил тин олиб, пар болишга бош қўйди.

Хоннинг аҳволи тобора оғирлашиб борарди. Қўлларидан жон асорати кета бошлади. Нафас олиши қийинлашди. Томоғидан бир қошиқ-ярим қошиқ бедана шўрва аранг ўтади. Тез-тез ўқчийди. Ҳар йўталганида ич-ичини жезтирноқли ўша махлуқ ўткир панжаси билан тимдалаб, поралаб ташлаётгандек бўлаверади.

У жон аччиғида дори устига дори сўрайди, инграниб яратганга ёлворади.

— Ё олло... Нечун бу қадар азоби жонга қолдирдинг? Омонатингни осон олсанг бўлмасми?

Ниҳоят, Утар бобо хоннинг мушкулини осон қилмоқни ўйлаб, гулобга оз-оздан афъюн қўшиб бера бошлади. Тарёк кучини кўрсатди. Бемор ютоқиб бир коса гулобдан ҳўплайдию узун сўлиш олиб тинчланади. Юзларига қизиллик югуриб уйқуга кетади. Уйғониб, тагин гулоб сўрайди.

Бир сафар Исфандиёр тўра отаси ёнига кирди. Хон уни табиб деб ўйлаб шивирлади:

— Утар бобо... ўшал дорудин келтиринг. Бир кунлик умрим азобидин халос этсин...

Исфандиёр хона бурчагидаги чинни кўзачадан пиёлага бир қултум шароб қўйиб тотинди. Афъюн мазасини сезиб кўзлари бежо бўлди. У афъюннинг мазасини хўп биларди. Муридлари олиб борадиган ҳуфя зиёфатларда тарёк ичиб, наша солинган чилим тортиб тонг оттиришни неча замондан бери одат қилиб олган. Шаҳзода пиёлани тўлдириб гулоб қуйди-ю, отасининг оғзига тутди.

— Мана, валинеъмат. Сўраган доруингиз...

Хон кўзларини хиёл очди. Тепасида ўғлини кўриб сесканди. Назарида Исфандиёр махфий фармондан хабар топгану уни ўлдирмоқ учун заҳар бераётгандек эди. Феруз энди бўксасини кўтаришга шайланган эди, қайта ёстиққа бош қўйиб, юзини терс бурди.

— Йўқ, керак эмас... керак эмас... Кўнглим тортмади...

Исфандиёр чап қўлини отасининг энсасига юбориб унинг калласини кўтармоқчи бўлди.

— Ичинг, қиблагоҳ, ором олғайсиз...

Хон чўчиди. Агар ихтиёран пиёладаги заҳарни ичмаса, ўғли уни бўғиб ўлдирадигандек талвасага тушди. Қўлини базўр чўзиб қўнғироқ ипини тортди.

Ҳовлиқиб икки мулозим кирди. Улар амр кутиб останада қотиб қолишди.

— Ҳзим ўламан,— гудранди хон,— сенинг алиндан оғу ичиб ўлмайман...

Исфандиёр гулобни қип-қизил туркман гиламига сепиб юборди-да, тарс-турс юриб чиқиб кетди.

Хон мулозимларни имлади.

— Вазири акбарга айтинглар, Исфандиёр тўрани... минбаъд ҳузуримга йўлатмасинлар...

Исфандиёр меҳмонхонага туташ хонада ўтирган Утар бобонинг ёнига кирди. Табиб олдидаги қорамтир суюқлик тўла кўзани четга суриб қўйиб шаҳзодани қаршилади.

— Уста бобо, илоё барака топинг. Валинеъмат сиздан гоят миннатдор. Ҳозиргина ҳузуридан чиқдим. Қўлимдан бир пиёла гулоб ичиб дуо қилди. Дорунинг сарасини энди топибсиз, уста бобо.

Утар бобо: «Шаҳзода отасига афъюн берганимдан норози, шекилли», деб ўзини оқламоқчи бўлди.

— Хавотир олманг, тўрам. Бир кўзага икки мисқол қора дори қўшаман, холос. Давлатпаноҳнинг жон аччиғини кўриб кўнглим бузилди. Зора бир муддат ором олғайми дейман. Оллонинг даргоҳи улуғ...

Исфандиёр табиб бобонинг сўзини охиригача эшитмади. Киссасидан бир тилло чиқариб наMATга отди.

— Буни бўнак деб билгайсиз. Афъюнни аяманг, уста бобо. Дам-бадам бераверингиз. Бир пуд десангизда топажакман. Давлатпаноҳнинг оёққа туриб кетишига аввало худо, баъдаз ўзлари сабабчи бўлар, деган умиддамиз, уста бобо.

Утар бобо уйқусизликдан киртайган кўзларини шаҳзодага тикди: «Бу — афъюн ахир. Уни дамодам ичиб бўлар эканми? Мисқолни кўпайтирмак беморни ажалидан бурун тобутга солмоқ билан баробар эмасми?»

Исфандиёр ўнг қўлини кителининг чўнтагига ти-

қиб гезариб турарди. Саксон яшар қариянинг сўниқ, ғамгин кўзларида, нафрат, лаънат зуҳур этди: «Навзамбилло! Мен сени туғилган маҳалингдан биламан. Ўзим қўлингни ҳалоллаб, мусулмон қаторига қўшдим. Итлигингни билардим, тўнғизлигингдан хабарим бор эди. Илло падаркуш эканингни пайқамай қолибман, ҳароми! Сени туққан энангга минг лаънат!»

Шу пайт ташқарида биров: «Уста бобо!» деб чорлади. Табиб тўнни ҳилпиратиб хужрадан чиқди. Исфандиёр эшикни маҳкам ёндию ён чўнтагидан бош бармоқдай юмшоқ афъюн олиб дарров кўзага ташлади. Кейин тез чиқиб кетди.

Утар бобо қайтиб кирди. Негадир кўнгли бесаранжом бўлиб қолди. У ён-верига аланглади. Назарида кўзача ўрнидан жилиб қолгандек эди. Табиб узун ёғоч қошиқча билан кўзани ковлади. Ҳали эриб улгурмаган афъюн илашиб чиқди. Утар бобо овозини баралла қўйиб: «Мадрайимхон ўрнига сен ўлсанг бўлмайдим, итвачча!»— деб сўкинди.

Хоннинг саноқли кунлари қолган эди. Бир куни тушида у отасини йўқлади. Алаҳлашга тушди. «Бас, ўзим ўлажакман, оғу керак эмас!»— деб бақирди. Исфандиёрни қарғади.

Эртасига исқот¹ талаб қилди.

— Шариф... тарронинг исқоти...— деди кўзини очмай.

Дарҳол хазиначи чақиртирилди Марҳум котиб хонадонига ошлиқ, инъом, кийим-кечак юборилди.

Хон амри билан зиндондаги жами бандилар озод этилди.

Оқшом тушганда Тозабобнинг олис бурчагида бойўғли сайради. Икки мулозим таёқ олиб бехосият қушни қувлай кетди. Бойўғли ўзга боққа учиб ўтишини истамас, Тозабоб хўжасини сўнгги сафарга кузатиб

¹ Исқот — гуноҳни ювиш учун сарфланадиган ҳаражат.

қўйиш учун атайлаб келгандек, у дарахтдан бу дарахтга қўниб, тинмай сайрарди.

ТАБИБИЙ БИТГАН ТАЪРИХ

Тонготар. Қалъа уйқу оғушида. Мешкобларини елкаларига ташлаб ҳовуз томон эриниб кетаётган сувсепарларни ҳисобга олмаганда, кўчада зоғ учмайди. Жимжитлик.

Дешан қалъадаги сийрак гужумлар остида заъфарон япроқлар сочилиб ётибди. Гужум ёнидаги сарҳовуз кўзгу каби аксингизни тиниқ кўрсатади. Сунбуланинг оёғи, мезоннинг аввали.

Ана шундай тароватли субҳи содиқда Меҳтаробод маҳалласидан икки киши йўлга чиқди. Бири бўйчан, адлқомат. Бошида шерози чўгурма, эғнида йўл-йўл қалами яктак. Оёғида ўкчаси баланд қизил этик. Елкасида милтиқ, қўлида чарм халта. Унинг изидан бешолти ёшлардаги бўзбола шодон йўрғалаб бормоқда. Бола ҳайитдагидек тоза либослар кийган. Гоҳо у бир дам тўхтайди, бошига ҳали яхши ўрнашмаган кўк сидирға тақясини босиб-босиб қўяди, чолворини қорнига тортиб, тағин кичкина қопчиғини ортмоқлайди-да, отасининг ортидан чопқиллайди.

Тонг ёришиб, бирин-кетин муаззинларнинг товушлари тина бошлаганда ота-бола Хеванинг кун чиқаридаги Ойдинкўл йўлига тушиб олдилар. Аваз бенамозларни ахтариб бомдоддан изғиб юрадиган муҳтасибнинг кўзига кўринмаслик учун жадаллаброқ юрди. Дешан қалъа деворлари ортда қолгач, қадамини секинлатди. Жуманиёз отасига етиб олдию бир қўли билан тақясини босиб туриб сўради:

— Ота, нерга борамиз?

— Ойдинкўлга, болам. Бир қуш овлаб келамиз.

— Гаваржин¹ отамизми?
— Ҳа. Бўлса олмабош² ҳам отамиз. Сен балиқ тутасан. Кичик чўккини олдингми?

— Олдим, мана,— деди бола ва қопчиғини силтаб қўйди.

— Яхши ажаб,— деди Аваз. Одатига кўра тағин жадалроқ юра кетди. Ойдинкўл Хевадан беш-олти чақирим келар, Қорақум этакларига туташиб кетган эди. Аваз шаҳарда юраги сиқилиб, ўзини қўйгани жой тополмай қолган кезларида милтиғини кўтариб гоҳ Ангалик, гоҳ Ойдинкўл тарафга чиқиб кетарди. Худудсиз осмон остида, сариқ қумлар, тўронғию юлғинзор орасида танҳо хаёл суриб ўтиришни тусаб қоларди. Бугун ёнига ўғлини ҳам олди.

Ярим соатча юрганларида катта токсаватларни тўлдириб узум ортган икки-уч эшакарава кўринди. Бола эмасми, узумни кўриб Жуманиёзнинг кўзи ўйнади. Аваз киссасини кавлади. Шу пайт бир арава яқинлашиб тўхтади. Гуппи чопон кийган, патак соқолли ғўлабир киши эгардан ёнбошлаб тушди-да, Аваз билан қўшқўллаб кўришди.

— Ассалому алайкум, оға! Чаққонгина юрибсизми? Ҳов, йўл бўлсин саҳарлаб, а? Ота-бола милтиқлашиб така ёвмит билан солишувга кетаётирсиз дейман?

Аваз деҳқонни танимади, ажабланиб боқди. Деҳқон кўнглини ёрди:

— Мен сизни танидим. Сиз Аваз оғасиз. Мен ҳам Саётданман. Утар бобонинг узоқроқ яқиниман.

У саватга чўзилди, катта икки бош узум олиб Жуманиёзга берди.

— Ма, ўғлим. Азонги насиба.

Аваз чўнтагидан уч-тўрт кумуш танга чиқарди. Тангаларни кўриб, деҳқон бош чайқади.

¹ Гаваржин — ёввойи каптар.

² Олмабош — ўрдак.

— Мени инжитманг, оға. Бу ер бозор эмас, йўл усти. Саётлик саётликка йўл устида узум сотажакми?

Аваз кулди:

— Утар бобонинг узо-оқ яқини бўлсангиз-да, яхши одам экансиз. Раҳмат, бозорингизни берсин.

Ота-бола Ойдинкўлга етиб келишганда қизариб пишган чурракдай бўлиб офтоб чиқди. Аваз елкасидан милтиғини олди, қўндоғини осмонга қаратиб бир тўронғи шоҳига илиб қўйди. Жуманиёз қопчиғини тап эткизиб ерга ташладию атрофига суқланиб боқди. Ойдинкўлга унинг илк дафъа келиши эди. Тонгги эпкинда бир-бирига суйкалиб сирли шивирлаб турган кўм-кўк қамишлар, сув бетида инак ипдай сочилиб ётган тиниқ жилолар, бола кўнглига эмас, катталар дилига ҳам ғалати бир ҳаяжон соладиган сукунат завқи Жуманиёзни буткул маҳлиё этган эди.

— Болам, тунчангни ол, бир чой ичали,— деди Аваз. Жуманиёз қопчиқдан кичкина қумғон олиб сув бўйига тушди. У шалолатиб сув олар экан, қамишзорнинг нариги четидан қақағлаган товушлар эшитилди. Сўнг париллаб ҳавога бир нечта ўрдак кўтарилди. Жуманиёз қўлидаги қумғонни ҳам унутиб, кўл узра чарх уриб учаётган калласи кичкина, панжалари япалоқ чиройли қушларга тикилиб қолди.

Аваз чарм халтани бўшатди. Сайхонликка дастурхон ёзиб, икки патир, яхна гўшт, бир бош узум қўйди. Юлғуннинг қовжироқ бутоқларини териб гулхан ёқди. Жуманиёз бобосининг доридан бўшаган тунука қутисини кўтариб қирғоқ бўйлаб кетди. Чўкки билан захкаш ерларни кавлаб чуволчанг излай бошлади.

Қумғон шигиллади. Аваз узун бир ёғоч топиб, ўғлига қармоқдаста йўниб қўйди. Кейин милтиғини қўлига олди. Пилтачўп билан милтиқ оғзини тозалади. Уқдонга ўқ жойлаб осмон токини мўлжаллади. Гумбурлаган товушдан Жуманиёз чўчиб тушди. Отасининг ёнига чопиб келди.

— Қуш отдингизми, ота?

— Йўқ,— деб кулди Аваз,— чой қайнади деб сени чақирганим бу. Қани, тўрга ўтиб боғдош қурсинлар.

Ота-бола алламаҳалгача кўм-кўк қамишзор қўйнида пуф-пуфлаб чой ичиб ўтирдилар.

Ниҳоят Аваз: «Ё Али!» деб қўзғалди. Жуманиёз шоша-пиша дастурхонни ўраб-чирмаб қўйдию отасига эргашди. Улар катта кўлни айланиб, нариги бетга ўтишди. Бир-бирига туташиб кетган кичкина, тиниқ кўлчалар кўринди. Сув шалоплар, ўқтин-ўқтин нотаниш қушларнинг чийиллагани, емишга тиқилиб қолгандек бўғиқ қоқоғлагани эшитиларди. Аваз милтиқни ўқлаб ўғлига қаради:

— Қани, кесак отиб, уларни ҳуркит-чи.

Жуманиёз суюниб кетди. Тошдай қаттиқ кесакларни териб олиб кўлга ота бошлади. Сув шалоплаб, қушларнинг шовқини кучайди. Бир тўп ўрдак парвоз қилиб, чўл томонга учди. Аваз қушлар тўпини мўлжаллаб тепкини босди. Бироқ биронтасига тегмади. Қушлар кўлни айланиб қамишзор ичида ғойиб бўлдилар.

— Бу хоннинг отиши,— деди Аваз милтиқни қайта ўқлаб,— қани, кесак термайсанми, бола?

Жуманиёз гир атрофга югуриб тагин қўлига кесак олди-да, кўлни тошбўрон қила кетди. Икки ердан икки гала ўрдак учиб чиқди. Аваз улар ҳаволаганча қараб турди. Кейин милтиқни айлантриб нишонга ола бошлади. Осмон гумбурлади. Аммо бу сафар ҳам бирон қушга зарар етмади.

— Буниси вазирнинг отиши,— деб кулимсиради Аваз.

— Энди кимнинг отишини кўрсатасиз, ота?— деб сўради соддадил Жуманиёз.

— Эндими? Кўрамиз-да, ўғлим,— деди Аваз ва сувга қўнолмай қамишзор устида учиб юрган ўрдак-

ларни чала мўлжалга олдию: «Ол!»— деб тепкини босди. Тўп орасидан бир олмабош айрилиб чиқди. Мувозанатини йўқотиб кўл тарафга уча бошлади, кейин йўлдан адашгандек сахрога қараб пастлади. Қуш ерга етай деганда ўмбалоқ ошди. Унинг бир қаноти силкинар, иккинчиси шалпайиб турарди.

— Мана буниси отангни отиши!— деб мақтанди Аваз,— югур!

Жуманиёз ер депсиниб чопди. Бирпасда жон талвасида типирчилаб турган қушни оёқларидан кўтариб келди. У ўрдакнинг қанотидан сизиб чиқаётган қонга қараб турди-да, аста деди:

— Ота, майли, шу бўлди, энди отмайлик, а?

Аваз ўглининг раҳмдиллигига ичида севинди: «Кўнглинг юмшоқ экан, болам, иншолло, сендан ёмон одам чиқмас».

Жуманиёз қармоғини кўтариб кўл бўйига тушиб кетди. Аваз сайҳонликка чиқиб, хаёлчан ўтириб қолди.

Бир вақт олисда одам қораси кўринди. Кичкина оқ саллала, ёзлик тўн кийган бир киши тикка Авазга қараб келарди. Бегона кимса юз қадамча яқин келганда у дўсти Чокарни таниб ўрнидан турди: «Тонг отмай йўқлаб юрибди. Омонликмикан?»

Чокарнинг ранги синиқроқ, ҳамиша ҳазил-мутоиба илашиб турадиган юпқа лаблари асабий қимтинган эди. Аваз: «Нима гап бўлди?» дегандек, дўстига сасиз тикилди.

— Ҳазрат... гулшани аълога сафар қилдилар.

Аваз Муҳаммад Раҳимхоннинг оламдан ўтганини англади. Таомил юзасидан қўлларини бетига суркаб қўйди.

— Жаноза қачон?

— Гунорта... пешинда.

Авазнинг хаёлидан бир фикр кечди: «Шоҳларнинг тириги ҳам, ўлиги ҳам бало деганлари шу. Қалъадан

овлоқроқ ерда дам олмоқчи бўлган эди, насиб этмади».

Учовлон йўлга тушдилар. Жуманиёз нимага ов бекор бўлганига тушунмай, Чокар тоғаси билан отасини изидан лўкиллаб кетяпти. Чарм халта кўтарган Чокар жим. Аваз қизғиш қумлоқ ерни шахт билан босиб, катта-катта қадам ташлаб бормоқда. У Ферузни ўйлайди. Хоннинг ўлими Авазнинг кўксига бир-бирини инкор этувчи, зиддиятли фикрлар уйғотади. «Феруз тахтга муносибмиди? У қирқ йил тахтни безаб ўтирдими? Раиятга не кўргизди? Унинг хайрли ишлари бисёрмиди ёхуд исқот талаб этадиган юмушларими?»

Шоирни даврон саналмиш Феруздан кўрган иноятларини ўйлаб, Авазнинг кўнглига андак нур югурди. Мабодо Табибий боис бўлиб, Феруз мурувват қилмаганида Аваз бугунги нуфузга мушарраф бўлармиди? Ким билсин. Эҳтимол ҳофизлар нағма-навоси учунгина ғазал битадиган назмгўйлик кўчасида қолиб кетармиди? Йўқ, ҳар қанча ранжу машаққат чекса-да, ҳозирги мартабасига эришарди у. Балки йигирма ёшида эмас, ўттизида, ўттиз бешида. Негаки, биров бировга кўмак бериб, рағбат бағишлаб юзага чиқариши мумкину, илло унга иқтидор ато эта билмас.

Авазнинг хаёли Исфандиёрга кўчди. Кўнглига соя тушди. Марҳум хон азоби жондан халос бўлиб кетди. Энди бу лаънати валиаҳд нетар экан? Ҳар сафар тахт вориси ўзгарганда халқ умид билан сарой қопқасига қарайди. Зора нонимиз бутун бўлса, елкамизга офтоб тегса, сипоҳиларга худойим инсоф берса деб тилайди... «Э бечора омий халқ! Мадрайимхон даврида бир коса ёвғонингни йиғлаб-йиғлаб ичардинг. Энди бу ёвғонни ҳам тополмай сарсон бўлиб қолмасанг деб қўрқаман...»

Бу маҳзун кайфият то Маҳтарободга етгунча Авазни тарк этмади.

Кўҳна Аркка кираверишда баланд супачаларга иккита тўп ўрнатилган. Неча йилдирки, бу тўплар қора қозондай оғзини очиб Муҳаммад Раҳимхон мадрасасига қараб туради. Тўплар йилига бир-икки мартагина, ҳайит чоғида ёки наврўз аёймида отилади. Уларнинг атрофга оқиш тутун тарқатиб, гумбирлаб отилишини одамлар, хусусан болалар интизор бўлиб кутишади. Негаки, «тўпотар»дан сўнг халқ сайили, тўю томоша, бир ҳафта, ўн кун давом қиладиган шодийналар бошланади.

Бу сафар пахтавошлик тўп кутилмаганда тилга кирди. 1328 йил моҳи шаъбоннинг йигирма бешинда (1910 йил август охири) эрта билан Арк майдонида фалакка ғулув солиб бирин-кетин гумбурлаган товушлар эшитилди. Бир-икки соат ичида Хева кўчалари одамга тўлиб кетди. Бозорлар ҳувиллаб қолди, расталар тақа-тақ ёпилди. Қалъага туташ қишлоқлардан деҳқонлар, косиблар келар, шаҳристоннинг жин кўчалари турфа-туман кийинган қариялар, ёшлар, болалар билан тўлиб борарди. Арк майдонида пухта қуроолланган навкарлар халойиқни четга суради, дам-бадам ичкаридан отлиқ аскарлар учиб чиқади, одамлар ҳалқасини ёриб Дешан қалъага қараб шошади. Арк дарвозасини очиб, Умрида сарой ҳовлисига бош суқмаган анойилар ажабланиб ичкарига мўралайди. Навкарлар тазъийқи ва нонсаватдай катта оқ дастор ўраган уламолар савлатидан чўчиб, тағин ортга чекинадилар.

Пешин намози адо этилгач, дарвозахона олдини казак аскарлари ўраб олдилар. Дарвозада кўк тўн кийиб, белларини боғлаган кишилар кўрипти. Сўнг шойи адрас ёпинчиқ билан ўралган маҳобатли тобут кўзга ташланди. Халойиқ гувраниб, тобут ортидан қалъанинг кун чиқарига, Моҳирўйжаҳон хилхонасига қараб йўналди.

Аваз, Мутриб, Чокар — учаласи Моҳирўйжаҳон олдидаги тепаликда туришибди. Атрофда одам қалин.

Урганч кўча, Қўйбозорга борадиган йўллар тирбанд. Очиқ майдонда жой тегмаган кишилар бир-бирига туташ пастқам уйларнинг томига чиқиб, «абадий султон»нинг дафн маросимини кузатиб туришибди.

Муҳаммад Раҳимхоннинг тобути қўлдан-қўлга ўтиб, хилхонага яқинлади. Сарбозлар қуршовида марҳум жасади ҳовлига олиб кирилди. Чокар:

— Ва ниҳоят олтин бешик эгалик бўлди,— деб эс-нади. Аваз нимадир демоқчи эди, ўнг тирсагидан кимдир қаттиқ сиқди. Сотим ўрис экан. У қора китель устидан энгил тўн кийибди, бошида сидирға кўк тақя. Салла ўрнига икки газча докани омонат ўраб олибди. «Салла» остидан қоп-қора узун сочи кўриниб турибди. Аваз истеҳзоли илжайди:

— Мусулмонлик муборак, тақсир...

Сотим тўғрисиға қараб секин деди:

— Шаккоклик қилманг, бўтам.

Шу пайт мадраса муллабаччасини эслатувчи букри бир йигит Сотим ўрис билан Авазнинг ўртасига суқилди.

— Ассалому алайкум, Аваз оға,— деди жилпанглаб,— ҳов, на бу ерда туриш, ичкари ўтмайдиларми? Устодингиз мавлоно Табибий ҳазратнинг оёқларида эмиш...

Аваз букри йигитни таниди. У Шариф тарронинг жанозасида Зорийнинг гапига кулган жосус эди.

— Сен бунда нетиб юрибсан?— деди Аваз кескин,— Али маҳрам пиринг ҳам хоннинг бошинда йиғлаб турган бўлуви керак.

Бу Сотим ўрисга ишора эди. Аваз марҳум хоннинг бош айғоқчиси Али маҳрам номини атай тилга олиб, букри йигитнинг хуфя эканлигини билдириб қўйди. Сотим оёғини секин судраб жосуснинг панжасига қўйдию бор кучи билан босиб тураверди. Хуфянинг башараси буришди, кўзлари олайиб қинидан чиқиб кетгудек бўлди.

— Ҳов, оёғимни босма, номард!— деб бақирди у жонҳолатда. Узини уёқ-буёққа ташлади, тўлганиб оёғини бўшатмоқчи бўлди. Бироқ камида олти пуд келадиган занжидай қоп-қора, чаламусулмонга ўхшаган, турқи-таровати совуқ кимсанинг дастидан халос бўлишга кўзи етмагач, чинқириб юборди:

— До-од! Ҳой, имонсиз, оёғимни юбор дейман сенга, а-а-а!

Аваз букри йигитни қаттиқ туртди:

— Ҳанграма, иблис! Йилинг эшакми, навало?!

Сотим оёғини тортди. Букри гўянда азобдан қутулганига шукр қилиб, сўкина-сўкина оломон ичра ғойиб бўлди.

Ҳовлида тиловати қуръон эшитилди. Аваз Отамурад қорининг бўғиқ, ҳирқироқ товушини, Ниёзмуҳаммад охунднинг жарангдор, ёқимли қироатини таниди. Яна кимлардир заифона овозда қисқа суралардан ўқиди. Ниҳоят, эшикда Йўлбузар охунд дея лақаб олган уламо кўринди. У марҳумнинг бу ёлғон дунёда қилган савоб ишлари, қилиб улгурмаган хайри-эҳсонларидан гапириб, жаннатнинг тўридан жой тилади ва Табибий битган таърихни ўқиб берди:

— Жаноби Саид Ғози Баҳодирхон, шаҳиди аъло ҳазратларина ушбу мазмунда таърих тушмиш, яъниким, «Гарчи ботди Моҳ, аммо ўлди мавжуд Офтоб». Бул таърих ҳисобинда ҳижрийнинг 1328 йил, моҳи шаъбоннинг 24-чиси, сак йилидир. Омин, антал ҳоди, антал ҳақ...

Аваз оятнинг давомини эшитмади. Табибий битган таърих унга наштадек ботди. Қалбини ўкинч, алам ўртади. «Ё раббий! Бу не риёкорлик, устод? Ахир марҳумнинг жасади ҳали совумади-ку? Қуни кеча у, сизнинг алфозингизда «Шамсул фалак» эди, бугун беҳарорат, бесару сомон бир ойга айланибди. Уч кун муқаддам адлу инсофни бир ҳовуч кўкнорга сотувчи жоҳил Исфандиёр бугун наздингизда Офтоб бўлибди!

Отнинг борур ери охур демоқни хуш кўрасиз, устоз. Бир курсоқ бўлса, халта кўтарсак-да, тўйгазардик. Имонни сотиб тўқ юргандан, имонни сақлаб оч ўлган авло эмасми?»

Оломон сийраклашай деганда Сотим ўрис: «Сени Ешулли сўраётир, девонга йўлиқ», дедию ғойиб бўлди. Аваз ўйлашиб қолди. Ешуллини кўрмаганига, умуман махфий гуруҳ мажлисига бормаганига бир-икки ой бўлди. Нега улар Авазни унутиб юборишди? Худойберган оғани ҳам кўпдан бери кўрмайди. Уйга борса, Тўрткўлга кетган дедилар, қайтибди-да. Ешулли нечун йўқлатди экан?

КИМСИЗ, ЕШУЛЛИ!

Аваз бир-икки марта Патракка бориб, Худойберган девонни тополмади. Аввал Тўрткўлда деб эшитган эди, энди Ашхободга кетган эмиш. Мунча юримсак бўлмаса бу сураткаш! Элда тиним бор, елда тиним бор, бу устада тиним йўқ!

Ниҳоят, икки кундан кейин Аваз яна қўштабақали дарвоза олдида тикка бўлди. Ҳалқасимон мис зулфини аста-аста эшикка урди. Сас бўлмади.

— Худойберган оғал!

Ичкаридан йўғон, таниш овоз эшитилди. Нағал қоқилган ўкчали этикнинг товуши яқинлашиб келарди.

Худойберган пўта эшик очди. У иш билан банд шекилли, иккала қўлига энглик кийиб олибди. Бошида кокилли ҳожи дўппи, муттасил эгнидан тушмайдиган кители устидан пешмат боғлаган.

— Ана холос, қўлга тушдим-а, ахир!— деб кулди уста Авазга йўл бераркан,— қани, олдимга туш-чи, шоири замон. Ҳов, нега соянгни азиз этиб юбординг?

Аваз устанинг айёрона кулиб турган йирик-йирик кўзларига қараб ёқа ушлади:

— Қўрқоқ аввал мушт кўтарар эмиш. Тавба...

Худойберган девон томи ойна билан ёпилган шифт-ти паст, узунчоқ равонда сурат ишлаётган экан. Бурчакда уч оёқли баланд ёғочга қўндирилган катта қора қути. Уста уни камера дейди. Оға кимнинг аксини қоғозга кўчирмоқчи бўлса ўша «камера» қаршисига ўтқазади. Ўзи қора қути ортига ўтиб тимқора бахмал либосни бошига буркайди, учоёқни нари-бери суриб одамни обдон нишонга олади. Сўнг қути оғзидаги қопқоқни оладю ичида нимадир деб пичирлайди ва тезда қопқоқни ёпади. Бир-икки кундан кейин афти-ангорингизни шапалоқдай қоғозга кўчириб, қўлингизга беради. Аваз устанинг одамдан нусха кўчираётган пайтларини кўп кўрган. Бир сафар у Авазга харидор бўлди. «Ке, мен ўлганда эслаб юрасан, сенинг турқи тароватингни дарж этиб берай», деб курсига ўтқазди. Аваз хушламай қора қути рўпарасига чўкдию чимирилиб қотиб қолди. «Ҳов, шоири замон, намунча қовоқ соласан, сени Сибирь қилмоқчи эмасман», деб тегишди девон. Аваз пинак бузмади. Охири уста уни шу ҳолатида — шерозий чўгурма, европача китель, қора амиркон этикда, асабий қиёфада суратга туширди. Қоғоз кичиклик қилдими ё устанинг иродаси шунақамиди, ишқилиб Аваз фотонусхада белидан чиқибди. У ялтироқ қоғоздаги аксига қараб турдию ичида ўзини койиди: «Муҳаммад позачига ўхшаб мунча керилмасанг, Аваз! Юрагинг торлиги шу суратдан ҳам кўриниб турибди».

Аваз четроққа ўтириб устанинг ишини кузатди. Уста ҳафтиякдек келадиган қоғозни қайчи билан қисиб Авазга ўгирилди:

— Тоза хонингни кўрсатайми? Мана, мендан бўлак бирон кимса унинг қулоғидан чўзолмайди.— Уста Исфандиёрнинг суратини сувли идишдан чиқариб у ёнбу ён чайқади. Исфандиёр кенг креслода ўтирибди. Бошида жиғалик тож, эғнида қирмизи шойи тўн, кўк-

рагига қия қилиб Николай пошшога тобелик нишони — мовий лента ташланган. Хоннинг лаблари асабий қимтинган, жунунсифат кўзларида мастона бир ифода зуҳур этади. Соқоли сийрак, худди жаҳл устида биров юлиб олгандек. Устки лабининг ҳар ер-ҳар ерида совуқ урган майсадек туклар кўринади. Аваз беихтиёр уни Ферузга солиштирди:

«Йўқ, сен Ферузнинг ҳаром тукига ҳам арзимайсан. Ҳайф сенга тожу тахт!»

Авазнинг юраги жўшиб, потирлаб келаётган эди, устанинг кейинги бир оғиз сўзи уни тамом мувозанатдан чиқариб юборди. Худойберган пўта қайчидаги суратни ойнакка ёпиштирди-да, пастак курсига келиб ўтирди.

— Исфандиёр тўрамнинг тахтдан жудо бўлишига бир баҳя қолди, хабаринг борми?— деди қўлларини пешматига артиб.

— Йў-йўқ. Вожаб! Суиқасд қилибдиларми?

— Кошкийди суиқасд бўлса. Мадрайимхон махфий фармон ёздириб, Исфандиёрни тахтдан маҳрум этган экан. Мен ўлгандан сўнг халойиққа маълум этинглар дебди. Шаҳзоданинг исковучлари кўп-да, билиб қолишибди.

— Ҳов, билганда-чи! Хон ҳазратларининг фармони ни адо этмак фарз эмасми?

Уста қўл силтади:

— Э содда бола-я! Шоирларнинг ақли юрагида бўладими дейман-да. Исломхўжа саройда нетиб юрибди? У тўранинг қайин отаси-ку, гумроҳ! Хўжа отада юз кишининг ақли бор. Абдуллога менгзаган кимсани хон этиб пойгакда қўл қовуштириб туриш яхшими, кувёвини тахтга миндириб унинг ўнг қўлида қулоғига пичирлаб ўтирган яхшими? Исломхўжа бўлмаганда Исфандиёр аламига чидамай ўзини осарди.

Авазнинг боши ғувиллаб карахт бўлиб қолди.

— Тушунмадим, оға. Гапларингиз жумбоқ бўлиб турибди.

Худойберган девон саройда тахт учун бўлган курашни қисқача айтиб берди.

— Бари бир Исфандиёр кўрнамак. Кўрасиз ҳали, у нон узатган одамнинг қўлини тишлайди,— деди Аваз.

— Ҳаққи рост,— уста ўрнидан турди. Унинг кайфияти яхши эди. Қайчи олиб хон суратига яқинлашди,— қўлимни тишлаб олмасин тағин, мизроқ билан ушлай. Хоннинг башарасини бугун ўзига берувим керак. Оқшомгача топшириб келаман, сўнг Ешуллининг олдина борамиз.

«Ешулли» Авазин сергаклантирди. Ешулли... Ким ўзи? Мушоҳадалари ўткир, мағизли. Чағир кўзларига анов-манов одам, тикка қарагани ботинмайди. Дийдалари қаттиқ, аммо қаҳрли эмас, одамга синовчан боқади, ичу ташингни бамисли санги маҳак¹ сингари таҳқиқлаб — кесакмисан, чақмоқмисан биллиб олмоқчи бўлади. Аваз бу қариянинг тадбиркорлиги, мақсад йўлида турли қиёфага кира билишига ҳам неча қур гувоҳ бўлди. Шариф тарронинг жанозасида уламолар билан бақамти ўгириб қуръон тиловат қилган эди. Сўнг уни махфий гуруҳда учратди. Тунов кунини ҳам Моҳирўйжаҳонда сарой аъёнлари орасида кўрди. «Ота махсум, Ешулли... Ўзингиз давлатманд, ҳокиму тўралар билан тенгма-тенг сўллашадиган одам бўлсангизу аммо фақирлар ёнига ўтиб, ялангоёқ меҳнаткашнинг мушкулини осон этамиз дея қилаётган таважжуҳингизни тушунмадим. Дунё чигаллашиб кетди. Камина бир назмгўй шоирман, ўз эрким ўзимда. На ғанимман, на фақир. Ва лекин сиздек соҳиби давлат бир зот... ўз қавмидан юз ўгириб, ҳақиру фақирлар тўдасига бош

¹ Санги маҳак — тилонинг асл 3 қалбакилигини аниқлайдиган тош.

бўлса... сармояни аямай сарфласа, буни нечук англай? Ақлим кўтоҳлик қилур. Қимсиз, Ешулли?»

Аваз бу сўроқларга Худойберган девондан жавоб топди. Уста суратларни чиқариб бўлиб сувли идишларни йиғиштира бошлади. У тунука патнисларни дасталаб туриб, Авазга ўгирилди:

— Ҳм, такбирга тушиб кетдинг? Ешулли хаёлингни олдимми?

— Ҳовва.

— Эса, билиб қўй. Ешулли Паҳлавон отанинг чавлиғи¹ бўлади.

Авазнинг нафаси ичига тушиб кетди. Таажжуб аралаш сўради:

— Пурёйвали пиримнингми?

— Топдинг.

Ё раббий! Аваз наинки Хоразм, буёғи Техрон, буёғи Бағдоду Стамбулда Пурёйвалий, паҳлавонлар пирри деб муборак лақаб олган қутлуғнафас шоир Паҳлавон Маҳмудни хотирлаб ҳаяжонга тушди. Уни Хоразм Хайёми деб бежиз шарафламаганлар. Авазнинг наздида паҳлавон ота устоз Огаҳийдан аввал ўтган энг баркамол шоир, назм султони эди. Аваз Паҳлавон отанинг ўнлаб рубойларини ёд биларди. Ҳатто Феруздек шеърят сарвари ҳам Паҳлавон отанинг рубойларини ўз қўли билан кўчирган, мушоира оқшомларида Бедилхонлик билан бирга албатта Пурёйвалий рубойлари ҳам ўқиларди.

— Вожаб!— деди Аваз ва тўлганиб беихтиёр рубой айтиб юборди:

Ониям ки фили чарх натопад латимо,
Дар чарх зи надид навбати шавкатимо.

¹ Ч а в л и қ — чевара.

Гар дар сафи мо мўрчаи кард жойи,
Аз мўрча шер кардид аз давлатимо¹,

Аваз бировга шеър ўқиб беришни, умуман, дуч келган ерда ғазалхонлик қилишни ёмон кўрарди. У ҳаддан ортиқ ҳаяжонга тушганида ёхуд ғазабнок бўлганида чидамайди. Сўзлари қофияланиб темирчининг босқонидан сачраётган учқундай атрофга сочилади. Бунӣ яхши биладиган Худойберган девон кулимсираб равон ўртасида туриб қолди.

— Раҳмат, ҳаз этдим,— деди у ва яна ишига андарном бўлиб кетди.— Кўп замон бўлди Паҳлавон отанинг баёзини варақламадим. Бу рубоӣ ёдимдан кўтарилган экан.

— Паҳлавон ота ўз даврида бир уюшма ҳам тузган,— деди Аваз, рубоӣнинг сеҳридан ҳамон баҳра олиб,— уни футувват деганлар. Яъниким жувонмардлик. Мазкур уюшмага темирчилар, йўнувчилар, мискарлар, мўйнадўзлар, дўзандалар, хуллас, ҳунарманд аҳли борки, барчаси жамланган. Улар худди... сизу бизга ўхшаб махфӣй бир ташкилот бўлган. Авом халқ оғирини енгил қиламиз деб уринган.

— Ҳай, ҳай!— Уста бармоғини лабига босди,— деворнинг ҳам қулоғи бор.

Аваз ҳовлиқиб «махфӣй» сўзини айтиб юборганини эслади, гаши келиб қўл силтади:

— Бўлса бўлар! Токайгача соқовдек имо-ишора орқали сўллашамиз?

У футувват тарафдорлари ҳақида ҳазрат Навоӣнинг бир байтини ўқимоқчи бўлдию устанинг гапидан кейин бирдан ўжарлиги тутиб, фикридан қайтди.

Бирор соатда Худойберган пўта дўконни чиннидай

¹ Мазмуни — Бизнинг журъатимизни олам фили ҳам енголмайди, қудратимиз ўша оламдан зўрроқдир. Мабодо сафимизга чумоли кириб қолса, шон-шавкатимиздан у шерга айланажак.

қилиб тозалаб қўйди. Ҳарисча чарм халтасини қўлга олди.

— Юр энди, сен дўконингда бўлиб турасан, мен...— У халтасига ишора қилди,— мен мана бу Офто-об-хоннинг афтини қўлига топшириб қайтаман. Сўнг Ешулнинг кенгашига борамиз.

Аваз «Офтобхон» деб уста Исфандиёрни назарда тутаётгани, Табибий битган таърихни масхаралаб кулаётганини фаҳмлади. Ичида: «Устознинг муросан мадора қабелидаги маноқиб байти уста оғамга ҳам ёқмабди-да», деб қўйди.

Сураткаш билан шoir Патракдан Ичанқалъага қараб йўлга чиққанларида миноралар сояси узун тортган, атрофда мешкобчиларнинг бақириб-чақириб, кечки сувсепарни бошлаганликлари эшитилиб турарди.

МАТПАНО ЯНА КУЛОҲ КИЙДИ

Матпано бир йил бурун Авазга: «Кўнглим меҳнат тусайди», деб рост айтган экан. Мана, бир йилдирки, у Соғиндиқ бойнинг пахта заводида жонини жабборга бериб ишлайди. Олдинига ҳаммоллик қилди. Авжи мезон, пахта пишиб қолган пайт. Хева атрофидаги қишлоқлардан заводга тўхтовсиз эшакаравалар келиб турибди. Ҳаммасида қоп-қоп пахта. Матпанога ўхшаган юкчиларнинг кунини туғди. Матпано саҳар мардондан то етти хуфтонгача қоп орқалашдан бўшамайди. Бели тараша бўлиб қотиб қолади. Бир зум ерга ўтириб нафас ростламоқчи бўлса, ишбоши бақиради: «Қани, садағангни кўтар, бир-икки ой югурсанг ўлиб қолмайсан». Матпано гап қайтармоқчи бўлади-ю, ҳайдаб юбормасин деб қўрқади. Заводга ишга олармикан, деб дарвозада мўралаб турган қора чопонлик талабгорлар сон мингта. Кейинги пайтда билагида кучи бор не-не йигитлар деҳқончилик билан кун кўролмай Хевада тен-

тираб юрибди. Баъзи бировлар бир бурда нон илинжида Бухоро, Самарқанд, ҳатто Кавказ томонларига бош олиб кетишди.

Матпано: «Бу кунингга ҳам шукр, танграм», дейдию шериклари билан ишга ёпишади. Шу алпозда чиғирқдай айланиб ҳафталар, ойлар ўтаверади. У кўпинча қоронғилатиб ишдан қайтади. Тунқаторнинг: «Бемаҳалда юрган ким у?»— деган дағдағасига жавобан индамай кафтдай қоғоз кўрсатади. Заводдан берилган бу ёрлик тунги миршабни шаштидан туширади. Матпано ғариб ҳужрасига келади. Бир бурда нон еб, бир пиёла доғ сув ичишга мажоли келмай тўшакка ёнбошлайди. Ҳужра эгаси, қариб-чуриб, Ҳасан қайғичидек ушоққина бўлиб қолган Ровия момо бир косада оби ёвғон олиб киради. Матпано ундан бир қошиқ ичиб, ётган ерида донг қотиб қолади.

Ёз бўйи заводда таъмир бўлади. Ҳунарманд усталар заводда қолишади, деҳқончиликдан хабари бор йигитлар Соғиндиқ бойнинг даласида ишлашади. Ғўзани чопиқ қилади, сув қўяди, эски деволларни бузиб дала бошига ташийди, отизни бултурги ғўзапоялардан тозалайди. Матпано эса наврўздан кейин сардордан жавоб олиб Пишканикка кетади. Ёз бўйи — то пахта пишиб, завод қайта ишга тушгунча Ааматжонникида ишлайди. У Ааматжон оғасининг ёнида куну тун тиним билмаса ҳам чарчамайди. Аввало, Матпано деҳқон ўғли. Унинг учун дунёда ошхамирдай кўпчиб турган ер ҳидидан ёқимлироқ ис йўқ. Қўш ҳўкизни омочга қўшиб: «Ҳа, чу, жонивор!» деганида дили ўйноқлаб, осмон тоқига чиқиб кетгудек бўлади. Тонг саҳар ялангоёқ чолворининг почаларини шимариб кўм-кўк йўнғичқа оралаб кезганади... симобдай ялтироқ: кўз ёшидек тиниқ, қўйи-қудуқ сувидек муздек томчилар оёқларини чимчилаб ўйнаганида... бошида муштдай-муштдай бижилдоқ қушлар чарх уриб жавлон қилганида... ёз маҳали дағал панжаларида тиллодай сап-сарик, ҳо-

вуч-ховуч буғдой шопирганида... кечалари гужум остида, лойсупада осмон тўла юлдузларга термилиб, юлдузлардай олис ва етиб бўлмас армонларга ғарқ бўлганида етимлигини, кўрган жабру-жафоларини бир лаҳза унутади, ўзича инсон бўлиб туғилганига, шу ёруғ оламда чумчуқдай насибасини териб еб юрганига шукрона келтиради.

Данак мағиз билан тирик, йўқса у бир кафт пўчоқ. Одам — умид билан одам, йўқса, унинг бир қоп гўшдан фарқи йўқ. Матпанонинг жароҳатли кўксига ҳам бировга айтмайдиган, айтишга тили бормайдиган пинҳоний дарди бор, умиди бор. Мана шу милтираган умид уни қалъадан Пишканикка қараб судрайверади, хаёлини ўғирлаб, юрган йўлидан адаштиради. Узун кечалари Хевадаги қоронғи ҳужрасини чароғон этиб, вужудига ғалати бир қувват ато этади. Калласи бўш бўлса, тамом, Матпано ўша соҳирани — Ааматжоннинг ўн олти яшар қизи Тўлғанойни ўйлайди. Илгари Тўлғаной ўзини йигитдан олиб қочар, ёлғиз ўтирган бўлса ёнига йўламасди. Мана, йил ўтди. Матпано Пишканикка қатнайвериб, Ааматжоннинг тўнғич ўғлидай бўлиб кетди. Энди Эшжон ҳам, Тўлғаной ҳам уни «Оға» деб чақиради, ҳар йўталига «лаббай!» деб жавоб беради. Тўлғаной илгари рўмолининг учини тишлаб, юзини ярим беркитиб Матпанонинг олдига нон-чай қўйиб кетарди. Энди бемалол дастурхон ёнига ўтиради, чай узатади. Юзини қўли билан қиё тўсиб зимдан кулиб қўяди. Унинг тимқора ҳуркак кўзларига нигоҳи тушганида Матпанонинг томоғидан чай ўтмай қолади, гап тополмай терлаб кетади. Бунақа пайтда қиз йигитнинг реза-реза тер босган кенг пешонасига, мисранг, ярим очиқ кўкрагига зимдан боқиб шивирлайди: «Олинг, оғажон... Навўлди, мазангиз йўқроқ...» Тағин жилмаяди... Матпанонинг тили билан айтганда «гоҳ ўт ёқиб, гоҳ сув сепиб» жилмаяди...

Шу тахлит кечадиган дилнавоз дақиқаларни ўй-

лаб, Матпано ҳужрасида чордана қуриб ўтирибди. Мезоннинг боши. Жума. Кун пешиндан оғиб қолган. Бугун Матпано ҳордиққа чиққан. Ҳадемай пахта етилади, заводда югур-югур бўлиб, ит эгасини танимай қолади. Шунинг учун ишбоши Матпанодек полвон йигитларга, от совутар қилиб дам олинглар, сўнг фурсат бўлмайди деб бир ҳафтага рухсат берган. Матпано баққолчиликка ўтиб, бир белбоғ мева-чева олди. Насиб этса Аваз оғасини бориб кўрмоқчи. Эртаси кун Пишканикка отланади. Тўлғанойнинг ширин такаллумини бир эшитиб, Амаатжон оғасига ҳорма айтиб келади. Шу билан қачон йўли тушади?

Матпано чолворининг йиртигини ямаб, хаёл суриб ўтирибди. Чолвор бутун бўлди. Елак тўнни ағдариб кўрди. Енгининг пахтаси чиқибди, уни ҳам чатиб, йиртигини беркитди. Сахтиён этигини артди. Бисмилло деб энди кўзгалган эди, эшик зарб билан тақиллади. Матпано ирғиб турди, куйлакчан, бошяланг ҳовлига чиқди.

Ёмғир ювиб, кун тигида ранги ўчиб кетган кичкина эшикни очдию ҳанг-манг бўлиб қолди. Ташқарида муртидан кулиб... Аваз турарди! Матпано тушида Хизрга йўлиққан кимсадек довдираб, тили калимага келмай қолди.

— Мени танимадингми, худонинг суйган бандаси? Сувдан чиққан сазандай бақрайиб қолдинг, ҳа? Аваз оғанг бўламан.

Матпано бу ҳазил гапдан ҳушига келгандек бўлди. Қулочини кериб Авазнинг бағрига отилди.

Аваз Матпано турадиган ҳужрага аҳёнда бир келарди. Тез-тез уни хабарлагани зарурат ҳам, фурсат ҳам йўқ. Аввало, Матпано ҳафтада бирров Утар бобоникига бош суқиб ўтади. Қолаверса, Аваз худди сорлочинини осмонга учириб, унинг парвозини кузатиб турган синамол овчидек Матпанонинг қадам босишини зимдан таъқиб этиб юрибди. Жисман эмас, руҳан

қайта туғилган бу ёвқур йигитнинг тақдирига у бе-
фарқ қарай олмайди.

Бугун у мушкул вазифа билан келган эди. Бу ва-
зифани Ёшулли юклади. Уша куни Худойберган пўта
иккови дўкондан чиқиб, Жалол дарвоза орқали Янги-
боғ мавзеига қараб кетишди. Уёқдан Бойгузарга бо-
ришди. Шаҳар четидаги бу гузарда мулкдорларнинг
ҳашаматли иморатлари бор эди. Ана шу Бойгузарда-
ги бир бойнинг уйида махфий гуруҳнинг кенгаши
бўлди. Ёшулли гуруҳ аъзоларининг ҳисоботини тинг-
лади. У негадир тез-тез кумуш соатини чиқариб қараб
қўярди. Бир вақт Авазга ўгирилиб Матпанони тилга
олди. «Қаландарлик қилган бу йигитни ишга солиш
сенинг мўйнингда», дедию этагини қоқиб туриб кетди.
Аваз Ёшулли билан очилиб гаплашолмади, раиснинг
нега шошаётганига ҳам тушунмади. Туркистон гене-
рал-губернаторининг махсус буйруғи эълон қилингани,
мазкур буйруққа биноан бундан буён Хевада сиёсий
полиция — шубҳали шахсларни излаб изғиб юрувчи
жосуслар пайдо бўлганидан беҳабар эди. Буни у ке-
йинчалик Сотим ўрисдан эшитиб билди.

Мана энди у «мўйнидаги юк»ни Матпанога қандай
айтсам экан деб ўйланиб ўтирибди. Матпано қора
қумғондан чой қуйиб Авазга ажабланиб узатди: «Оғам
шунчаки бир хабарлагани келганмикан ё...»

Аваз чой ичиб бўлиб пиёла оғзига кафтини босди.
Дангал мақсадга ўтиб қўя қолди:

— Матпано, мен бир сўров билан келдим.

Матпано қулоқларига ишонмади. «Сўров...» Аваз
оғаси бировдан ҳеч нарса сўрамасди. Шоири даврон.
Утар бободай улуг табибнинг эрка ўғли Матпанодек
бу дунёда бошидан бўлак оғирлиги йўқ фақирга сў-
ровини айтса... Нечук бўлди?»

Йигит хижолатомуз жилмайди.

— Оға, сиз мендан сўранманг, сиз менга амр қи-

линг. Одам ўзининг нясина¹ ҳам илтимос қилажакми?

— Мабодо рози бўлмасанг-чи, Матпано? Мен неча манатлик одам бўламан?

— Унда мени уриб ўлдириб. Аваз оғамнинг бир оғиз сўзина лаббай деб бошим билан думалаб кетмасам, инсон боласи эмасман. Сиз учун... гўрга тушиб ётишга ҳам тайёрман.

Аваз Матпанонинг тобеларча мўлтираб турган кўзларига қараб сўради:

— Бошингга кулоҳ кийиб, бўйнингга тагин кашкул ос, десам-чи, розимисан?

Матпанонинг дами чиқмай қолди.

— Ҳм, Матпановой,— деди Аваз кулимсираб,— сўровим даҳшатли эканми?

— Ҳазиллашасиз-да, оға. Ерга тушган тупурикни қайтиб оғизга олиш...

— Ҳазил эмас, рост гапим. Хўп десанг сўровим шул. Бирор ҳафта тагин қўлга сафойил оласан, бошга кулоҳи қадрдонингни қўндириб, бир замон қаландарлик қилиб берасан.

Матпано «бир ҳафта»ни эшитди-ю дарров рози бўлди.

— Бир ҳафтага бўлса, майлингиз, оға. Мен бир умргами деб қўрқиб кетибман. Ахир энди гўрдан чиқиб аҳли жамоага қўшилдим. Сиз бўлмаганда бу ёруғ дунё қаёқда эди менга. На қилай, оға?

— Бурун бир тишлам нон тополмай ерга қапширма бўлиб юрган одамга: «Очингдан ўлганинг савоби азим, жаннати бўласан», деб фатво берардинг. Энди ўқийдиган байту ғазалларинг тамом ўзгача бўлажак. Сен ўша ер тишлаб ётган нодону бенаво ғарибларнинг кўзини очишинг керак. Уларнинг садаға сўраб чўзилган қўлларига тош ушлатишинг лозим. Токи, бу тошни улар ғанимларига қараб отсин. Ўзинг кўриб турибсан,

¹ И я — ука.

Матпано, сипоҳиларда инсофдан уруғ ҳам қолмади. Илтижо қилсанг — оллога етмаса, йиғласанг — хону тўралар кўрмаса. Бу не кўргулик, Матпано? Энди биргина йўл қолди — халқни оёққа тургизув керак. Шифои дардимиз ана шу ялангоёқ, меҳнаткаш халқда. Сен ўқийдиган хитоблару ғазаллар тақдири азалга бўйин суниб қамчи кўрса елкасини қисиб турадиган бечораларнинг дилига зора лаҳча чўғ бўлиб тушса! Зора аларнинг кўкрагида: «Нега мен ранжу машаққатдан чиқмайману ноним яримта, нечук фалончи кас фойтун аравада юради-ю, оғзи сассиқ кекирдакдан бўшамайди?» деган иштибоҳ туғдирса! Гапимга тушундингми?

— Оз-моз,— деди энтикиб Матпано,— оға, энди... ҳув сизнинг байтингиздай қўшиқлардан ўқийманми? Ишим на бўлади? Сардор ҳайдаб юбормайдими?

— Йўқ, фақат менинг ғазалларимдан ўқимайсан. Тошкент, Самарқанд, Кавказдан етиб келган ғазаллар бор. Сўнг кўрсатаман. Ишдан чўчима. Сени заводга ўрнаштирган кишилар омон бўлса, ҳайдатиб қўймас. Хўш, сенга девонавор либосни нердан топдик, а? Илгари ўзинг қайдан олиб эдинг?

Матпано «э, қўйинг, эсимга солманг!» дегандай қўл силтади. Индамай ўрнидан турди. Даҳлизга чиқиб, бўз латтага ўроғлиқ қовундай нарса кўтариб кирди.

— Қашкулим...— деди у худди ўғирлик молини эгасига қайтариб бераётган кисавурдек уялиб,— ёмон кунимдан ёдгорлик деб асраб юриб эдим. Ҳар замон очиб бир қараб қўяман. Чарчасам, ўлган отамни, энамни ўйласам, инимни соғинсам... кашкулга қарайман. У менга мозорнинг ўнграйган оғзидек бўлиб кўринади. Сўнг завод берган ёрлиғимга қарайман. Ёрлиғим: «Сен одам қаторига қўшилдинг, шу сафдан чиқма!», дегандай ярқираб кўз қисади.

— Қашкул бор, жанда тўн билан сафойилни биз

топамиз,— деди Аваз,— кўҳна қўшиқларинг ёдинг-дами?

— Ёдимда, оға... Улсам, у дунёда ҳам ёдимдан чиқмас.

— Дим яхши. Бошинг осмонга етса-да, ўтган кунингни унутма, дейди машойиҳлар. Бир хил маразлар бўлади, шоҳона дастурхонга етишса, кеча оёғида шилпиллаб юрган хомкавушини унутади. Бурнидан эшак қурт ёғилади. Мўккилик қора халқнинг елкасига оёқ тираб ана шу мартабага етганини хаёлига келтирмайди. Хўш, энди мен турдим. Омадимизни берсин. Хатсаводинг нечук?

— Ҳафтиякни ҳижжалар эдим. Кўп бўлди хат ўқи-мадим.

— Бўпти, эртага сени дўконда кутаман,— дедю Аваз тез чиқиб кетди. Матпано у муюлишда ғойиб бўлгунча қараб турди. Сўнг ичкари кириб кашкулни қўлга олди. Қандайдир надомат, чалкаш, мавҳум бир туйғу ичра термилиб қолди. Тўсатдан кўксини шоднёнана бир тўлқин тўлдирди. У Аваз оғаси хайрли бир иш бошлаганини, бу ишнинг рўёбга чиқишида ўзининг ҳам имдод этишини ўйлаб, илжайиб қўйди.

Азонда у неча йиллик қадрдон қора кашкулни қўлтиғига қисиб Авазнинг дўконига кириб борди. Аваз жомойна олдида энлик қайишга устара қайраб турарди. Икки ёни суянчиқли улкан креслода сариқ сочли ўрис ўтирибди. Унинг соқолига совун суркалган.

— Келдингми, Матпано?— деди Аваз чала ўгирилиб,— чўкиб тур. Мен мана бу зинғарчани бир ёқлик қилай. Э, сен эшикка сардўз тортиб кел-чи.

Матпано ташқи эшикка каноп боғлаб қўйди. Бу — дўкон эгаси йўқ, ҳадемай келади, дегани эди.

Ярим соатларда ўрис талабгор чиқиб кетди. У дўкон қаватидаги «Зингер» ширкатининг хизматчиси эди. Аваз деразанинг чий пардасини туширди. Бурчакдан

бўғча олди. Бўғчани шошмай ечди. Жун чакмон, сопи синиқ сафойил, эски чориқ олиб Матпанога чўзди.

— Худонинг суйган бандаси, ўз либосингни кийчи!— дея ҳазиллашди. Матпано пастак курсига чўнқайиб этигини ечди, чориқ кийди, чакмонни елкага ташлаб, белбоғ боғлади.

— Кулоҳ топилмади. Ҳозирча манави лунгини ўраб тур,— деб Аваз гулқозиқдан кулранг мато олиб берди.

Матпано катта тошойна олдига келди. Ўзига ажаоланиб боқди. Кулиб сўради:

— Либосим ярашдим, оға?

— Йўқ ярашмади. Худди бедов отга яғир эшакнинг тўқимини ургандай бўлди. Инжима, мен мажоз тариқасинда айтдим.

Матпано сафойилни олиб шақиллатиб кўрди.

— Оға, бир нарсадан кўрқаман. Ғазал айтиб тентираб юргангани заводдаги жўраларим ё... Амаатжон оға кўриб қолса, нетаман? Улим эмасми?

— Улим. Илло йўлини топ. Овозингни ўзгартир. Афтингга қора куя суртиб ол.

— Яна юзи қора бўлар эканман-да.

Аваз Матпанонинг гашидаги сўз ўйинига эътибор қилмади. Чийпардани кўтариб имлади.

— Ана унга қара, нима у?

— Зиндон.

— Мен шундан кўрқаман. Шарият пешволарининг қулоғига ёқмайдиган куфрона ғазалларингни эшитиб қолса, муҳтасиб жаноблари сени шу ерга элтиб, ўнгимга ўтказиб қўймаса деб кўрқаман.

— Мен эса кўрқмайман. Сиздек оғам тирик бўлса зиндонда чиримасман. Бўлдими, бизга рухсатми?

Аваз бош силкиди.

— Қийимларингни оқшом қайтишда оласан,— дея Матпанони кўчага кузатиб чиқди. Қабутарини учирма қилган кишидек изидан қараб турди. Матпано оёқларини судраб босиб (қаландарларга тақлидан), калла-

сини хам қилиб, ўн қадамча юрди. Сўнг ортига бир қараб, сафойилини кўтарди, чир-чир айлантириб қўнғироқдек товушда кўҳна қўшиқларидан бирини бошлади:

Юборса номани раҳмат йўлидин,
Келур нома у қулнинг ўнг қўлидин...

Аваз таассуф ила бош чайқади: «Товуши ўзиники. Бу товушни эшитса, Амаатжон оға Пишканикдан ҳам етиб келажак. Илоё, шарманда бўлмагайсан, Матпано!»

ҚАЛАНДАРЛАР ҲАЛҚАСИДА

Матпано сафойилини шақиллатиб Қалта минор олдига бордию тўхтади. Қаёққа юрса экан? Унга, Ота дарвоза томонга бет буриб бўлмайти. Пишканикдан бозорга келадиганлар кўпинча мана шу йўлдан юришади. Худо уриб, Амаатжон оға ё унинг бирор қўшнисини кўриниб қолса, шарманда бўлади. Ке, каллапазлик растасига бора қолай, қалъалик танимайти, деб Жумъа масжидга бурилди. Рўпарада Исломхўжа минораспярқираб турибди. Унинг ярим белидан юқориси ингичка тортиб кетган. Марҳум хон Хевадаги шу минорадан муаззин товушини эшитиб ўлсам армоним йўқ эди, деб орзу қилди. Хон қудагайин девонбеги Исломхўжа усталарни кеча-кундуз шоширди. Шу туйфайли минора ўз тарҳига кўра эмас, Муҳаммад Раҳимхон хоҳишига биноан тикланиб, андак салобатини йўқотиб қўйган эди.

Матпано сафойилни онда-сонда шақиллатиб минорани кўзлаб бораёттир. Аваз унга: «Бугунча шаклу шамойилингни топ, собиқ сулукиннга бориб қўшил», деб маслаҳат берган эди. Матпано дарвешлар ҳал-

қасига қўшилар, бу қийин эмас. Хевадаги юздан ор-тиқ мадраса, олтмиш учта қорихона, юзлаб масжид-лар, ўйлаб бозорлар ичи, ташида патаксоқолли, ке-банак тўнли, хомковуш ё чориқ кийган, бошларига чиркин салла, яғир кулоҳ илиб, бўйинларига кашкул-ми, сувкадими осиб олган чувринди қаландарлар, ба-қироқ дарвешлар, йиғлоқи маддоҳлар ва умуман, тиланчию ҳавойисифат бекорхўжалар тўлиб ётибди. Аммо бурунги шаклу шамойилни топиш... Бу муро-дига етган ақли тийрак, кўзи очиқ одамнинг бадсиёқ, мастона кишига тақлид қилиши янглиғ аянчли, кул-гили эмасми?

Кўчада одам кўп эди. Сават кўтарган нонвойлар, қоп орқалаб елаётган ҳаммоллар, Муҳаммад Амнинхон мадрасаси томон судралиб келаётган эринчоқ мулла-ваччалар, чўғирмалик қариялар, эгар-жабдуғсиз оти-ни етаклаган отжаллоблар, темир-терсак қўлтиқла-ган чилангарлар ўтади. Матпано уларга боқиб но-мусдан ёнади. Жун чакмон баданини қичитади, чориқ оёғини узиб олаётгандек, лунги калласига оғирлик қилаётгандек туюлаверади.

Ана, ниҳоят, ўзининг собиқ ҳамтовоқлари ҳам кўз-га чалинди. Ёши ўтганроқ, букри, қора жун тўнли, кўлига қийшиқ калтак ушлаган қаландар Тошҳовли бурчагида деворга суяниб охират кунидан ваъз ай-тарди:

Урарлар гурзи бирла ул ики ёр,
Эшитур инсу жинсдин ўзга жондор...

Матпано унинг ёнидан ҳаяллаб ўтди-да, калла-пазликка бурилди. У бир нарсани мўлжаллаб қўйди: ўзини ҳар қанча зўрлагани билан бугун бир четда туриб ёлғиз ўзи ғазал айтолмайди. Бир-икки кун дар-вешлар тўдасига қўшилиб уларнинг панасида (ва кў-магида) маддоҳлик қилгани маъқул. Аваз оғаси:

«пешингача ўзингни бир синаб кўриб дўконга кел», деди. Ҳали тоза ғазалларидан ҳам бермади. Демак, унга ишонмайроқ турибди экан-да. Йўқ, Матпано сўз бердими — лафзини бузмайди. Ориятдан тиришиб ўлса-да, айтганини қилади.

Қаллапазликка энаверишда беш-олти қаландар чордана қуриб ўтирибди. Матпано уларнинг олдига бориб турди. Ен-верига алаглади. Сафойилни узоқ шақиллатиб ўйланиб қолди. Сўнг бирдан ўзи яхши кўрадиган кўҳна ҳаққонадан — Хожа Аҳмади Яссавий ҳикматларидан ўқиди:

Шаксиз билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош — қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқли чўбин от бир кун сенга етаро...

Унинг ёнида қора амиркони ғарч этик, қундуз телпак, адрес тўн кийган бойваччанамо киши тўхтади.

— Уқи! Савобга ботай,— деди у кўзларини олайтириб ва киссасига қўл тикди. Матпано ерга қараганча товушини пастлатиб ҳикматнинг давомини ўқиди:

Ҳақдин ўзгани — дема, дунё учун ғам ема,
Биров ҳақини ема — сирот узра тутаро...

Матпано бошини кўтариб талабгорга қарадию сипч-ков, масхараомуз нигоҳга дош беролмай нафаси қирқилди.

— Уқи!— деди у амирона,— мақтаъни ўқи!

— Билганим шу, оға...— деди Матпано, ҳикматнинг давомини ўқигиси келмай. Унинг юраги дукиллади. Йигит қўрқув эмас, гумон оғушида қолган эди. Қундуз телпакли киши бийрон тилда: «Аслинг сенинг оби гил, яна гилга кетаро!» дедию кашкулга жаранглатиб танга ташлади.

— Сен қаландарга ўхшамайсан, кўзларинг тирик сенинг,— деди кулимсираб ва тез ўтиб кетди. Матпано мувозанатини йўқотди. Биринчи эҳсон соҳибидек таниди уни. Энди нетади? Изига қайтиб кетсинми? Қайси юз билан боради Аваз оғасининг олдига?

Уйлаб-ўйлаб, охири у юриб ғазал айтишга аҳд қилди. Бозорларни, расталарни кезади. Қаландарлар ҳалқасини томоша қилади. Ахир бир йилдан ошди ёху тортмай қўйганига.

У ёнида мукка тушиб ўтирган хаёлпараст дарвешнинг лоқайд таъқиби остида сафойилини шақиллатиб нари кетди. Масжидлар олдига борди, қудуқлар бошида тери челақ-қовани бошига кўтариб сув ичаётган художўйлар тўдасини, қовунбозор, қўйбозорни кезди. У гўё ёғочоёқда юришни ўрганаётган ҳаваскор муқаллидек, аста-аста одимлаб қайда кулоҳ, олабелбоғлик киши ё сурранг тўн кийган кимса кўринса, сафойил товуши эшитилса, шу ёққа йўртди. Ҳар замонда «Ҳақ дўст, ё олло!» деб байту ғазалсиз афғон чекиб қўяди. Дам-бадам кунга қарайди. Аксига у ҳам Матпанодек шошмас, йигитнинг ҳижолатини зиёда қилиб, бардошини синаб кўрмоқчидек, улуғ минор ортидан бир қадам жилмасди.

Ниҳоят, Матпано бозор, масжиду мадраса, жинкўчаю авлиё-анбиёларни айланиб зерикди. Чарчаб, Гандимиён дарвоза кўланкасига чўкди. Айрончи боладан бир коса муздек айрон олиб ичди. Сўнг тўғри Авазнинг дўконига қараб кетаверди.

У уҳ тортиб остона ҳатлади, ўзини таппа пойгакка ташлади.

— Мундин кўра бир таноб ерни чопганим авло эди, оға,— деди лунги билан юз-кўзини артиб,— ўғридай аланглай бериб мўйним оғриб кетди.

— Буниси ушоқ барак,— дея тагдор гап қилди Аваз,— улли гўмма ҳали олдинда, Матпано.

Аваз қўйнидан бир варақ чиқарди.

— Ма, ўқи-чи, тишинг ўтармикан,— деб чўзди. Матпано жали ёзувда, йирик-йирик қилиб кўчирилган байтларга узоқ тикилиб турдию ҳижжалади:

— Қо-дир ол-ло, қодир олло тоғ-ни ярат-ди,
Тоғнинг ичи қоронғи... деб ой-ни яратди.

Сира ўқимайман-да, кўзим хатдан чиқибди.
Аваз Тошкентда чоп этиладиган бир газетадан кў-
чириб олган бу шеърни ёддан ўқий кетди:

Қодир олло, қодир олло, тоғни яратди,
Тоғнинг ичи қоронғи деб ойни яратди.
Камбағални муҳтож қилди бир бурда нонга,
Катта-катта тўй қилсин деб бойни яратди!

Ана шундай ўқиш керак. Бу шеърни битган одам-
нинг жони куйган. Сен ҳам жон куйдириб ўқимасанг,
эшитганга юқмайди. Билдингми?

Матпано бош силкиди. Қоғозни ўраб қўйнига тиқ-
ди. Шу пайт бўсағада катта хуржун орқалаб кираёт-
ган қора чопонлик киши кўринди. У елкасидаги юкни
олиб даҳлиз бурчагига қўйдию Аваз билан қўш қўл-
лаб кўришди. Аваз бир хуржунга, бир бегона кишига
қараб қўйди.

— Танимадиңгиз-а, оға? Гандимиёнлик деҳқон-
ман. Кўкламдан берисига соч-соқолимни текин оласиз.
Қарзи худойидан қачон қутуламан, деб уялиб юрим
эдим. Хирмонни йиғнаб бўлдим. Бу насиба сизга. Са-
ра бугдой. Қўлингиз дард кўрмасин, оға. Хуржунга
бир кун кирарман. Мен йитдим, бозорим касод бўл-
масин.

Деҳқон енгилгина дуо қилиб чиқа жўнади. Мат-
пано бир оз ўзини босиб олган эди. Аваз унга қараб
хаёлланиб турди-да:

— Эса бугун дамингни ол,— деди,— мусулмончилик ҳам аста-аста.

Авазга кўнгил ёришга уялиб ўтирган Матпано суюнганидан ирғиб турди. Ичкари ўтди. Лаҳзада дарвешона либосини ечиб, ўз кийимини кийиб чиқди.

Чойдан сўнг Аваз хуржунга ишора қилди:

— Ошлиқни Мутриб оғангникага ташлаб ўтасан, Матпано. Дим қорасини кўрсатмай кетди. Бир байт дуои салом ёзиб берасиз экан, де. Тепасида туриб ёздириб ол, уқдингми?

Матпано икки кўзи бугдой тўла катта хуржунни азод ердан узиб елкага олди.

— У юкдан бу юк енгил экан,— деди жун чакмон билан сафойилга ишора қилиб,— ман кетдим, оға. Азонлаб ҳалиги қўшиқни ёд олиб келаман.

У икки ҳатлаб остонада ғойиб бўлди. Аваз дастурхонни ўраб қўйди. Ичкари кириб Сотим ўрис ташлаб кетган газеталарни варақлади. Қримдан келган «Богчасарой»ни ўқий бошлаганда ташқарида йўтал эшитилди. «Уста, бормисиз?» деб икки ҳожатманд кирди. Аваз газетани яшириб, уларга пешвоз юрди...

Матпано бир йўла икки хазина топгандай хурсанд бўлди. Бири — Мутриб оғанинг ҳазилнамо (ва дард тўла) дуои саломини, иккинчиси Аваз оғаси берган тоза қўшиқ. Йигит бирини қўйиб, бирига боқади. Мутрибнинг икки ўрим сочдай чиройли ҳуснихати маҳлиё этди уни. «Ё олло, Аваздай жўмардларнинг умрини зиёда этгайсан!»— дея илтижо қилди. Кейин янги ғазални қайта-қайта ўқиди. Матпанонинг хотираси бутун эди, шеър миясига барч бўлиб ёпишиб қолди. Овозини чиқариб, қироат қилди. Шеър оқар сувдай йўрғалаб гўё йигитнинг тилидан эмас, дилидан қуйилиб келарди.

Азонлаб у завқиб бир кайфиятда дўконга келди. Мутриб оғанинг хатини топширдию Аваздан оқ йўл олиб, жандасини елкага ташлади. Сафойилни баланд

кўтариб Боғчасарой томонга қараб юрди. У ён-верига алаңлаб, ўткинчиларга зимдан разм солиб ғазал ўқиб бораяпти. Адрас тўнли, зарбоф чопонли кишилар, ортида муридларини эргаштирган уламо-умаро кўринса, дарҳол охираат кундан ваъз айтади. Ўзидай йўқюқа, кўҳна тақя, йиртиқ чопонлик мункиллаган одамларга йўлиқса, товушини баралла қўйиб «Тошкентли шоир»нинг ғазалини бошлайди. Ичанқалъада ўн икки дарвоза бор. Матпано ана шу дарвозаларда навбат билан туриб ғазал айтишни кўнглига тугиб қўйди. Шунда янги ғазалини ҳамма эшитади.

У айланиб-айланиб Шоҳимардон дарвозага борди. Икки ёнда саф тортиб турган қаландарлар тўдасини ёриб ўтиб, ўртароққа ўрнашиб олди. Бир дарвеш калласини ҳам қилиб индамай турибди, бошқаси гоҳо эринибгина, ночор товушда хоразмлик Ҳаким отадан икки оғиз ўқиб қўяди-да, яна кашкул силкитиб, йўловчиларга умидвор боқади. Матпано сафойлини айлантириб тўсатдан товуш берди:

Қодир олло, қодир олло тоғни яратди,
Тоғнинг ичи қоронғи деб ойни яратди.
Камбағални муҳтож қилди бир бурда нонга,
Катта-катта тўй қилсин деб бойни яратди.

Бир ўткинчи лаҳза тўхтаб илжайди, сўнг секин ўтиб кетдию ортига ўгирилиб қаради. Матпанонинг биқинида турган қаландар унга боддан-оёқ разм солди, ўзини сал четга тортди. Матпано унинг қилиғига эътибор бермай ғазалини ўқийверди:

Камбағаллар мошхўрдани ёвгон ичадур,
Еғлиқ палов бой есин деб мойни яратди!

Бир-икки қаландар оёқларини судраб даврадан чиқиб кетди. Кексароқ, букчайган бир девона Матпа-

нонинг ёнидан ўтаркан, унинг чақноқ кўзларига тикилиб ғазаб билан шивирлади:

— Ҳалқани ҳаром этма! Кет! Кет, сарпоёқ!

— Бу худонинг кўчаси, ўзинг кет,— деди Матпано парво қилмай. Қари қаландарнинг ёнида турган ёшроқ бир дарвеш чинқириб юборди:

— Ёронла-ар! Орамиздан илон чиқде-е! Ило-ои! Қочинглар! Лафзинг ҳаром бўлмасдан оллонинг даргоҳина қо-оч!!

Бирпасда дарвозахона бўшаб қолди. Қаландарлар мўри-малахдай тўрт тарафга тум-тарақай бўлди. Матпано атрофига ҳадиксираб қараб қўйиб, Ҳазораси дарвоза сари йўналди.

Ҳазораси дарвоза Хеванинг энг сарқатнов ва гавжум қопқаларидан эди. Шунинг учун хон айғоқчилари, муҳтасиб, миршаблар тез-тез бу қопқа атрофини назорат қилиб юради. Матпано ўзидек таркидунёчилар сафида энди «Қодир олло»ни битириб, бойларнинг таърифига ўтганда олисдан икки мулозимани эргаштириб келаётган муҳтасибга кўзи тушди. Овозим эшитилмасин деган хаёлда у дарров сафойилни қаттиқ-қаттиқ чалди ва маҳшаргоҳ номаларидан куйиниб қиссахонлик қила бошлади. Муҳтасиб қаландарлар ёнидан ерни такаббуруна босиб ўтиб кетди. Муҳтасиб йироқлашгач, Матпано дарҳол эски ғазалига қайтди:

Бечоралар гўрдек тор уй — вайронда яшар,

Бойлар учун сирлик, уйлик жойни яратди.

Қодир олло, қодир олло...

Шу пайт чиркин тўнига кирпидек гўжанак бўлиб ўраниб олган исқирт бир йигит Матпанога суйкалди. Матпано хушёр тортди. Негаки, дарвешлар орасида ҳам Али маҳрамдан маош оладиган ҳуфялар оз эмас эди. «Буям шуларнинг бири эмасмикан?» дегандек, Матпано шилпиқ кўз йигитга хўмрайиб қаради. Йигит

уни енгидан тортди. Нураган девор ёнига бориб узун ғўлага ўтирдилар. Бегона йигит ўзини меъровликка солиб сўради:

— Бундай қўшиқни энди эшитиб турибман. Қайси китобда бор?

— Улли китобда,— деди Матпано таваккалига.

— Мен Али маҳрамнинг одами бўлсам-чи, нетасан? Куфрона сўзларни айтгани қўрқмайсанми? Раис жанобларига айтиб кунингни кўрсатайми?

Матпано тўнининг барини кўтариб, қўйнига осилган дудам ханжарни кўрсатди:

— Кўрдингни бунга? Жонингдан тўйган бўлсанг — айт! Қаллангни зомчадай қирқиб оламан. Ортимда одамларим бор, мени зиндон қилсалар ёнимга сени ҳам қўшиб ўтқазадилар.

Қаландар йигит Матпанонинг гурзидай муштига қўрқа-писа разм солдию илжайди:

— Худо юракдан берибди. Мен хуфя эмасман. Хуфя одам ўзини танитадими? Айғоқчи хув ана, эшик турумига суяниб турибди. Кўк кулоҳлик кўса-чи. Шундан эҳтиёт бўл. Мен бир бадбахт одамман. Оқшомдан бери изингдан юрибман.

— Мендан на истайсан?— деди Матпано тоқати тоқ бўлиб.

— Шу ғазалингизни ўргатинг,— деб ялинди қаландар бирдан сизлаб,— айтиб-айтиб хумордан чиқай. Қим битган бўлса-да, менинг кўнглимни кўчирибди.

— Тутиб олиб зиндонга солсалар-чи?

— Э, бу дунёнинг неси зиндондан кам? Хўжа отам ўрисча зиндон¹ қурдиражак дейдилар. Ўзимизникидан авло эмиш. Ётгани кат ҳам берар эмиш.

— Сен ўзинг кимсан? Отинг нима?

— Оти-зотимни сўраб нетасиз, оға? Сизга менгзаб

¹ Исломхўжа бош вазир бўлгач, зиндонлар ўрнида турмалар қуришни мўлжаллаб қўйган эди.

дунёга этак силтаган бир бенавоман. Мени сўровчи ҳам йўқ, менинг сўровчим ҳам йўқ. Сиз ким бўлсангиз мен ҳам шулман. Юринг, бу ердан гумдон бўлайлик, исковичдан ҳазар.

Содда Матпано нотаниш йигитнинг сўзига чиппачин ишонди. Унга эргашиб қалъанинг нариги бурчагига кетди. Тош дарвоза ёнида, аллофлик растасига кираверишда тўхташди. Бу ерда йўловчи сийракроқ эди.

— Мен ўқийман, сен қайтариб тур,— деди Матпано ва тошкентлик маърифатпарвар шоир Абдулла Авлонийнинг мазкур шеърини қироат қилди. Шилпиқкўз йигит байтни бирма-бир қайтариб турдию бир оздан сўнг ўзи мустақил ўқий бошлади.

Матпано, ўзимга бир кўмакчи топдим, дея ичида севинди. Бироқ у оқкўнгиллик қилиб тузоққа тушиб қолганидан беҳабар эди.

СЕН ҚИЛМА ҚИССАХОНЛИК!

Мутрибнинг дуои саломини ўқиб, Авазнинг хаёли паришон бўлди. Шапалоқдек сариқ қоғоз гўё қўллари куйдираётгандек эди. Мутрибнинг ҳазилнамо байтида Аваз йўқчилик, фақирлик силласини қуритган, аммо кўнгли қанотга тўла некбин шоир қалбини кўргандек бўлди. У Матпано гувоҳлигида тиззасига дағал қоғоз қўйиб «Хуржунга мадҳия» битаётган оғасини кўз олдига келтирди. Бир ўқишдаёқ байт хотирига муҳрланиб қолган эди. Аваз қоғоздан кўз узди, жигари эзилиб такрорлади:

Хуш келибсан, олахуржун, кўзларин ошлиқ¹ эмиш,
Бул сабабдин Мутрибингнинг кўзлари ёшлиқ эмиш.

¹ О ш л и қ — буғдой, ғалла.

Авазнинг дили-жони унсиз вола қиларди. «Бу не бадбахт замонким, Мутриб сингари аҳли допиш, чертимда беназир созандаю гўяндалар бировнинг ола хуржунига термилиб ўтирса? Айни чоғда калласида «нун»нинг нуқтасидай ақл йўқ ҳаромтомоқ каззоблар, шариатдан лоф урғувчи бетамизлар қоринларини нақора айлаб фойтунда айшини суриб юрса? Ё олло! Қани адолатнинг? Жамики бандаи мўмин даргоҳимда тенг, деганинг шуми? Бир мўъжизанг қаршида қуллуқ мақомидаман. Вало ушбу иноятинг боисин англаб етолмай надоматдаман. Қодир олло, ўзинг суйган бандаларингни сийлаб, аларнинг сийнасига илоҳий нурингдан ато қилдинг. Сенинг забонинг бийрон, кўксингда қўшиқ яралур, деб шоир айладинг. Сенинг товушинг мавзун, нағмаю хонишингдан эл баҳра олсин, деб ани ҳофиз этдинг. Яна бирисин наққош, бирин мусаввир, бирин илму ҳикмат бобида фозили даврон қилиб яратдинг. Хўш, ироданг шул эркан, нечун аларга саодат сарчашмасидан бир қултум ичирмадинг? Нечун аларни қашшоқлик биёбонида саргардон қилиб қўйдинг? Мудроқ кўнгилларни шеърият насими ила сийпалаб уйғотувчи шоири давронга мукофот шулмиди? Завқиб нағмалар тузиб, дардманд дилларга шавқ элтувчи созанданинг, лафзидан дури ҳикмат сочувчи воҳиди замоннинг қисмати асли шундоқ ёзилмишми? Бу не мантиқсизлик, ҳаллоқи олам? Бас, аларни аҳли диллар этиб эмас, йўниқчими, телпакчими, дарғами, сайсми, тирандоз ё кулол қилиб яратсанг бўлмасмиди? Шунда танбурнинг бўш қорнидай қурсоғини ўйламай, сандонга болға уриб кунини кўрарди, икки байт назм айтиб, хоний¹, кутиб хон кўзига умидвор боқмасди. Кечалари сарғайиб битган бир ҳикматини бир ҳовуч пучак ғаллага алишмасди! Лоюҳиббуз-золимин» — золимларни кечирмагайман, деб ўзинг айт-

¹ Хоний — олти тангага тенг кумуш пул.

дииг, парвардигор. Илло золимларнинг дасти барако-
тини узун, даври давронларини фузун айладинг. Осий
бандангман, ammo Мутриб янглиг бенаволарни йиғла-
тиб қўйганинг учун сендин кўнглим тўлмайроқ ту-
рибди...»

Авазининг ғазаби тошиб, кўнгли чил-чил синди. На-
фас олиши тезлашди. Юраги безовта ура кетди. Бу
шоир қалбида исёнкорона шеър тугилишидан дарак,
гўё момагулдурак олдида бўладиган чақиндай ҳо-
лат эди. Хаёлида булутлар тўдасини тилиб ўтган ўтли
чизиқдай бўлиб икки сатр жонланди.

Эйки, сизлар то таассуф бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз...

Аваз безовта кепатада у ён-бу ён юрди, юраги
ачишди, пичирлаб, кимларнидир лаънатлади, жазаваси
тутиб бутун вужудида оловли бир туғён туйди. Бу
туғён тобора кўпириб, калласини, кўксини, бўғин-
бўғинларини забт этиб борар, бировга ёрилмаса, жис-
мини ўртаб юборадигандек эди. У дарров эшикни
ёпди. Ичкари ўтиб чийпардани туширди. Шошилиб
тошойна олдига довод, хома келтириб қўйди, бир
даста оппоқ самарқанд қоғозини олди. Гўёки ҳозирги-
на кўраётган тушини ёзиб қўйишга ошиқаётган беқар-
ор, ошуфта ошиқдай тез-тез ёза кетди.

Шеър қуйилиб келар, Аваз шоир зотига аҳён-аҳён-
да насиб этадиган ҳақиқий илҳом дақиқаларини бо-
шидан кечирмоқда эди.

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлиб,
Бу не ойн эрдиким, сизлар намоён этдингиз?
Бизни айлаб хору зору нотавон этмоқ учун,
Бермайин осори хуолик, банди зиндон этдингиз?

У бир сатр ёзиб ўчирди. Ҳасрат, надомат оҳангла-
ри ўзига ёқмади. «Кўзёш тўкиб илтижо қилмоқлик

бас, ал-қасосул-миналҳақдин гапир», дея дағдағали мисралар тиза кетди:

Бу фалокатлар учун масъул ўлурсиз оқибат,
Зулми истибдод ила миллатни вайрон этдингиз!
Бир кун сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
«Не учун сиз миллатни ер бирла яксон этдингиз?»

У уф тортди. Сўнгги байти ўзига маъқул тушди. Такрор ўқиди. Хомани тишлаб хаёлланди. «Уйғониб аҳли замон...» Бундай сатрлар Аваз абётида янгилик эди. У бурунги назмларини эслади. Уларнинг олдида бу байт худди «Халқ» шеъридек айрича, бир шода жайдари маржон аро гавҳардек ярқираб турарди.

Шоир вужудини ёндирган сирли ҳиссиёт чекин-гандек эди. У ғазаб, у беҳаловат туйғу ёниқ шеър бўлиб қоғозга кўчганидан беҳабар шоир алла-паллагача нимқоронғи ҳужрада ўзига-ўзи пичирлаб ўтирди. Ва ниҳоят, буткул совиб, ўрнидан турди.

Эртаси кун азонлаб Матпано ҳуснихатда кўчирилган ғазални олдию дўконнинг бурчагида ўтириб аллавақтгача ўқий бошлади. У дам-бадам кўзларини юмиб, ёдаки ўқиб кўради, адашса қоғозга кўз қирини солади. Яна пичирлаб қироат қилади. Авазнинг кўнгли алағда бўлиб гоҳо даҳлизга мўралайди. Ахир кечагина битилган бу ғазалини ҳали ҳеч ким ўқимади, эшитмади ҳам.

Бурчакда чўк тушиб, дарвешона либосда шеър ўқиётган Матпано, ниҳоят ғазални ёд олди шекилли, уни таъзим ила эгасига қайтарди.

— Хўш, нечук бўлибди тоза қўшиқ?— деб сўради Аваз. У янги шеърининг Матпанога ёққанини пайқаб турарди.

— Улманг, оға,— деди Матпано ҳаникка тушиб,— жоним ўртанди. Уламою умаронинг терисина тириклай

сомон тиқибсиз. Охири бахайр бўлғай. Инжимасангиз, ҳозирча исмингизни яшириб турсам, майлими?

— Майли,— деди кулиб Аваз,— зиндондан қўрқиб турибсанми?

— Зиндонда бир ўзим ётай илоё. Иккаламизни банди этсалар мен чидамасман.

Аваз жиддийлашди.

— «Бир куни сўрғай Аваздек» дегинг келмаса, «менингдек» деб ўқи, мен рози, Матпано.

Йигит қайдандир қўлга киритган кулоҳини селкиллатиб чиқа жўнади.

Кун тиккага келганда соч-соқол олдиргани икки киши кирди. Бирининг уламо эканлиги суратидан кўриниб турибди: бошида ҳожи дўппи, эгнида ридо, салласининг печи елкага ташланган. Иккинчиси ҳунарманд шекилли, қўллари қоракуя, қоши-кўзи дуддан доғланиб турибди. Қотма, қўллари чайир. Оёғида қўнжсиз этик. Аваз қарияларни курсига таклиф этиб, ўзи илиқ сув олиб киргани даҳлизга чиқди. Жомойна олдидаги супачага сув тўла кўзачани қўйдию қўлига бир ҳовуч сув қуйиб қариянинг сочини ивита бошлади. Ҳожи тумтайиб кўзгудаги афтига боқиб ўтирди-да, асабий калла чайқаб қўйди. Сўнгра куюнчак товушда сўради:

— Мана, сен шоирсан, мулла Аваз, хўш, сенинг абётингни эшитиб биров ранжиса, сен хурсанд бўлармидинг?

— Бу ўша соменинг кимлигига боғлиқ, ҳожи ота,— деди Аваз, гапнинг нишабини пайқамай,— шеър ғализ, тутуруқсиз бўлса, тингловчини ранжитади. Сўнг, бировнинг шани ножоиз ерга урилса-да дилини оғритади.

— Улма, эсинг бор сенинг!— деди оқсоқол Авазга бош буриб,— пахта бозор ўнгинда бир куфрона шеър эшитдим. Худо урган икки қаландар бир-бирига кезак бермай вайсаб ўтирибдилар.

Авазининг кўз ўнгига Матпано келди. Кўнгли гурур
ила чайқалди. Кулимсираб сўради:

— Ҳожин ота, на шеър экан ул? Куфрона дединг-
изми?

— Куфрони неъмат! Ғайри шаръий!— дарғазаб
бўлди ҳожи,— қозию қузаро, муфтию аълам жанобла-
рини қўшиққа солибди каззоб! Эл-юрт йиғилиб томо-
ша қилиб турибди. Бу на шаккоклик, а, сан менга
айт! Раият олдида уламоларни балчиққа қориб бул-
ғаш яхшими?

Авазининг ғашини келиб ҳожининг бошини қаттиқроқ
ишқади.

— Ҳов, астароқ,— дея қария калласини елкасига
тортди,— дилим огриб тургани етмайдим, калламни-
да огрит сен! Ё олло! Замон охир бўлгани шул. Қа-
ландарларнинг дуосида ижобат қолмади.

Аваз қўлига устара олиб сўради:

— Ҳожин ота, билмадингизми, қайси мардумозор
битибди ул ғазални?

— Ким бўлса-да дўзаҳийдур! Муҳтасиб жанобла-
рига одам юборажакман. Икки гаврон еса, мусанниф-
ни айтиб беражак... Ҳув, устарами бунинг, ўроқми, на
бало, теримни шилиб олаётир...

Аваз ҳожининг гапига парво қилмади. Хаёли та-
ғин Матпанога учди. Қаландарлар ҳалқаси дахлсиз
эди, хонликда биров уларнинг мушугини пишт демас-
ди. Матпано ҳам анюйи эмас, муҳтасибнинг исини етти
чақиримдан сезади. Аммо энди Мадраимхоннинг замо-
ни эмас. Мадраимхон хонақоҳ аҳлига бир қадар
шафқат билан қарарди. Ҳар қалай, шайхлар, дарвеш-
лар, зоҳидлар, мулалар ўзларини сувдаги лаққадек
эмин-эркин тутардилар. Мана бу ит мучалида тахтга
ўтирган Исфандиёрдан ҳазар. У қаландар нари тур-
син, отаси бери турсин, пирини ҳам танимайди. Жал-
лодни кутиб ўтирмасдан дидига ёқмаган одамни ўзи
сўйиб қўя қолади.

Қария ўрнидан туриб ҳамён кавлаётганда Аваз ўзига келди.

— Овора бўлманг, ҳожи ота,— деди лунгини четга қоқиб,— биз савобталаб одаммиз. Олтин олма, дуо ол, деган ҳикматни ҳўп биламиз.

Чол икки тангаси ёнига қолганига севиниб, тик турганча дуо қила кетди.

Аваз уни тирсагидан олиб даҳлизгача кузатиб чиқди-да, истиҳола қилган киши бўлиб деди:

— Ҳожи ота, бир нарсани ўйлаб қолдим. Сиз ҳозир бориб муҳтасиб жанобларини чақиртирсангиз... нечук бўларкин? Қимсан — фалончи ҳожи ота қаландарлар билан олишганмиш деган маломат сиздек муҳтарам зотнинг шанига ярашармикан, деган андишага бордим. Тағин ўзлари бўладилар...

Ҳожи соқолини тутамлаб Авазга ялт этиб қарадию:

— Орий рост,— деди,— ёш бўлсанг-да, калланг бутун. Маккатиллодан олиб келган мана бу асо билан нажас кавламаганим бўлсин. Муҳтасиб ўзи нонини ҳалоллаб есин! Омон бўл!

Аваз жилмайдн, У ниятига етган эди.

Номозгардан сўнг Аваз ҳаловатини йўқотди. Дўконни ёпди. Матпанони хабарлагани, агар учратса нечук ғазал ўқиётган, ўз ғазали йўловчиларга, бозорчию бекорчиларга нечоғлик таъсир қилаётганини кўрмоқ учун йўлга тушди.

Ҳожи ота Матпанони пахта бозорида кўрибди. Энди у манзилини ўзгартиргандир. Қаердан йўқлайди? Қалъада не кўп — бозор кўп, растаю масжид-мадраса кўп. Аваз таваккал қилиб Хўжа ота мадрасаси, Тсшҳовлига олиб борадиган тор кўчага бурилди. Хўжа ота минораси тағида қатор қорихоналар бор эди. Бир қорихона олдида оломон қовунга ёпишган пашшадек ғужғон ўйнапти. Эшик олдида, лойсупага қора намат тўшалган. Салласининг ранги ўчиб кетган, соч-соқоли тиканак, заҳил юзли бақалоқ мулла наматда ялпайиб

ўтирибди. Қўлида ўзидек эски, исқирт, қалин китоб. У мук тушганча бармоқларига туфлаб-туфлаб китоб варақлайди, тиланчидек мунгли, ҳасратомуз товuşда нола қилади:

— Жамики коинотни, жисмоний ҳамда руҳоний оламларни яратган зоти муборак — олло таолодур. У азалий ва абадийдур, анинг на ибтидоси, на иятиҳоси бордур. Муқобили ҳам, шериги ҳам йўқдур, макондин, замондин пок ва муназзахдур. Ҳар нимарса бўлур, анинг иродаси ва амри ила бўлур. Очмисан, тўқмисан, гадоймисан, ғаниммисан, фақир ёхуд сарвари оламмисан — бу ёлғиз анинг ўзига боғлиқдур. Манглайингга ёзилганига шукр қил, парвардигорнинг хоёши бўлмас экан, баданингдан бир мўй узилмас..

Мулла китоб варақлаб, қуръондаги: «Ал-қориату мал-қориа», деб аталмиш жаҳаннам сураларидан ваъз айтар ва жамоа кўнглига ваҳма соларди. Авазнинг одатий ўжарлиги, ғазоби қўзиди. Жоҳил, тамагир мулланинг охират азобларини пеш қилиб, қуръон оятларини сотиб эҳсон йиғаётганига чидамади. Мулланинг башарасига тикилиб турдию: «Хўв, жоҳилий, мунда қара!» — деб қичқирди. Мулла китобдан бош кўтариб рўпарасидаги чақноқ кўзли хушбичим йигитга ҳўмрайиб боқди. Аваз овозини баралла қўйиб бадеҳа шеър айтди:

Сен қилма қиссахонлиқ,
Терма тезакни, мулло!
Тингловчига емакка
Берма тезакни, мулло!

Мулла: «Астоъфурулло!» — деб ёқасини чапгаллади. Сўнгра: «Бу, даҳрий! Худо урсин, даҳрий! Насронийга лаънатлар бўлғай!» — дея бақира бошлади. Халойиқ ичида кимдир: «Шоир Аваз бу ахир. Утар бобонинг дуғмаси», — деди. Мулла энди: «Утар бобо-

нинг дуғмасидан дод! Кофир Аваздан ҳазар!»— дея фарёд солди.

«Қорихонанинг улли мулласина тезак» тердирган бу шаккок йигитни одамлар маломат қилиб, унга хушламай қараб қўйдилару бирин-сирин тарқала бошлади. Аваз уларга қиё ҳам боқмай, адл юриш билан мева бозорига ўтиб кетди.

Бозорда Амағжонни учратди. Амағжон мева-чева тўла саватлари устидан ирғиб ўтиб Авазга қучоқ очди.

— Сизни худойимнинг ўзи етказди, оға. Фалокатга гирифтор бўлай деб турибман, Матпанони топувим керак. Йўқ, ўзингиз сўллашинг у билан...

Амағжон йиғлагудек бўлиб дардини айтди. Тўлғанойга Пишканик миробининг ўғлидан совчи келибди. Тўлғаной туну кун томоғини ичмай йиғлаётган эмиш. «У бойвуччага боргунча ўзимни ўзим осаман», дебди қиз.

Авазнинг кўксига офтоб чиққандай бўлди. «Омадинг бор экан, Матпано, бахтинг муборак! Пишканикда Анаш сулув, Мутрибу Чокар, Момо талқиннинг шогирд халфаларини йиғнаб бир тўй қилайликки, ҳасаддан Султонали ҳожи ёрилиб ўлсин!»

Тўсатдан офтоб юзини булут тўсди: «Тушда чойлашгани ҳам келмади. На бўлди унга? Муҳтасибнинг домига тушдимикан?» Аваз Амағжон билан шоша-пиша хайрлашдию қаландарлар ҳалқасида адашиб юрган Матпанони излаб кетди.

ХОН ОЛДИДА, ТЕРГОВДА

Матпано дўкондан чиқиб, тўғри Паҳлавон ота мақбарасига қараб йўл солди. Бугун жумъа, Пурёйвалий отани знёрат қилувчилар кўп бўлади, шу ерда ўтириб ғазалимни ўқий, деб ўйладию мақбара рўпарасидаги лойсупага чўк тушди. Кўзини юмиб Рабғўзий-

нинг «Қисса-ул-анбиё»сини бошлади. Сўнг сездирмай Авазнинг ғазалига ўтди. Товушини баландлатди. Раб-ғўзийга унча эътибор қилмай гурунглашиб ичкари кириб-чиқаётган зиёратчилар ғалати ғазални эшитиб, бир дам тўхтаб қолишди. Икки зиёратчи — тоза, одми кийимли, афтидан ҳунармандлар шекилли, Матпанонинг ёнига келиб ғазалга қулоқ тутишди, кашкулга танга ташлаб, ортларига қарай-қарай жўнашди. Матпано сергакланиб ён-верига боқди. Қараса, чап биқинига ўша шилпиқ кўз йигит келиб чўнқайибди. У: «Нерда юрибсиз, оға, сизни излайвериб товоним тешилди», деб суйкалди. Шу пайт Хўжа минор тарафда муҳтасиб кўринди. Унинг кетидан дарраларини саланглаптиб олган икки навкар келарди. Уларни кўрдию Матпано жим бўлди. Ёҳу тортиб қўйиб, уйқусирагандек ерга қараб ўтираверди. Муҳтасиб яқинлашганда шилпиқ кўз йигит Авазнинг ғазалини баланд товушда қироат қилди:

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлиб,
Бу не ойин эрдиким, сизлар намоен этдингиз?

Муҳтасиб Матпанонинг рўпарасида тўхтади. Шилпиқ кўз йигитни кўрсатиб, бир навкарга буюрди:

— Ол бун! Шариат пешволарини мазах этиш нечук бўлувини кўриб қўйсин!

Навкар қаландарнинг енгидан тортди:

— Бу ён юр, бетавфиқ!

Шилпиқ кўз чириллаб Матпанонинг этагига ёпишди.

— Бир ўзим бормайман! Устозим билан бирга боражакман. Бу қўшиқни менга шу дайюс уйратди!

— Унисини-да ол! — деди муҳтасиб навкарига. Матпано қаршилиқ қилди.

— Бу имонсиз ўтирик айтиб турибди, тақсир. Мен

ундай куфрона қўшиқни билмайман. Шул мараз ёнимга келиб энди ўқиган эди. Раҳм этинг, тақсир...

— Ол, ол! Иккаласини-да ҳибсга сл!— деб бақирди муҳтасиб. Шилпиқ кўз Матпанога мов мушукдай ёпишиб олди. Матпано бир-икки силтаниб этагини бўшатди. Бир хаёли қочмоқчи бўлди. Аммо кўчани тўлдириб турган қалин зиёратчилар орасидан осонликча ўтиб кетолмаслигини ўйлаб, қисматига бўйсунди.

Уларни узун кўчадан ҳайдаб кетдилар. Боғча дарвозага етмай, ўнг тарафда пастқам мадрасага бурилдилар. Навкар белбоғидан калит олиб, кичкина зах ҳужрани очди. Матпанони итариб ичкари киритди. Шилпиқ кўз йигит бирдан гойиб бўлди. У қаландар эмас, қаландар либосидаги муллабачча Сайфий эди.

Аваз Матпанони дараклаб саҳар ҳужрасига борди. У уйда йўқ эди. Аваз дилгир бўлди. Узини қасбга уришни, жигаридай азиз бўлиб қолган оқкўнгил, тўпори йигитни қайдап ахтаришни билмай ҳайрон эди. Эшикда лабини тишлаб хаёлланиб турдию тез-тез юриб дўконига қараб кетди. Уткинчиларга хаёлчан термилиб анча ўтирди. Назарида ҳозир Матпано: «Ҳорманг, оға!»— деб илжайиб кириб келадигандек эди. У диққат бўлиб пастга тушди. Арк дарвозаси олдида хон қўриқчиларидан ташқари казак аскарлари ҳам навбат билан юриб турарди. Казаклар гоҳо соч олдиргани дўконга кирар, Аваз улар билан чала ўзбекча, чала русча тиллашиб қўярди. Аваз минг машаққат ила казак аскарларга Матпанонинг ташқи қиёфасини тушунтирди: «Шундай бир йигит дарвозадан кирди-ми?»— деб сўради. Казаклар, «нет», дея калла чайқашди. Сўнг кўзтаниш зиндонбондан суриштирди. Утар бобонинг хизматларидан текин фойдаланиб турадигани зиндонбон: «Биласан, Аваз, дарвешу қаландар қавмини банди этиб, зиндонда тутиш амри маъруфга зиддур. Улар бирон мадраса ё масжиднинг ҳужрасида бўлуви

керак. Муҳтасибнинг ўз ҳибсхонаси бор», деди. Бу гап Авазининг дилига ёруғлик солди. «Муҳтасибнинг ҳибсхонаси нерда экан-а?» деб ўйлашиб қолди. Кейин шитоб билан Рўзимбой оғаниннг чойхонасини кўзлаб кетди. Рўзимбой оға муҳтасибнинг ҳибсхонасини билиши аниқ, у икки қалъаниннг қомус-ул аъзами, деб қўйди ичида.

Шу пайт қалъаниннг нариги бурчагидан қўлларига кишан урилган Матпанони Арк томон ҳайдаб борардилар. Муҳтасиб, одамлар оллонинг зикридан бўлак гами йўқ бир қаландарни ҳибсга олибдилар, дея маломат қилмасинлар деган ниятда Матпанонинг кулоҳини тақяга алмаштириб, бўйшидаги кашкули билан сафойилни олиб қўйишни буюрган эди.

Шундай қилиб, Матпано Исфандиёрнинг олдида тергов бералиган бўлди.

Муҳтасиб билан икки навкарнинг олдига тушиб, у Арк ҳовлисига кирди. Муҳтасиб узунчоқ, баланд айвон орқали ичкари ўтди. Анчадан кейин чиқиб, «Келтир!» дегандек қўл чулғади. Матпанони туртиб айвонга чиқардилар, ундан тор, қоронғи йўлак орқали қўш табақали ўймакор эшикка рўпара қилдилар. Белини икки еридан боғлаган, бети товоқдай, семиз киши эшик очди. Ўзи йўл бошлади, изидан Матпано, сўннг муҳтасиб остона ҳатлади.

Кенг, танобий хона, ҳовли тарафда икки узун дераза. Сариқ дарпардалар ҳарёнга суриб қўйилибди. Ерда юмшоқ, қип-қизил ғиламлар. Шифтдаги тоқилар ҳам зарҳал рангда. Тенада тилла қумғондай катта-катта ўрис чироқлар осилиб турибди. Тўрда, қават-қават кўрпачада икки киши ўтирибди. Бири бўйчан, сочсоқоли қалин, қоп-қора. Эғнида қизғиш банорас тўн. Салласи одми. Еноқлари туртиб чиққан, қорамтир қошлари чимирилган. У лабларини асабийнамо қимтиб Матпанога қараб қўйди. Бу вазири акбар Исломхўжа эди. Унинг чап ёнида букчайibroқ заҳил

юзли, кўзлари мастона сузилган қирқ-қирқ беш ёшлардаги киши чордана қурган. Симобий салласининг пешида ёқут кўзли нарса ялтирайди. «Хони шу бўлса керак», деб қўйди ичида Матпано. У Исфандиёрни олисдан, оломон орасида бир-икки марта кўрган, бироқ бугунгидай яқинига бормаган эди. Муҳтасиб елкасидан босмаганида у тикка тураверарди. «Гиз чўк, манглайи қора!»— деб шивирлади муҳтасиб. Матпано бенихтиёр чўккалади.

Тўрдан садо келди:

— Сўлла, қаландар! Даҳриёна ғазалларни сенга ким ўргатди?

— Мен ундайин ғазалларни билмайман, хон ҳазратлари. Анбиёлардин, рўзи маҳшардин ўқийман.

— Кофир Аваздан ўқимайсанми?

Матпано сесканди: «Ғазалда оғамнинг оти йўқ эди, пердан билдилар?»

— Мен ундайин кимсани танимайман. Ким ўзи? Утган авлиёларданми?

Исфандиёрнинг жазаваси тутиб бақирди:

— Ҳўв, худо йўлидин озғон осий! Ўзингни гўлликка солма! Гуноҳингни бўйнингга ол. Биз сени жазоламаймиз. Тўрт тарафинг қибла.

Исфандиёр кўрпача тагидан тўрт букланган қоғоз олиб ҳавода силкитди:

— Мана бу ғазални сенга Аваз бердими, ким берди? Ғазал соҳибини айт-да йўлингга кет! Айтасанми йўқми?

Матпано индамади. Хон Авазнинг ғазалидан матлаини ўқиди.

— Давомини сен ўқи, биз ҳам эшитайлик,— деди сўнг бирдан «мулойим» тортиб. Матпано: «Мен бу ғазални билмайман», деб ўтираверди. Хон муҳтасибга им қоқди. У лип этиб чиқиб кетди. Салдан кейин эшик қайта очилди. Матпано ортига бош бурди. Бўсағада шилпиқ кўз йигит титраб турарди. Унинг жандаси йўқ,

кўк салла ўраб, йўл-йўл тўн кийган, оёғида махсикавуш. Сайфий кирдию ерга юкиниб, Матпанонинг ўнг ёнбошига эмаклаб кела бошлади. Хон унга дарғазаб тикилди.

— Бу қаландар Авазни танитайман, куфрона газаллар ҳам айтганим йўқ деб турибди. Сен на дейсан, муллавачча?

Сайфий дағ-дағ қалтираб бидирлади:

— Қаломулло урсин, билади, хон ҳазратлари! Менга ҳам шул бетавфиқ уйратди. Аваз кофирнинг дўконига кириб-чиқиб турганини ўз кўзим билан кўрдим. Бул дўзаҳи айтдики, кимда-ким шул газални халойиқ мўл ерларда ўқиб, эл-улусга ёйса, ҳар сатрига бир таугадан ақча тўлайман, деди.

Исфандиёрнинг кўзлари чақчайди. Матпаного ўшқирди:

— Энди ҳам мўйинламайсанми, лаънати?! Сендек имонсизни қаландарлар ҳалқасидан бадарға қилмоқ лозимдир! Сенинг жойинг ростонинг моховлар ўрамида, мараз!

Матпанонинг бадани қизиди. Шу топда хоннинг сўзлари қулоғига кирмас, у Аваз оғасини ўйлар, уни ҳам тутиб зиндон қилмадилармикан, дея юраги бозиллаб ачишарди. У ўнг томонида суяк кўрган оч кучукдай ялтоқланиб ўтирган Сайфийга ер остидан қараб қўйди. Хон муллавачча «Хон ҳазратлари, мен Авазнинг бундан бўлак куфрона газалларини-да билман, агар рухсати олий бўлса...» деб оғиз очган эди, Матпано аста қўлини кўтардию бор кучи билан Сайфийга тарсаки тортиб юборди. Муллавачча кирпидек уч думалаб кетди. Оғзи-бурнидан қони келди. Нафаси чиқмай чалқанча ётиб қолди. Боядан бери сўз қотмай терговга қулоқ солиб ўтирган Исломхўжа мухташибга қараб деди:

— Раис жаноблари, бу қаландарнинг шарияти-

мизга хилоф ғазал ўқиганини ўз қулоғингиз бирла эшитдингизми?

Муҳтасиб қўлини кўксига қўйиб, ҳадик аралаш жавоб берди:

— Ўзим эшитмадим, вазири акбар жаноблари, илло гувоҳларим бор...

— Гувоҳларингиз кимлар? Мана бу сакбаччами? — деди Исломуҳжа, қайта эмаклаб келаётган Сайфийни кўрсатиб.

— Шу... Яна керак десангиз...

— Нонни ҳалоллаб емоқ лозим, жаноби муҳтасиб! Бир мўминни жазога мустаҳиқ этмоқ учун камида учта тирик гувоҳ даркор, бул шаръий ҳукмдин хабарлари йўқмиди? Сиздек кимсаларнинг вазифаси бегуноҳларни йиғнаб зиндонни тўлдириш эмас, давлатноҳнинг муборак номини сотиб гаврон тўздириш ҳам эмас! Билъакс, адлу нисоф бирла иш юритмакдур!

Муҳтасиб ерпарчин бўлди. У марҳаматли сўз кутиб Исфандиёрга кўз тикди. Хон Исломуҳжанинг гапига қўшилмагандек юзини бир четга бурди. Вазири акбар қарс урди. Дарҳол ҳудайчи кирди.

— Айтинг, буларни олиб чиқсинлар!— деди Исломуҳжа жаҳл билан қўлини чулғаб. Муҳтасиб атай Исфандиёрга мурожаат қилди:

— Буларни нетайлик, аълоҳазрат?

Исломуҳжа хон ўрнига жавоб қилди:

— Муллабаччани зиндонга ташланг. Қаландарни...

— Ҳибсда тутиб тулинг,— деди Исфандиёр. У, «Тек ўтираверсам, вазир қаландарни озод этиб юборажак», деган андишага борган эди. Исломуҳжа индамай қўя қолди.

Хона бўшади. Ипак дастурхоннинг икки четида Исфандиёр билан бош вазир — куёв билан қайинота сукут сақлаб ўтирибди. Ҳозиргина саломхонада рўй берган шармандали воқеа иккаласини хаёл дарёсига фарқ қилган. Исломуҳжа олдида мағлуб бўлганини

ўйлаб, Исфандиёрнинг вужудини алам, ғазаб алангаси ўртади. «Ё олло! Бу қарт вазир кун кўргизмайди энди. Бир чувринди қаландар билан занчалиш муллабачча ўнгинда не деган одам бўлдим? Хўжа отани ўзим вазир этиб тайинладим, ўзга иложим йўқ. Махфий фармон унинг уйинда, пўлат сандиқда ётибди. Йўриғина юрмасанг, қаҳрини келтирсанг фармонни ошкор этиши муқаррар. Унда улли жанжал бўлажак. Бу хўжанинг сўзина губирнатур ҳазратлари ҳам қулоқ осади. Оқпошшо бирлан юзма-юз сўллашади. Водариг! Бу золим қартдан нетиб қутулғайман?..»

Исломхўжа ҳам дастурхон понугини ҳимариб, ҳали чилласи чиқмаган хоннинг қилмишини ўйлайди: «Бу жунунтабиат шаҳзодага ақл кирмади. Олло таоло аввал бошдин бандасининг кўкрагина фаҳму фаросат, меҳру шафқат, инсофу имон тухмин солмаса, юз йил таълим бериб, панд-насиҳат қилганинг абас экан. «Гар кучук бирла хўтиқни қанча қилсанг тарбият, ит бўлур, эшак бўлур...» Мен гумроҳ бўлмасам, гулдай қизимни мана шу калтабин, жоҳил тўрага раво кўрармидим? Тақдир экан. Начора? Махфий фармондан хабар топиб олдимда този итдай суйкаланди. «Хўжа ота, йўригингиздан чиқсам қуръон урсин», деб онт ичди. Хон этишга имдод айланг, падари бузрукворим минбаъд ўзингиз, деб қулбаччадек қуллуқ қилди. Суюкли қизимни ўйладим. Исфандиёр хон бўлса, қизим малика аталсин, дедим. Худодин яширмайман, мамлакат жиловин ўз қўлимга олмоқ истадим. Токи имконим борича райятнинг мушқулини осон қилай, ўрисларнинг идора усуллари қўллай, фақирлик ва жаҳолат ботқоғи ичра кўмилиб ётган эл-улусга бир рўшнолик келтирай, деб хаёл қилдим. Қодир эгам куч-қувват ато этиб, умрим вафо қилса, иншолло, бул ниятимга етурман. Сен эрсанг, хонтўра, бизнинг хайрли ишларимизга тўғоноқ бўлма! Ахир валинеъматинг битган махфий фармон қўлимдадир, ул ёрлиқ омон

бўлса бир кунни сени тахтдан ағдариб ташлаши ҳам мумкиндир!..»

Исломхўжа табиатан камгап, чўрткесар эди. У фотиҳа қилиб туриб кетмоқчи бўлди. Аммо ҳозир хон билан очнқчасига гаплашиб, унинг хатосини бўйнига қўйиб қўйгиси келди. Акс ҳолда Исфандиёр ўзбошимчалик қилиб сипоҳилар орасига нифоқ солиши мумкин. Унда вазири акбарнинг шанига ҳам доғ тушадди. Сарой аҳли Исфандиёрнинг ҳар бир тадбири Исломхўжанинг розилигисиз бўлмайдди, деб ҳисобларди. Вазир тумтайиб ўтирган Исфандиёрга таънаомуз боқиб деди:

— Тўрам, биз ҳар не нш қилсак, бамаслаҳат қилишни келишиб олган эдик.

Вазири акбарнинг: «Хоним ёхуд давлатпаноҳ», демасдан оддийгина тўрам дегани Исфандиёрга малол келди. Исломхўжа аркони давлат олдида ёки расмий маросимларда Исфандиёрни улуғлаб унвонини айтар, яккама-якка қолганларида қайиноталик важдан «тўрам» деб мурожаат қиларди. Бундай муомала хонга нописандлик бўлиб туюларди. Шу боис ҳозир у чарс жавоб қилди:

— Агар камина ўз ихтиёрим ила бир юмушни адо этолмасам, хонлигим қайда қолди, тақсир? Унда хонлиқ муҳрини-да алингизга олинг!

— Қаҳрланмай сўлланг, жаноби Исфандиёр!— деди Исломхўжа овозини кўтариб,— биласиз, мен нодон муҳтасиб эмасман. Менинг ёшим улуғ, баъдаз малика Азиз пошшонинг отасидурмен. Оқил кишиларга истиғно ва ғазаб эмас, андеша ва вазминлпк зеб-зийнатдур.

Исфандиёр эътироз билдирмоқчи бўлиб бош кўтарди-ю, икки муштини тиззаларига қўйиб ўтирган вазирининг шиддатли нигоҳига дош беролмай яна дастурхонга тикилди. Синиқроқ товушда сас берди:

— Гапиринг, хўжа ота, қулоғимиз сизда.

— Аввало, қаландар қавмидаги кимсаларни банди этмоқ ғайри шаръийдур,— деди вазир насиҳатомуз,— улар олло таоллонинг дахлсиз бандалари. Жаннатмакон валинеъматингиз қирқ йилдан зиёд салтанат бошқарди, илло девонанинг бурнини қонатмади. Сиз ота ўғли бўлмоғингиз даркор.

Исфандиёр кўрпача тагидан қоғоз чиқариб, миннат билан бош вазирнинг олдига ташлади.

— Мана бундай густоҳона ғазалларни ўқиб юрсинлару мен индамайми? Балли деб елкаларина қоқайми? Хайр-эҳсон берайми? Уламолар не дейди? Аркони дин бирла орамиз бузилса, сизга барибир эканда, хўжа ота?

Исломхўжа индамади. Қоғоз қатини ёйиб, ғазални синчиклаб ўқиди, қоғозга узоқ тикилди.

— Орий рост, тўрам,— деди уҳ тортиб,— сиз айтгандек густоҳона. Илло, таассуфлар бўлғайким, на битилган бўлса, тўғри битилибдур.

Исфандиёр қулоқларига ишонмагандек, вазири акбарнинг чимирилган қошларига меровланиб тикилди.

— Хўжа ота, сиздек... доно бир зот, суянган тоғимиз ҳам Аваз шаккокнинг ёнини олади, деб сира ўйламаган эдим. Таажжуб...

— Сиз-чи, тўрам, бу ғазални Аваз битганига имонингиз комилми?

— Ана, ўзи айтиб қўйибди. «Бир куни сўрғай Аваздек» дебди. Истасангиз, Авазни чақиртиргаймиз. Имоним комилки, у бўйинига олмайди, қўрқажак.

— Қўрқмайди,— деди Исломхўжа яна ғазалга боқиб,— бундай мардона байтларни битган одам ўз сўзидан тонмайди. Журъатсиз, ёлғончи, ҳаросат бандаларигина юраксиз бўлади. Менинг маслаҳатим шулки, ҳозир Авазга тегманг. Аваз бағоят шуҳратли шоирдир. Улли шоирларни улус олдида жазога тортиб обрў қозонмоқ амримаҳолдир. Исфандиёрхон на ка-

ромат кўрсатар экан, деб одамлар Аркка кўз тикиб турибди. Ишни калтакдан бошласак, оқибати яхши бўлмас.

Вазирнинг: «Бошласак», дея ўзини қўшиб гапиргани яна Исфандиёрнинг ғашини келтирди.

— Қаландар зоти борки, ўн икки дарвоза олдида ушбу ғазални ўқиб юрган эмиш. Уламолар арзга келиб исён кўтарса не дейсиз? Бугун қозию аъламга тош отсалар, эртан ҳажв навбати бизга ҳам етиб келмасмикан, хўжа ота?

— Балли! Бу тадбиркор кишининг каломи бўлди,— бош силкиди вазир,— жаноблари илми тиббиётдан ҳам бохабарсиз. Беморни даволамоқ учун аввало аразни¹ аниқламоқ даркор. Араз даф этилса, бемор баданига қувват киради, йўқ эса, унга жом-жом дору ичиринг — қор қилмагай. Бул ғазал аччиқ битилибдур. Ҳар сўзи одамга тикондек санчилур. Илло унда дини ислом тамалларига хилоф унсур кўрмадим. Салтанат соҳибининг шанига отилган тош ҳам йўқ. Билъакс, у — бечора, забун халқ фарёди бўлиб кўринди менга. Бир ҳовуч диёнатсиз сипоҳилар, каломи шарифни бузиб талқин этувчи мутаассиблар устидан тўқилган арзнома янглиғ бағримга ўт солди. Биз бул ғазал мусаннифини тутиб, сазойи этишни эмас, ғазал зимнидаги сўзларни мушоҳада қилиб кўрмоғимиз мақбулдир. Не учунким, ғазал муаллифи халқ дардининг араз-бойси қайда эканини очиқ-равшан айтиб турибди, тўрам.

Исфандиёрнинг таажжуби ортди. Назарида вазири акбар ўзи бош бўлиб мазкур ҳажвни ёздирган, уни қаландарлар тилига солиб қалъа аро сайратиб қўйгану энди ўшал бадкирдор шоирнинг ёнини олаётгандек эди. Исфандиёр ошкора заҳарханда билан гап қотди:

¹ А р а з — касаллик белгиси, симптом.

— Гапингизга тушунмадим, хўжа ота. Агарда сиз давлатимиз суянчиғи бўлиб рўпарамда ўтирмаганингизда... бул ғазални ўзингиз битгансиз, дея гумон қилур эдим. Муҳтарам уламоларимиз на учун кўнглингизга ўтиришмайди, худо шоҳид, англамакка ожизман.

— Қарим оллонинг каломини фарз, Муҳаммад мустафо ҳадисаларини суннат деб билгувчи уламои шариф борки, барчасига ҳурматим баланддур. Мен қорнидан бўлак ғами йўқ, дасторидан бўлак оғирлиги йўқ риёкор, ҳарис, жоҳил уламоларни ёмон кўраман. Қўлига мусҳаб тутиб ваъз айтган ҳар бир кимса уламо бўлавермас. Ул нечук инсонки, оғзидан чиққан каломнинг маънисин ўзи билмаса? Қуръон варақлаб жамоага шариати мустафодин ўқисаю илло мусҳабни бузиб талқин этса? Шуми диёнат? Бундай жоҳил, нодон кимсани раият пешвоси деб атарға тил айланурми? Мана, ғазалга қулоқ осинг.

Буйруқини сўрмайин биздин, сўрар сиздин худо
Нега сиз билдирмай они, бизни нодон этдингиз?
Йўқса одаммиз очиб мактаб, илм билдирсангиз,
Бехабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз!

Фикримча, бу шоир мусҳабни хўп хатм қилган кўринадир. Тафсирдан ҳам дуруст хабардор экан. Мажозни англагандирсиз, тўрам? Шоир ҳадисга ишора қилаётир, яъниким, «Илм олмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун фарз ҳам суннатдир».

— Хевада юз йигирма мадраса, олтмиш уч қорихона, яқин бир ярим минг ибтидий мактаб бор. Бул озми? Оз десангиз, хазинадан сармоя ажратурмиз, яна очинг, хўжа ота, биз рози.

— Хевадек кичик бир қалъада олтмишдан ортиқ қорихона на керак? Уларнинг бир қисмини ёпмоқ лозим. Қориликка мадрасада ўтилса-да савоб. Қорихона-

лар ўрнида ҳунарга ўргатувчи махсус устахоналар очмоқ керак. Мадрасаларда ислоҳ ўтказишни таклиф этаман. Мен «Кофия»га ҳам, «Вақфия» ёхуд «Сарфинаҳв»га ҳам қарши эмасман. Дини ислом низомлари ўқитилсин, майли. Аммо мадрасаларда дунёвий илмлардан таҳсил бермасак, хароб бўлғаймиз. Беҳунар, илмсиз халқни истиқболда завол кутажак.

Исфандиёр зерика бошладими, эснаб, енгил эътироз билдирди:

— Ислоҳга шарият пешволари рози бўлмас. Бундай саъй-ҳаракатимизни улар ғайридинлик нишонаси деб билурлар.

Исломхўжа суҳбатни бир қадар сокин руҳда олиб бораётган эди, хоннинг журъатсизлигини кўриб, қатъий овозда деди:

— Яна шарият пешволари! Салтанат соҳиби бир ҳовуч мутаассиблар эмас, Исфандиёрхондур, тўрам! Сиз билан биз Оқпошшо жанобларининг фуқароларимиз. Неки қилсак, Николай олий ҳазратларининг иродасини адо этган бўламиз. Атрофингизга бир назар солинг. Бухорода, Самарқандда, Тошкандда усули жадидия мактаблари очилмоқда. Бу мактабларда ҳандаса, жуғрофия, риёзиётдан сабоқ бермоқдалар. Ўрис тилини ўргатмоқдалар. Ахир ўзимиз боғ кўкартириб мевасини ўзимиз еганимиз яхшими ёхуд елка қисиб бировларнинг қўлига тикилганимизми? Улуғ хоразмийлар сулоласини эсланг. Тонгла маҳшар аларнинг олдина не юз бирла борғаймиз?

— Сизнингча хонлиқ таназулга бет бураётирми?

— Шу алфозда кетаверсак, сағир мамлакатга айланиб қолмоғимиз муқаррардир. Олмонни¹ муаззам диёр дерлар. Ул ўлканнинг саҳни ҳам, одамларининг келбати ҳам улуғ эмас. Олмонни улур этган нарса фуқароларининг калласидаги тафаккур чироғи. Та-

¹ О л м о н — Германия.

факкури арши аълоға етган халқ дунёга танилур, таассуб ва жаҳолат исканжасида қолгон халқ салби вужуд айлаган девонадек бутидан ерга қараб ўтиришни биледи холос. Мен Тошканга бориб, губернатур жаноблари ила сўллашиб келай, сўнг сиз бир фармони олий берингким, токи Хевада ҳам бир туркум усули жадидия мактаблари очайлик. Камина ўзим бино этган мадрасани ана шундай мактаб учун мўлжаллаб қўйдим. Қозоқлардан бир-икки билимдон муаллим ҳам топдим.

Исфандиёр таҳликада қолди. У бирор соатдан бери давом қилаётган суҳбатни шунчаки даҳанаки жанг деб хомхаёл қилган эди. Хон қорихоналар ўрнида «ўрис мактаблари» очишни ўйлаб сесканди. Йўқ, деб ошкора айтгани тили бормаиди, вазири акбарнинг илтимосга эмас, амрга ўхшаган сўзлари уни ваҳимага солди. Хўп деса... эшону шайхлар, қозию қурро бир бўлиб, халқни ғазовотга чорлайдиган, Исфандиёрни тахтдан ағдариб, масжидларда бўлак бир кимса номига хутба ўқитадиган бўлиб кўринади. У икки ўт орасида қолиб ёнар, тайинли жавоб айтгани тили айланмасди.

— Хўжа ота, мен бир мулоҳаза қилиб кўрай,— деди хон хўрсиниб,— каллам говлаб кетди.

Исломхўжа ёнидан кумуш соатини олди, қопқоғини очиб қаради.

— Узоқ мулоҳаза қилманг, тўрам. «Таваккалту иналҳақ» дебдилар. Журъатли бўлинг. Йигит кишига жасорат ярашур. Валинеъматингиз журъатсиз бўлганида тилгроф ҳам, тошбосма ҳам барпо этолмас эдик. Шукрим, мана, аларнинг самарасини кўриб турибсиз. Хўш, мен борай энди.

Вазири акбар йигитдек шахдам ўрнидан турди. Енгил адрас тўнини ҳилпиратиб чиқиб кетди. Исфандиёр бир озгача рақибидан мот бўлган сатранжчидек ўсал бўлиб ўтирди. Сўнг тишларини ғижирлатиб

мудҳиш қарорга келди: «Сени маҳв этажакман. Сендин қутулмасам, менга ёруғлик кўрсатмайсан, қари тулки!..»

УТАР БОБОНИНГ СОВЧИЛИГИ

Аваз Матпанони икки кун сўроқлади. Дараги чиқмади. Бир бенавога зомин бўлдим, деб куюди. Буткул ҳаловати йўқолди. Уйга ҳам, кўчага ҳам сигмай қолди. Оқшомлари шифтга қараб уф тортади. Ҳовлига чиқиб бирпас айланиб кирадию яна узала тушиб ётиб олади. Мана, ҳозир ҳам у тор дарчадан ҳовлига термилиб ётибди. Ҳовлидан кун кетган, кузак шамоли елади, яқинда сув сепилгани учун намхуш тупроқ иси келади.

Оёқ товушини чиқармай Розия кирди. Эрининг бош томонига ўтирди. Унинг бирин-сирин оқара бошлаган соч-соқолига ўйчан тикилди. Кейинги вақтларда эрининг нимадандир қаттиқ изтироб чекаётганини Розия сезиб юрибди. Лекин «На бўлди, отаси?» деб сўрагани ботинмайди. «Бу кишим ичидан пишган, барибир айтмайди». Розия рўмолининг учини ўйнаб анча ўтирди. Хаёл элтди. Ҳа, унинг аёллик қалби бир ёмон нарсани пайқагандек эди. Мозористондан қайтгандан бери болаларининг отаси ўзгариб қолди. У азалдан чўрткесар эди, гапни майдалаб ўтирмасди. Илло, мунчалик ичимдагини топ эмас эди. Кўнгли келганда болаларини етаклаб томошагоҳларни айлантириб келар, ўтмиш қангомалардан айтиб, бир уй одамни кулдирад, танбур чертиб, қўни-қўшниларни оғзига қаратарди. Мулла оғалар (Розия Табибий, Мутриб, Чокарни иззатлаб шундай деб атарди) уйларига қадам босмаганларига ҳам неча замон бўлди. Гулмихда танбурни чанг босиб турибди. Не бўлди отасига? Одам билан бундай қовоғини очиб сўллаш-

майди ҳам... Ёлғиз байт бигади, оқшом, кечалари шам ёниб адо бўлгунча ўтириб ёзаверади, ёзаверади...

Розия маъбуда сингари қилт этмай ўтирибди. Аваз аста қўл чўзиб хотинининг сочини силади. Бу гўё Розиянинг барча саволларига унинг унсиз жавоби эди. Розия энгил уф тортиб қўзғалди. Аваз яқтакчан ухлаб қолди.

Азонига дилгир бўлиб кўчаларни кезди. Бозорларни айланди. Хевада ўттиз беш бозор бор, ҳаммасини ора-лаб, тафтиш этиб бўлмаса... У чарчаб келиб дўкон айвонига ўтирди. Қулоғини динг қилиб, атрофига боқади. Жарчи овози эшитилмайди. Аксар жазога маҳкум этилганлар Арк ёнидаги улкан майдонга олиб келинар, жар чақирилиб аҳли мўминни тўплашарди. Бу сафар қалъа жимжит эди. «Тирик бўлса бас», деди ичида Аваз ва даст ўрнидан туриб Патракка жўнади. Одатдагидек Худойберган девон уйида йўқ экан. Кутиб ўтирди. Келавермагач, иккаласигина тушунадиган тилда хат қолдирди: «Ғазалхонни кўргим келди. Улмагйисиз, оға, кўмак беринг. Хонанда».

Матпано бешинчи кун топилди.

Аваз намозгардан сўнг дўконни ёпди. Эшикка бош бармоқдай келадиган босма қулф солди. Зиндон ёнига бориб, зиндонбон билан гаплашди. Арк дарвозасида турган кўзтаниш соқчилардан суриштирди. Биронтаси қаландарсифат, паҳлавон келбат йигитни кўрдим, демади. Ҳафсаласи пир бўлиб уйига жўнади. Йўлда Матпанонинг хужрасига кириб ўтди. Хужра эгаси, ёлғиз кампир, болагинам йўқ, жонини оллодан тилаб ўтирибман, деб кўзёши қилди.

Аваз паришонҳол бўлиб уйига жўнади. Долондан ўтиб, ўзининг хос хонасига кираверишда беихтиёр тўхтаб қолди. Тўрда Матпано юзтубан ётибди, ёнида чўнқайиб отаси ўтирарди. Аваз шошганидан «Мошоллоҳ!» деб юборди. Унинг товушини эшитиб, Матпано юзини

бурди, тирсагига суяниб турмоқчи бўлди. Утар бобо унинг калласини босди:

— Чўк, чўк, манглайи қора!

Аваз отасига салом беришни ҳам унутиб Матпанога гап отди:

— Тирикмисан, жўра?

Матпано бош силкиди. Унинг афти-ангорига боқиб Аваз ичидан зил кетди. Матпанонинг юз-кўзи моматалоқ эди: ўнг кўзи чала юмуқ, устки лаби дўрдайиб турибди. Гаврондай узун ташлаб қўйилган ўнг қўлининг беш панжаси кир латта билан ўралган. «Таёққа хўп тўйибсан, йигит», деди Аваз ўзича ва индамай отасининг ёнига чўккалади.

Утар бобо муолажани тамомлаб ўрнидан турди. Дори солинган халта-хулталарини кўтариб чиқиб кетди. Аваз бемалол чордана қурди. Матпано дераза тарафга қараб ётибди. Орқасида носқовоқдай нарсалар дўмпайиб турибди. Аваз бу қорик эканлигини пайқади.

— На бўлди, Матпано?— деди ниҳоят Аваз. Матпано чап биқинига ўгирилмоқчи бўлди.

— Қимиллама, қорик тушиб кетади.

Матпано бетни буриб, Авазга гуноҳқорона боқди.

— Ўзимдан ўтди, оға, ўзимдан...— деди хўрсиниб,— бир шилпиқ кўз йигитнинг макрига илиниб қолдим.

Матпано энтикиб-энтикиб, кўрган-кечирганларини айтиб берди.

— Оллонинг раҳми келдими, бугун пешин намозидан кейин қўйиб юбордилар. Икки кун туз тотмадим...

— Урдиларми?

— Емон уради экан муҳтасибнинг одамлари. Алимга кишан солиб қўйиб урганлари алам қилди. Алимни бўш қўйсалар иккала йигитни-да жаҳаннамга жўнатардим-а...

— Отамга не деб баҳона қилдинг?

— Тухматга йўлиқдим, дедим. Қўйбозорда бировнинг қўйи йўқолибди. Мени ўғри деб тутиб кетдилар

дедим. Бари бир бобом ишонмади. Кўзларинг ёлгон ай-тиб турибди, деб уришди.

Аваз Матпанонинг шишинқираган бетига қараб кулимсиради.

— Баҳонада хонни кўриб олибсан. Хон нечук экан?

— Хонми?.. Хон... шишакўз экан. Бангимми-ей, дим галати. Қофир Авазнинг ғазалларини сенга ким берди, деб бақирди. Мен ундай кишини танимайман деб туриб олдим.

— Менинг ғазалимни қайдан билибди? Ё «Аваздек» деб қўшиб айтибмидинг?

— Йўқ. «Бир куни сўрғай менингдек», деб ўқир эдим. Анови шилпиқ кўз айтибди. Мен биламан, бу ғазал Авазники, дебди. Яхшиямки, хоннинг ёнида диёнатли бир одам бор экан, шу киши жонимга ора кирди. Бўлмаса ўлар эдим, оға.

— Қим экан у? Кўриниши қандай?

— Келбатли Утар бобомга менгзайди. Қетмонсоқол, кўзлари ақлли. Икки бети туртиб чиққан. Муҳтасибни сўкиб ташлади. Нонни ҳалоллаб емоқ керак, деди. Хоннинг хос одами бўлуви керак-да.

«Бу вазири акбар,— деди ўзича Аваз,— саройда битта диёнатли одам қолган бўлса, у Саид Исломхўжа. Жоҳил мутаассибларни ёмон кўрадиган ҳам шу хўжа ота».

Ҳовлига шом тушди. Аваз деразани очиб «Жуманиёз!» деб чорлади. Шипиллаб Розия кирди. «Чой», деди Аваз қисқагина ва туриб тоқчадаги шамни ёқди. Матпанонинг елкасига ташланган ятакни очиб, қорикларни битталаб узиб ола бошлади. Матпано ҳибсхонада қаттиқ аёзлаган шекилли, орқаси нақш олмадай қип-қизил бўлиб кўпчиб чиқибди.

Матпано қаддини ростлади. Аваздан юқори ўтиргани учун хижолат чекдими, пойгак томон сурилди.

— Энди нетаман, оға?— деди мўлтираб,— беш кун

бўлди ишга бормадим. Соғиндиқ бой энди қопидан киритмайди.

— Соғиндиқ бўлмаса, бошқа бой бор. Хевада ни-ма кўп — зовут кўп,— деди Аваз ўйчан. Бир лаҳза тек ўтириб илжайди,— Матпано, сен суюнчи беражак бўлиб турибсан. Шунча кун чеккан азоб-уқубатларингга мукофот тарзинда... Пишканикдан муччи келибди.

Бечора йигит тагдор гапга тушунмай анграйиб қолди. Аваз Амаатжоннинг икки-уч бора йўқлаганини, Пишканик ноибининг жиянидан Тўлғанойга совчи келганини қисқача айтиб берди. Матпано севиниш ўрнига қўрқиб кетди. Дўрдоқ лаби дик-дик учиб, ирғиб турди. Шошганидан соғ қўлини кўксига босиб, ярадор қўли билан гурсиллатиб бошини урди.

— Энди нишатаман, оға?— деди ваҳимали кўзларини Авазга қадаб,— камбағални тагин туянинг устинда ит қопажак бўлиб турибди. Энди оғзим ошга етай деганда... Е олло, бу дунёда етимга кун йўқ экан-да! На қилай, жонимни ҳовучлаб Пишканикка югурайми?

— Утир!— деди Аваз амирона,— яратганга ёлвориб йиғламоқдан фойда йўқ. Чора изламак лозимдир. Сен энди куёв бўлдинг ҳисоб. Тўйгача Амаатжоннинг кўзига кўринолмайсан. Сени қаландарлар ҳалқасидан қутқарган, ҳибсдан озод этган кимсалар бу дардингга ҳам бир даво топар. Мен отам билан сўллашиб кўрай-чи.

Матпано бўш қондай шалвираб жойига чўкди. Бурун катаклари пирпираб учар, баданининг титроғи босилмасди. Бирдан юраги увишди. Сўнг Авазнинг гапини ўйлади-ю, жон қуши бир лаҳза потирлашдан тўхтагандек бўлди. «Оғам рост айтди. Ахир беш кун ит азобига солиб қийнаган муҳтасиб нечук бирдан чиқариб юборди? Бу зolim раиснинг иноятими? Йўқ, Аваз оғасининг қўли бор бунда, Матпано буни билади. Бошига не кулфат келса — ҳайдаб, мушкулини осон этган кишининг бу сафар ҳам кўмак этмакка қурби етмайдими? Иншоолло, етади». Матпано шу хаёлда ширин энтикди,

чап кўкрагини сийпалаб анча ўтирди. Аваз ҳам бошқа сўз қотмади.

Кечаси тор ҳужрада ёнма-ён ётдилар. Аваз аллавақт-гача китоб варақлаб ўтирди. Гоҳо Матпанога кўз қирини ташлаб қўяди. Матпано бошини буркаб олган, лекин уйғоқ. У узун уҳ тортади. «Ё олло!..» — деб хўрсинади. Дам-бадам ёнбошига ағдарилади. Етти хуфтонга бориб ухлаб қолди. Бироқ тушида ҳам тинчимасди: ингранади, гудранади. Тўлганойни чақиради. Аваз унга тикилиб қолди. Йигитга раҳми келди. Кўкси зардобга тўлди. «Ё фалак! Инсон фарзандини намунча бадбахт қилиб яратдинг! Биров ёрин биров севар замонми? Қаҳринг бунча қаттиқ, парвардигор...»

У энги билан кўзларини артиб қўйди.

Қавс кирган. Қорақумдан шамол эсади. Далалар ҳувиллаб ётибди. Ёзга алвидо айтиб ёмғир севалаб ўтган. Амударё томондан офтоб чиқяпти. Бир қарич-бир қарич анғизпоялар ипак рўмолдай йилтирайди. Икки арава аранг сиғадиган йўл четида пахталик чопон кийган деҳқон букчайиб ер ҳайдайди. Олти ой ёз тиним билмаган ориқ хўкизлар ҳам, деҳқон ҳам оёқларини судраб босади. Гоҳо деҳқон бир лаҳзагина тўхтайдю, омочини ётқизиб қўйиб кундасига ўтиради. Белбоғидан носқовоқ олиб, осмонга қараганча оғзига тутади. Анча ўтиради. Сўнг чучук тилда: «Шуҳ, ҳаёми, ҳаж этганинг ета-й», деб омочини қайта ўнглайди. Оёқларига кишан урилган бандидек, майда қадамлаб хўкизга эргашади.

Ёмғирдан сўнг чанги босилган қора йўлдан қўш отлиқ фойтун арава даранглаб кетяпти. Фойтунчи отларга дам-бадам қамчи уради. Чуқур охурдан ем еб ўрганган чопқир отлар бошларини мағрур кўтариб қўшоёқлаб чопади. Ярми соябон билан ёпилган аравада икки оқсоқол ўтирибди. Бири — Утар бобо. У кишининг ажиб бир феъли бор. Уч ой ёзда демасангиз, эғнидан сариқ почка пўстинини ечмайди. Хеванинг доврўғли бу табиби

табобатдан орттирган сарполарни келтириб камнирига топшираверади. Сандиқ тўлай деганда йилига бир маротаба йўқ-юқа камбағални чорлаб бош-оёқ кийим улаштириб чиқади. Утар бобо ҳар бир ишда одмиллик, қаноат ва шукрона тарафдори эди. Бироқ бугун одатига хилоф равишда кийинган. Эғнида ҳаворанг мовут чакмон, оёғида ҳам янги сахтиён махси, бошида ялпиз иси кетмаган қўнғир чўғирма. Узун ҳассасини биқинига қисиб оҳиста чайқалиб бораяпти. Иккинчи қария — хон дуоғўйларидан Ниёзмуҳаммад охунд. Исфандиёр отасининг вафотиядан кейин саройдаги баъзи сипоҳиларни «азли насб» этиб, мартабалиридан туширган, бироқ охундга тегмаган эди. Гўёки охунднинг бир тоғаси Исфандиёр ёш чоғида унга мадрасада сабоқ берган эмиш. Утар бобо кеча оқшом, совчиликка кимни ҳамроҳ қилсам экан, деб ўйлаганида хаёлига охунд келди. Охунд хоннинг маҳрами, у билан борсам, ноибнинг ҳам жуни ҳурпаймас, деб умид қилди. Бомдод уни сўроқлаб борди. «Тақсир, тоза тўн киядиган жой чиқиб қолди», деб кулди ва дардини айтди. Ниёзмуҳаммад охунд «тоза тўн»ни эшитиб дарров рози бўлди. Мана энди, кимсан — хон дуоғўйининг қўнғироқли фойтунида Пишканик сари елиб боришмоқда.

Аматжон кеча эрталаб қалъага бориб, Аваздан иссиқ хабар эшитиб келди. Шундан бери кўзи тўрт бўлиб совчиларни кутади. Худо хоҳласа қора кузда қурбонлик қиламан, деб боқиб ўтирган қўчқори бор эди, дарров шунини думалатди. Кейин болаларини ёнига олиб ҳовли тозалашга тушди. Қўшалоқ қўмғонда чой қайнатиб қўйди. Хотинига барак-чувара буюрди.

Чувваралар тугилиб, уйлар азиз меҳмонларга чирой очиб, чойлар қайнай-қайнай кеч бўлди. Оқшом Аматжон ҳайит кунлари ёқиладиган рангдор шамларни ёқди. Намози аср ўтди, ҳуфтон бўлди. «Энди келишмайди», деди у мунғайиб. Орзиқиб тонг отишини кута бошлади.

Ёсаҳар туриб сигир соғдирди. Ширчай, сутли қовоқ

ош, сут қотилган гўжа тайёрлатиб қўйди. Янгитдан барак тугдирди. Узи лаҳза-лаҳза ҳовлига чиқиб, катта йўлга қарайди. Кун кўтарилганда уйга кириб эски чоригини ямаб олмоқчи бўлди. Бир вақт ташқарида нимадир тарақлади. Болалар чувиллади. Ити қаттиқ ҳурди. Амажон отилиб ҳовлига чиқди. Юраги орқасига тортиб кетди. Ҳовлининг қоқ ўртасида улкан соябонли ўрис арава турар, икки семиз от пишқириб атрофига оппоқ буғ пуркарди. Амажон, «Яна ноибнинг одамлари келибдими?» деб қўрқди, остонада лол-караҳт туриб қолди. Фойтундан аввал узун ҳассанинг учи чиқди. Ҳасса ерга санчилдию инқиллаб пастга тушаётган Утар бобонинг малларанг чўғирмаси кўринди. Шундагиша Амажонга жон кирди. «Вой, отам-ей, отажоним!»— дея арава томон югурди.

Меҳмонлар ичкари ўтишди. Ниёзмухаммад охунд орқасидаги жуи болишга суянганча кўзларини юмиб, узундан-узоқ дуо қилди. Амажон бўсаға олдида бир оёғини букиб, чўккалаб ўтирибди. Ташқарида от кишнади. Сўнг гўлдираган овоз эшитилди. Бир маҳал Эшжон ўғли: «Ака-а!»— деб чақирди. Амажон кафтларини шоша-пиша юзига суркадию ҳовлига югурди. Фойтун ёнида бетоқат ўйноқлаётган отининг бошини тортиб Султонали ҳожи турарди. У дала айланиб юрган эди. Утар бобонинг мулкига бурилган ўрис аравани кўрдию, сарой аёнларидан бўлса керак, деб ўйлади. Отининг бошини Амажонникига қараб бурди.

— Ассалому алайкум! Хуш кўрдик, тақсир,— деб Амажон жиловни тутди. Ноиб алиқ олишни ҳам унутиб, қамчиси билан фойтунга ишора қилди:

— Ким келди бунда?

— Шу... Утар бобом. Енида бир ёшуллиси ҳам бор...

«Ёшулли» ноибни ҳушёр торттирди. Қўш отлиқ кумуш қўнғироқли ўрисарава келган меҳмон назарида ё хонзода ё аркони давлатлардан бири бўлиши керак эди.

Ноиб отдан тушди. Қамчисини этигининг қўнжига буклаб тикчиб, жиловни Ааматжонга тутқазди. Ҳзи белбогини тўғрилаб қўйиб, уй томон юрди. Хон дуоғўйини таниб, «Ёшулли сенмидинг, сассиқ чол», деди ичида ва иккала қария билан нописандроқ кўришди. Ааматжон йўрғалаб кириб тагин пойгакка тиз чўкди. Ҳтар бобо номига фотиҳа қилиб ноибга қараб олди.

— Ҳз оёғинг билан келганинг дим сара бўлди, Султонали,— деди дарҳол муддаога кўчиб,— кичкина бир савдоимиз бор эди, сен ҳам эшитиб қўй. Мана бу чорикорни биласан. Ааматжон бир ўғлим қатори ўғлим. Худо хоҳласа бир куни тобутимни кўтаради, деб юрибман. Ааматжон бир ожизани вояга етказиб, енида пуф-пуфлаб ўтирибди экан. Қиз бола бировнинг хасми.— Ҳтар бобо, «худо ўзи кечирсин», деб жиндек ёлгон гапирди,— бизда ҳам Матпано деган бир жиян бор эди. Насиб этган бўлса, шу икки қушни бир-бирига жуфтлаб учирма қилиб юборсак. Қаломи шарифда айтилибдики, бир ғарибнинг қўнглини овламоқ баайни масжид тикламоқ бирлан баробар эмиш. Тўғрим, тақсир?

Ниёзмухаммад тасбеҳ ўгириб ўтирган эди, қозондай катта салласини силкитиб, тасдиқ ишорасини қилди:

— Орий рост, уста бобо!

Ноибнинг кўзлари олайиб кетди. У ялт этиб Ааматжонга қаради,

— Ҳўв, имонсиз, мен икки дафъа уйингга одам юборганимни айтмадингми отангга?

Ааматжон индамай ерга қаради. Унинг ўрнига Ҳтар бобо жавоб берди.

— Эшитдим. Жиянингга сўратибсан. Мен рози бўлмадим. Инжима, Султонали. Жинс ба жинс, кабутар ба кабутар, дейдилар.

— Қиз кимники ўзи?— деб бақирди ноиб Ааматжонга,— кимдан тувғон? Сенданми ё мана бу... табибданми?

— Алҳазар... алҳазар...— деб қўйди охунд,— қаҳр душмандир, ҳож, беадаблик қилманг, бўтам...

Утар бобо жим бўлиб қолди. Сўниқ кўзларини ноибга тикди.

— Отимни тоқ айтма ноиб, жувонмарг бўласан,— деди ва қўйнидан кумуш ёрлиқ чиқариб ноибнинг олдига ташлади,— ма, кўзингни каттароқ очиб ўқи! Мен бу ёрлиқни олганда сен тезакни нанна деб юриб эдинг!

Султонали ҳожи кумуш ёрлиққа кўз қирини солди. У Муҳаммад Раҳимхон томонидан салкам қирқ йил бундан берилган эди. Қўлдан-қўлга ўтавериб сийқаланиб кетган оғир ёрлиқда «Полвонниёз Гадойниёз ўғли уста Утар»нинг хон саройига, ҳарамга истаган фурсатда ташриф буюра олиши зарб этилган эди.

Ноиб уҳ тортди. Утар бобо ёрлиқини олиб ёнига солди. Сопол пиёладан чой симириб деди:

— Мен сени шу элнинг улуғи деб маслаҳатга қўшиб ўтирибман. Бир бечоранинг ўз уйида йиғлагани етмай-дими? Энди сеникига бориб ҳам йиғласинми? Жиянингга тўқол хотин бўлиб-а? Э, хўш бўл, ноиб тўра! Сағир жиянингга раҳминг келса, қизларингдан бирисини бер! Уйда терисига сиғмай, кўйлак йиртиб ўтирган бўлуви керак. Лаббай? Бировнинг бармоғини тишласанг, жонинг оғримайди-да...

— Сиз ҳам оғзингизга қараб сўлланг, ёшулли,— деб минғиллади ноиб.

— Йўқ, мен зўрман, босқин қилиб ўғирлаб оламан бир камбағалнинг қизини, десанг — уни айт! Уйига ўт қўй, мана бу гадойни кафангадо қилиб кўчага ҳайдаб юбор! Ойнак олиб, соқолингга бир қара, оқарибди. Эрга ўтиб, бириси куни оллонинг даргоҳина қайси бетинг билан борасан, Султонали?

Утар бобо охундга қаради.

— Қани, тақсир, бир хайри дуо айланг.

Охунд тасбеҳни биллагига тушириб, дарҳол дуога қўл очди:

— Алҳамдулиллоҳу вал-минна... Ният кардам, не умидда қадам ранжида қилган бўлсак, ҳоқ таоло ва

таборак азму кушойиш бергай! Илоё, ул бандаи мўмин бирла буд ожизаи муслиманинг умрини ялакат этгайсан. Умрлари узун, давлатлари зиёда бўлгай. Омин, қуруқ туҳматдан, касру фалокатдан асра! Шул хонадон соҳибининг топган-тутгани хайру савобга сарф бўлгай! Ва қуррабби анзилни муңзалаи муборакан ва антахайрул муңзилин, илоё, менга шундай манзил берки, у манзил менга ва манзил эгасига муборак бўлсин! Оллоҳу акбар!

Султонали ҳожи куйиб кетгандай бўлди. У нимадир деб минғиллади, тўрсайиб ўрнидан турди. Амаджон: «Тақсир, бир қошиқ оби-ёвғон...»— деганча қолаверди.

Амаджон отни олма ёғочдан ечиб, ноибга кўндаланг қилди. Ноиб отга ирғиб минди.

— Мен юрт олдида Амаджоннинг қизини келин қиламан, деб ваъда бериб қўйиб эдим. Менинг юзимни ерга қаратдингми — энди ўзингдан ўпкала, тўнғиз!

— Манглайимдагини кўрарман, тақсир,— деди Амаджон, жиловни қўйиб юбормай,— ҳар кимнинг мазори бошқа, илло худоси бир.

Ноибга омий деҳқоннинг гапи дағдағадек туюлди.

— Кўрамиз!— деди у отини чўрт буриб,— хоҳласам, сенга ўхшаганларни мазорсиз кўмдираман! Сен қараб тур, нонкўр!..

У отига аямай қамчи босди.

Меҳмонлар чошгоҳда ўринларидан туришди. Даҳлизда Утар бобо Амаджоннинг қулоғига шивирлади:

— Икки тугун олиб келганман. Уллисини қори бобонгга бер, кичигини менга...

Амаджон, Утар бобосининг совчи бўғчаларини ҳам ўзи тайёрлаб келганига ичидан бир эзилди, бир суюнди. Югуриб юриб, совға-салом тугилган икки бўғчани оқсоқолларга пешкаш қилди.

— Тайёр бўлиб тур,— деди Утар бобо аравага ўтираётиб,— кейинги жума куни тўй.

Аматжон йиглаб юборди.

— Илоё, ўлманг, отажон. Сиз бўлмаганингизда не-тардим. Тирик мурдага менгзаб қолардим... Манглайим-га сизни ёзган худойимдан ўргилай!

Фойтун тарақлаб жўнаб кетди.

ҚИЗ УҒРИЛАРИ

Жума куни Матпано билан Тўлғанойнинг тўйи бошланди.

Камбағалнинг тўйи ҳамиша тўкин-сочин, самимий, ҳушчақчақ ўтади. Бу ерда бир-бирга елка оша такаб-буруна боқишлар йўқ, зўрма-зўраки ҳол-аҳвол сўрашиш, бировни ғўдайиб, бировни ергача эгилиб кутиб олиш ҳам камбағалга бегона. Унинг бори ҳам, йўғи ҳам ташида. Камбағалнинг кўнгли подшо. Йил ўн икки ой қора меҳнат остида эзилиб, елкаси яғир, товони тош бўлиб кетган кимсалар баҳонада бир кунгина бўлса-да, ўйнаб олганига, ўзидек соддадил ва қашшоқ ёронлари билан дардлашганига хурсанд. Эҳтимол, тўй минг-минг йилдан бери манглай тери тўкиб келаётган жафокаш халқнинг ўзи учун ўйлаб топган мукофотидир? Тўй... Таомга тўй, жонингдан азиз кишиларнинг дийдорига тўй, ўйин-кулгига, хурсандчиликка тўй, роҳат қил!

Аматжоннинг оғзи қулоғида. Манғал кўтариб уёққа чопади, тошқайроқ кўтариб буёққа чопади. Бандасидан беркитмайди, қизининг яхши бир меҳнаткаш йигитга, энг муҳими, суйганига тегаётганидан ўзида йўқ шод.

Эшикда бошига нон тўла катта сават қўйган хотин кўринди. Аматжон унга ёрдамлашгани югурди. Аёл икки қўли билан саватни арағ тутиб талтанглаб келарди.

— Хуш кўрдик, энабийим, галинг, галинг!— деди Аматжон, аёлни қўшнилардан бўлса керак деб ўйлаб,— қани, саватингизни беринг-чи. Бисмилло...

— Ҳе, ўлинг!— деб кулди «қўшни аёл». Қараса, хотини Бекажон экан.— Навало, тонг отмай шаробдан урганмисиз?

— Ҳовва, мастман, бир ҳафта бўлди, мастман, хотин!— деди Амажон ва саватни панжасида азод кўтариб товонхона томон юрди.

Куёв бола Матпано ҳовлида ўтин ёряпти. Кеча оқшом Амажон масжиднинг имомию бир муллани чақиртириб хуфёна никоҳ ўқиттириб қўйган эди. Энди Матпано шаръий куёв бўлган, қайнотасидан қочмасликка ҳақдор эди. У сақичдай қоп-қора янги этик кийиб, йўл-йўл олача тўн устидан белини маҳкам танғиб олган. Бошида суртелпак. Икки газлик узун ойболтада қулочкашлаб тўнка ёряпти.

Бостирма тўрида янги сўйилган новвосни нимталаётган бир йнгит Матпанога гап отди:

— Балли, куёв тўра! Кунда ёриб ўрганавер, дим сара ҳунар бу! Кунда кунда ёрув керак ҳали!

Матпано қайрилиб қаради, қизариб кулди. Кейин қафтларига туфлаб, яна болтани қўлга олди.

Офтоб кўтарилганда бир арава бўлиб Утар бобо, Мутриб, Чокар, Аваз келди. Чокар азбаройи шўхлигидан, икки танбурни милтиқдай елкасига осиб олибди. «Пўш, пўш, хон навқарига йўл беринглар!»— деб пўпса қилади. Улардан беш-олти қадам кейинда бир тўп болани эргаштириб Ҳасан қайғичи кирди. У худди бўйнига сизловуқ чиққандай калласини бир ёнига қийшайтириб, афтини бужмайтириб, салом-аликсиз тўғри тўрга ўтаверди. Меҳмонлар кулиб қўйишдию, жимит полвон кимни мазах этапти экан, деб қараб туришди. Шу пайт ичкаридан йўрғалаб Амажон чиқиб келди. Унинг бўйни бир ёнига қийшайиб турарди. Одамлар гур кулиб юборди.

Кечга яқин аёз кучайди. Ҳовлининг уч-тўрт ерига гулхан ёқдилар. Ҳали базм бошланмаган бўлса-да, ҳовлига одам тўлиб кетган, Амажоннинг қамиш девори

ерпарчин бўлиб сочилиб ётарди. Отлиқ, эшаклик, пойипиёда, арава-арава одам келаётир. Қора қути кўтарган созандалар, чўмичнусха, патниснусха ғилоф ушлаган хонандалар ташриф буюрди. Суханворий, Ёқуб Шерозий, Отажон қашқалдоқ, Сафо Муғанний... Оқшом қўнай деганда эшикка мўгурдак арава келиб тўхтади. Аравадан Хева халфаларининг сарвари Момо талқин, хушовоз Хоним сувчи тушди. Ерга авайлаб қадам босаётган Анаш халфа кўринганда атрофда қий-чув қўпди. «Анаш сулув!» дея болалар кўчага чопиб чиқдилар, хотинлар тандирга ёпилган нонларини ташлаб, ташқарига мўраладилар. Неча замондан бери Анашнинг таърифини эшитиб ўзини бир кўришга зор бўлиб юрган йигитлар кекирдак чўзиб мўгурдак аравага талпиндилар.

Анаш халфа... Хоразм булбули... Табиат уни баркамол этиб яратмиш. Хусни малоҳатию ақли заковати бир-биридан зиёда. Ҳатто оқсаброқ юриши ҳам ўзига ярашиб туради. Анаш халфа ҳақида эл оғзида муболага юради: у қўшиқ айтса, кулиб турган киши йиғлармиш, йиғлаб турган одам кулармиш. Бир йилдирки, бу соҳира Хевадан беруна бўлиб овлоқда юрибди. Бултур бир тўйда у Момо талқин ёнида туриб ялла айтди. Тўйдан кейин Али маҳрамнинг айғоқчиси уни хонга чақиб борди. Хон юзини очиб, улус олдида шариятга шак келтиргани учун халфаларни жазога ҳукм қилди. Момо талқин билан Хоним сувчини қопга тиқиб калтакладилар. Бир марди худо Анаш халфанинг «гуноҳи»ни эллик тилло бадалига тилаб олди. Халфа тақдирига шукрона айтиб Шаббозга қочди. Шу-шу, Хевага қадам босгани қўрқарди. Утар бобонинг тўйини эшитдию, «ўлсам, уста бобомнинг тўйинида ўлажакман», деб кўзини чирт юмиб келаверди.

Қош қорайди. Ҳовли ўртасига улкан машъала ёқилди. Дарахтларга кичкина фонуслар осилди. Супада

Утар бобо, қариялар. Ҳовли тўридаги чорпояда Мутриб бошлиқ созандаю хонандалар тизилган.

Бир замон буломон чийиллади, чилдирма такиллади. Ёқуб Шерозий тиззасидаги ўриссозини қулочкашлаб тортди. Дил қитиқловчи нозик оҳанг янгради. Ҳовлини хоразм мақомларининг фусункор, мунгли наволари тўлдирди. Ёқуб Шерозий кўзларини юмиб, устоз Огаҳийдан ўқиди:

Келдилар кулбам аро бу кеча жонингиналар,
Чобуку маҳвашу шўх сўхандонгиналар...

Қозонхона бошидаги кишиларнинг саси ўчди, болаларнинг қий-чуви андак босилди. Гулханчи оёқ учида келиб машъалага лампамой қўйиб кетди. Гулхан ловиллаб ёнди, жонфизо қўшиқ сеҳридан тебрана бошлаган кишилар юзини равшанроқ ёритди.

Сафо Муғанний қўлига тор олди. У Ёқуб Шерозийга сурилиброқ ўтирди-да, хоразм халқ термалари йўлида торини сайрата кетди. Бир лаҳзадан кейин уй томонга қараб қўйиб лапар бошлади:

Ёп бўйинда ёйим менинг,
Дуғиб турган ойим менинг,
Жавҳар кўзли ёрим менинг,
Бу ерлара нега галдинг?

Шу пайт уйдан чивикдай бир қиз йўргалаб чиқди. Бошида тақядўзи, эгнида қирмизи куйлак, кўкрагида осмадўзи — тилла, кумуш безаклар, қўлларида қўшқайроқ, оёғида нўғойқошиқдек ўкчаси балаң қизил этик. Раққоса товус юриш қилиб ўртага чиқа бошлади. Даврага истиғно билаң кирдию, кулиб ўтирган Муғаннийга қараб жавоб қилди:

Айзонингда бир туп узум,
Шоҳалари дузум-дузум,
Ахтараман сени ўзим,
Бу ерлара нега галдинг?

Тўйхонани қийқириқ босди. Бўз йиғитлар сабрини йўқотиб, ўтирган ерларида селкиллаб тушдилар. Қиз чирпирак бўлиб лапар тўлқинига айлана бошлади.

...Базм доирачининг чилдирмасидек тобора қизиб борар, одам тирбанд, томларни болалар эгаллаб олган, янги келган томошабинлар оломонни тирсаклаб олган интилар, бўй чўзиб, машъала ёнидаги лапарчи қизга яқинроқ боришга уринарди.

Барча илҳақ бўлиб Анаш сулувни кутади. Жига таққан, ясан-тусан аёл кўринса: «Ана, ана, чиқди!»— деб ўгирилади.

Ниҳоят, Анаш юз кўрсатди. У даврага кутилмаганда тўлин ойдаи жилмайиб, шитоб билан кириб келди. Унинг либосига бир қараган кимсанинг забонидан айрилиши турган гап эди. Эғнида тўқ зангори кўйлак, но-зик белига энсиз тилла камар боғланган. Кўйлак ёқасидан то этагигача тилларанг зийнатлар чекилган. Бошида чўғдай тақя. Тақя чеккасида бир жуфт оқ дудор — жига гўзаллик туғидек ҳилпираб турибди. Қулоқларида бодомой — арабак исирға, сийнасида зебигардон, манглайдўзи эса пайваста қошларини парвоздан сақлашга қўйилган соқчидек шай турибди.

Анаш сулув машъала ёнига қўйилган пастак курсига бориб ўтирди. Қўлига ўриссозини олди. Аввал ўзи эшитиб ҳумордан чиқмоқчидай бир муддат чалиб кўрди. Сўнг оппоқ иягини хиёл кўтариб чимирилиб қўйди-да, янгроқ товушда маҳзун қўшиқларидан бирини бошлади:

Баланд экан Эшимбойнинг минори,
Ёр бошинда ёрқиллайди тумори,
Ёмон экан ошиқликнинг хумори,
Ошиқ шундай бўлса, кечдим, ёронлар!...

Барча баравар уввос солди. Қий-чув, олқиш, қар-сак қўшилиб, ўриссозини эшиттирмай қўйди. Анашнинг овози болдек тотли, сабодек ёқимли, шабнамдек тиниқ, алладек жон олғувчи эди. Биринчи байтиданоқ у тингловчиларни соҳирадек сеҳрлаб, ўзига маҳлиё этди. Тўлғаной қўшнилариинг уйида, дугоналари орасида ўтирарди. У ширин овозни эшитиб баланд дарчадан мўралади. Анаш кулимсираб, ўриссозини аста чалиб ўтирар, чамаси қий-чув босилишини кутарди.

Давра бир оз тинчлангач, халфа созини нимпардага тушириб, яна дил розини шарҳлади:

Қоромон тагини қозгон бормикан
Дунёда менингдек озгон бормикан,
Қайғу ғам остида тўзгон бормикан,
Ошиқ шундай бўлса, кечдим, ёронлар!

Оломон энди уввос тортмади. Халфа ҳам бунга фурсат бермади. У дардли қўшиқ кетидан дардли қўшиқ айтаверди, токи одамларнинг кўзини намлаб, ўзининг ҳам кўнглини бўшатмагунча қўлидан созини, тилидан нағмасини қўймади...

У андак истироҳат этгани уйга кириб кетди. Шу топда кўча тарафда шовқин-сурон кўтарилди. Том бўйи келадиган ёғоч оёқ кийиб Ҳасан қайғичи келарди. Белига опшоқ шол рўмол ўраб олибди. Бир қўлида қамчи, бир қўлида чўмич. Чўмич дастаси пистапойдан, боши сувқовоқнинг палласидан ясалган. Қизиқчи тўқ-тўқ юриб келиб машъала ёнида тўхтади. Хохолаб кулаётган одамларга қараб афтини қийшайтирди. Кейин похол устида чордана қурган қулоқчинлик йигитга яқинлашди.

— Ҳм, жопим, сувдан чиққан сазандай нега соққангни ўйнатасан? Хув, соққанга тупроқ тўлсин! Мени танимадингми? Мана бу қамчи, бу-чи? Ҳа, балли, чўлпи. Ўзим Улпон ўғли Сўлпон ибн Закоатхўжа ал-

Жаброил вал-Азроил, яъни солиқчи буванг бўламан!

Давра қаҳ-қаҳ урди. Қизиқчи қамчисини кўтариб, рўпарадаги йнгитга пўписи қилди:

— Бир уриб бетингни борона қилиб қўяйми, бетавфиқ?!

Ҳасан қайғичи уч газ тепада турган бўлса-да, деҳқон йнгит кулиб ортига чалқайди.

— Ҳозирча урмайман. Урсам ўлиб қолиб, солиқ тўлашдан бош тортажаксан. Аввал олғут-солғутни ундириб олай. Ҳов, менга қара, сарпоёқ! Нега бегор пулини тўламадинг, а? Жон солиғини-чи, ким тўлайди, ўлган момонг тўлайдими? Қани, қопини оч!.. Очдингми? Ана, энди бошлаймиз, худо урган чорикор... Бисмиллосидан — хонимиз учун: отланув пули, журуш пули, милтиқ пули, чопар пули, энди қозикалон жанобларига — сура пули, ришва пули, зиндон пули; ясовулбошига — болта пули, гаврон пули, дор пули; муҳтасибга — тарози пули, таҳорат пули, лунги пули; Али маҳрамга — сақич пули; изиндаги сакбаччаларина — суяк пули; ноиб тўрага ҳам атаганинг бордир, имонсиз? Унга не берасан? Чириган бир кадинг ҳам йўқми? Бу йил оллонинг муруввати, ноиб тўранинг ҳиммати бирла ёмғир мўл бўлди...

Кимдир луқма ташлади:

— Айтинг, ёмғир пулини тўласин...

— Тўлатаман!— деб чийиллади қизиқчи,— кузда ёмғир пули, қишда қор пулини тўлайсан, каззоб! Ҳали бу ёнда тўловинг кўп: эшак минганинг учун йўл пули, сув ичганинг учун қудуқ пули, ётганинг учун ер пули...

Кулавериб одамлар думалаб қолишди. Ҳасан қайғичи куз келиб, хирмон кўтарилгач, қишлоқма-қишлоқ оч бўридай изғиб юрадиган хон ўлпончиларини бошлаб тақдид қилаётган эди. Қулоқчинли йнгит қорнини ушлаб боши билан ерга ётиб олди. Ҳасан қайғичи унга қараб бақирди:

— Ҳўв каззоб! Қарзингни узмай нерга борасан? Бир бало бўладиган бўлсанг — кафан пулини тўлаб кет!..

Қизиқчилик, кулги авжига чиққанда кўча тарафдан қиз боланинг чиққириғи эшитилди:

— До-од! Тўлғанойни ўғирлаб кетдилар! Хоро-об бўлде-ем, хоро-об!..

Ҳамма оёққа қалқди. Ҳатто Ҳасан қайғичи ҳам турган ерида тош санамдай қотиб қолди. Беш-олти жўмард йигит ташқарига югурди.

Тўлғанойни қаллиғи Матпано ўғирлаган эди.

Базм олдидан: «Кунда кунда ёрасан ҳали», деб тегишган йигит Магпанони бир четга чақириб олди.

— Сенга бир гап айтаман,— деди у шивирлаб,— ўзингни бос, жўра. Бугун қаллиғингни ўғирламоқчилар.

Матпанонинг ўпкаси оғзига тикилди.

— Ким ўғирлайди? Нега ўғирлайди? Ахир у менинг шаръий хотиним бўлади?!

— Замон зўрники, жўра, билмайсанми? Зарифбойга менгзаганлар нафс учун ўз онасини-да ўғирлашдан тоймайди. Тўйни ҳаром этма, орқайин битир ишни.

Матпано чўрт бурилиб кетди. Ёнига Пишкашикда орттирган икки дўстини олиб, қўшни ҳовлига ўтди. Базм бошланмасдан Тўлғаной ўғирган уй даҳлизига кириб, ғалла тўла қопларнинг ортига беркиниб ётишди.

Тун яримлаганда Зарифбойнинг икки йигити оёқ учида келин ўтирган уйни айланиб чиқди. Дераза маҳкам. Даҳлиз эшиги очиқ эди. Биринчи йигит аста ичкари мўралади. Шу пайт бурчакда писиб турган Матпано бойвачча йигитни таппа ерга босдию қўлини орқасига қайирди. Оғзига латта тикди.

— Хушназар, нердасан?— деди Зарифбой ташқаридан.

— Бу ёндаман...— деб шивирлади Матпано. Зарифбой бисмилло, деб остона ҳатлаган эди, Матпано

уни ҳам ерга босиб, дамини чиқармай қўйди. Куёвжў-
ралар икки ўғрининг қўлларини боғлаб даҳлиздаги ғал-
ла тўкадиган ҳампага олиб бориб ташлашди.

Матпано югуриб ичкари кирди.

— Тўлғаной!— деди ҳовлиқиб. Қиз ялт этиб ўги-
рилди, қўрқиб, Матпанонинг олдига учиб келди.

— Навўлди, оға?

— Оладиганингни ол, кетдик! Ҳозир қочиб қолма-
сак, тўй азага айланади! Мени сендан, сени мендин
жудо қилмоқчилар. Кетдик!

Тўлғаной пиқиллаб йиғлади. Катта икки тугун кў-
тариб қаллигининг пинжига суйкалди. Матпано Тўлға-
нойни судраганча ташқарига отилди. Ҳовлима-ҳовли,
боғма-боғ ўтиб, қишлоқ четидаги бедазорга чиқдилар.
Тўлғаной совуқданми, қўрқувданми дир-дир титрарди.
Матпано шартта тўнини ечиб қизнинг елкасига таш-
лади.

— Қийиб ол, жоним! — деди ҳансираб, — худойим
сени пешонамга ёзган бўлсин. Қўлингни бер, кетдик...

Келин-куёв ўз тўйларидан бенасиб бўлиб, белгисиз
ёққа кетиб боришар эди.

ПЕТЕРБУРГ САФАРИ

Салкам қирқ йилдирки, Хева хонлиги Чор Россия-
нинг вассали. Шу давр ичида бир таомил мажбуриятга
айланган. Марҳум Саид Муҳаммад Раҳимхон йилига
бир марта Петербургга сафар қилиб, оқпошшога салом
бериб келарди. Вагон-вагон туҳфа элтади: Хоразм туп-
роғида етилган тотли мевалар, туркман отлари, эро-
ний гиламлар, Хева заргарлари зийнатлаган тилла
буюмлар, той-той ипак ўрамлари император ҳазратла-
рига пешкаш қилинади. Хон халта-халта пухта тиллони
ҳам аямайди. Радди бадал сифатида император Му-
ҳаммад Раҳимхонни ҳам «сийлайди»: Қримдаги ёзлик

қароргоҳида истироҳат этмакка рухсати олий беради. Хон оташаравада Қора денгиз бўйидаги афсонавий Ливадия боғлари томон йўл олади.

Исфандиёрнинг тахтга ўтирганига ярим йил бўла-япти. У бот-бот Петербург сафарини ўйлай бошлади. Николай пошшодан келадиган рухсатномани кутиб, безовталанади, ҳафта сайин Амударё бўлимига от чоптиради. Унинг фикри-дарди тезроқ Николайнинг назарига тушмоқ, мурувватидан баҳраманд бўлмоқ. «Олий ҳазрат ҳиммат айласа, генераллик рутбасин берар» деб умид қилади.

Ташриф қоғози қишнинг ўрталарида етиб келди. Император ҳазратлари Хеванинг янги хонини Романовлар сулоласининг май ойида бўладиган уч юз йиллик тўйига таклиф этибди. Исфандиёр аркони давлатни машваратга чорлади. Узоқ мунозарадан сўнг хон сафариди ҳамроҳ бўладиган сипоҳилар номзоди тасдиқланди. Улар орасида бош вазир Исломуҳжа, Ҳусайнбек, Мамат маҳрам, Ашир маҳрам, Ота маҳрам — жами ўн бир киши бор эди.

Совға-салом хусусида ҳам баҳс чўзилди. Исфандиёр Петербургга илк дафъа қуллуққа бораётганини ўйлаб, кўпроқ мол-дунё жамғаришни таклиф этди. Уни Муҳаммад Вафо қувватлади.

— Туҳфаликнинг бир қисмини халққа чочув керак, солғут, даҳяк тарзинда, — деди у.

Исломуҳжа хон изнини кутмай карвонбошига қарши чиқди:

— Мен мутлақо қўшилмайман, давлатпаноҳ. Жаноби карвонбоши! Халққа қўшимча солғут солиб кафангадо қилмоқчимисиз? Аларнинг ҳоли не кечмоқда, хабарлари борми? Деҳқон бошига солинган солиқлар сони ўн олтига етибди! Ё раб! Энди тирик юрганига солиқ тўлаши қолди, холос!

Ҳусайнбек меҳтар аста гап қистирди:

— Эса, закот миқдорин бир қадар оширмоқ лозим. Тижорат аҳли ҳанузгача икки фоиз атрофинда бадал тўлаб келмоқда.

— Шу бадалнинг ўзи кифоя,— деди дарҳол бош вазир, — тўловни оширсак, хазинага оқиб келаётган мол-ашёлар камайиб кетуви мумкин. Тижорат аҳли нозик халқ. Қимки кафтини кўпроқ очиб, ҳиммат қилса, шу ёққа интилажак. Махфий эмас, сўнгги вақтда ўрис савдогарлари ҳам божнинг зиёдалигидан шиква айлаб ўзга элларга оғиб кетмоқда. Закот миқдорин оширсак, кундалик зарурий буюмлардан махрум бўлиб қолгаймиз.

Исломхўжа икки маҳрамини ўсал қилгани учун Исфандиёрнинг гаши келди.

— Вазири акбар не маслаҳат берадур?— деб сўради чала бет буриб.

Исломхўжа орага марҳум хонни аралаштиришни маъкул кўрди. Муҳаммад Раҳимхоннинг руҳи покани хотирларина солсам, Исфандиёр ҳам, анинг маҳрамлари ҳам эътироз билдиришга ожизлик қилишар, деб ўйлади.

— Сармоянинг бир қисмини хазинадан олмоқ лозим. Жаннатмакон давлатпаноҳнинг дастурлари ҳам шундай эди. Баъдаз аркони давлат ҳам ҳиммат камарини ечмоғи даркор. Хон маҳрами бўлмоқ шарафи аъло, вале бу мартаба барчамизга маълум бир мажбурият ҳам юклайди.

Муҳаммад Вафо карвонбоши истеҳзоли кулимсираб луқма ташлади:

— Муҳтарам вазири акбар жаноблари ибрат сабоғини кўрсатур, деган умиддамиз....

— Марҳамат!..— деди Исломохўжа чўрт кесиб,— гарчандки бизда қўша-қўша зовутлар бўлмаса-да, император ҳазратларина атаганимиз йўқ эмас. Даромадга қараб буромад бўлса, биз тайёرمىз.

Карвонбоши мот бўлди. Унинг пахта заводи, Қана-

да, Америкага беда уруги етказиб берадиган корхона-
лари бор эди, дарё бўйида ўн минглаб таноб бўлиқ ер-
ларга экин экарди.

Хон сипоҳлар кўз ўнгида қайинотаси билан гап-сўз-
га боргиси келмади. Буни аъёнлар ўзларича хоннинг
ризалик аломатига йўйиб, музокарани тўхтатдилар.

Машварат тарқади. Аммо бир неча кун ўтиб хоннинг
хос фармони чиқди. Унда Исфандиёрнинг олис сафарга
жўнаши муносабати билан байъат пули жорий этилган-
лиги айтилган эди. Ислохўжа бу фармонни эшитиб
ичида сўкинди: «Имонсиз риёкор! Шошмай тур. Оқпош-
шога элтган тухфаликнинг бир қисмини Хевага қайта-
риб олиб келмасам, ота ўғли эмасман!»

Хут ўтиб, саврнинг ўрталарида карнай-сурнай би-
лан йўлга чиққан хон карвони Амударё соҳилидаги
Дарғом ота мавзеига қараб юрди. У ердан одатда ке-
мага минилар, Чоржўйда ўтаравага ўтириш керак эди.
Отараваларда ҳайъат аъзолари, хонни Чоржўйгача ку-
затиб бораётган сипоҳилар, хонзодалар, маҳрамлар,
рус чиновниклари. Карвонни жанговар туркман соқчи-
лари, казак аскарлар қўриқлаб кетаяпти. Исфандиёр
тўрт от қўшилган юмшоқ фойтунда ўтирибди. Ёнида
бош вазир Ислохўжа. Муҳаммад Вафо карвонбоши,
Хусайнбек меҳтар хон фойтуни билан ёнма-ён оқ
тулпорини ўйнатиб боришмоқда.

Дарғом отага оқшом етиб келишди. Кемага ўтириб,
бомдод маҳали Чоржўйда лангар ташладилар. Чоржўй
ҳокими Исфандиёрга пешвоз чиқиб, хонни амир қарор-
гоҳларидан бирида дам олишга таклиф этди. Лекин
Исфандиёрнинг ғурури йўл бермади, у Бухоронинг му-
ваққат меҳмони бўлишдан кўра кемада ётиб оташара-
вани кутишни афзал кўрди.

Ниҳоят, мадраса ҳужрасидек келадиган тор вагонча-
лардан жой олдилар. Петербург сафари бошланди.

Поезд онасидан айрилган қулундек полон чинқи-

риб, олға учади. Фороб, Оромитан кентлари ортда қолди. Хайхотдек Чўли Малик қўйнига шўнғидилар. Кўк-лам сепини ёйган. Бир қарич-бир қарич сийрак майсалар учи ҳали сарғаймаган, осмонда муштдай қушлар ўмбалоқ ошиб ўйнайди. Олисларда ҳаво жимирлайди, вагон зилзилага йўлиққандек ҳар ён чайқалади. Ботаётган қуёш нурлари дераза олдидаги баланд хонтахтага қўйилган тилла кўзачанинг қорнида сирғалиб жилваланади.

Исфандиёр намози дигарни адо этиб бўлиб хос хонасига кирди. Юмшоқ катга ёнбошлади. Ташқарига хаёлчан тикилди. Ўзи ҳали Самарқандга ҳам етмадию аммо кўнгли Петербургда, оқпошшонинг шоҳона базми, берадиган туҳфаси, оладиган инъомида. Фарангий гўзаллар, мазангдек қоракўз черкас қизлар васли қонини гупиртиради. Қрим сайрини орзу қилади.

Изн сўраб бош вазир кирди. У рўпарадаги чуқур креслога ўтирди. Исфандиёр жойидан қўзғалмади. Исломхўжа ҳам фикрларини жамлаб, муроқабага берилди. Неча ойдирки, у хоннинг оғзини пойлайди. Кузда очиқ қолган музокарани давом қилдирмоқни ўйлайди. Илло Исфандиёрнинг фурсати бўлмади. Гоҳо хон шикорга жўнайди, гоҳо рус ҳукумати билан мулоқотга — Тўрткўлга кетади. Қиш ичи хонни Ҳазорасп, Қўнғирот, Хўжайли беклари меҳмонга чорлади. Аркда ҳам холи топиб, юзма-юз гаплашмоқ иложи бўлмади. Хон гўё вазирни акбар билан яккама-якка сўзлашгани чўчигандек, ҳамиша аъёнларини икки биқинига йиғиб ўтирди. Гаплашмоққа энди фурсат етган эди. Йўл олис, вақт бемалол ҳайъат аъзолари ўз вагонларида, то хон йўқлатмагунча қимизхўрлик қилиб, семиз этларни кавшаб, кекириб ётибдилар.

Исломхўжа ётиғи билан сўз очди:

— Тўрам, бўлтур куздаги ўшал гапимиз ниҳоясига етмади. Мен сўровимга жавоб олмоқ ниятида ҳузурингизга келдим.

— Қайси гап?— деди хон чимирилиб,— нечукдир хотиримдан фаромуш бўлибдур.

— Усули жадидия мактаблари очсак, ўсмирларни ҳунарга ўргатадирган махсус ўқувхоналар солдирсак, деб эдим.

— Ҳовва, хотирладим. Мен режаларингизни аркони давлат, аркони дин ўртасига тафтишга солдим. Алар норози бўлдилар. Хусусан, уламолар.

— Нечун камина беҳабарман бул ишдан?— деди Исломхўжа қизишиб.

У муҳокама қасддан махфий ўтказилганини пайқадди.— Мен ахир қалъада эдим! Вазири акбарнинг таклифи вазири акбардан пинҳона тафтиш этилурми? Уламолар нечун норози?

— Урис мактаблари очилса, шариятимиз тамалларина футур етуви мумкин, дедилар.

Исломхўжа беихтиёр иккала тиззасини муштлади.

— Ё раббий! Ўзлари ўриснинг оташ аробасинда юришга ор қилмайдилару илло ўрис таомилига тескари гапирмоққа бетлари чидайди! Эрта ўтиб, бириси куни ғайридин подшонинг олдида тиз букиб қўлини ўпганда кўраман аларни! Урис мактаби ғайри шаръий экан, нечун ўриснинг лампа чироғида ўтирибдилар? Шам ёқсинлар, Қутайбадан қолган қора чироқни тутатсинлар! Қуръони шарифни варақлаб бўлиб, ўриснинг собунига қўл ювадилар. Бу шаръийми? Уриснинг дала-сида битган ғалла ҳалолу мактаби ҳаромми? Жаҳолат шунчалик бўлурми?!

Исфандиёрнинг бир мўйи ҳам қилт этмади. У қон талашиб турган чўл уфқиға сокин телмирганча ақиқ билан зийнатланган йирик доналик тасбеҳини ўгириб ётаверди. Хоннинг бу лоқайдлиги Исломхўжага нашъа қилди: «Исфандиёр ҳам, уламолар ҳам бир оғочнинг чиркин мевалари. Эссиз суҳаним...»

Бош вазир бир лаҳза ўйланиб ўтирди. Бироқ чидай олмаслигини сизди. Орани очиқ қилиш керак эди. Ис-

ломхўжа босган изидан қайтадиганлардан эмасди. Би-лади, у ҳозирча ёлғиз ўзи сирли, ёруғ бир оламга дарча очаман, деб уринмоқда. Мана бу хон бошлиқ бир тўда мутаассиблар эса, вазирнинг қўлидаги чўккисини тортиб олмоқчи бўлаётирлар. Беҳуда ҳаракат! Ё дарча очади Исломхўжа, ё чўкки ила ул жоҳилларнинг калласини мажақлайди. Ўз жонидан кечиб бўлса-да, мақсадига етади!

— Олампаноҳ, сиз тахт соҳибисиз. Минг киши бир тараф, бир киши бир тараф, дейдилар. Сизнинг каломингиз бамисли чақмоқ тош бўлуви керак. Қамина учун ўша риёкор уламоларнинг не деб алжирагани эмас, жанобларининг бир оғиз мардона сўзи мўътабардур.

— Шукриллоҳким, шунча йил бадалига фароғатда давру даврон сурмоқдамиз,— деди Исфандиёр эснаб,— сувни лойқатмоқ на керак, хўжа ота? Аҳли уламони ранжу озорга қўйсақ, оқибат не бўлур, тасаввур этасизми? Халқ шайхур-раиснинг оғзига қараб турибди. Ғазовот бошламаса деб қўрқажакман.

— Аввало, халқ хоннинг оғзига қарайди. Фармони олий ҳам хон муҳри ила эл қулоғина етур. Салтанат хирмон бўлса, аҳли уламо бамисли қушдир. Шул хирмон атрофинда насибасини териб еб юрибди. Жаноблари ўз лафзида устивор турса, ҳеч бир жонзод ризқидан кечиб, хирмондан учиб кетмоқни ихтиёр этмас.

Исфандиёр вазирни акбарга танаомуз боқди.

— Хўжа ота, бир муаммога ақлим етмайдур. Сиз нечук ўрисга бу қадар яқинсиз? Неки насроний кўрсангиз, албатта ён босасиз. Аларнинг турмуш тарзинда, идора услублари, емак-ичмаклари, юрмоқ-турмоқлари, алқисса, жамики саъй-ҳаракатларида афзаллик кўрасизми? Аларнинг биздин ўрганадирган нарсалари йўқми? Гоҳо иштибога бораман. Хева хонлигининг вазирни акбари, ишонган боғимиз, суянган тоғимиз ўрислашиб кетмаётирми, деб хавотирланаман. Сиз не ер фарзандисиз, хўжа ота?

— Алхамдуллиллоҳ, мен Шарқ фарзандиман! Хоразм элининг ўғлиман. Шул заминга киндик қоним сачраган, забоним шунда чиқди, илк дафъа оёқ босган ерим ҳам шул заминдур. Мен анга то абад сажда қилгайман. Илло бу муҳаббат ўзга элларни-да суймагимга монелик қилмагай. Маълумингизким, мен Русия тупроғини беармон сайр этдим. Бир бурда нон илинжида ер искаланиб юрган мужикни кўриб, бағрим эзилди. Дарёларда солдов¹ тортиб бораётган ялангоёқ солдовчилар қўшга қўшилган ҳўкизни ёдимга солди. Беҳудуд Русия йўлларида чипта кавушларини судраб, ориқ, оч, бемор фарзандларини елкалаб, сарсон-саргардон кезиб юрган беватан, бенаво деҳқонлар кўзларимга ёш элтди. Филҳақиқат, бисёр разолат кўрдим, кулфату мусибатга йўлиққан кафангадо элатини кўрдим. Илло шул баробаринда Русия мамлакатини тараққиётга еткурмак учун жон нисор қилаётган кимсаларнинг бир турлук юмушлари ҳам назаримдан пинҳон қолмади. Улар илму урфонни равнақ топтирмақдалар, шифохоналар барпо этиб, бепул-бебадал муолажа қилмақдалар, мужаллихоналар², тошбосмалар очиб, элга маърифат зиёсини сочмақдалар. Бу менинг ҳавасимни қўзғатди. Элимизни, юртимизни ўйладим. Қошки бизда ҳам темир кўприклар солинса, тош йўллар ўтказилса, дунёвий илмга ошно этадиган мактаблар очиб, фарзандларимизнинг камолини тиласак, зовутлардаги жинмашиналарни ўз дастига оладирган усталар ўзимиздан чиқса, деб хаёл қилдим.

Эшик оҳиста очилди. Қориндор, узун лампа чироқ кўтарган мулозим кўринди. У изн кутиб бўсағада турди, хон бошини силкигач, ичкари ўтди, лампани ба-

¹ Солдов — кема, боржа. Солдовчи — бурлак.

² Мужаллихона — газета-журнал редакциялари.

ланд хонтахтага ўрнатдию, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

— Сиз айтган тадбирларга амал этмоқ учун аввало сармоя даркор,— деди Исфандиёр.— Русия улуг мамлакат, дасти панжаси узун. Ғоз бирла дасқар¹ тенг бўлурми? Ғозга тақлид этаман деб дасқарнинг бути йирилган эмиш.

— Орий рост, сармоя лозим. Вале хоҳиш ҳам керакдир. Бизда сармоя бору хоҳиш йўқ.

— Хазинани назарда тутаётирсизми?— деди хон ёқтирмай,— хазина ҳамин қадар пасайган. Энди уни тўлдиrhoқ хаёлини қилмоғимиз лозим.

Исломхўжа чимирилди: «Бу падаркуш хазинани кўппакдай остига босиб ётибди, бир танга ҳам бердирмас. Ҳай, мен сармоя топадирган ерни билурман». Бош вазир неча ойдан бери дилига тугиб юрган ниятини амалга оширишни ўйлади. У сипоҳилардан ўч олишни мўлжаллаб қўйган эди. Улар мунофиқлик қилдилар, вазири акбар олдида Николай пошшо учун жамланадиган совға-саломнинг бир қисмини бўйинларига олдилар. Сўнг Исфандиёрни ўз томонларига оғдириб, халққа яна солиқ солдилар. Энди ўз кирдикорларини «Хон фармони»га йўйиб, ялтоқланиб турибдилар. Шуларни эслаб, Исломхўжа деди:

— Тўрам, хазинага панжа уrhoқ ниятим йўқ. Мен сармояни кимдан олишни биламан.

Хон бўксасини кўтарди, туя жунидан қилинган юмшоқ болишга суянди. «Бу қарт тулки нердан топар экан сармояни?», дегандек вазирга девонавор тикилди.

— Хонлиқда қирққа яқин зовутчи бор. Хевадаги пахталарнинг ярми аларнинг тасарруфинда. Соғиндиқ бой билан Матвафо бойнинг давлати жаноблариникидан зиёда бўлса борки, кам эмас. Илло аларнинг хай-

¹ Дасқар — чумчуқ.

ри саховатини ҳали ҳеч ким кўрмади. Мен ижозатингиз билан, хайрия ишларина кетажак сармойнинг бир бўлагини сипоҳилар, зовутчи бойлар, беклар, қозию кузаро гарданига юклайман.

Исфандиёр бир томони, хазинанинг даҳлсиз қолганига қаноат ҳосил қилди, иккинчидан, Исломхўжа сипоҳиларга солғут солса, оралари бузилади, бул биз учун айни муддао, вазир ўз оёғина уриладиган кишани ўзи ҳозирлаб бермоқда, дея суюнди.

— Унда биз розимиз,— деди хон яна болишга ёнбошлаб,— уларнинг патини бир юлинг, хўжа ота, токи давлатлари бизникидан зиёда бўлмағай.

Исломхўжа хоннинг киноясини илғадию лекин эътиборсиз қолдирди.

— Мол-дунё Қорунга ҳам вафо қилмаган,— деди у кескин товушда, — у барчадин қолур. Бас, шундоқ экан, ҳаросатдан не муддао? Ҳою ҳавасга бино қўймоқ, бирни иккига сотиб дунё орттирмақ, бировни алдамоқ, мутаккабурлик, симу зарга ҳирс, филжумла, ҳайвоний нафс олдида тиз букиб сажда қилмоқ не керак? Олло таоло, биз инсон фарзандини азизу мукаррам этиб яратдик, демиш. Шуми инсоннинг азизлиги? Шундайин куфрона кирдикорлари ила у мукаррам саналурми? Асло!

Бош вазир олисларда шамдай милтираб турган жажжи юлдузларга қараб бир нафас жим бўлиб қолди. Уҳ тортди. Кўзларини юмди. Тушида сўзлаётган одамдай босинқи, дона-дона товушда деди:

— Қелдилар, кетдилар... Келурмиз, кетурмиз... Бир кун омонатини топширганимизда... гўрнимизга бир сиқим тупроқ сочиб, «рахматлик савоб ишларни бисёр қилган эди», дермиканлар ёхуд... Мени мана шу муаммо ўртайди. Нўширвон ўтди, Ҳотамтойи Жамшид ўтди, Искандар Зулқарнайн... Қирқ йил салтанат суриб, жаннатмакон падари бузрукворлари ҳам гулшани аълога кетдилар. Хўш, алардан ёдгор бўлиб, хотирла-

моққа нишон бўлиб не юмушлар қолди? Унгимизда турган фуқаро олдинда, эрта ўтиб бириси кун и туғилажак зурёд рўпарасида биз не деб жавоб бергаймиз? Оқил ота овлодига бузуқ ватан мерос қолдиргайми ёхуд обод хонадонми? Сиз, тўрам, эл-улус отаси экансиз, фарзандларга бағишлайдирган ватанингиз ҳам раҳматга лойиқ бўлсин, деб орзу этдим.

— Келгувси авлод олдинда қарғишга қолсам не дейсиз? Исфандиёрхон шариати мустафони оёқ ости қилди, мамлакатни ўрнлаштирди, миллатни чўқинтирди, деб маломат қилсалар-чи? Хоразм эли ўзлигини унутиб кетса майлими? Сизга бари бирми? Минбаъд масиҳийнинг алласини тинглагаймизму? Оталарим, момоларим сўллаган ширин забонни нетамаи? Ундан-да воз кечмакни таклиф этадиларми? Оқтиқларим, човлиқларим! бегона либос кийиб, бегона алфозда чулдираб юрсин демоқчисизми, хўжа ота?!

— Асло! Гумонларингиз ноўрин, тўрам. Инсон боласининг жисми-жонига қон бирла кирган бир иллат бор. Бу — худбинлик. Дунёда худбин одам бисёр, аммо худбин халқ йўқ. Бизнинг бошимизга тушган фожиаларнинг волидаси, ибдидоси як дона: «Мен фалончидан устунман. Демакки, ундан ақл ва ҳунар ўрганурга ор қиламан. Фалончи мендин паст: насли, эли, уруғи, табақаси ва ҳоказо». Биз руҳиятимиздаги мана шу аносирни қувиб чиқармас эканмиз, тараққиёт қоқаси очилмас. Ҳар бир кимса ўз юртини, ўз элини яхши кўради. Бу барчанинг баробар ҳуқуқи. Илло ўз элига бўлган муҳаббат ўзга элларни камситишга дастак бўлолмайд. Хўш, Урусия ислоҳларига келсак, бунда ҳам қўрқадирган ёхуд ор қиладирган бир шаккоклик кўрмайман. Мавлоно Мусо Ал-Хоразмийнинг ҳандаса рисоласини Оврупо мактабларида хатм қилурлар. Ҳакими даврон Хусайн Абдулло ибн Сино жа-

1 Оқтик, човлик — невара-чевара.

нобларининг «Ал-Қонуни» Оврүпода табобат илмининг қуръони сонийси деб баҳоланибди. Арастунинг ватани бўлмиш Юнондек мамлакатдаки, Ибн Синодан сабоқ олсалар, Ал-Хоразмийдан таҳсил кўрсалар, биз недан ор қилғаймиз? Русиянинг улур императори Петр ҳазратлари Олмонга, Фарангийга, Бельгияга бориб, кемачилик илмини ўзи ўрганди, дастига болта олиб оғоч чопди, солдовчилик этди. Тасаввур этингким, сиз менга бир тилло бердингиз. Мен тиллолик бўлдим, аммо сизнинг қўлингиз бўш қолди. Хўш, мен сизга бир янги фикр айтдим, ана энди фикр жуфт бўлди. Икки жуфт — тўрт, тўрт жуфт — саккиз! Илму ҳунарда, маърифатда, санои нафисада илғор элдин ибрат олмоқ ҳам шул хусус. Биз Русия низомларин ўзимизда жорий этсак, савобдин бўлак нимарсага эришмағаймиз. Қандай либос киймоқ, қайси забонда сўллашмоқ эрса, одамнинг ўз хоҳиши. Кўнгилга амру фармон қилмоқ беҳуда. Бу бамисли ишқ сингаридир. Сен фалончига ошиқ бўл, дея ҳеч бир кимсага буйруқ этиб бўлурми? Кимга кўнгил қўймоқ ошиқнинг ўз ихтиёрида. Замон, мана бу оташ аробадек учқур, тўрам. Сиз билан биз замоннинг зайлига боқмасак, қиёмат қойим бўлажак. Ана унда авлодларнинг қарғишига қолувимиз тайин.

Исломхўжа нафас ростлади. Кўкрак чўнтагидан кумуш қопқоқли соатини олиб кўрди. Юзига фотиҳа тортди. Енгил ўрнидан турди.

— Хуфтон бўлибди,— деди ўзича ва хайрлашиб чиқиб кетди.

Исфандиёр мулзам бўлиб қолаверди. Ҳозиргина даҳшатли эртак эшитгандек мияси гувиллар, юраги безовта гупилларди. Назарида у Петербурга, Николай подшо ҳузурига меҳмонга бораётган хондан кўра тор каталакда банди қилинган беқадр кимсага ўхшаб кетди. Хон қарс урди. Эшикда мулозимнинг калласи

кўринди. Исфандиёр унинг остона ҳатлаб таъзим қилишини кутмай, асабий бақирди:

— Шароб келтир! Мўлроқ!..

ҚОСИМБЕКНИНГ ТУҲФАСИ

Яхши одамнинг шуҳрати ўзидан олдин юради, деган ҳикмат бежиз айтилмабди. Исломхўжа ҳали Петербург сафаридан қайтмади, аммо унинг ёруғ шарпаси аллақачон Хевага етиб келди. Буни Аваз тасодифан билиб қолди.

Ёзнинг ўртаси. Кун тиккада. Қорақумдан елиб турган самум қалъани улкан дошқозондай қиздиради. Хеванинг жинкўчалари ҳувиллаб ётибди. Онда-сонда бошига нон тўла сават қўйган новвойми, қандолатчими ўтиб қолади. «Чур-ра-ак!»— деб бақиради новвой. Нариги муюлишдан қандолатчининг ҳорғин товуши келади: «Пашма-ак! Қимга лавзина-а?..» Уларнинг мудроқ товушларига ҳеч ким жавоб бермайди. Баланд деворлар билан ўралган хонадон эгалари ғафлат уйқусида ётгандай. Жимжитлик. Биров кўчага мўраламайди, пастак эшиклар тақа-тақ ёпиқ.

Аваз мутолаа қилиб зерикди. Дўконни ёпди. Айвончага чиқиб ўйланиб туриб қолди. Арк дарвозахонаси олдида болта-найза билан қуроолланган икки соқчига қараб кулди. Соқчиларнинг бири лоҳас бўлган шекилли, деворга орқа тираб калласини осилтирганча ухлаб ўтирибди. Чўғирмаси юз-кўзини босиб, ерга тегай деб турибди. Иккинчиси эса, уйқусини қочирмоқчидек, найзасини ерга тўқ-тўқ уради. «Арк эгаси овлоқда, буларнинг куни туғибди-да», деб қўйди ичида Аваз ва энгил одимлаб пастга тушди. Дешан қалъа томон юрди. Дарвозахона ёнидан ўтаётганда уйғоқ соқчига кўз қисиб, унинг шеригига ишора қилди:

— Раҳматлик...

Соқчи Авазнинг дўконига кириб-чиқиб турарди. У ҳам ноўхшов ишшайди ва найзасининг учи билан ҳам-роҳининг телпагини туртиб ўшқирди:

— Ҳов, ўлиб қолдингми?

Чўнқайиб ўтирган соқчи чўчиб уйғонди. Найзасини чангаллаб ирғиб турди-да, ён-верига аланглади. Аваз кулимсираб ўтиб кетди. У Полвонёп бўйидаги салқин чойхонани кўзлаб борарди.

Чойхоначи Авазни кўрса, етти букиладиган бўлиб қолган эди. Энди у билади. Бу қарчиғайдай хушбичим, камгап, андак қўрсроқ йигит — кимсан Утар бобонинг фарзанди, Хевага донг таратган шоир Аваз. Базмларда, ўтиришмаларда, тўй-ҳашамда хонандалар Огаҳийдан бир ғазал ўқиса, Аваздан бир ғазал ўқирди. Чойхоначи энди Авазни кўрса, азбаройи ҳурмат югуриб-еларди.

Аваз сув бўйига қўйилган ёғоч катга бориб ўтирди. Човгумга чой шопириб анҳорга тикилди. Полвонёп-да кемалар йўқ, ўч-тўрт қайиқ қирғоққа боғлаб қўйилганди. Бирор соат ўтди. Бир замон узоқда ўртача кема кўринди. У сувни шалолатиб, юз қадамча нарига келиб тўхтади. Бош дарғанинг бақириб сўкингани эшитилди. Кемачилардан икки-уч киши қирғоққа сакраб тушди. Узун арқонларни кучаниб торта-торта кемани соҳилга қапиштирдилар. Шу пайт қаёқдандир оқ кўйлаклик бир йигит пайдо бўлди. У қўлларини чулғаб кемачиларга йўл-йўриқ берди, бирпас юкчиларнинг ҳаракатини кузатиб турди-да, чўрт бурилиб чойхона томон кела бошлади.

Бегона йигит Полвонёпга ташланган яккачўпдан ўтиб, тўғри гужум остига келди. Аваз ўтирган кат четига оёқларини осилтириб ўрнашди. Қумғон-самовар биқиллаб қайнаб турган кичкина ҳужрага чала ўгирилиб: «Шай!»— деб қўйди. Сўнг тагин кемачиларнинг ишини назорат қила бошлади. Аваз унга бошдан-оёқ разм солди: кўк бахмал тақя, белидан пастроқ тушган

оқ шойи кўйлак, энсиз тасмакамар, оёғида енгил қизил этик. Соқоли йўқ, тоза қиртишланган, йўғон мўйлови қоп-қора. Юзи қизил, япалоқ. «Бизнинг одам эмас,— деди Аваз ўзича,— соқолдан воз кечибдим, демак Русия фуқароси. Чолворигача ўрисча. Икки ёнбошида чўнтаклари бор экан. Зингерчилар ҳам шу тахлит кийинадилар».

Нотаниш йигит Авазга ўгирилди. Салом деган маънода бош силкиди. Аваз чой қуйиб узатди:

— Марҳамат, меҳмон.

— Ий-йа, мийманман. Қайдан билдинг, жўлдас?

Аваз жилмайди:

— Қозоқмисиз, биродар?

— Қозоқмин,— деб бош силкиди меҳмон йигит,— кунди қизивун қара, жаниб турибди, чётр побери!

Меҳмон чой хўплаб ўтирибдию икки кўзи кемада. Бир вақт: «Э, шешеигни!»— деб ирғиб турди-да, қирғоқ бўйлаб лўкиллаб кетди. Эллик қадамча бориб кемадаги юкчиларга бақирди:

— Ҳов, оқирин таста! Тос эмес бу, синдирасин...

У орқасига қарай-қарай қайтиб келди. Аваз боядан бери кемадан туширилаётган буюмлар, курсилар ва ғалати шаклдаги нарсаларга ажабланиб боқиб ўтирган эди, қозоқ йигити келиши билан:

— Не ул, биродар?— деб сўради. Қозоқ чой хўплаб жавоб берди:

— Стол, стул, парта, доска. Рус-тузем мектеби ошилади. Мен муғалиммин.

Авазнинг дили потирлади. Бегона йигитга меҳри товланиб боқди. Жонга тегиб кетган рутубатли, совуқ қишдан кейин биринчи қалдирғоч парвозини кўрган киши қандай севинса, Аваз ҳам худди шундай қувонди. Исломхўжа Хевада усули жадидия мактаблари очаман, деб урниб юрганини билар, аммо бу ниятнинг рўёбга чиқишида гувоҳ бўлман, деб Аваз сира ўйламаган эди! «Хўжа отамнинг қалдирғочлари, хуш

келибсиз!»— деди ичида. Бир неча дақиқа ёнидаги меҳмоннида унутиб, янгича мактаб ашёларини тушираётган қўшчиларга маҳлиё бўлиб қолди.

Пиёланинг жарангидан ўзига келди. Муаллим йигит бўш пиёлани узатиб жилмайиб турарди.

Танишиб олдилар. Муаллимнинг исми Қосимбек Мавлонбеков экан. Тошкентдан келибди. Ислохўжа ўртага одам қўйиб, Хевада ишлашга кўндирибди. Аваз ўзининг шоирлигини айтгиси келмади, устаман, соқол оламан деб қўя қолди.

— Устанинг оти бўладими?— деб кулди Қосимбек.

— Авазман. Аваз Утар ўғли.

— Аваз Утар ули... жўқ, маған Аваз Утаров деган жақади. Утаров — как звучит!

Аваз ўз исмини русча талаффузда илк бор эшитиши эди. «Утар ўғли... Утаров... Йўқ, «Утар ўғли» дегани жарангдорроқ, табиийроқ туюлди.

Полвонёпнинг чап соҳилига, кема рўпарасига баланд шотилик қўш отлиқ аравалар кела бошлади. Уларни кўриб Қосимбек кўзгалди. Тик турганча бир пиёла чойни тез-тез симирдию Аваз билан енгилгина хайрлашиб жўнади. Ун қадамча бориб, қайтиб келди.

— Ай, Аваз, қўлинг бўсми казир? Жур, мектепти кўрсетейин.

Янги мактаб қаерда экан, деб Аваз ўй суриб ўтирган эди. Қосимбекнинг фаросатига офарин айтиб кўзгалди.

Қосимбек билан Аваз Арк томон кетишди.

Зиндон ёнида Аваз тўхтаб, айвончага ишора қилди:

— Ана, бизнинг дўкон, Қосимбек.

Муаллим дарвозахонада ўтирган мудроқ соқчиларга, кейин пастқам дўконга қараб қўйиб, бош чайқади:

— Смотри! Халқ падшадин овлоқда журувди жахси кўради, сен туврисина келиб ўтириб олибсин! Да-а!

Аваз энсаси қотган кишига ўхшаб ялжайди:

— Биз хон бошига қўриқчимиз. Хон бошини йўқотиб қўймасин деб... кўз олдида ўтирибмиз.

Қосимбек ялт этиб Авазга боқди. Унга бу йигитнинг ўзини эркин, ҳатто жиндай мағрур тутиши ёқди. «Соч-соқол олиб кун кўрадиган бечора косибга ўхшамайди. Либоси ҳам, гап-сўзи ҳам ўзгача, ўзига, ўз кучига ишонган кимсаларга хос. Чойхоначи шунчаки бир сартарошнинг олдида бекорга жилпанглайдими? Бир балоси бор бунинг...»

Пешин ўтиб, намозгар салқини тушганда Қосимбек билан Аваз Исломхўжа мадрасасига етиб келдилар. Мадраса олдида арава турар, икки йигит ҳай-ҳайлаб аравадан катта ёғоч парта туширарди. «Ғалати дастгоҳ экан,— деди ўзича Аваз,— фойтун аравани ўртасидан иккига бўлиб қўйгандек».

Қосимбек ичкари кириб кетди. Мадрасанинг кенг ҳовлисидаги сонсиз ҳужралардан бирини очиб, қайтиб чиқди. Парта кўтарган йигитларни эргаштириб яна ичкарида ғойиб бўлди.

Исломхўжа мадрасаси Ичанқалъанинг серқатнов ерида эди. Баланд шотили аравадан олинаётган қўшқабатли антиқа хонтахталарни — парталарни кўриб, уч-тўрт бекорхўжа тўхтади. Аравани айланиб томоша қилди. Увада саллали пакана киши ёнида турган бир оёғи йўқ чўлоқдан сўради:

— Бу на? Чодирхаёлга ўхшаган...

Чўлоқ елка қисди. Пакана киши Авазга ўғирилди.

— Сиз билмайсизми, муллака? На экан бу дахмасалар?

Аваз пакананинг аянчли афтига ёқтирмай қаради.

— Ёғоч оёқ,— деди ғаши келиб,— одамнинг бўйини ўстиради.

Тарақлаб яна икки арава келди. Мадраса олдида одам тўпланди. Ҳадемай оломон бўлди. Атрофни қий-



чув, ғала-ғовур босди. Одамларга текин томоша топилган эди, ғийбат бошланди:

— Исломхўжа мадрасани ёлиб, ўрис мактаби очармиш, деган гап қулогимга кирган эди. Рост экан-ов,— деди товуқ қўлтиқлаган найнов киши. Унинг ёнида турган қария найновга ҳасса ўқталди:

— Алжирама, имонсиз! Хўжа ота ўзи очган мадрасани ўзи ёпадиган номард эмас. Ул кишининг имони саломат.

— Урис мактабда ҳам қуръон ўқитиладими, ўқитилмайдими?

— Уқитилади! Уриснинг қуръони ўқитилади!

— Иби! Кофирларда ҳам қуръони шариф бўладими?

— Бўлади. Қўшним Тўрткўлга бориб икки йил яшаб келди. Шу айтди. Ҳар якшанба кунини ўрислар ўзларининг мачитига бориб қуръонни қўшиқ қилиб айтармиш.

— Бир нарсага каллам оғриб турибди. Хўш, ана ўрис мактаб ҳам очсинлар. Унда кимни ўқитади хўжа отам? Мен боламни бермайман. Бу ерда ўқитганча уриб ўлдираман.

— Сен бермасанг, зўрлаб оладилар. Хон фармони чиқармиш...

Шу пайт ҳаворанг мовут чакмон кийган, икки бети қип-қизил, симобий салласини кулоҳнусха қилиб ўраган семиз бир киши пишиллаб аравага осилди. Сандиқдай қутининг устига чиқиб олдию қўлларини кўкка силтаб бақира бошлади:

— Мусулмонлар-ар! Болаларингни ўрис мактабина ёндоштирмангла-ар! Усули жадидия — шарияти мустафонинг кушандасидур! Бу мактабда ўқиғонлар бисмиллосиз таом ейдур, ота-онасинна ўрисча гапирадур! Кимки боласини ўрис мактабина берса, ул бетавфиқнинг охирати куйгай! Бундайларни мусулмон деган

каснинг ўзи кофирдир! Халойе-еқ! Қочинг гуноҳи азимдан! Қиёмат яқин, қиёма-ат!..

Бу — Хевадаги энг катта қорихона мулласи Зухриддинхўжа эди. Одамлар саросимада қолди. Улар ўлжасини кўрган бир тўп қузғундай, аравани исканжага олиб кела бошлади. Беш-олти киши аравадаги фанер қутиларни мушглай кетди. Бир йвгит ирғиб тепага чиқди-да, катта яшикни тепиб-тепиб қўйди. Икки девонасифат кимса аввал ёқасига, кейин аравага қараб тупурди.

Аваз титраб кетди. Отилиб аравага чиқди. Мулла-ни ёқасидан олиб пастга туширди-да, оломон орасидан судраб кета бошлади. Сал наркга олиб бориб, «Жўна, ифлос эш-шак!»— дея итариб юборди. Ичкаридан лўкиллаб Қосимбек чиқди. Мутаассибларнинг тўполони-ни кўриб бўзариб кетди. Узун қамчин олиб аравага кўтарилди. Одамларнинг бошида қамчин ўйнатиб бақирди:

— Раз-зойдисы! Ахмақтар! Сиздерде иман-да, инсаб-да жўқ! Балдаринг ўқиб адам бўлсин деп мектеп ошиб ўтирсақ... Ҳе, шешенгни!..— Қосимбек чолворининг чўнтагидан найча қоғоз олиб, ҳавода силкитди,— мановни кўриб қўйингдар. Пармон бул. Исфандиёр хандинг печати бор.

Қосимбек яна қамчи ўйнатди.

— Қане, қаш баринг, а то шешенгни кўрсетем!..

Исфандиёрнинг муҳри босилган қоғоз таъсир қилдими, оломоннинг шашти пасайди. Одамлар беш-олти қадам чекинди. Аваз олдинга ўтди. Қосимбек билан катта яшикни икки ёнидан олиб ичкари қараб юрди.

...Олисда икки казак аскар от қўйиб кела бошлади. Уларни кўриб, оломон ҳарёнга тўзиб кетди. Суворийлар етиб келишдию узангида тик турганча қочоқларни қувиб ураверди. Икки навкар икки тарафдан ўткинчини ҳам, ёшу қарини ҳам аёвсиз савалаяпти. Дод, фарёд, йиғи, қарғиш, қий-чув қўпди атрофда.

Ҳадемай Исломхўжа мадрасаси ёнидагина эмас, ёндош кўчаларда ҳам қимирлаган жон қолмади. Ҳамма юрак ҳовучлаб, масжидлар, хонақоҳлар, қорихонаю мадраса ҳовлиларига бекиниб олди.

Суворий казаклар кимдандир дарак топиб, ғалаённи бостиргани келишган эди. Тўполон босилиб, мадраса олди жимжит бўлгач, яна казармага қайтиб кетдилар.

Аваз ҳориб-чарчаб, оқшомда Меҳтаробод сари йўлга тушди. Жисмоний меҳнатдан йироқроқ юрганигами, бугун зўриқиб қолган эди. Бўғинлари зирқирар, апови авом, мутаассиб оломонга қўшилиб ўзи ҳам казак аскарларидан таёқ егандек, жисми жони ёнарди. Аммо бу — ер ҳайдаб, уруғ сочган деҳқоннинг чарчогидек роҳатбахш азоб, ёр васлига етган интизор ошиқнинг ёнишидек ёқимли изтироб эди. Аваз кўрагини пайпаслаб кўйди. Юрагининг устида алифбо тахтадек бўлиб Қосимбекнинг туҳфаси турибди. Тушдан кейин, юкларни тушириб бўлгач, Қосимбек иккови мадраса ҳовлисида ўтириб суҳбат қурдилар. Муаллим янги мактаб услуви, сабоқ йўллари, ўқув қуроллари ҳақида эринмай гапирди. Катта қутилариинг бир-иккитасини очиб русча китобларни кўрсатди. «Бул — жўғрофия, бул тарихи Оврупо, мана буниси арифметика, кичкина ҳандаса», деди. Аваз бир тазминни кўлига олиб маҳлиё бўлиб қолди. Сиртига ислимий нақшлар дарж этилган бу китоб «Новая книга» деб аталарди. Унда анвон ҳикоятлар, назм намуналари, адаб, тарбия хусусида панд-ўғит битилибди. У ҳарфни ҳарфга уриштириб ҳижжалаб ўқиди:

— Но-вая... кни...га... Янги мактаб деганими бу?

— Жўқ, китап дегени. Рус тилини қайдан билесинг, Аваз?

— Ёнимда зингерчилар туради. Шулар билан тиллашиб юраман.

— Бул китапни саған бердим,— деб кулди Қосимбек,— улинг борми?

Аваз бош силкиди.

— Бир куни улинг ўқийди. Ол, дўстим.

Аваз хижолат чекиб, китобни қайтарди. Қосимбек зўрлаб яна тутқазди. Кўкрагини куйдириб бораётган ана шу китоб — Лев Толстой ёзган «Новая книга» эди.

Тошмасжид ёнидан ўтаётиб у ғалати аҳволга тушди. Масжид биқинидаги ибтидоий мактабда ҳамон машғулот давом этарди. Ичкаридан болаларнинг чувиллаган товуши келди. Бечора норасидалар ўзлари тушунмайдиган арабий сўзларни жон-жаҳдлари билан бақириб айтиб қироат қилардилар:

ЖИМ, жамолингни кўрай деб келдим эй, шоҳи
жаҳон,

ҲЕ, ҳаётим борича, жоно, дуо қилдим бугун...

Болаларга Авазнинг раҳми келди. Қосимбекнинг мактабини ўйлади. У одамни олам сирларига ошно этмакчи, дунёдаги халқлар, мамлакатлар тарихини ўргатмакчи, ҳисоб-китоб илмидан сабоқ бермакчи. Теварак-атрофимизни қуршаб турган дунёга кўзингни очиб боқ, сен тафаккур соҳибисан, инсон, тафаккурнинг олий мақомга етсин, демакчи. Мана бу бузуқ масжид биқинидан таралаётган ҳазин, муте овозлар эса, худди мағоралардан чиқаётгандек эди: бу сас — қисмати-га рози, забун, ўзлигини тополмаган кимсаларнинг сўник товуши, гўдаклигидан ўзини қулликка ҳозирлаётган дунё беҳабар юртдошларининг муножоти эди гўё. Аваз Қосимбек ўқиб берган ҳикоятни эслади: «Бир сўқир киши қоронғида чироқ кўтариб, кўча ўртасидан кетибди. Халойиқ ҳайрон бўлиб сўрабди: «Ҳой, банда, сен ўзинг сўқир бўлсанг, сенга чироқ не даркор?» Чироқ ушлаган дебди: «Мен чироқни кўзи очиқлар учун кўтариб юрибман. Йўлларнинг ёруғ бўлсин, токи қоронғида мени кўрмай йиқитиб кетманглар». Бу ҳикоятда Аваз рамзий бир маъно кўрди. Аравани ға-

жиб ташлашга тайёр турган кундузги оломоннинг ва-жоҳатини эслади. «Бир кимса сенларга атаб чироқ олиб келибди. Сенлар ул чироқдан баҳра олмоқни эмас, чироқни синдириб, тагин зимстон қаърида яшай беришни афзал кўрасанлар! Фафлат уйқусида қотган халқим, қачон кўзингни очасан, қачон?!»

Аваз шахдам юриб уйига кириб борди. Жуманиёз югуриб чиқди.

— На олиб келдингиз, ота?

Аваз кулимсираб қўйнидан «Новая книга»ни чиқарди.

— Сенга ажойиб бир нарса келтирдим, ўғлим. Ма-на. Бундай мўъжизани ҳали Утар бобонг ҳам кўрма-ган.

Жуманиёз муқовасига ажи-бужи суратлар солин-ган, узун чизиқлар тортилган ғалати китобни анграйнб томоша қила бошлади. Аваз ўғлига ҳавас билан тикил-ди: «Насиб этса, бир кунни сени Қосимбекка элтиб бе-ражакман. Эшжонни ҳам. Иккаланг оға-ини бўлиб, ҳаз этиб ўқийсан ҳали. Албатта ўқийсан...»

ТИЛХАТ

Исфандиёрнинг Петербургдан қайтиб келганига уч кун бўлди. Россиянинг салқин ҳавосига ўрганиб қол-ган экан, Кўҳна Аркда тургани чидамади. Ёзинг пал-ласи оғиб, асад кираётган бўлса-да, Ичанқалъа иссиқ. Хон Тозабонни ихтиёр этди.

Пешин вақти. Исфандиёр саломхона тўрида, отаси-дан қолган олтин тахтда қошларини чимириб ўтириб-ди. Унг биқинида ҳасса-милтиқ. Уни бултур тахтга чиққанида юз тилла эвазига бир рус полковниги «ҳадя» этган. Исфандиёр ёлғиз ўтиришга қўрқади, ҳаминша «ҳассаси» ёнида туради. Бу антиқа қурол. Унинг дас-таси — тўппонча, ўзи милтиқ бўлиб отилади, учи — найза. Ҳозирча «милтиқ ҳасса»га иши тушмади, илло

ташқарида дағдағали товушни, дупурлаган сасни эшитса, хон беихтиёр ҳассага қўл чўзади.

Хон тилла косадаги шаробдан бир ҳўплаб, яна хаёл уммонига ғарқ бўлди. Петербург сафарини эслади. У Николайнинг ҳузуридан рози бўлиб қайтди. Олий ҳазрат мурувват кўрғазиб, Исфандиёрга генераллик рутбасини берди. Анави боши бузуқ Хусайнбек меҳтар полковник унвонига сазовор бўлди. Вазири акбар билан Муҳаммад Вафо карвонбоши улуғ кумуш нишон олдилар. Исломхўжа... Бу ном хоннинг миясини пармалади, кўксини ўриснинг аччиқ ароғидек ачиштирди. Вазири акбар, маликанинг отаси. Сарой аъёнларининг дарраси... Николайнинг арзандаси, Тўрткўлдаги рус амалдорларининг суйган меҳмони... Исфандиёр ичи ёниб пичирлади: «Нечукдир Исломхўжанинг исми ни эшитса, авом халқнинг кўзлари шодликдан чақнаб, томоғидаги таомни ютолмай қолармиш, «хўжа отамиз»лаб тилидан бол томармиш. Собиқ бир заминдорнинг тили заҳар бу ўғлонидан не ҳикмат кўради халойиқ, ақлим ноқис. Қим ул ўзи? Халифат-ул исломми? Йўқ, айёр, доғули бир шахс. Улус ичинда ўз нуфузин зиёда қилиб, менинг ўқ томиримга болта урмоқчи. Маккор, маккор ул. Йўқ эса, Русиядек беадад мамлакатнинг шаҳаншоҳини алдаб домига туширармиди?»

Исломхўжанинг Николай пошони «алдагани» ҳақиқат эди. Исфандиёр бошлиқ хон ҳайъати Москвада тўхтамай, тўғри Петербургга бориб тушди. Хеввалик меҳмонларни иззат-икром ила қаршиладилар. Синоҳиларга сайрбон ажратилди. Хонга Давлетшин деган татар тилмоч қилиб тайинланди. Исломхўжа рус тилида эркин гаплашарди, таржимондан воз кечди.

Эртасига эрталаб шоҳ саройдаги энг ҳашаматли, тилла қандиллар осилган, деворларига даҳриёна суратлар зарб этилган баҳайбат кўрнинишхонада Николай II меҳмонларни қабул қилди. Рус мулозимлари тахлам-тахлам сарполар, чарм халта тўла тилла, ку-

муш, ёғоч қутиларга босилган зеб-зийнатларни олиб кириб, оқпошшога пешкаш қилди. Ҳусайнбек меҳтар тилмоч орқали туҳфаларнинг саногини, сифатини айтиб турди. Николай ҳар бир совғани қўлига олиб томоша қилар, гўё қалбакими, аслми, деб текшириб кўраётгандай синчиклаб боқар эди. Исфандиёр ундан кўз узмай тикилиб ўтирибди. Николайнинг чеҳраси жиддий, у кекса заргардек ҳар бир буюмни қўлида айлантириб кўриб, бошқасига қўл чўзарди.

Оқпошшони сийлаш маросими тугади. Николай II қисқагина миннатдорчилик билдирди. Қуллуқ мақомида жавоб нутқи сўзлаш учун Исломхўжа ўрнидан турди. У Николайнинг сарғимтир бурама мўйловидан кўз узмай, рус тилида хиёл равон гап бошлади:

— Муҳтарам ва мукаррам жаноби олий ҳазратлари! Хева элидан элтган камтарона туҳфаларимизга шохона назарингизни солиб, лутфан қабул айлаганингиз учун бош эгамиз!— Вазири акбар ним таъзим қилди. Николай II Европа русмини ўрнига қўйиб, рус каломини чайнамай гапирётган бош вазирга завқ билан тикилди. Исломхўжа давом этди,— илоё, ғанимларингиз забун бўлиб, ғолибона юришларингиз овозаси еру кўкни тутаверсин! Шаҳаншоҳ! Қамина фуқароингизнинг ҳайъат аъзолари номидан арзимас сўровимиз бор эди. Олий ҳазрат марҳамат қилиб ижозат берсалар, Хева қалъасида шаҳзода валиаҳд Алексей жаноблари номига бир мўъжаз обида бино этсак деган ниятдамиз. Бул обида шаҳзода Алексей тўраимизга беҳад меҳру муҳаббатимиз тимсоли бўлиб қолмоғига имоним комилдир.

Николай илк дафъа кулимсираб бош силкиди: «Бош вазирнинг гапи маъқулми?»— дегандек ён-веридаги аъёнларига разм солди. Исфандиёр елкасида нафас олиб тикка турган Давлатшинга ярим ўгирилди:

— Не дейди вазири акбар?

Тилмоч энгашиб пичирлади:

— Хивакда... Шаҳзода Алексей тўрама памят... ну, исдалик, ядгар ҳайкал очурға тигиш дейди.

— Эсини ебди у!— деб ғижинди Исфандиёр. Ичида сўкинди: «Энди бир ками ўриснинг ўлик жисмини ўрнатув қолди қалъада. Даҳрий!»

Николай виқор билан аста бош силкитиб қўйди:

— Биз розимиз.

Исломхўжа андак истиҳолага борди-ю, дадил мақсадга кўчди:

— Олампаноҳ, ижозатингиз учун ташаккур! Биз ҳамиша жаноби олийларининг саховатпеша эканлигига заррача гумон этмасдик. Алқисса, давлатимизнинг бўлғуси устуни шаҳзода шаънига барпо этилажак обидага сарфланадиган сармойанинг жузъий қисмини... олий ҳазратнинг ўзларидан илтимос қиламан...

Николай II кулиб юборди:

— Ох, ты хитёр!— деди бош бармоғини ҳавода ўйнатиб,— майли, бу шартингга ҳам розимиз, премьер!

Исломхўжа терлаб кетди. У Николайнинг очкўзлигини билар, рад жавоби кутган эди. Аммо ёлғиз ўғли учун зора оқпошшонинг кўнгли эриб, рози бўлса деган умиди ҳам йўқ эмас эди. Тахмини тўғри бўлиб чиқди.

Шундай қилиб, Исломхўжа хон элтган халта-халта пухта тилланинг бир қисмини қайтариб олди.

Исломхўжанинг ўзбошимчалиги хоннинг қонини қайнатди. У вазири акбарни хоинликда, бебурдликда, шариятга шак келтиришда айблади. Император ҳузуридан чиқиб, хос бўлмасига кирдию вазири чорлатди.

— Жаноби вазири акбар,— деди расмий тусда,— бу на хуфёна ҳунар? Вазирки, ўз ниятини давлат соҳибидан пинҳон тутса, шаҳаншоҳдан хон туҳфасини қайтариб олса, боз устина хонлиқ номидан қалъада ўрисга обида тикламоқни ваъда айласаю биз бундан беҳабар бўлсак! Уз бошингизга хон аталган бўлсангиз, хонлиқ муҳрини-да алингизга олинг энди!

Исломхўжа ҳозиргина Николай II ҳузурида қозонилган ғалабадан махмур эди, Исфандиёр билан тўқнашувга боришни истамади.

— Ғазабингиз ўринсиз,— деди вазир баҳузур ва кенг, юмшоқ креслога чўкди,— камина сизнинг манфаатингизга зид иш тутмадим, билъакс, фуқаронинг ўз пулини ўзига қайтардим. Шаҳаншоҳ ижозатидин сўнг сизни бохабар этмоқчи эдим. Мен шунча мол-дунё ёнимизга қолғонига жаноблари хурсанд бўлар, деб хаёл қилибман.

— Ул на обида экан шаҳзода шарафига? Энди айтарсиз пинҳонангизни?

— Шифохона очадирмиз. Урнс дўхтирларини, шафқат ҳамшираларини таклиф этамиз Хевага. Халқ орасинда қўтир-чўтир бағоят кўнайди. Ушоқ болалар бемор. Қалъада юрмакка одам ор қилади. Оқ ҳалқаликнинг иши юришди. Шаҳарда тез-тез тобут кўзга чалинадир. Бу ишнинг оқибати яхшиликка элтмас, хоним.

— Шаҳзодага тиклаган обидангиз қани, деб сўрсалар не дейсиз?

— Бунинг чорасин кўриб қўйганмиз,— деди Исломхўжа. Бироқ очиқроқ гапирмади. Исфандиёр ҳам сўрагани ботинмади. «Бари бир айтмайди. Шунча тадбирни пинҳон тутган бу қарт маккорнинг хаёлида не бор — ёлғиз ўзи биладию халлоқи олам билади».

...Исфандиёрнинг устки лаби учди. Асабийлашди. Эшик оғасини чақириб фармойиш берди. Бир оздан сўнг от чоптириб дарвозадан чиқиб кетаётган навкарларнинг дупури эшитилди.

Бирор соатдан кейин саломхонага икки букилиб хоннинг яқин маҳрамлари кириб келишди. Хон тахтдан тушиб шоҳи дастурхон ёнига ўтирди ва гапни индоллосиз бошлади:

— Аркони давлатдан сайлаб, сизларни дастурхо-

нимга бежпз чорламадим. Вазири акбарнинг пожоиз ишларидан огоҳ этиб қўймоқчиман, токи охирида ўпкашонлик бўлмағай.

Сипоҳилар нафасларини ютиб, хоннинг сийрак соқолига тикилиб қолишди. Исфандиёр тунд чехрасини очмай, меҳтарга қараб деди:

— Мана, полковник Ҳусайнбек жанобларининг хабари бор, вазири акбар бизнинг олдимизга бир қатор ислоҳотни кўндаланг қилиб қўйди. Чунончи, услуби жадидия мактаблари очмоқ, йўлларга тош ётқизмоқ, кўпирларни темирдан ясамоқ, тоза почтахона, тилгроф барпо этмак... Усули жадидия, гарчи ислом тамалларина помувофиқ эрса-да, тижоратчи боёнларимизнинг ўрис купеслари ила мулоқот қилувина нафи теккай. Тилгроф бизни Тошкан бирла боғлайди. Губирнатур жанобларидан имдод сўрамакка бир воцита. Шул мулоҳаза орқасинда розилик бердик. Вало вазири акбарнинг ўзга бир ниятлари ҳам фош бўлдиким, ул кўҳна матални ёдга солур. Арғимоқ ювош келса, дасқар чумчуқ анинг қулогига мишиб ўйнар эмиш. Вазир жаноблари хазина сарф-харажатиши қаттол назорат остига олмоқни таклиф этадир. Гўёким, хазина қописи лайлу наҳор очиқ эмиш, буромад голиб эмиш. Вазир сарф бўлган ҳар бир кумуш танганинг жувобини талаб этмоқ даркор, дейди. Русиядаги маҳкамаларга тақлидан даромад-буромад дафтари очиб, сармоя сарфи учун масъулиятни девонбеги зиммасыга юкламоқчи. Сипоҳиларга моҳиёна тайин этмоқчи.

«Моҳиёна»ни эшитиб, Фахриддин нақибнинг қўли ёқасига югурди:

— Навзамбилло!

Меҳтар ерга тикилди, Нурилло мироб маъноли йўталди, Шайх Назарбой ясовулбоши ер остидан Ҳусайнбекка қараб кулимсиради. У Исломхўжа билан Ҳусайнбек меҳтарнинг ҳамфикрлигини билар, вазири акбар-

нинг ҳамтовоғи энди не дер экан, деб сабрини йўқотган эди.

Саломхонага ўлик сукунат чўкди. Меҳтар билан ясовулбошидан бўлак маҳрамлар калласида деярли бир хил хаёл айланади: «Моҳиёна... Демак, минбаъд Матвафо баққолнинг қўшчиларидек ойма-ой бармоқ босиб, вазир буюрган ақчани олмоқдин ўзга чора қолмабди-да? Моҳиёна! Ё раббий! Не кунларга қолдик бу ўрриспараст вазир дастиндан?!»

Шайх Назарбой ичида Исфандиёрни сўкди: «Сен хон либосини кийган тулупсан. Қайин отангга кучинг етмаса, давлатни нетиб идора этасан, энағар! Кунинг битибди, тахтни бўшатсанг-да бўлади».

Исфандиёр аёнларига бирма-бир кўз солиб чиқди.

— Бангихаёл олиб қочдим, на бўлди? Сўлланглар!

Хонзодалар, тўралар мураббийси бўлгани учунми, Боймуҳаммад оталиқ ўзимда бир қадар зиёда ҳуқуқ бор, деб ўйлади. Хон кўзига итоаткорона боқиб деди:

— Вазири акбарнинг бу кирдикори олампаҳоҳнинг шанларина соя солмоқдир! Во ажаб! Исломуҳжа фақирга нечоғлик моҳиёна тайин этармиш, билсак бўлармикан?

Хон меҳтарга қараб ияк қоқди:

— Уни ана, Ҳусайнбек жаноблари биладилар...

Ҳусайнбек меҳтар, «Исломуҳжа билан тилларинг бир, ислоҳот қоғозининг бир четини сен ушлаб тургансан», деган кинояни тушунди. Рост, у вазир билан биргаликда маҳкамаи одилия хусусида ўн моддадан иборат дастуриламал тузишда иштирок этган эди. Бироқ у маслаҳатгўй, асл мусанниф Исломуҳжанинг ўзи эди. Меҳтар энсаси қотиб гап очди:

— Вазири акбар девондаги олий мартабали сипоҳиларимизга тўққиз минг манатдан ўн саккиз минг манатгача маош тайинламоқни мақбул деб топди. Ҳокимлар, беклар, ноиблар сингари вилоятни идора эта-

Ўтган мансабдорларга бир минг саккиз юз манатдан уч минг олти юз манат атрофида моҳиёна тайинланади. Саройдаги ўзга мулозимлар маоши бир мингу саккиз юз манатдан зиёда бўлмаслиги даркор, деб топилди.

Бир неча сония ҳеч кимдан садо чиқмади. «Вазири акбарнинг моҳиёнаси» аркони давлатга қулоқ эшитмаган шаккоклик, ҳақорат бўлиб кўринган эди. Моҳиёна миқдори айтилгач эса, шойи кўрпачаларга ўт кетгандек, барча бирдан тиширчилаб қолди. Ясовулбошининг мушти тугилди, оталиқ ниманидир пичирлади, Нурилло мироб чўзиб уҳ тортди. Нақиб, «Ло-илоҳа иллолло!»— деб азбаройи қаттиқ бош чайқаганидан салласини тушириб юборай деди. Боймуҳаммад оталиқ Хусайнбекка кекирдак чўзиб, истеҳзо билан сўради:

— Жаноб меҳтар, марҳамат қилиб айтсинлар-чи, вазири акбар олампаноҳга ҳам моҳиёна тайин этмас эканларми? Миқдори...

Хонзодалар мураббийсининг гапи оғзида қолди. Меҳтар уни жеркиб ташлади:

— Буни вазири акбар келганида ўзларидан сўрайсиз!

Оталиқ билан меҳтарнинг савол-жавоби тутаб турган гулханга мой қуйгандек бўлди. Аламзада аъёнлар кўксидagi нафс қуртлари бирдан бош кўтарди.

— Лоҳавла, валақуввата, Хевада хон икки бўлибдир! Узинг паноҳингда асра, парвардигор!— деб шифтга қараб қўл очди нақиб.

Шайх Назарбой йўғон гавдасини селкиллаб тўнғиллади:

— Қўлдан берганга қуш тўймас. Ислomхўжа давринда томоқни ўлчаб ичадиган бўлдикими?

— Ҳовва,— деб унга энгак қоқди мироб,— энди лавоб косани нимкосага алмаштирасиз, тақсирим...

— Моҳиёнадан ортириб, ақчани нетар экан хўжа?

— Зиндон ўрнида турмахона, қашшоқларга истироҳат жойи қураман, дебди.

— Ялангоёқларни ҳунарга ўргатирган ўрисча уста-хона бино қилармиши?

— Йўқ, текин томоқ, текин дору берадиган хаста-хона очармиш...

Исфандиёр бир-бирининг оғзидаги гапини юлиб олиб вайсаётган сипоҳиларга қараб кўкариб кетди.

— Бас!— деб қарс урди,— бозор бас қилинсин!

Қарсак товушига йўрғалаб ҳудайчи кирди. «Келтири!»— деди хон унга ияк қоқиб. Ҳудайчи лип этиб чиқиб кетди, салдан кейин жуздон, патқалам, катта қуръон олиб кирди.

— Ана, қоғоз, хома,— деди хон, эшик ёпилгач.— имони бор кимса не муддаоси бўлса битсин. Моҳиёна олиб, ранжу машаққатга рози бўлиб юрмакни истаса, ани айтсин, ўзга мулоҳазаси бўлса — ани! Марҳамат!

Ҳеч ким қоғозга қўл чўзмади. Исломхўжа олисда эди. Аммо гўё унинг руҳи саломхонада ҳукмрону тепадан таҳдид қилиб тургандек...

— Ҳм, оғзаки ботирлар, сўлласинлар!— Хоннинг масхараомуз товуши эшитилди,— тилларинг бир қулоч, дастипанжа... ҳемирими? Мен эркакбазмда ўтирибман, деб хаёл қилибман...

Нурилло мироб Боймуҳаммад оталиқнинг биқиннига туртиб, гўё илтифот қилди:

— Тақсирим, қани, бошласинлар, ёшуллисиз...

Оталиқ кетига сурилди.

— Мен нақиб жанобларидан илгари қўл урмайман. Сўз — уламодан...

Нақиб: «Бисмилло!»— деб дуога қўл очди. Лекин хомани олмади. Шайх Назарбойга қараб маккорона илжайди:

— Ясовулбошининг моҳиёнаси бешдан бирига қирқилар эмиш. Лаббай, тақсир? Наҳот ўзлари рози бўлса...

Шайх Назарбой нақибга ўқрайиб қараб қўйдию дангал чўккалади. Жуздонга қўл чўзиб жаҳл билан

бир варақ олди. Патқаламни сиёҳдонга ботириб, тез-тез ёза кетди. Ярим бетча ёзиб қоғозни дастурхонга ташлади. Кейин нақибнинг кўзига тикка боқиб деди:

— Мен номард эмасман, кетимга қараб таҳорат ушатмайман! Исломуҳжа азроил эмаски, қўрқсам. Моҳиёнага хизмат этмасман, элимга бориб беклигимни қиламан!

Тилхат ёзиш маросими кечикдан ўтишга ўхшаб кетди. Ясовулбошидан кейин бошқалар ҳам ноилож «сув кечдилар». Ёлғиз Ҳусайн меҳтаргина қолди. У хаёлчан ўтирарди. Хон унга маъноли қаради. Меҳтар эриниб патқаламни олди. У ёнидагиларга ўхшаб Исломуҳжага лой чапламади. «Вазири акбарнинг моҳиёна хусусиндаги ислоҳотини аркони давлат, аркони дин, ҳокимлар, беклар иштирокида батафсил муҳокама этиб кўрмоқ лозим», дея мужмал фикр билдириб қўя қолди.

Исфандиёр тилхатларни йиғиштириб киссасига урди. Унинг кўнгли жойига тушгандек эди. «Вазири акбарда махфий фармон, бизда махфий тилхат. Икки қўчқор уришаверсин энди».

Оқшом тушиб, зиёфат яримлаганда ҳовлиқиб ҳудайчи кирди. Унинг ранги ўчиб кетган эди.

— Вазири акбар жаноблари... етиб келдилар...— деди у ҳансираб. Сипоҳиларнинг дастурхонга чўзилган қўллари муаллақ қолди. Бир-бирига, хонга, эшикка боқдилар. Исфандиёрдан бошлаб жами аъёнлар худди ўғрилиқ устида қўлга тушгандек, бир неча дақиқа таралдудда қолди.

Эшикдан гужумдай бўлиб, новча, тик қоматли Исломуҳжа кирди. Хондан бўлак барча ипқиллаб-синқиллаб ўрнидан қўзғалди. Вазири акбарни зиёрат билан муборак этди. Исломуҳжа тўғри тўрға ўтди, хон билан саломлашиб унинг ўнг қўлига ўтирди.

— Биз сизни кутмаган эдик,— деди хон,— барвақт қайтибдилар?

Бош вазир Петербург сафаридан сўнг даволангани Кавказга кетган, бироқ Хевадаги кечиктириб бўлмас юмушларини ўйлаб, фурсатидан илгари қайтган эди. У хоннинг луқмасини жавобсиз қолдирди. Хўрандаларга енгил кўз ташлади. Уларнинг юзида малоллик, довдираш белгиларини сезгандек бўлди. «Махфий мажлис устина келибман чоғи», деди ўзича.

Зиёфатдан путур кетди. Сипоҳилар шоша-пиша дуо қилиб, хондан ижозат сўрашди. Улар вазири акбарнинг синовчан нигоҳидан халос бўлганларига мамнун, тезгина кавушхона сари йўргаладилар.

Исфандиёр таомилга кўра вазирдан аҳвол сўради ва дарҳол сипоҳиларни ёмонлашга ўтди:

— Сиз аларга не ёмонлиқ қилгансиз, таажжубдаман, хўжа ота,— деди елка қисиб,— тўдалашиб арзга келибди. Яқинда вазири акбар қайтади, бақамти сўзлашамиз, десам, кўнмайди боши бузуқлар. Сиз жаннатмакон падаримиз ўрнига падаримсиз, хўжа ота. Вайсақи сипоҳилардан юзтасининг калласи азиз бошингизга садоға...

Исломхўжа хоннинг ғирт ёлгон сўзлаётганини пайқаб ўтирарди. У энсасини қашлаб ўйлаиб қолди.

«ТИЛ — ВОСИТАИ РОБИТАИ ОЛАМИЕНДИР»

Тун. Жимжитлик. Чироқнинг сўхтаси куйиб, липллаб турибди. Жуманиёз бир қўлини чаккасига босиб ухлаб қолган. Аваз «Новая книга»ни варақлаб, ёнбошлаб ётибди. Кўз ўнгида икки бети қип-қизил, миқти, кўзлари чақнаган Қосимбек. Бу муаллим Аваз учун тақдир мукофоти бўлди. Мана бу рўпарасидаги чироқдай қалбида лип-лип этиб, сўнай деб турган ҳаёт завқини қайта тирилтирди.

Кейинги кунларда Авазни яна танҳолик ўртай бошлаган эди. Кўҳна чиғириқдай бир маромда айланаётган зерикарли, адосиз кунлардан тинкаси қуриб, ўзини қайга уришни билмай юрган эди. Хевада муаззин

қиқчириғи билан тонг отади, шу қиқчириқ билан кун ботади. Бу азалий чархпалак Авазга азалий ҳукмдек бўлиб туюлади. «Наҳотки бир ёруғлик бўлмаса? Наҳот тўрт мардумнинг соқол-муртини қиртишламоқ, ғазал машқи, мутолаа, шаҳар кезмак, рўзғор ғами... ила умр ўтаверса? Сотим оға, не ердасиз? Нечун қорангизни кўрсатмайсиз? Матпано, қайдасан? Оға-инилик оқибати шулмиди? Қўйнингга кумуш қўнғироқ кирди — жиринг-жирингидан масту шодон бўлиб, бизларни унутдингми?»— дея Аваз гоҳо ўпкахон хаёлларга берилади. У гоҳида ўзини дарёда эшкагидан айрилган қайиқчига тенглайди; на соҳилдан умид, на халоскор йўловчидан.

Ана шундай дил хира кунларда фалак унга тўсатдан Қосимбекни инъом этди. Аваз Иван Авдеев, Сотим ўрис билан танишганда ҳам бунчалик қувонмаган эди. Негаки, уларнинг башоратли ҳангомалари гўё олис келажакдаги гўзал эртатка ўхшарди. Қосимбек бошлаган хайрли ишлар эса, рўпарангдаги ёрқин ҳақиқат эди. Бу ҳақиқат дафъатан Авазнинг дилтанг кунларини янги маъно, ҳавойи туйғулар билан тўлдирди, ғафлатга мойил ҳиссиётларини қайта бедор этиб, безовта қилиб қўйди.

Кечадан бери у халоватини йўқотди, Қосимбек билан кечган дамларини эсласа, қалби кўксига сиғмай чайқалади.

«Новая книга»ни аста-секин варақлайди. «Янги китоб...» Эҳтимол бу китоб, бу мактаблар — мамлакат, халқ, ўсмирлар ҳаётида очилажак янги саҳифадир. Зора шундай бўлса... Шубҳасиз, янги саҳифа бўлажак! Буни Аваз савқи табиийси билан ҳис этиб турибди.

Аваз эртасига эрталаб тўғри Исломуҳжа мадрасасига бориб, Қосимбекдан ҳол сўрамоқчи бўлдию ярим йўлдан қайтди. Бу қилиғи ўзига эриш туюлди. «Кечаги хизматни пеш қилишми?»— деб дўконига бурилди.

Тушдан кейин Қосимбекнинг ўзи кириб келди. Даҳлиздан унинг ҳазилнамо товуши эшитилди:

— Ай, Аваз, қароғим, қайда қалдинг? Сен мени сағинмасанг, сақалим сени сағиндиғўй!

Хевада Қосимбекнинг илк дафъа бўлиши эди. Унга ҳам бир кўнгил маҳрами керак. Авазга ишқи тушди. Аввалига у Авазнинг ҳайрихоҳлигини азбарои мезбонлик ҳурмати бўлса керак, деб ўйлади. Сўнг унинг қалбига қулоқ тутиб, ич-ичидан севинди: «Хўжа отамнинг ҳаракатлари бежиз эмас экан, Хевада маърифатнинг қадрига етадиган илғор кишилар ҳам бор экан. Шулардан бири — мана, рўиарамда турибди».

Аваз саккиз ёшлардаги боланинг сочини қиртишлаб бўлаёзган эди, устарасини жомойна олдига қўйиб, Қосимбекка пешвоз чиқди. Муаллимнинг олдига курси суриб қўйди. Қосимбек ўтирмади. У бурчакда осиглиқ танбурни, гулмихлардаги турфа устараларни томоша қила бошлади. Аваз боланинг сочини қириб бўлиб, бўйнидаги лунгини ечиб олди. Бола муштани ёйди. Терлаган кафтида кумуш танга ярқиради. Аваз ҳазиллашиб унинг тақир бошига икки марта чертди.

— Ана, ҳисоб тўғри бўлди. Ақчангга лавзина олиб е. Чоп, энди, ўғлон!

Бола соч олиб ақча олмайдиган устага ажабланиб қаради.

— Дойи, энди нуқул сиза галаман сочимни олдингани...

Аваз илжайди:

— Текиннинг мазасини сен-да биласан-а, шайтон! Майли, келабер.

Бола таигасини сиқимлаганча чопқиллаб чиқиб кетди. Жомойна олдига Қосимбек ўтирди. Бўйнидаги оппоқ сурини сийпалаб Авазнинг чаққон, назокатли ҳаракатини кузатди.

...Ярим соатларда Қосимбек билан Аваз янги мак-

таб ҳовлисида айланиб юришарди. Қосимбек Авазга синфхоналарни кўрсатди. Мадрасанинг каттароқ ҳужраларига беш-олтидан парта қўйилибди. Деворга улкан қора тахта илинган. Бурчакда баланд стол. Унда анвойи рангга бўялган тарвуздай думалоқ нарса турибди. Қосимбек тарвузни чириллатиб айлантирди.

— Бул глобус,— деди Авазга завқ билан боқиб,— Жернинг макети. Жер бир айланса кун бўлад», бир айланса, тун бўлади. Тусиниктими?

Аваз «йўқ» дегандек бош чайқади.

— Ерни юмалоқ дедингиз. Юмалоқ жойда сувлар, тоғлар, саҳролар қандай макон тутади? Бир-бирига тўқнашиб қўшилиб кетмайдими? Гумбаз тепасига кўл билан ўрмонзорни ўрнатиб бўладими?

Қосимбек кулди.

— Ай, Авазбек! Саволинг туври, бирақ ўте қийин. Буни билув ушин мен бес жил ўқидим. Бир кунни тусиниб оларсин. Бунда жур.

Қосимбек бошқа синфхонага бошлади. Токчаларга тартиб билан турли китоблар терилибди. Парталар ёнига бир газча келадиган таёқча илинган. Баъзи хоналарда девор бўйлаб улкан супрадай камалак рангдаги қоғоз осилган. Қоғоз бетига турли хил суратлар солинган. Аваз бу суратлар ҳалиги ер шаклидаги думалоқ буюмдаги суратларга ўхшаб кетишини фаҳмлади. Қосимбекнинг айтишича; бу — харита, ернинг япасқи шакли-шамойили эмиш.

Қосимбекнинг кўп гапига Аваз тушунмади. Лекин бари бир, кўнглини шавқ тўла бир ғурур эгаллади. У бу ерда таҳсил кўрадиган бахтиёр болаларга ҳавас қилди. Хаёлига тағин ўғли Жуманиёз билан Эшжон келди.

— Кузде мектепти ошамиз,— деди Қосимбек ҳужраларга кичкина осма қулф солиб,— бирақ ўқитувга бала топилармекен? Вот, шу маселе ўйлантиради ме-

ни. Узинг кўрдинг, анов куни адамдар арабани жиб қўййин деди. Да-а...

Аваз хаёлланди: «Аматжон оғани зўрласам-да кўндирарман. Бироқ Жуманиёзни рус-тузем мактабига бергани отам рози бўлармикан? Утар бобо ўрислашибди, деган гапга у чидамас. Ҳай, куз келсин-чи...»

Аваз муаллимнинг юзига қараб маъноли жилмайди:

— Шундай қилиб, ер айланади, денг, мулла Қосимбек?

— Айланади, қароғим, айланади,— деб, тез-тез бошини силкиди муаллим.

— Ер айланса, беш-ўн жоҳил мулланинг вайсагани билан у тўхтаб қолмайди, бари бир айлана беради. Демакки, бу мактабда ўқийдиган бола ҳам топилади. Ғам еманг. Ҳали мактабингизга бола сиғмай кетади. Татиб кўрилмаган мева аччиққа ўхшаб кўринади. Одамлар бу мактабнинг мазасини бир билсин-чи. Кейин болаларини ўзлари олиб келиб қўлингизга топширади.

Аваз фикрини тимсол билан, чиройли мажозга ўраб айтганига Қосимбекнинг завқи келди. Шартта уни бағрига босди. «Ай, Аваз айтқанинг келсин, келеди, чёрт побери!»— деб гир-гир айлантирди.

Икковлон мадрасанинг салқин ҳужрасига кирдилар. Бу — Қосимбекнинг ҳам ётоғи, ҳам иш юритадиган хос хонаси экан. У катта сопол кўзани тўлдириб шарбат олиб қўйган эди, Аваз иккаласи анчагача гурунглашиб шарбатхўрлик қилишди.

Бир маҳал дарвозадан елиб бош вазирнинг хос мулозими кирди. У очик ҳужра олдига келдию: «Муаллим оға! Хўжа ота!»— деб қичқирди. Қосимбек пиёласини хонтахтага қўйиб, илдам ташқарига чиқди. Аваз ҳам кўзғалди.

Дарвозахонада Исломхўжа кўринди. Эғнида зангори мовутдан тикилган одми яқтак, ёқасига тилло

тангадек сидра безак берилган. Белида қўш белбоғ. Бошида оҳори кетмаган оппоқ салла. Унинг ёнида Хусайнбек меҳтар келарди. Иккаласининг кўксига пиёладек улкан кумуш нишон ярқирайди. Бош вазир ўз қудратига ишонган кимсаларга хос салобат ва жиндай кибр ила дангал ҳовли ўртасига қараб кел-япти. Қовоғи солиқ, қалин соқол-мўйлови орасида қимтинган лаблари аранг кўринади.

Қосимбек чаққон бориб бош вазирга қуллуқ қилди. Вазир қўл чўзмади, муаллимнинг елкасига қоқиб нимадир деди. Қосимбекнинг жавобини эшитиб хиёл бош силкиб қўйди. Ислохўжа яқинлашгач, Аваз икки-уч қадам юриб, қўлини кўксига босди. Бош вазир унга кўз қирини солдию алик олган бўлиб бошини қимирлатди ва тўхтамай ўтиб кетди.

Ислохўжа маҳрамлари билан тўрдаги катта хонага кириб йўқ бўлиб кетди. Анчадан кейин қайтиб чиқиб, ёндош ҳужраларни кўра бошлади. Қосимбек қўлидаги кичкина калитларни шиқирлатиб бир нечта ҳужрани очди, бош вазирга бирма-бир синфхоналарни кўрсата бошлади.

Вазири акбар янги мактабнинг ўқув қуроолларини кўргани келган эди. Тафтиш, томоша чўзилиб кетди. Аваз зерикиб, ҳужрага кирди. Қосимбекнинг китобларини, араб алифбосида босилган газеталарни варақлаб ўтирди. Дам-бадам ҳовлига қараб қўяди. Охири синфхона ҳам назоратдан ўтди шекилли, бир замон Ислохўжа ҳовлига чиқди, ўртароқда андак тўхтади. Қосимбекка ниманидир тайинлай бошлади. Аваз беҳурматлик бўлмасин, деб ташқарига чиқди. Бош вазирнинг даврасига яқинлашгани андиша қилиб, четроқда кутиб турди.

Бош вазир кўчага чиқа бошлади. Аваз ҳам уни кузатгани эргашди. Дарвозахона олдида Ислохўжа фойтунга ўтиргани бир-икки қадам босдию ортига ўгирилди.

— Нечуксан, шоир?— деди маъноли кулимсираб. Аваз енгил таъзим қилди:

— Қуллуқ, тақсир. Тупроқдан ташқарида юрибмиз.

— Усули жадидия нечук, сенга маъқулми?

— Аъло, тақсир. Улуғ иш бўлаётир. Завқим тошди.

Бош вазир Авазга тикилиброқ қаради.

— Улуғ ишлар шоирларга илҳом бағишлар, а? Уйлаб кўр.

Исломхўжа кескин бурилиб фойтунга қараб юрди. Авазининг миясида чақмоқ чаққандек бўлди. Бош вазирнинг гапи ошкора ишора эди. Тўғри, Аваз ҳали замон Қосимбек билан синфхоналарни айланиб чиққанидаёқ кўнгли сайраб, бир шеър битмоқни хаёл қилган эди. Мана энди хўжа ота гўё унинг ниятини пайқагандек дангал таклиф этаётир.

Исломхўжанинг фойтуни узоқлашгач, Қосимбек Авазни елкасидан қучдию аразлаган бўлиб деди:

— Ҳе, ўнгмаган бола! Шоир экенсин ўзинг, жене маган айтмай журипсин! Олдимга тус, шербетинг исиб қалди...

Аваз индамай ҳовлига кирди.

Бир соатча ўтириб Аваз дўконига қайтди. Руҳияти қувнайди. Хусусан, Исломхўжанинг хушмуомаласи, рағбати, рус-тузем мактабини шеърга солишга очиқча даъват этгани шоирга мароқ бағишлади. Аваз бирон мижоз кириб қолса, сув исиб турсин деб қумғон-самоварга ўт ташлади. Ичкари ўтиб курсига чўкди. Хаёлга толди. Унга мусбат воқеа ҳам, манфий воқеа ҳам тез таъсир қилар, нохуш воқеадан ҳам, завқиёб ҳодисадан ҳам дарҳол қалби жунбушга кела бошларди.

Шоир хаёлида шеър туғилмоқда. Бепоеён олам, баҳри муҳитлар, ўзи кўрмаган маҳобатли тоғлар, дунё мамлакатлари, номаълум қитъалар... Муҳими — бу кўҳна оламнинг бир пучмоғида, Жайхун соҳилида,

тақдири азал панжасида зеру забар бўлиб, қумурсқадай тирикчилик кўйида ғимирлаб юрган нотавон, боқи-оёғам, омий ва гадо халқ ҳаётига янги бир мазмун инди. Унинг азалий мудроқ, моғорлаган шуурига тароватли бир тўлқинлар, зиёлар сочилмоқда. Бу — янги мактаб, усули жадидия. Бегона тил, бегона илму урфон Аваз қайсиям бир китобда ўқиган ҳикмати-ни эслади: иккига бўлинган ғам — ярим андуҳ эмиш, иккига бўлинган шодлик — қўшалоқ шодлик эмиш. «Зора халқимнинг андуҳи яримта, чоракта бўлиб, масрур кунлари эгизга айланса. Бунинг учун маърифат машъалини қўлида баланд тутмоғи керак. Ўзга тилни ўрганиб, ўзгалар орттирган ҳикмат хазиналарига ошно бўлмоқ даркор...»

Шоир пичирлади: «Тил — воситаи робитаи оламиёндир... оламиёндир...»

Самовар шигиллади. Худди шуни пойлаб тургандек, даҳлизда Чокарнинг товуши эшитилди. У ҳазил шеър айтиб кирарди:

Чойдир менинг кўнгил хушим,
Чой бўлмаса оғрир бошим.
Тозабоғда қолди лошим,
Қайнасин сори самовар, э!

Лаҳза ўтмай: «Аваз пинҳоний, не ердасан!» — деб ўзи бош суқди.

— Шеърнинг жаносини ўқидинг, Малатюсуф! — деб Аваз ўрнидан турди. Чокарни анчадан бери кўрмай соғиниб қолган эди. Исфандиёр саройдаги созандалардан кейин шоирларга ҳам жавоб бериб юборган, Хева шуароси деб аталмиш назмий маржон шодаси узиллиб, ҳар ёнга сочилиб кетганди. Чокар яна ота касби — йўнувчиликка қайтди. Шаҳарда иш топилмаса, яқин атрофдаги қишлоқларга чиқиб, «беш-олти ғазаллик» моҳиёна ишлаб келарди.

Аваз чой дамлади. Қалта минор тепасидан офтоб кетгунча икки дўст дийдорлашиб ўтирдилар. Кўчада бақириб-чақириб, мешкобчилар ўта бошлаганда Аваз дўконни ёпиб, лошларини йиғиштирди. Чокар боядан бери бир нима демоқчи бўлар, аммо Авазнинг феълини билганидан тилини тишлаб тургандек эди. Отадарвозадан чиқиб хўшлашув олдида Аваз Чокарга зимдан боқди:

— Дардингни айт, жувобини бериб кетай,— деди пичинг оҳангида.

Чокар уҳ тортиб қўйди.

— Аҳмаджон оганинг олдида келаётирман. Устоз хаста ётибди. Отанг ҳам шу ерда. Келган-кетганга ризолик бераётир устоз...

Авазнинг дилини бир-бирига зид, нохуш туйғулар тимдалаб ўтди. Хўв ўша Моҳирўйжаҳонда ўқилган таърихдан кейин у Табибийнинг уйдан оёқ узиб кетган эди. Чокарга кескин жавоб берди:

— Биз Мўҳримжонда видолашганмиз. Борсанг, аддоимни етказгайсан. Омон бўл!

— Ихтиёри башумо,— деди Чокар мунгайиброқ,— сўнг пушаймон бўлмасанг бас.

Иккови икки тарафга кетишди.

Аваз туни билан чала шеърини давом эттирди. Саҳар туриб ундан нусха кўчирди. Қосимбекка ўқиб беришни ўйлаб йўлга тушди. Хаёл оғушида кетиб бора-япти. Бирдан тўхтади. Қараса, беихтиёр Табибийнинг уйи сари йўл солибди. Ғамгин кулди, ўзига дашном берди. Сўнг ажабланди. Демак, кўнглида зиғирдек бўлса-да, устозга эҳтиром бор экан-да? Йўқса, нега йўлини чалғитади?

Дўконга келиб ҳам тинчимади. Чокарнинг гапига кўниб, сўнгги таъзимга бормоқ лозим эдими? Эҳтимол. Араз, гина-кудрат маҳалими ҳозир? Ахир келган-кетганга ризолик бериб, видолашиб ётган эмиш. Мен ҳам сўнгги бурчимни адо этиб қўйсаммикан? Йўқ, энди

дўстлик риштаси узилди. Уни Аҳмаджон оғанинг ўзи узди. Кечагина тобогидан ош едирган кимсанинг бетига дарҳол тупроқ сочиб... уни хира ойга қийслаб, мажнунсифат жоҳил Исфандиёрни офтоби олам даражасига кўтарса? Бундан-да, ортиқ юзи қоралик бўлурми? Бундай шармисорликдан сўнг петиб уни устоз атайман, не юз билан олдига бораман?.. Узр, оға, сиз уялмасангиз, кўзингизга боқиб ўнгишгизда ўтиргани мен уялман. Менда ҳозирча андеша, диёнат уруғи бор...»

Тушга яқин Аваз бозордан патир, яхна эт, кўкат, бир ҳовучдан ширинлик олиб келиб дастурхон тузади. Сўнг Қосимбекни чақириб келди. Чой қайнагунча унга янги шеърини ўқиб берди. Қосимбек, асосан, русча ўқиб, европача тарбия кўрган бўлса-да, шарқ шеърятидан тузуккина хабардор, баёзларни шариллатиб ўқир эди. Авазнинг шеъридаги баъзи арабий, форсий сўзлар маънисини сўраб олди. Кейин варақни тиззасига қўйиб узоқ тикилиб ўтирдию тўрт сатрни овоз чиқариб ўқиди:

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг, фойдаи кондир.
Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқиғонлар бари яктои замондир.

Дуруст айтибсан. Шул тўрт қаторди улкен ҳарфтер минен кўшириб, дарвозага жаздириб қўямин.

— Узим ёздириб бераман,— деди Аваз,— Чокар деган ҳаттот дўстим бор.

— Жарайди,— деди Қосимбек севиниб.

ҚОРА ҚУТИДАГИ ҲОФИЗ

Кейинги кунларда сартарошхонадан одам оёғи узилмай қолди. Бунга «жинмашина» сабабчи бўлди. Худойберган девон Тошкентданми, қаёқдандир халфа-

сози¹ олиб келибди. «Зерикканда эшитиб ўтир, дўконингга миждоз ҳам чорлайди», деб ташлаб кетди. Халфасози антиқа нарса. Чалпакка ўхшаган уч-тўрт лаппаги ҳам бор. Мурватини бураб, лаппагини устига қўйсанг, нағма айтади.

Аваз азонлаб дўкоини очадию халфасозини даҳлизга олиб чиқади. Қарнайини кўчага тўғрилайди. Бир лаппакни олиб, қалам учидек ялтироқ темирга кийдиради. Мурватини бураб, лаппакни бўшатади. Тошкентда овозаси оламни тутган Тўйчи ҳофиз Мир Алишер Навоийдан ғазал бошлайди. Кўчадан ўтаётганлар қулоқларини динг қилиб бир зум тўхтаб қолади ё айвонда андак ўтириб, ширинзабон ҳофизнинг ашуласини тинглаб кетади. Бекорчироқ кишилар бисмилло, деб дангал ичкари ўтади, ҳофизни излаб уёқ-буёққа аланглайди, қўшиқ қора қутининг ичидан чиқаётганини пайқаб, ёқа ушлайди, қўрқиб калима келтиради.

— Ҳофизингиз не ерда?— дейди Авазга шубҳали боқиб. Аваз ҳазиллашади:

— Мана бу қутига қамаб қўйганман.

Соддадил киши ёқасини чангаллайди:

— Ё қудратингдан! Охир замон бўлди. Жасади у ёнда, нағмаси бу ёнда! Йўқ, ҳофиз эмас, унинг арвоҳи айтаётир қўшиқни. Илоё, ўзинг асра!

Икки кун ичида халфасозининг таърифи бутун Хевага таралди. Одамлар эрталабдан дўкон олдига келади, тўп-тўп бўлиб эшик очилишини пойлайди, ўзи кўринмайдиган ҳофиз нағма бошламасдан ичкари бостириб киради. Аваз ичкари хонага ўтиб соч-соқол олади, даҳлизга чиқиб лаппакларни алмаштиради. Гоҳо оғринади: «Қайси балога йўлиқтирди мени Худойберган оға. Бу бекорхўжалардан энди қутулиб бўлмайди». Халфасози йўқ, эгаси олиб кетди, деб ёлгон

¹ Халфасози — граммофон.

сўзламоқчи бўладию, умидвор бўлиб ўтирган ишқи-
бозларнинг кўнглини чўктиргиси келмайди.

Ниҳоят, бир куни тўсатдан дўкондан одамлар оёғи
тортилди. Аваз бу ғайриодатнинг боисини кейинроқ
англади. Унинг жонига муҳтасиб «ора» кирган эди. У
жоме масжидида ваъз айтиб, халфасози — ғайридин-
нинг эрмаги, кимки анга қулоқ тутса охирати куйгай
дебди. Бир куни Қалта минор ёнидан қаландар либо-
сидаги букри кимса сафойилини шақиллатиб бақириб
ўтди.

— Ҳо-ой, мусулмонла-ар! Тарсо Авазнинг дўкони-
га йўламангла-ар! Ул шайтони лаин бирла тил бирик-
тирган! Ўриснинг китобин ўқиб, ўриснинг сочин оло-
ду-ур! Энди арвоҳларга қўшиқ айттириб, шарнати
Мустафога шак келтирмак-да-а!!! Ўриснинг жин мо-
шинасин тинглаган кишининг хотини талоқ, ўзи маси-
ҳийде-ер! Жаноби муфти шундайин фатво берди-
лар-е-е!..

Аваз бу алжирашга кулиб қўя қолди. Лекин бари
бир, граммофонни лунгига ўраб, ичкари хонага
яширди.

Эшикни ёпди. Шу пайт бир-икки ғофил банда ай-
вон олдида тўхтади.

— Уста, нағма эшитайлик, деб...

— Нағмачи йўқ, уйига кетган!— деди Аваз аччиқ-
ланиб.

— Қайтиб геладими? Қачон гелади?

Аваз бу дунёбехабарларни «Қулоқларинг йўқми,
жар эшитмадингларми?» деб уришиб бергиси келдию,
қўл силтади, индамай зулфинга қулф сола бошлади.
Энди беш-олти кун дўконга йўламаслик керак эди.
«Муҳтасиб ваъз айтиб жар чақиртирдими, охири ба-
хайр бўлмас. Исфандиёр Мадрайимхон эмас, бу бан-
гидевонадан ҳар нарса кутса бўлар. Оvloқроқ юра
турай».

Аваз ўйлаб-ўйлаб, Қосимбекнинг олдига борди.

Лекин бу ерда ҳам кўнгли ҳаловат топмади. Қосимбек банд эди. У олти ёшдан ўн ёшгача бўлган бир тўп болани жамлаб олиб, янги мактабда сабоқ бошлашга тайёргарлик кўраётган экан.

Намозгарга яқин судралиб уйига қараб кетди. Уйда Авазни суюнчилик хабар кутиб турарди.

Матпано тушдан буён кўзи тўрт бўлиб Аваз оғасининг йўлини пойлайди. У хотинини етаклаб пешинга яқин Утар бобосиникига кириб келди. Дарров сартарошхонага югурди. Авазни тополмади. Расталарни айланди, Рўзимбой оғанинг чойхонасини хабарлади. Дўкон қулф, Аваз ҳеч ерда йўқ эди. Ноилож у эшикка чиқди-да, калта бир ғўла ёғочни тагига қўйиб ўтириб олди.

Матпано кечмишини ўйлайди. Бағри ўртанади. Не-ча йилдирки, тақдир шамоли уни тақир даштдаги гирдиғумдек учириб юрибди. Етимлик, хўрлик... Марҳамат туфайли орттирган кўнгил жароҳатлари, қаландарлик, Соғиндиқ бойнинг заводиди тортган жафолари... Ёши йигирма бешни қоралади. Лекин бошида на бўйрадек ватани бор, на жонида ҳаловати. Белбоғига тугилган бир-икки сўм ортиқча пули ҳам йўқ. Умиди Тўрткўлдан эди, аммо уёқда ҳам ёлчигиб кун кўролмади. Хўроз ҳамма ерда бир хил қичқирар экан. Бироқ Матпано Тўрткўлни қарғамайди. Тўрткўл унга жонга бергусиз висол дақиқаларини инъом этди, Зарифбойдек золимларнинг хатаридан асради, энг муҳими, уни бир қадар инсофли, меҳнатини қадрлайдиган кишилар билан ошно қилди.

Тўрткўл... Уша куни Матпанога ўз тўйи буюрмади. У Тўлғанойни судраганча шудгор қилинган майдонлар, ғўзапоясн чала ўрилган далалар, сийрак боғлар, катта-кичик солма-ариқлардан ўтиб, тўйхонадан қочиб борарди. Ҳамон машғала шуъласи кўриниб турган ҳовлидан анча узоқлашгач, бир дарахт-

нинг панасига ўтирдилар. Қиз дар-дағ титраб, пиқиллаб йигларди:

— Энди отамни ўлдирадилар... Улар бераҳм... Энди нишатамиз, оға?

Матпано индамай илдам ўрнидан турди. Жаҳл устида бир четга тупурдию яна Тўлғанойни етаклаб кетди. Бир оз юриб тўхтади, тўнини, телпагини ечиб қаллиғига кийдирди. Кейин атрофга боқиб ўйланиб қолди. Йўлдан адашибди. Матпано нима бўлса-да, Хевага боришни, ўзи яшайдиган ҳужрада беркиниб ётишни мўлжаллаб қўйган эди. Қараса, тескари кетяпти. Қалъа кун чиқарда қолди, булар кун ботарга йўл солибди. Матпано қишлоқ этагидан айланиб ўтди, катта қора йўлни ахтариб аранг топди. Юлдузларга боқиб, Тўлғанойни Хева томон бошлади.

Туртилиб-қоқилиб, гоҳо панароқ бир ерда дам олиб, аччиқ куз шамолида этлари жунжикиб, қайта йўлга тушдилар. Юлдузлар хира тортиб, энди хўрозлар ўта бошлаганда қорайиб бир уй кўринди. Уйда чироқ милтилларди. Тонг отмай шаҳарга кириб бориш хавфли эди. Тунги соқчининг қўлига тушсанг, бевақтда қайга борасан, деб овора қилади. Унинг устига совуқ жондан ўтди. Тўлғаной тугул ўзи ҳам дилдираб кетди. Бирпас исиниб, тонг орттириб кетайлик, деб ўйлади Матпано ва уйга яқин бориб, панжара эшикни аста урди. Чироқ ўрнидан кўчди. Бир оздан кейин тошфонар кўтарган киши чиқди. У эшикка яқинлашмай ҳовли ўртасидан товуш берди:

— Ке-м у?

— Мен... бизмиз, оға,— деди Матпано хижолат бўлиб,— мусофирмиз.

Тошфонар яқинлади. Уй эгаси ёлғиз кўйлақда турган девдай йигит билан чопон, телпак кийган аёлга ажабланиб қаради. Чироқни баландроқ кўтариб йигитнинг юзига тутди.

— Бемаҳалда... нетиб юрибсанлар? Қимсанлар? Йўл бўлсин?

— Йўлдан адашдик, оға. Пишканиклик деҳқонман. Инжимасангиз, исиниб олсак. Аёзда қотиб ўладиган бўлдик.

Уй эгаси иккиландими, бир нафас жим бўлиб қолди.

— Бир бало қилиб келаётган бўлсанг-чи? Эртан хон одами келиб, қочоқларга нега жой бердинг, деб калламни оғритмайдими?

Матпано уй эгаси айниб қолмасин деб ёлворишга тушди.

— Уғри эмасман, қўрқманг. Мана бу шаърий хотиним. Ана, ўзидан сўранг.

Чироқли киши Тўлғанойга разм солди. Қиз енгил тўнда титраб, одамнинг раҳмини қўзғаб турарди.

— Киринглар,— деди уй эгаси эшик очиб,— худо асрасин-да ишқилиб. Қўнглим ғалати бўлиб турибди. Шу кунда ким кўп — қиз ўғриси кўп.

Келин-куёв кичкина хонага киришди. Уй эгаси нариги бўлмага ўтиб, нимадир деб ғўнғиллади. Бир вақт кўзларини ишқалаб ўрта ёшлардаги тўла аёл кирди, хушламай саломлашди. Сўнг анча вақт гойиб бўлиб кетдию бир қумғонда чой, нон олиб кирди.

Тонг энди бўзарганда Матпано Тўлғанойни эргаштириб Хевага кириб борди. Омон-эсон хужрасига етиб олди. Бир ҳафтадан бери уни йўқотиб юрган кампир йиғлаб кўришди.

Чошгоҳ бўлмай хужрага Аваз билан Ааматжон кириб келишди. Тўлғаной отасини қучоқлаб йиғлаб юборди.

Эртасига Ааматжон Тўлғанойнинг қолган-қутган сепини, уч-тўрт кўрпа-ёстиқ, бир ўрам идиш-товоқ олиб келиб берди. Кейин маслаҳатга ўтирдилар. Саид Ғозий тўранинг қудаси Султонали ҳожи жиянининг эл аро шарманда бўлганини кечира олмас, у Матпанони,

Хевадан ҳам топиб жазолатиши тайин эди. Келин-куёвнинг хонлик ташқарисига, Тўрткўлга кўчиришни лозим топдилар. Авазнинг ён қўшиниси Файзулла темирчи икки йилдирки, Тўрткўлда яшайди, шу ёнига олиши мумкин Матпанони. Аваз қисқагина дуои салом ёзди. Амажон бир аравага келин-куёвнинг кўчини ортиб, дарҳол йўлга чиқди.

Файзулла ҳарбий гарнизонда темирчи эди. Матпанони сайнхонага отбоқар қилиб жойлади. Узига яқин ердан ҳужра топиб берди. Матпано бойвачча зўравонлар қўли етмайдиган ерга келиб, суйгани билан фақирона бўлса-да, эркин ва иноқ яшаётганидан хурсанд эди.

Сайнхонада бир йил ишлади. Бахтимга чанг солмасилар, деган тахликада Хевага ҳам, Пишканикка ҳам қадам босмади. Тўлғанойнинг юзига доғлар тушиб тўлиша бошлаганда ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Кўҳна аламлар унутилгандир, Тўлғаной отонасининг уйида кўз ёрсин, деб йўлга отланди. Мана энди у интизор бўлиб, Авазни кутади. Тезроқ дийдорлашсаю Пишканикка жўнаса. Тўлғаной ҳам, қачон етамиз уйга, йўл ўлгур мунча олислаб кетди, деб келакелгунча қулоғини еди.

...Узоқдан Авазнинг йўл-йўл сарпқ яктагини кўрдию Матпано ирғиб туриб югурди. Аваз Матпанога тикилиб қолди: у озибди, чаккалари чўзилиб, ёноқ суякларини туртиб чиқибди. Бироқ ёш боладай кўзлари қувнайди.

Катта меҳмонхонага кириб энди чордана қурганларда Розия жилмайиб бир аёлни эргаштириб кирди. У оппоқ шол рўмол билан юз-кўзини ёпиб олибди.

— Келинингиз, отаси,— деди Розия, Тўлғанойни олдинга ўтказиб, Тўлғаной эгилиб салом қилди.

— Кўп яшанг, синглим,— деди Аваз. Тўлғанойнинг қорни билинар-билимас дўмпайиб турарди. Аваз

Матпано билан кўз уриштириб олди. Матпано қизари-
ниб кулди.

Уша куни Аваз келин-куёвни эргаштириб Пишканикка жўнади.

СОЛИҚЧИЛАР

Тўқчилик аста-секин, йўқчилик бирданига киради, дейдилар. 1910 йили қиш эрта тушди. Қаттиқ совуқ бўлди. Минглаб таноб ерлардаги кузлик буғдой музлаб қолди. Деҳқон йиғлаб-йиғлаб баҳорга кўз тикди. Аммо кўклам серёгин келди. Ҳафталаб ёмғир ёғди. Майдонларни сув босди, сунъий кўллар ҳосил бўлди. Езлик буғдой униб чиқишга улгурмади, тупроқ остида чириб битди. Деҳқон ерга сочган уруғини ҳам ололмади.

Кейин судхўрдан, амлокдордан қарз кўтариб кузлик сепди. Лекин бахти чопмади. Мезоннинг ўртасидан яна шариллаб ёмғир ёғди, буғдой ниш урадиган пайтда қаҳратон совуқ бошланди. Табиат гўё деҳқонга қасдма-қасд иш қилаётгандек эди.

Юртда очлик бошланди. У бераҳм, маккор ёвдек тўрт томондан бостириб келар, шўрпешона деҳқон кимдан мадад сўрашни, бошини қаёққа уришни билмай гаранг эди. Энди унинг ишонгани — ёлғиз пахта-си. Бироқ бу йил амиркони чигит етишмай, кўп майдонга маҳаллий қорачигит экилди. Амирконий дуруст эди, қорачигитга қараганда икки ҳисса мўл ҳосил берарди. Демак, пахта ҳам ёлчитмайди. Худо қўшқўллаб ургани шу бўлса керак, деб деҳқон ердан бош кўтаролмай қолди.

Пишканик муаззам таъзияхонани эслатарди. Қишлоқ аҳлининг кайфи бузуқ, ғамнок, паришонхотир. Буни кўриб, Авазнинг руҳи тушиб кетди. У куни бўйи далама-дала айланиб юради. Кўзтаниш капаларга бош

суқади, бир пиёла чой ичиб, яна йўлида давом этади. Далалар, худди деҳқон супрасидек бўм-бўш, шип-шийдам далалар. Шудгорларга уруғ ташланмаган, ерлар ҳайдалмаган — бари бир эккани ҳеч вақо йўқ. Бу ёрти чаноқ пахта қачон пишади, уни қачон териб олишадю пахтапуруш бойга топшириб, қанча пул олади деҳқон? Пахтанинг пулига олган ошлиғи емакка етар, қарзига-чи? Судхўрга, ўлпончига, миробга, масжидга... не беради? Исфандиёр солиқлар сонини бу йил ўн олтига етказибди. Ҳасан қайғичи рост айтади, хон ўлмаса, ҳали у кафан солиғини ҳам жорий этажак...

Авазнинг юраги ачишди. Бенаво, бемажол халқига зиғирдек кўмак беролмаслигини ўйлаб, қалби вайрон бўлди. «Бемор кимса табибдан шифо истайди. Табибнинг ўзи хаста бўлса, у нетиб бировга шифо беражак?» Яхшиям Амаджоннинг жони қирқта. У бир эккан ерига уч марта бугдой, жўғари экиб, беш-ўн пуд ғалла олибди. Хўш, ўзгалар-чи? Улар нетади энди? Кеча ноибнинг одами уйма-уй юриб, тайинлаб кетди. Эрта билан ғалласи бор — ғалласини, ғалласи йўқ — уйдаги мол-дунёсини ҳовлига олиб чиқиб, мушрифни кутиб ўтирсин, деди. Эртага қишлоқда қиёмат қўпмаса эди...

Эртасига сўфининг овози эшитилмасдан дарвоза қаттиқ тақиллади. Амаджон ирғиб турди, кўзини аранг йириб, елкасига чопонини ташлади, йўл-йўлакай кавушини илиб кўчага шошилди. Дарвоза олдида қирчанги от миниб Абдушукур судхўрнинг хизматкори турарди.

— Ассалому алайкум, Амаджон оға, — деди йигит одоб билан хиёл эгилиб, — бой отам юбордилар. Ўзингиз биласиз, худой қарз...

Амаджоннинг жони товонига тушиб кетди. Бултур ёзда у Абдушукур бойдан беш пуд ғалла қарз олган эди, шартга кўра, энди ўн пуд қилиб қайтариши керак. Бу йил нонга етарли ғалла чиқди холос, зора

бой рози бўлса, кейинги йилга тўласам, деб Ааматжон умид қилган эди. Ана, сўратибди...

— Бой отам арава юбориб овора бўлмасинлар. Узимиз... элтиб берамиз,— деди Ааматжон чайналиб. «Тезроқ бериб қутулай,— деди ичида,— ҳали замон мушрифона, закот, ушр, пес-мохов деб келиб қолишди. Хирмоннинг чоши камайгани яхши, солиқчи озроқ олади».

Ааматжон Матпано билан катта ўғли Матниёзни уй-ғотди. Бу йилги ғалласи йигирма пудга базўр етган эди. Уни қоплаб, қазноқда кўз қорачиғидай асраб ўтирганди. Ҳали кузлик сепиш керак, Утар бобонинг на-сибаси турибди, қишда емак учун тегирмондан чиқариб ун қилиб олиш керак... Ааматжон уҳ тортиб қазноққа кирди. Қўл тарозида лаппаклаб буғдой торта бошлади. Ун пудча бўлганда устига яна бир-икки кепчик ташлади. Кейин эшакаравани қўшиб, ўғли билан судхўрникига қараб йўлга тушди.

Чойдан кейин Матпано билан Матниёз қолган-қутган ғаллани ташиб чиқиб, ҳовлига, шолчага уйдилар. Сўнг худди мурдашўйни кутгандек, жимгина солиқчиларни пойлай бошлашди. Аваз бир четда, эски тўнкада ерга қараб ер чизиб ўтирибди. Ааматжон уч марта экиб, базўр қўлга киритган арзимас ошлиғи билан хайрлашаётгандек, бармоғида буғдой шопиради. Матпано лабини тишлаб тарози шайинини ўйнайди. Ичкари уйдан, кичкина дарчадан ваҳима билан мўралаб турган Бекажону Тўлғанойнинг муңгли кўзлари кўри-нади.

Ташқарида арава тарақлади. «Ааматжон!» деган йўғон, бўғиқ товуш эшитилди. Ааматжон чўчиб тушди, кўчага югурди. Эшикда хон солиқчиси — мушриф турарди. Йиллик даромаднинг йигирмадан бир қисми хон хазинасига берилиши керак. Буни мушрифона дейдилар.

Долонда узун поча пўстин кийган, чўгурмалик ба-

савлат қария кўринди. У: «бисмилло!»— деб бўсаға ҳатлади. Шолча ёнига келиб пишиллаб ўтирди. Дуо қилди. Хирмонга қараб қўйиб, Ааматжонга ўгирилди.

— Ҳов, Ааматжон, бу на қилиқ? Бир халта ошлиққа от-аравани овора қилдингми?— деди ажабланиб.

— Тақсир, бу йил ғалла битмади, ўзингиз биласиз. Олганим шу. Ана, кириб хампани кўринг,— деди Ааматжон қалтираб.

— Йигирма пуд борми?

— Ун пуд, тақсир,— деди Ааматжон кўрқиб,— нимаси йигирма пуд бунинг? Қаранг, қора қозондайгина келади.

Мушриф кўл силтади:

— Бор, майли, сеникиям, меникиям эмас. Ун беш пуд. Бир пудини торта қол. Жўғари-пўғари ҳам эккандирсан.

Ааматжон савдолашиб ўтирмади. Мушрифнинг аччиғини келтирса, ҳовлидаги дарахтларни ҳам ҳисоблаб, мевасини чўтга солади. Тарозида бир пуд ғалла тортиб берди.

— Бизнинг ҳаққимизни ҳам ташлаб юбор, иним...

Ааматжон ичида сўкиниб бир ғалвир буғдой кўшди.

Мушриф кетди. Изма-из закотчи келди. Кўш хўкиз кўшилган шотили арава. Арава ортига уч-тўртта кўй-эчки боғлаб кўйилибди. «Ақчаси, ошлиғи йўқларни чирқиратиб молини тортиб олибди-да», ўйлади ўртаниб Ааматжон.

Закотчининг ёнида йигити бор экан. У индамай шолчага яқинлашдию кўлидаги жун қопни ерга ёйиб, буғдой қоплайверди. Матпано чидамай сакраб турди.

— Ҳўв, жўра, нима қилганингиз бу? Кўчадаги тупроқ эмас бу, ошлиқ!— деб бақирди у ва йигитнинг кўлидан қопни тортиб олиб, буғдойни қайта хирмонга тўкди.

Закотчи Ааматжонга ўдағайлади:

— Улингга айт, аҳмоқлик қилмасин. Шунча ғаллади бир халта бермайсанми?

— Қанақа халта? Қанақа халта?!— деди хуноб бўлиб Ааматжон,— инсоф қилинг, тақсир. Бу халтангизга мана бу ошлиқнинг ярмидан кўпи сиғади. Улганда етти пуд кетади!

— Сигса на?— солиқчи бармоқларини букиб санаи бошлади,— ҳали ушр тўлайсан, закот тўлайсан. Закоти фитр ҳам бор. Бу мусулмончилик шартлари. Ё мусулмон эмасмисан? Мусулмон эмасман, де, мен масжидга бориб имомга айтай!

Аваз тез-тез юриб закотчига яқинлашди.

— Сиз мусулмонмисиз?!— деди, бармоғини закотчининг бурнига тегизгудек нуқиб,— мусулмон бўлсангиз, имонингизни сотиб ёлгон гапирасизми? Закот — қирқдан бири дегани, тақсир, ёдингизга солиб кўяй! Закоти фитр рўзадан сўнг олинур. Ҳайитга қанча бор, биласизми ўзи? Гап шу. Мана бу ошлиқни тортасиз. Қирқдан бири сизники. Рози бўлсангиз — шу, бўлмаса, ана катта кўча!

Закотчи Ааматжонга қаради.

— Ушр, фитр бермайсанми?

Қўрққанидан Ааматжоннинг тили айланмай қолди.

— Бермайди!— деди Аваз кескин бош чайқаб,— ушр закотнинг ичида. Фитрга ҳали узоқ.

— Мен ҳам тиланчи эмасман!— деди закотчи этак силкиб,— илло айтиб кўяй, сўгин ўзинг пушаймон бўласан. Йиғлаб орқамдан борасан ҳали!

Закотчи миннат қилиб чиқиб кета бошлади. Ааматжон доводи раб, унга бир-икки қадам эргашдию, кўчага чиқолмай, долонда тек туриб қолди.

— Улдим, Аваз оға, энди ўлдим..— деди бетини чангаллаб,— ошлиқни берсам, болаларим оч қолади. Бермасам... энди менга кун йўқ... Уф, бу на кўргулик, а, бу на кўргулик! Энди бошимни қаёққа ураман?..

Салдан кейин кўшни ҳовлида қий-чув эшитилди.

Бир аёл уввос солиб йиғларди. Матпано билан Матниёз кўчага отилди. Унг томондаги қўшни кампир Зулайҳо момо эшикда қақшаб турибди. Закотчи қўлини пахса қилиб унга ниманидир тушунтиради. Закотчининг хизматкори бир эчкини арава ортига боғлаяпти. Кампирнинг олти ёшлардаги невараси йиғлаб эчкининг қуйруғидан тортади. Қўни-қўшни тўпланган. Лекин биронтаси аравага яқин йўлай олмайди. Фақат закотчига гап уқтиради.

— Тақсир, эчкисини ташлаб кетинг! Бечоранинг ҳеч кими йўқ, шунини соғиб, оқтиғи билан ичиб ўтирибди.

— Эчкисини беринг, тақсир, савобга қоласиз. Майли, мен ўзим одамлардан беш-ўн танга йиғнаб берай...

Закотчининг қулоғи кар эди. У сакраб отига минди. «Ҳайда!» деди аравакаш йигитга. Шу пайт Матпано секин арава ортига ўтдию эчкининг ипини еча бошлади. Аравакаш ирғиб тушиб Матпанога ёпишди. Матпано уни итариб юборди ва эчкини етаклаб кетаверди.

— Ҳов, ҳароми, бу на қилиқ!?!— деб бақирди закотчи, — ўзинг номардлик қилганинг етмай, энди биронинг молига ҳам хўжайин бўлдингми?!— у Матпанонинг елкасига қамчи туширди. Матпано индамай эчкини ҳовлига олиб кириб кетди.

— Шошмай тур сен лаънати!— деди оғзидан кўпик сочиб закотчи, — ҳозир ноибга бориб айтаман! Дунёга келганингга пушаймон бўласан! Қароқчилар! Имонсизлар! Ҳайвонлар!..

Закотчи рост айтган экан. Пешинга яқин қизил йўрға отини йўрғалатиб Султонали ҳожи етиб келди. Енида дарра билан қуроолланган икки йигити ҳам бор. Ноиб отдан тушиб жиловни эгар қошига ташлади. Қамчисини буклаб, ер сузганча ҳовлига кира бошлади. Ноибни кўриб, беш-олти киши тўпланди.

Аматжон пилдираб унга пешвоз юрди, қуллуқ қил-

ди. Ноиб саломга алиқ олмади, қовоқ солиб қамчисини бошига кўтарди. Лекин Ааматжоннинг киприк қоқмай турганини кўриб, уролмади.

— Ҳўв, ҳайвон, сен қачон одам бўласан, а?!— деб бақирди,— сен менинг мана бу еримга келдинг-ку, лаънати!— Ноиб қамчисини томоғига суйкади,— мушрифни алдасанг, закот тўламасанг! Сен кимнинг фуқаросисан ўзи? Сени нетай энди? Мол-мулкингни соттириб, ўзингни сибир қилдирайми? Вой, падар лаънати-ей! Мана бу боши бузуқларга қўшилиб, бутунлай имонингни еб қўйибсан! Элатимдан кўчасан, вассалом! Ҳовли-жой, мол-мулк, эшагингдан товуғинггача гаровда.

— Мулк эгаси бизмиз, тақсир,— деди Аваз бир қадам олға юриб,— бировнинг мулкани сотишга ҳаққингиз йўқ.

Ноиб Авазни энди кўргандек, унга елкасидан қаради:

— Иби, сен ҳам бормисан? Бу ерда нетиб... тезак еб юрибсан?

— Айтган нарсангиздан тўйиб еганмисиз, дейман, тақсир, оғзингиздан иси келиб турибди,— деди Аваз. Ҳалойиқ гуриллаб кулди. Ноиб қизариб, бир зум гап тополмай қолди.

— Олинглар бунини!— деб буюрди ниҳоят навкарларига. Икки навкар дарҳол Авазга ташланди. Шу пайт Матпано тўнининг барини ҳимариб, ханжарини суғурди. Навкарларни ёқасидан олиб силтаб юборди. Улар ўзларини ўнглаб, Матпанони даф қилмоқчи бўлдилар. Матпано тўнини барини ҳимариб, ханжарини суғурди.

— Яқин келсанглар, чавақлаб ташлайман! Жонимдан тўйдирманглар...

Навкарлар иккиланиб туриб қолишди. Ноиб Матпанога тикилиб қаради.

— Сен зўравон экансан, бола! Бултурги қилмишинг учун жавоб берасан, ҳали. Ўзим сени излаб юриб

эдим. Сени зиндонда чиритмасам, Султонали отимни бошқа қўяман!

— Бировнинг хотинига босқин ясагани учун асли Зарифбой ўғри жувоб бериши керак, тақсир,— деди Матпано ханжарини қинига тиқиб,— овора бўласиз, ноиб тўра, менга кучингиз етмайди. Мен Русия фуқаросиман. Мана!

Матпано ёнидан латтага яхшилаб ўралган ялтироқ қоғоз чиқарди. «Мана, кўзингизни очиб қаранг!» деб ноибнинг бурнига яқин олиб борди. Ноиб Николай пошшонинг икки бошли бургути акс эттирилган муҳрини кўрдию бир қадар шаштидан қайтгандек бўлди.

— Барибир сени қаматаман!— деди ва чўрт бурилиб чиқиб кета бошлади.

— Шундай қилинг, тақсир,— деди Аваз синиқ кулимсираб,— улуснинг қарғиши камлик қилиб туриб эди, сизга, энди туғилмаган гўдакларнинг қарғишини ҳам олинг. Қаматиб, бир тавқи лаънатга қолинг...

Закотчи қишлоқни чигирткадай қийратиб кета бошлади. Намозгарда у ёнидаги алп йигитлари билан (ноиб закотчига кўмакчи тариқасида икки қози аскарни қўшиб берган эди) Йўлдош мусофир деган деҳқоннинг эшигида кўндаланг бўлди. Энди элликдан ўтган бўлса-да, мункиллаган чолни эслатадиган Йўлдош бундан кўп йиллар муқаддам Хўжайли томондан келиб қолган. Қишлоқда Йўлдошлар бир нечта эди, одамлар унга мусофир лақабини берди. Йўлдош мусофир камсуқум, меҳнаткаш, бировга озори йўқ савобталаб киши эди. У Пишканикка томир ёзиб, сингишиб кетди. Бирон ерда иссиқми, совуқми маърака бўлса, Йўлдош мусофир уч кун ётиб хизмат қилади. Утин ёрган ҳам, ўчоқ кавлаган ҳам, мол сўйиб, кўчага сув сепиб юрган ҳам шу.

Ун кундирки, Йўлдош мусофирнинг уйи азалик. Хотини белгисиз, бир дардга чалиндию бир ойча ётиб,

дунёдан кўз юмди. Йўлдош кеч уйланган эди, бир этак бола билан ер сийпаб қолаверди. Мана ҳозир у гуппи чопонига ўралиб кичкина айвончада хаёл суриб ўтирибди. Қуёш найза бўйи кўтарилган. Қалласи аста секин эгилиб, тиззасига тегди. Куз офтоби бада-нига мойдай ёқиб кўзи илинибди. Бир вақт кўчадан: «Ҳов, ким бор?!»— деган дағал товуш келди. Йўлдош чўчиб бошини кўтарди. Биров дуои фотиҳага келган бўлса керак, деб дарров қўзғолди.

Эшикда шотили арава, қурол-яроғли икки навкар турарди. Закотчи отдан тушиб, жиловни аравакашга бериб эшик томон келарди.

— Марҳамат қилинг, тақсир,— деди Йўлдош ва қўл қовуштириб йўл бошлади. Закотчи ҳовлига кириб уёқ-буёққа аланглади. Айвончадаги қирқ ямоқ кўрпачага ижирганиброқ қаради, лекин ноилож ўтирди. Пастак деворларга аёл кишининг ювилган кийим-кечаги осилган, янги қазилган кичкина ўчоқ, олма шохидаги қўй териси, юпун дастурхондаги тоқ нонлар яқинда бу уйдан ўлик чиққанини кўрсатарди.

— Марҳуманг ким эди?— деди закотчи томоқ қириб. Йўлдош ерга қараб жавоб берди:

— Болаларнинг энаси...

— Жойи жаннатда бўлсин,— деди закотчи ва чиройли овозда қуръан тиловат қилди.

Бир озгача иккаласидан садо чиқмади. Ниҳоят, закотчи тилга кирди:

— Неки бўлса оллодан,— деди насиҳатомуз,— бандасининг қўлида на бор? Хўш, ўлган — ўлди, энди тирикларни ризо қилмоқ даркор. Закот, фитр, ушр, дегандек тайёрлаб қўйдингми?

— Мен ўлик кўмдим,— деди Йўлдош эшитилар-эшитилмас.

— Уликнинг насибаси бошқа, тирикники бошқа, Йўлдошвой. Улик кўмдим, деб қараб ўтирсанг, на бўлади? Закоту фитр ҳам худо йўлига берилади. Назр-

ниёзга қурумсоқлик қилсанг, марҳуманинг арвоҳи чирқирамайдимми?

Йўлдош мусофир индамай қўзғолди. Қазноққа кириб, кичкина-кичкина уч-тўрт халта кўтариб чиқди. Ҳар халтада беш-ўн қадоқдан жўғари, тариқ, бугдой бор эди.

— Уйда қолган нарса шул,— деди у халталарни закотчининг олдига қўйиб,— болаларнинг оғзини алдагани асраб ўтирган эдим. Сиз олинг, тақсир, болалар очидан ўлса — ўлар. Ҳарна бир нонхўр камаяди. Олинг, ўлмагйисиз.

Закотчи гезариб ирғиб турди.

— Мен гадой эмасман, хон солиқчисиман!— деди кўзларини чақчайтириб,— сен оғзингдан ўт сочма, тилингни узиб оламан, муттаҳам! Уч йилдан берисига закот тўламас экансан, боя сардафтарни кўрдим! Кўк-ламда сафар пули ҳам бермадинг. Билиб эгам сенга кулфат юборибди. Шарият ҳукмига юрмаганларнинг жазоси шул!

Закотчи кўчага қараб: «Ҳов, Совур!» деб қичқирди. Барзанги йигит кирди. Унинг ортида қилич тақиб, қўлига дарра ушлаган қози асқар кўринди.

— Масовур, анави қўзини олиб чиқ!— деди закотчи, ҳовли этагида ўтлаб юрган тўқлига ишора қилиб. Сўнг навқарга буюрди,— сен мана бу халталарни кўтар. Бул нонкўр яхшилиқни билмас экан.

Шу пайт уч киши фотиҳага кирди. Иккитаси кексароқ, учинчиси йигирма беш ёшлардаги яғриндор йигит эди. У белини ушлаб керилиб турган солиқчига яқин келиб кинояли кулимсиради:

— Ҳм, тақсир, етимларни талаептиларми?

Закотчининг кўзлари олайиб кетди. Эрталабдан бери эшикма-эшик юрибди, тушумнинг тайини йўқ. Дарди дили ёниб турибдию бу болага бало борми?

— Ўт, ўт, тарсобачча!— дея йигитга қўл силтади закотчи,— сен ким бўлдинг, жалатой?

Йигит илжайиб белини ушлади, солиқчининг гупчадек кўпчиган қизил бетига қараб деди:

— Мен, алҳамдуллиллоҳ, мусулмонман, сиздай талончи эмасман.

Закотчини ҳалигача биров талончи деб айблаган эди, алаmidан тутқаноқ бўлиб қолай деди. У кутилмаганда йигитнинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Ҳув падарингга лаънат ҳайвон!— деди пишил-лаб.

Бегона йигит (у нариги маҳаллалик Тўлан полвон эди) шартта закотчининг салласини юлиб олди-да, осмонга отди. Салла оқўрикнинг учига осилиб қолди.

— Менинг отам тирик,— деди Тўлан полвон вазмин. — Сенга ўхшаган икки оёқли ҳайвонга лаънат! Қани, туёғингни шиқиллат-чи ҳозир!

Йигит солиқчига қараб юрди. Закотчи худди калласига мушт тушадигандек икки қўллаб яланғоч бошини чангаллади. Айвондаги халталарни олиб дарвозага етган қози аскар учиб ортига қайтди. Қулочкашлаб Тўлан полвоннинг елкасига дарра туширди. Тўлан бош эгиб навбатдаги даррага елка тутган бўлдию кутилмаганда қози аскарга калла қўйди. Аскар йигит гупиллаб икки қадам нарига учиб кетди. Закотчи кўчага қочди. Ташқаридан қилич яланғочлаб икки йигит кирди. Полвон узун айри олди.

— Жонингдан тўйган бўлсанг бери кел!— деди айри ўқталиб,— ичагингни бошингга ўраб қўяй.

Навкар чалқанча чўзилиб ётган шеригига қараб қўйиб, тўхтади. Ортига тисарилди.

Шовқин-суронга қўни-қўшни йиғилди. Мулозим йигит қўрқиб қўзини қўйиб юборди. Закотчи овозининг борича бақириб, қўлини чулғаб дағдаға қилаяпти. Иккинчи қози аскар ирғиб отига минди-да, қилич яланғочлаб Тўланнинг устига бостириб кела бошладди. Тўлан боши узра айри кўтарди. Йўлдош: «Қўй, полвон, бу кўргулигимиз ҳам оз бўлмасин», деб Тў-

ланни қучоқлади. Шу пайт аскар отига қамчи босди, тикка Тўланнинг устига келдию қиличини кўтарди. Тўлан силтаниб Йўлдошнинг қучоғидан чиқишга уринди. Йўлдош Тўланга ёпишиб олиб ҳамон ялиняпти. Аскар қилич сермади. Қиличнинг тўмтоқ томони Йўлдошнинг калласига тегди. Мусофир деҳқон гандираклаб йиқилди. Тўлан айрини айлантириб аскарнинг қўлига урди. Қилич учиб кетди. Навкар отини ниқтаб қочмоқчи эди, полвон узангидан тортди. Эгар ағдарилиб, қози аскар гурсиллаб оёқ остига тушди. Тўлан қора қопдай думалаб ётган аскарнинг кетига тепди.

Закотчи лўмбиллаб аравага чиқди.

— Ҳайда, бўтам, ҳайда!— деди қўлини силтаб,— одамхўрларнинг ичига тушиб қолдик! Тезроқ ҳайда!

Аравакаш югуриб аравага чиқди. Бироқ икки йигит отларни жиловидан тутиб юбормади. Икки навкарнинг оёқ-қўлини боғлаб, оғизларига латта тикиб аравага ётқизишди. Ҳамон дод-вой қилиб, хоннинг дори билан қўрқитиб ўтирган закотчини пастга судраб туширдилар. Уни ҳам отга тескари ўтқазиб боғлашди. Бетига қора кую чапладилар. Кейин отга қамчи босдилар. Қизил йўрға сазойи солиқчини лўкиллашиб қишлоқ оралаб ноибнинг уйига қараб йўрғалади.

Аравакаш эшикма-эшик юриб, моли олинганнинг молини, ғалласи олинганнинг ғалласини эгаларига тарқатиб чиқди.

Йўлдош мусофирни кўтариб ичкари олиб кирдилар. Унинг оҳ дегани ҳоли йўқ, деярли нафас олмас, энсасидан сизиб қон оқар эди.

ИСЕН

Йўлдош мусофир тонготарда узилди.

Кун чиқмасдан кўчанинг икки тарафи одамга тўлиб кетди. Жанозага келганлар ҳозирча Йўлдошнинг ажалидан бурун ўлганини билмайди. Шунинг учунми,

кўпчиликнинг хаёлида муштарак фикр айланади: «Бу не кўргулик ахир? Ун кунда бир ҳовлидан икки ўлик чиқса. Шум етимлар энди нима қилади? Эгасиз молдай кўчада тентираб қоладими?»

Четроқда қўл қовуштириб турган ёшроқ йигит чидамай кўфрона гап айтиб юборди:

— Худой таоло ҳам ҳисобидан янглишганми дейман-да. Хотинининг мозори совумай туриб ёнига эрини-да чақиртирибди. Ажаб дунё!.. Бир қария уни уришган бўлди:

— Товба де, шаккок! Буям оллонинг иродаси.

Йигит чолга қараб ҳезланди:

— Анави чирқираб қолган етимчаларга оллонинг раҳми келмайдими? Уларнинг на гуноҳи бор эди?

— Сен оғзингдан ўт сочиб кўфр сўллама!— деди қария аччиқланиб,— тақдири азалда манглайна ёзилғони шу бўлса, нетасан? Ажали етган экан шўрлик мусофирнинг.

Сафнинг ўртарағидан садо келди:

— Йўлдошвой ўз ажали билан ўлмади. Уни уриб ўлдирдилар.

Тор даврадагиларнинг бошлари овоз келган томонга бурилди. Ҳайрат аралаш кетма-кет саволлар ёғилди:

— Ким уриб ўлдирибди?

— Нега ўлдирди?

— Мен томдан йиқилибди, деб эшитдим. Ким экан у одамхўр?

Сир очилди. Таъзияхонада тўполон бўлиб кетди. Одамлар бир-бирига навбат бермай гапирар, солиқчиларни лаънатлар, ноибни қарғар эди. Бетоқатроқ бир йигит ҳозироқ қотилни ушлаб келиб жазосини беришни талаб қилди. Шовқинни эшитиб ичкаридан қишлоқ оқсоқоли чиқди.

— Ҳўв, халойиқ, бир замон шанғилламай жим туринглар. Майит тахтакачга олинди. Арвоҳи чўчима-

син. Омонатини ерга топшириб олайлиқ, сўнг билганларингни қилинглар.

Говур бир оз босилди.

Тобут кўтарилди. Мозористон сари кетаётганларнинг сон-саногни йўққа ўхшарди. Одамлар ўз юртига сизмай Пишканикдан макон топган, аммо бу ерда ҳам ошини ошаб, ёшини яшай олмаган бир ғарибни сўнгги йўлга қон тўла юрак, кин, армон, ғазаб тўла пинҳона бир ният билан кузатиб борардилар.

Марҳум ерга қўйилди. Имомнинг узун тиловати тугади. Бир мўйсафид давра ўртасига чиқди.

— Яхшила-ар! Марҳум қандай одам эди?— деди баланд товушда. Ҳар ёндан ингичка-йўғон, паст-баланд жавоб келди:

— Раҳматлик яхши эди, беозор эди.

— Жойи жаннатда бўлсин, ёруғлик кўрмай кетди...

— Қирчинидан қийилди бечора. Уни гўрга тиққанлар худойимнинг ғазабина учрасин!

Мўйсафиднинг ёнига Тўлан полвон келди.

— Отажонлар, оғалар, биродарлар! Еш бўла туриб ўртага чиқдим, айб этманглр... Йўлдош оғани қози аскар уриб йиқитганида мен бор эдим. Бу қандай замон ўзи, биродарлар? Токайгача замон зўрларники бўлаверади?! Кечагина ўлик кўмган бир ғарибни итдай таласалар?! Ҳовлисига бостириб кириб қилич билан чопсалар!» Шуми мусулмончилик, шуми диённат?! Кеча закотчининг навқари Йўлдош оғани уриб ўлдирди, эртан мени ўлдиради, бириси куни сизни ўлдиражак! Урганинг ун оши, деб қараб тураверамизми? Қачонгача чидаймиз? Итни ҳам ураверсанг, бир куни оёғингдан олади. Биз ит эмасмиз, инсон боласимиз, бироқ итдан-да хор бўлдик. Ал-қасосул минал ҳақ, дебди худои таоло. Мен қасос талаб этажакман, оғалар! Кимда-ким ўзини эркакман деб билса, кимнинг баданида мана бунча (у тирноғини кўрсатди) виждони бўлса, кимки эртага ҳам золимларнинг

оёқ остида ётиб қурбақадай эзилишни истамаса, кимки болаларим етим қолмасин, оғзимдаги нонимни йириб олмасинлар деса... қўлига қурол олсин! Ваҳший ҳайвонларнинг жазосини берайлик! Индамай қараб тураверсак, қирилиб кетажакмиз. Менинг гапим тамом.

Тўлан полвоннинг гапи гўё шамол бўлдию одамлар кўксига тутаб, ўт ололмай турган чўғни ловулатиб юборди.

— Полвон рост айтади, қачонгача чидаймиз!

— Хон одами жаллод бўлди! Бунчалик хўр бўлгандан кўра ҳақимизни олиб ўлайлик!

— Юрдик, биродарлар, юрдик! Қишлоқдаги тўртта зўравондан ўчимизни ололмасак, не деб бош кўтариб юрибмиз?

Оломон даҳшатли чайқалди. Кейин бўрондай гувиллаб йўлга тушди. Ун-ўн беш қария ҳассаларини дўқиллатиб таъзияхона сари кетишди. Қолганлар лўкиллаб уйларига тарқалдилар. Ҳаш-паш дегунча биров кетмон, биров болта ё айри, сўйил, белкурак, чўкки кўтариб қайтиб чиқди. Қора чопонлик, хом ковиш ё чориқ кийган ғазабнок халқ кўчаларни тўлдириб тўғри ноибникига қараб йўл солди. Ён кўчалардан қўзғолончилар сафига йигитлар, ўсмирлар, билагида кучи бор ўрта яшар кишилар қўшилар, улар қўни-қўшнилари чақирар, қўлларига нима илинса олиб, Йўлдош мусофирнинг қотилини излаб борарди.

Қишлоқ ўртасида исёнчилар икки-уч тўдага бўлинди. Катта гуруҳ ноибнинг қўрғонини забт этгани жўнади. Уттиз-қирқ кишилиқ иккинчи тўда Абдушукур бой билан Фозилхўжа деган йирик заминдорнинг ҳовлисига қараб кетди.

Қўзғолончилар Султонали ҳожининг қўрғонига етиб келиб, дарвозахона олдида тўхтадилар. Қўрғон беш газлик баланд девор билан ўралган, дарвоза тақа-тақ берк эди. Бир йигит кетмон билан дарвозахонани урди.

— Ҳов имонсиз ноиб! Оч эшигингни, сен билан сўлашгани келдик!

Ноиб уйида йўқ, у саҳарлаб Хевага кетган эди. Фуқароларининг кечаги қилиғи Султонали ҳожини телба қилиб қўйй деди. «Хон одамини сазойи қилиб отга тескари миндириб юборсалар, қози аскарларнинг қўл-оёғини боғлаб, солиққа тушган мол-дунёни эгаларига қайтариб берсалар! Бу қандай қилиқ? Қора халқ қутуриб кетди. Қутурган итнинг жазоси — ўлим!»— Ноиб шу хаёлда закотчини пинжигга олиб, хонга арзга кетган, иложи бўлса, қуролли казак аскарларини бошлаб келиб, исёнчиларнинг таъзирини бермоқчи эди.

Дарвозахонага кетмон, болта, сўйил зарби ёғилди. Бир вақт ичкаридан ноибнинг мулозими чиқди. Эшикка яқин келиб муомала қилди:

— Бекорга овора бўласанлар, сендек боши бузуқларга эшик очмайман. Ноиб тўра келсин, ҳаммангни бир-бирлаб дорга осдиради.

— Сен ялоқи очмасанг, ўзимиз кирамиз!— деб қичқирди Матпано,— қани, Тўланбой елкангни тутиб турчи, мен деворга чиқай.

Тўлан полвон Матпанони даст кўтарди. Яна икки-уч йигит деворга тирмашди. Ҳадемай бир тўп йигит гурсиллаб ҳовлига тушди. Ноибнинг мулозими ҳовли тўрига қочди. Салдан кейин эшакдай келадиган икки итнини ечиб юборди. Кун-тун занжирда гўшт еб, қутуриб ётган кўппаклар приллаб учиб кела бошлади. Матпано сўйил билан битта итнинг калласига туширди. Ит ёнгитиб чекинди, қайта йигитга ташланди. Иккинчи кўппак Тўлан полвонни оёғидан олди. Полвон уни бир тепиб ерга ағанатдию бўғзидан босиб тураверди. Қонига ташна бу кишиларга кучлари етмаслигини сездими, итлар оқсоқланиб нари кетишди. Матпано болта олиб дарвозанинг зулфинини кўчириб ташлади. Ташқарида гувраниб турган қўзғолончилар ичкари

бостириб киришди. Матпано ноибнинг мулозимини қулоғидан чўзиб судраб келди.

— Қазноқни ўзинг очасанми, ялоқи, ё ўзимиз бузиб кирайликми?

— Ўзим, ўзим...— деди мулозим қалтираб ва белини пайпаслади,— мана, калит ёнимда. Очаман, оға... Урмасанглар бўлди.

Матпано уни олдига ўткизиб, елкасидан туртди:

— Қани, йўл бошла эса!

— Қайси бирини очай, оға?

Тўлан полвон олдинга чиқди:

— Хон солиқчиси не ерга тўплаган эди ошлиқни?

— Бу ёқда, оға, ҳозир кўрсатаман.

Мулозим иккала қазноқни очиб қўйди. Исёнчилар қазноқдан бир қучоқ қоп олиб, тоғдай ғарамни қоплашга тушдилар. Оталари, акаларининг изида чувиллаб эргашиб юрган болалар уй-уйларига чопишди. Бирпасда эшак миниб келиб, қопланган ғаллани ташиб кета бошлашди.

Қишлоқнинг нариги чеккасида эса, қўзғолончилар Фозилхўжа бой билан Абдушукур бойнинг халқдан тортиб олган мол-мулкини эгаларига қайтарарди.

Йўлдош мусофирникига фотиҳага келганлар аввалига таъзияхонада деярли одам йўқлигига ажабланишар, воқеани эшитиб, дарҳол қўзғолончилар сафига отланарди.

Аваз Ааматжоннинг ҳовлисида паришон бўлиб ўтирибди. У халқнинг сабр косаси тўлганини тушунади, деҳқонларнинг бу исёни яхшиликка олиб келмаслигини, қонун, қурол сипоҳилар қўлида эканлигини, исёнчиларни бешафқат жазо кўтишини ҳам билади. Барибир ҳозир у қўзғолончилар сафида бўлишни истаган эди. Бир ёқдан Ааматжон йиғламсираб, бир томондан Матпано ялиниб туриб олишди. «Жон оға, ўлмагыйсиз, сиз ҳовлида аёлларга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Бизга сизнинг жонингиз азиз. Сизнинг қўлингизга калтак

ярашмайди», деб қўйишмади. Мана, ҳозир у гоҳ хи-жил, гоҳ мужмал хаёллар оғушида ғўзапоя билан ер чизиб ўтирибди.

Ташқарида от дупурлади. Лаҳза ўтмай дарвоза-нинг иккала табақаси ланг очилдию от ўйнатиб За-рифбой кирди. Изма-из икки отлиқ шериги ҳам долон-га бостириб келишди. Зарифбой бепарво қиёфада ўтир-ган Авазга қамчи ўқталиб ўшқирди:

— Ҳўв, тарсо шоир! Қочиб келган еринг шу бўл-дими? Анави ўғри ишинг қайси гўрда юрибди? Матпа-но ўрис... Алимга тушса, бир энасини тапитмоқчи эдим!

Зарифбойнинг авзои ёмон эди. У бултурги шар-мандаликни ҳар эслаганида бадани ўт бўлиб ёнади. Тўйда Тўлғанойни ўғирлаб кетолмай, унинг устига қўл-оёғи боғланиб тонготаргача ётган, эрталаб тоғаси уни: «Тўнғиздай думалаб ётишингни қара, тагин сен қиз ўғирлар эмишсан!»— деб олдига солиб ҳайдаб кетган эди. Ноиб, жиянини безорилар тупамоқчи бўлибди, деб гап тарқатди. Аммо одамлар Зарифбой-нинг қароқчилигини эшитди. Бунга беш баттар хўр-лиги келган Зарифбой Хевани, атроф қишлоқларни зир кезиб, Матпанони ахтарди. Тополмай дарди ичида юрган эди. Бугун Матпанонинг Пишканикка қайтгани-ни эшитдию «ҳисоб-китобни тўғриламоқ»чи бўлиб етиб келди.

Аваз ўрнидан турди. Ҳар эҳтимолга қарши уй томонга яқинроқ бориб гап қотди:

— Матпано сени излаб кетди. Зарифбойни топиб қулоғини чўзиб қўяман, деб юрибди.

Зарифбой отини ниқтаб Авазнинг устига бостириб келди.

— Улмасам, сенинг тилингни кесиб итимга таш-лайман, Аваз!—Зарифбой от устида энгашиб шоирга қамчи солди. Аваз чап бериб қолдию илдам ичкари кирди. У кеча кечқуруноқ доим Амазжонникида тура-

диган битта милтиғини ўқлаб қўйган эди. Милтиқни олиб чиқиб Зарифбойга ўқталди.

— Яхшилиқча изингга қайт, каззоб! Бўлмаса итдай отиб ташлайман!

Зарифбой, «бу — Авазининг пўписаси, шу шоир милтиқ отишни билармиди?»— деб ўйлади шекилли, пинағини бузмади. Ортига ўгирилиб: «Бунни олинглар!»— дегандек шерикларига им қоқди. Икки йигит отдан туша бошлади.

— Тўхтанглар!— деб ҳайқирди Аваз,— ҳозироқ отга миниб жўнаб қолинглар! Учалангни отиб ташлайман! Мен нишонга хато урмайман!

Аваз бойваччанинг телпағини мўлжалга олиб тепкини босди. Зарифбойнинг қалпоғи учиб кетди. Икки йигит шоша-пиша қайта эгарга ёпишди. Зарифбой қимматбаҳо телпағини ҳам унутиб отининг бошини чўрт бурди. Дарвозахонада ўгирилиб қамчи ўқталди, сўкиниб, нимадир ваъда қилди. Аваз дарвозахонадан ошириб яна ўқ узди. Бойвачча йигитлар, бу кофир шоир ростдан ҳам отиб ташлашдан тоймайди шекилли, деб отларига қамчи уриб кўча чангитиб кетдилар.

Варанглаган милтиқ товушини эшитиб, ичкарида Тўлганой чинқириб юборди. Бекажон уввос тортиб йиглади. Эшжон онасининг қистови билан доя кампирга югурди. Бироқ фойдаси бўлмади. Доя келгунча Тўлганойнинг ҳомиласи нобуд бўлди. Бекажоннинг фарёди эшитилди:

— Вой до-од, мусулмонлар! Оқтиғимдан айрилиб қолде-ем! Оғзингдан қонинг келгурлар мени оқтиғимдан жудо қилдила-ар!..

Тушга яқин Пишканикни казак аскарлари босди. Кўчаларда қирғинбарон уруш бошланди. Нонбнинг уйига ўт қўйдилар. Қозп салласини чувалатиб масжидга қочиб кирди, иккала бой бола-чақасини судраб ертўлага бекиниб олди. Кўчаларда ўликлар чўзилиб қолди.

Қишлоқ устида бурқсиб тутун кўтарилади, башаралари қора куяга беланган деҳқонлар ярадор биродарларини елкалаб уй-уйига ташийди, казакларнинг қилич, милтиғини тортиб олиб, қочоқ бою боёнларни, уларнинг гумашталарини, хос йигитларини қувиб уради, уйларига ўт қўяди, мол-дунёсини кўчага итқи-тади, лампамой қуйиб ўртайди.

Пешинга бориб халқ зўрлик қилди. Казак аскарлари сафи сийраклашди. Улардан беш-олтитаси имдод истаб, Хева сари от солди. Ҳадемай, сара туркман сарбозлари — хоннинг махсус жазо отряди етиб келди. Отрядда тиш-тирноғигача қуролланган, жаллод йигитлар тўпланган эди. Улар Пишканикка кираверишдан қирғинни бошлашди. Қариялар, аёллар, бегуноҳ болалар, шунчаки ўткинчи — кўчада юрган кимса борки, ўққа учди, така ёвмит қиличига йўлиқди.

Кечга бориб Пишканик кўчалари ўликка тўлиб кетди. Қишлоқ қабристон сингари жимжит бўлиб қолди. Одамлар қўрқувдан овоз чиқариб йиғлашга, тупроққа қорилиб ётган марҳум жигарларини олиб кетишга ботинмай, қоронғи тушгунча уйларида яшири-ниб ўтирдилар.

Исён бостирилди. Сарбозлар ўн чоғли кишини банди қилиб Хевага ҳайдаб кетдилар. Бандилар орасида Ааматжон, Матпано, Тўлан полвон бор эди.

Аваз қиёмат қойим тўхташини кутиб, аранг тонг оттирди. Саҳарлаб Эшжонни етакладию йўлга тушди. У Пишканикдаги ёвузликлар ҳақида шахсан Исломхўжанинг ўзига арз қилишни ўйлаб борарди.

ИСЛОМХУЖАНИНГ УЛИМИ

Хон кўҳна Аркда аҳли раиятнинг арзини тингларди. Хоразм шоҳларидан қолган бир анъана бор: мамлакат султони ҳар куни азонлаб аркони давлат ва аркони дин иштирокида арзгўйларнинг шиква-шико-

ятларини тинглаши керак. Исфандиёр бу удумни бузди. У ҳафтанинг сешанба, пайшанба, шанба кунларигина арз тинглар, унинг наздида қора халқни камроқ сўзлатиб, кўпроқ ишлатиш мақбулроқ эди.

Эл-улуснинг ҳасрати йиғилиб қолган экан, арзи ҳол чошгоҳгача давом этди. Исфандиёр бир неча соат мөбайнида муттасил қарғиш эшитган нобакор кимсадек лол-караҳт, пажмурда ҳолатга тушди. Вазир акбар кириб келганида қайрилиб ҳам қарамади. Назарида тағин бир дуои бад соҳиби остона ҳатлагандек эди. У индамай олдидаги шароб тўла косага термилиб ўтираверди.

Вазир хоннинг ўнг томонига ўтиб чордана қурди. Бир озгача сукут сақлади. Сўнг дастурхонга қараб:

— Тўрам, Пишканикда мудҳиш воқеалар содир бўлмоқда,— деди.

Исфандиёр пинагини бузмади. Сийрак мурти бир учиб қўйди холос. Пишканикдаги воқеалардан унинг ҳам хабари бор эди. Хон одамани сазойи қилиб, отга тескари ўтқизиб ҳайдаш, галаён, ноибнинг, қозининг, ўзига содиқ бойларнинг уйини талаш, навкарларни отга судратиб ўлдирмоқ... Исфандиёрнинг инжиқ ва худбин кўнглида ўч олови ёнар, исёнкорларни бирма-бир дорга остираман, деб онт ичиб қўйган эди.

— Қонхўрликнинг олдини олув керак, тўрам. Билъакс, бул исён мараз иллат сингари томир отиб, ўзга овулларга ҳам тарқалгусидир.

Хон чала ўгирилди. Кўзлари совуқ йилтиради.

— Орий рост,— деди лоқайдроқ товушда,— токи бу мараз ўзгаларга юқмай туриб ани кесиб ташламоқ лозимдир. Бизнинг номимиздан фармон ёздириг, жума кун бомдод намозидан сўнг боши бузуқ чоракорларни дорга тортсинлар.

«Сен телба бўлибсан, савдойи!»— вазир акбар Исфандиёрга газаб билан тикилди. Расмий оҳангда:

— Тафтиш қилмасданми? Оқ-қоранинг фарқига

бормай ўлик устина ўлик ташлайликми? Пишканикда икки навкар нобуд бўлган бўлса, йигирма деҳқоннинг боши кесилди! Йигирма хонадонда етимлар йиғлаб қолди. Дардга чалинган ҳўкизнинг давоси — ёлғиз пи-чоқ эмас. Хаста молга байтар¹ даркор бўлғонидек, жони оғриган улусга ҳам бир табиб лозимдир. Одил ҳакамни қилич тутган сарбозлар орасидан эмас, аркони давлат ичиндан ахтармоқ керак, — деди.

Вазир қўйнига қўл солиб, найча қоғоз олди-да, хоннинг олдига қўйди. Бу Пишканикдаги жабрдийда эл номидан Аваз битган арзнома эди. Арзномага имзо чекилмаган, «Пишканик жамоаси номидан», дейилганди. Хон қоғозга менсимайроқ боқди, андак сукутдан кейин уҳ тортиб уни қўлига олди. Қоғозни ёйиб, чиройли дастхатга тикилди, лаблари пирпиради. Ариза хатнинг ифода усули, одамга тикондек ботувчи алампанок сўзлар, хусусан, унинг мамлакат султони Исфандиёр номига эмас, вазир Исломуҳжага атаб битилгани хоннинг қонини қайнатди. У овоз чиқариб икки-уч оғиз ўқидию, номуси келиб ички қироатга ўтди: «...Хонлик одамларининг жабру зулми арши аълога етди. Бу не бешармликки, ўлик чиққан уйдан нон таъма қилсалар?! Бу не қабоҳатким, туғилмаган гўдакни ёруғ жаҳондан маҳрум этсалар. Адолат қани? Дини исломга рия қани? Исфандиёр хонимиз тахтга ўтирганда, биз адлу инсоф бирла давлат бошқаргаймиз, дея берган ваъдалари пуч экан-да? Қаломулло ушлаб ичилган қасамлар елга учдимн ёхуд сувга оқдимн?! Алқисса, арзимиз қондирилиб, қонхўрлар жазосини олмаса, губернатор жанобларига хат битгаймиз. Ул ҳам қулоқ тутмаса, Оқпошшо ҳазратларина арз этажакмиз. Наҳотки Хева хонлигида додимизга етувчи марди худо қолмади? Сиз, хон хазратлари, магарким оллонинг ердаги сояси эрсангиз, етим-есир, ғарибу ғурабо ўр-

¹ Байтар — ветеринария врач.

таниб, тупроқдан-да паст бўлғонин кўрмоғингиз фарз эди. Сиздан сас чиқмаса, худога солдиқ...»

Хон титраб кетди. Қоғоз қўлини куйдиргандек дастурхонга отиб юборди. Уч йилдирки, тахтада муқим ўтирибди. Минглаб фуқаронинг арзини эшитди. Илло то ҳануз боши думалоқ бир кас «Сени худога солдиқ», демаган эди. Мана бу ўриспараст вазир келтирган хат эгаси дебди! Хоннинг телба кўнгли ҳақорат, интиқом ичра ўртанди. «Бу — арзнома эмас, талаб бу, пўписа, айбнома! Мен Исфандиёр бўлсам, дағдағали хат битган сиёсатдонни топиб, анинг дасти панжасин кесиб ташлайман!»

У арномани учидан ушлаб Исломхўжага чўзди:

— Марҳамат, хўжа ота. Сизнинг кўнглингиздаги иш бўлибдир. Қим битса-да, ўрисга яқин кимса экан.

Исфандиёрнинг беандиша мулоҳазаси бош вазирга оғир ботди. Гарчи хон: «Сен ўрисга бир қарн яқинсан», деган таънаси билан ўзининг жаҳолатпарварлигини ошкора тан олаётган бўлса-да, Исломхўжанинг суяк-суяги зирқиради.

— Сиз менинг сабру бардошимни синамоқни бас қилинг, Исфандиёрхон!— деди иккала тизассини чангаллаб (Бош вазир жаҳли чиққанда тиззаларига қўл тираб сўзларди).— Бу алфозингиз оқил кишиларнинг оғзидан чиқадиган сўз эмас. Сизга тахт мерос бўлса, менга илму урфон мерос, истиқбол хаёли мерос! Мен салтанат осойишта бўлсин, эл-улуснинг ҳасрати ҳаддидан ошмасин, қуроғи оч қолмасин, ақл кўзи очилсин, илм олсин, токи ғайри юртлар олдида елка қисиб юрмасин, деб ранжу озор чекмакдаман. Магарда вазири акбар зиммасига юклатилган мажбуриятларимни бажо келтиролмаётган бўлсам, миннатга ўрин йўқдир, ҳамоно ихтиёран вазирлик муҳрини топширгайман! Муддаолари шул бўлса — айтинг!

Бош вазирни мансабидан дархон этолмаслигини Исфандиёр билади. Исломхўжанинг қўлида қалқони

бор. Бу қалқон — Муҳаммад Раҳимхоннинг махфий фармони. Токи ул фармон қўлга кирмас экан, Исломхўжанинг тили бурро, мартабаси зиёда. Не чора топмоқ лозим, ё раб? Хевада хон икки бўлиб тураверадими? Матал борким, шериклик ошни ит ичмас эмиш...

Исфандиёр сипоҳиларнинг тилхатини кўрсатмоқ фурсати етганини сизди.

— Каминанинг муддаоси сизни вазири акбарлик лавозимида сақлаб қолмоқдир, хўжа ота,— деди андак мулойим товушда ва қўйнига қўл солиб, ўша тилхатни суғурди,— илло аркони давлат жанобларидан норизо эканини айтиб қўймоқ ҳам бурчимдир. Мана, ўқисинлар.

Исломхўжа бир даста тилхатни тез-тез кўздан кечирди. Азбаройи ғазабдан бурун катаклари кенгайиб, қўллари титради. У зийрак ақли билан бу фитна сипоҳиларнинг ўзидан чиқмаганини, Исфандиёрнинг ўзи бош-қош бўлиб ёздирганини пайқади. Бултур ёзда Кавказдан тўғри саломхонага кириб келганини хотирлади. Ушанда мойлиқ дастурхон теварагида ўтирган мансабдору дин пешволарининг таҳликага тушгани кўз ўнгидан ўтди. Яна тилхатларга назар солди: «Моҳиёнага хизмат қиладиган аҳмоқни топиб олсин Исломхўжа...», «Кофирларнинг нақорасига ўйнаган кимса азозил бирла ҳамтабақдур. Бизни Исломхўжадан халос этинг, олампаҳоқ».

— Иблислар!— деди кўзлари чақнаб бош вазири,— мен аларни ҳибсга олдиражакман! Мол-мулкларини мусодара эттираман! Вазири акбарга қарши фитна кўзғаш нечук бўлишини кўриб қўйсинлар!

— Шундай қилинг, хўжа ота,— деди илтимос оҳангида хон ва тилхатларни олиб қўйнига тикди,— ул кўрнамакларнинг тилини қисиб қўйинг, токи қулоғимиз тинч бўлсин.

Исломхўжа ирғиб турди. Гурсиллатиб юрганча ҳовлига чиқди. «Энди хиёнатга ўтдингми, Исфан-

диёр?— деди тишини қайраб,— сен ҳали Исломуҳжанинг собунига кир ювмабсан!»

Бош вазир Исфандиёрни тахтдан тушириш йўлини ўйлаб уйи томон борар, хон эса Исломуҳжани сургун қилиш ё қатл этиш режасини туза бошлаган эди.

Исломуҳжа Пишканикдаги фожиани тафтиш этгани махсус ҳайъат туздирди. Ҳайъат аъзолари йигирма кун қишлоқ оқсоқолиникида туриб, текширув ўтказдилар. Юзлаб киши гувоҳликка чақирилди. Айбдор деб топилганлар орасида мушриф, закотчи, ноиб, Зарифбой ва унинг шериклари бор эди. Султонали мансабидан маҳрум этилди, қози ўрнидан туширилди, Зарифбойга эл-юрт олдида эллик дарра урилди. Ноҳақ олинган солиқлар эгаларига қайтарилди.

Зиндондаги деҳқонлар озод этилди. Бироқ уларга шарт қўйилди. Тўлан полвон қишлоқдан кўчирма қилинди. Матпано Русия фуқароси бўлганлиги учун сургундан омон қолди, лекин унга Пишканикда яшашга рухсат берилмади. У хотинини етаклаб тагин Хевага қайтди, яна Соғиндиқ бойнинг заводига ишга кирди.

1912 йилнинг охири, 1913 йилнинг баҳорида хонликнинг турли бурчагида ўқтин-ўқтин халқ исёнлари алангаланиб турарди. Хонқа, Ҳазорасп, Бешариқ, Манғит, Чуманай томонларда деҳқонлар қўзғолон кўтариб, бойларнинг ерларини тортиб олар, мол-мулкига ўт қўяр, хон сарбозларини тутиб аёвсиз калтаклар эди. Бу ҳақда девонга тез-тез хабарлар келиб турибди. Аммо Исфандиёрнинг парвон фалак, у исёнкорларнинг дарду ҳасратини тинглаб, адолатли ҳукм чиқариш ўрнига халқ устига жазо отряди юборишни афзал кўрди. Исломуҳжа Туркистон генерал-губернаторига ёзган маълумотномасига хонликдаги қосиблар, деҳқонлар, савдогарлардан тушган юзлаб арзларни асос қилиб олди. Бош вазирнинг қўлида яна бир вазмин дастак бор эди; Исфандиёр дини исломни ҳимоя

этиш ниқоби остида неки руслар билан, Русия маданияти билан боғлиқ бўлса, барчасига қарши тиш-тирноғи билан кураш олиб борарди. Тўғри, Исломхўжа билди: чор Русиясининг чиновниклари маҳаллий халқнинг хат-савод, илму урфон ўрганиб равнақ йўлига кирувини хушламайди. Билъакс, рус миссионерларига қолса, авом халқнинг дунёвий илмларни билганидан кўра пахта илмини билгани маъқулроқ. Русияга пахта керак, от-улов керак, беда уруғи, қуруқ мева, қазилма бойлик, пилла, қоракўл керак. Исломхўжа шуларни чўтга солиб, арзномасига ўзича сиёсий тус берди: «Ҳамонки, Русия мамлакатига мазкур хомашёлар зарур экан, уларни мўлроқ етказиб бермоқ учун Хева хонлигида йўлларга тош термак, темир кўприклар барпо этмак, халқ ҳифзу саломатлиги йўлида хастахоналар очмоқ, рус-тузем мактабларини кўпайтирмоқ лозимдир. Жаноби Исфандиёр бул тадбирларга сармоя сарфламоқдин бош тортмоқда. Ул Николай пошшо олий ҳазратларининг фуқароси эканлигини фаромуш этган кўринадир. Бинобарин, бўйнига қутлуғ солиб осиб, елкасига мовий андеевка ташлаган бу мунофиқни азим Русия салтанатининг дўсти деб айтмоққа тил ожиздир». Исломхўжанинг наздида бу мантиқий мулоҳаза губернаторга мақбул бўлиши керак эди.

Ва ниҳоят, бош вазирнинг ихтиёридаги учинчи, тағин бир салмоқли ҳужжат — бу махфий фармон эди. «Санид Исфандиёрхон аввал бошдан тахтга муносиб эмас, деб Муҳаммад Раҳимхон махфий фармон қолдириб эди, аркони давлат ҳам бу жоҳил, бадбин тўранинг тахтга чиқмоғини истамасди...» Шу нуқтада бош вазир ўйланиб қолди. «Ахир Исфандиёрни оқ кигизга солиб кўтар-кўтар қилишда ўзи бош-қош бўлмадимми? Тўрткўлга неча бор қатнаб, Тошкентга бориб, куёвини салтанат сардори қиламан деб озмунча азият чекдимми? Бу нарса Тўрткўл ҳокимига, губернатор жанобларига ҳам маълум. Бош вазирнинг эндиги уриниш-

лари ўзини бадном этмайдими? Иккинчи, тадбиркор ва зукко Ислохўжа бу иштибога барҳам берди: Тўрткўл ҳокими жаноб Гульшановский ҳозир истеъфода, ички Русияда, губернатур эса янги бўлган. Ҳокимлар уч йил бурунги можаро тугул кеча еган таомларини ёддан чиқарадиган замон бўлди».

Бош вазир мактубига қалтис сиёсий тус бериш ниятида Исфандиёрнинг Эрон, Афғон элчилари ила олиб борган пинҳоний мулоқотларини ҳам тиркади. Бу мулоқатларда ғайридинларга қарши, ягона исломия жамияти тузиш кўзда тутилган эди.

Мактуб тайёр бўлди. Агарда мазкур мактуб мазмуни губернаторнинг диққатини тортиб, Николай подшога етиб борса, Исфандиёрнинг тахтдан ағдарилиб тушмоғи муқаррар эди. Ислохўжа мактубни рус тилига ўғиртириб Тошкентга жўнади.

Исфандиёр бош вазирдан халос бўлиш ҳаракатини илгарироқ бошлаган эди. У давлат аъёнлари ва дин пешволари номидан узун мактуб битиб махсус одам орқали Петербургга, Оқпошшонинг ҳузурига йўллади. Айбнома лўнда эди: Ислохўжа қора халқ тарафдори, хазинани тўлдирмоққа тўсқинлик қилади. Оқпошшо ҳазрати олийларининг насибасини қирқади, авом халқни сипоҳиларга қарши қайрайди, ўзини алломаи замон билиб, хон фармонини, губернатур жанобларининг дастурамалини адо этмоқдан бош тортадур. Илтижо: Ислохўжани Хева салтанатидан бадарға этиб, Сибирь қилмоққа рухсати олий берсангиз...

Бир ойдирки, Исфандиёр интизор бўлиб Оқпошшондан жавоб кутади. Ниҳоят, жавоб ҳам келди. Николай II Ислохўжани бадарға қилишни маъқулламабди. Хоннинг ҳафсаласи пир бўлди. Саросимага тушди. У Ислохўжанинг не учун Тошкентга қатнаб юрганини билмаса-да, умуман, вазирнинг ниятини фаҳмлаган эди. Николай пошшонинг қароридан хабар топса, ва-

зир ҳаддидан ошиб кетмайдами? У Оқпошодай ҳо-
мийси борлигини ўйлаб, кескинроқ ҳаракатга тушу-
ви мумкин. Махфий фармон, лаънати махфий фар-
мон!.. Исфандиёрнинг назарида вазири акбар шу
топта губернаторнинг олдида тик туриб ўша фармон-
ни ўқиб бераётгандек эди. Худо кўрсатмасин, бу ҳуж-
жатдан бохабар бўлса, фуқаро бош кўтариб Аркни
тошбўрон қилиши ҳеч гап эмас.

Темирни қизиғида босиш керак эди. Ўзбошимча,
такаббур вазирдан қутулишнинг ягона йўли қолди.
Бу — қатл. Бас, уни жисман йўқотмоқ лозим, киши
билмас йўл билан маҳв этмоқ керак!

Исфандиёр бир йил бурун Дешан қалъада Европа-
ча зеб-зийнат бердириб ёзлик сарой солдирган эди.
Нурлавой деб аталадиган ушбу сарой кенг, баланд
заллари, баланд ойнабанд деразалари, рус печлари,
махсус истироҳат хоналари билан маҳлиё этарди.
Хон оқшомлатиб жияни Абдулкаримни Нурлавойга
чақиртирди. Ундан кейин Муҳаммад Вафо карвонбо-
ши, Али маҳрам, ясовулбоши шайх Назарбой ҳам
изма-из кириб келдилар.

Махфий кенгаш ҳукми қатъий ва мухтасар бўлди.
Исломхўжа сунбуланинг биринчи ҳафтасида, пайшан-
бадан жумъага ўтар кечаси ўлдирилсин. Бу иш со-
биқ каллакесар Қурбон бўзчига топширилсин. Қурбон
бўзчи зиндондан чиқарилиб, ёнига пухта қуроллан-
ган йигитлардан қўшиб берилсин.

...Исломхўжа эрталабдан бери оёқда. Ичанқалъаю
Дешан қалъани обдан кезиб, чарчади. Аввало Қосим-
бекнинг мактабига борди. Қираверишда, дарвоза тепа-
сига меҳмон патнисдай катта шеърий битик илиб қў-
йилибди. Шеърга тикилиб, бош вазир бир зум тўх-
тади.

Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқиғонлар бери яктои замондур...

Бу Авазнинг шеъри эканини вазир биларди. «Хўб айтибдур,—хаёлидан кечирди,—тили бурро боланинг».

Ичкари кирди. Синфхоналар ярим-ёрти тўлган, болалар сийрак эди. Қосимбек нимадир деб изоҳ берган бўлди. Муаллимнинг гаплари қулоғига кирмади. «Қутлуғ иш оҳиста-оҳиста бўлур. Қуръони шариф ҳам бир-икки йилда битилмаган. Ун йиллаб жамланган. Муҳими шулки, авом халқ «кофир» бўлишдан чўчимай фарзандларини жадидияга бера бошлади. Улма-сам, бундай мактаблардан тагин очтиргайман».

Дешан қалъага чиқди. Суюкли маскани—шифо-хона томон юрди. Уч ойдирки, шифохона битган эди. Илгари оғир дардга чалиниб, табиблардан даво то-полмаган кишилар Тўрткўлга бориб, фалон пул бада-лига ўрис дўхтирга кўринарди. Ислохўжа камбағал-лар учун хастахонани бепул қилдириб қўйди, у Тошкент, Тўрткўл билан гаплашиб, омилкор рус врачларини, фельдшерларни олдирди. Хевада терлама, қизамиқ, че-чак кўп эди. Хусусан, болалар кўп нобуд бўлмоқда. Ва-зири акбарнинг пинҳоний нияти бор: шифохона ёнига тагин бир бино солдириб, болаларни эмлайдиган махсус маҳкама очтиришни мўлжаллаб қўйган.

Ислохўжа қалъа марказидаги бу савлатли имо-рат пештоқига кулимсираб боқди. Пештоқда шаҳзода Алексей шаънига битилган тўрт калима мадҳу-сано элас-элас кўзга ташланарди. Вазир икки йил муқад-дам Николай подшо ҳузурида шаҳзода номига мўъ-жаз бир обида барпо этишга рухсат сўраганида шу шифохона қурилишини назарда тутган эди. Битик ана шу ваъданинг ҳийлакорона, муҳими Оқпошшо одамларига хуш келадиган ижроси эди. Вазир аслида бу хайрли юмуши ила шаҳзодага эмас, ўзига абадий ҳайкал қўйиб кетганини хаёлига келтирмай, ҳов-лига кирди. Олача яқтак, қора чопонга ўралиб ўтирган беморлар, оқ либосли рус дўхтирлари билан икки оғиз-дан ҳангома қилди. Докторларнинг арзларини тинг-

лади. «Дору, емиш хусусида етишмовчилик бор экан, беморлар учун махсус кийим тикдириш кечикиб кетаётган эмиш». Вазир бу етишмовчиликларни барга-раф этишга ваъда берди.

Гужум остида бир пиёла чой ичиб нафас ростлади. Қалбини ғурур чертиб ўтди. «Мен ўлгандан сўнг хотирлаб юрурлар. Хўжа отамдан ёднома эди десалар бас...»

Исломхўжа бўлажак ҳунар мактабнинг пойдевори-ни, шаҳар чеккасида, кўл бўйида барпо этилаётган истироҳат жойини, янги почтахона биносини кўриб, саройга қайтди. Вазирнинг кўнгли негадир ғаш, эл-юрт истиқболига хизмат этадиган хайрли юмушлар ҳам, шифохонадаги миннатдор беморларнинг ийма-ниб қилган дуосяю янги иморатлар тиклаётган уста-ларнинг ошкора шодлиги ҳам унинг паришон хаёлла-рига ёруғлик сололмас, миясини бир малолат, ўйчан-лик, ташвиш, ҳадик кемирарди.

Оқшом алламаҳалгача девондаги сардафтарни ва-рақлаб ўтирди. Хуфтон яқинлаб қолди. Икки бора: «Кетамизми, хўжа ота?»— дегандек извошчиси Олло-назар эшикдан мўралади. Вазири акбарнинг уйга кетгиси келмас, саройда уни нима ушлаб турганини билолмай қарахт эди.

Оллоназар учинчи карра мўралаганда вазир даст ўрнидан турди. «Сарой — мусофирхона эмас, кетмоқ керак!» Исломхўжа соқчисини суриштирди. Извошчи ерга қараб мингиллади:

— Ота қатағон... андак хасталанибди... Қиличин менга ташлаб кетди.

Исломхўжа сергакланди. «Туш маҳали балодек эди, тўсатдан тўшак тортиб қолибди? Не бўлаётир ўзи?» У индамай фойтунга чиқиб ўтирди. Зим-зиё қоронғи. Қўш от қўшилган арава шаҳар сукунатини бузиб, Рафинак томон елиб кетди. Исломхўжа сер-бар, юмшоқ ўриндиқда оёқларини чалиштириб, кўзла-

рини юмиб, тебраниб бораяпти. Негадир хаёлига ўгли Абдусалом тушди. Уни Олмонга таҳсил олгани жўнатмоқчи эди. «Энди бу ишдан воз кечмоқ лозим. Немис фотиҳларининг нияти бузилди. Бугун-эрта жаҳон муҳорабаси бошланиб кетуви мумкин. Абдусалом Петербургда ёхуд Истанбулда ўқиса-да бўлар. Оврупо илмини ўрганиб муҳандислик ҳунарини эгалламоғи керак у». Муҳораба хавфи вазирга халқ ҳаётини эслатди. Икки-уч йилдирки, Хевада ғалла битмаяпти. Русия, Туркистондан юборилган буғдой урвоқ ҳам бўлмади. Тилангандан таланган авло. Амударё соҳилларида кўпроқ шоли экув керак шекилли. Рус савдогарларидан олинадиган божни камайтириш мақбул, йўқса улар Хева хонлигидан бешиб, Бухоро амирлигига бош уриб кетмоқдалар. Буларга хон кўнармикан? Неча кундирки, Исфандиёр билан юзма-юз гаплашмади. Нечукдир хон бош вазир билан мулоқот қилишдан ўзини тортиб, турли важ ортига бекинаётганга ўхшарди.

Олисада, бир масжидда муаззиннинг нолакор товуши эшитилди. Сўнг яқин атрофда ит улиди. Негадир унинг товуши бўриникига ўхшарди. Қора қуюндек гувлаб шамол турдию атроф яна жим бўлиб қолди.

Отлар бўйидаги кумуш қўнғироқ пафис жиринглайди. Оллоназар гоҳо ҳавода қамчи ўйнатиб, «Ҳа, чуқ, ҳаром ўлгур!»— деб ҳайқиради. Исломуҳжа Тозабобдаги кутубхона тақдирини ўйлай кетди. Хоннинг ёзлик қароргоҳида минг жилдга яқин қўлёзма асарлар бор эди. Уларнинг қадрига Феруз етарди, оқшомлари умаро, фузалони тўплаб, ўқиттириб эшитарди. Баъзиларини тошбосмада кўпайтирмоқ қасдида хориждан матбаа ҳам сотиб олдирган эди. Тиллага тенг бу баёзу тазкиралар энди саройнинг бир пучмоғида сичқонларга ем бўлиб моғорлаб ётибди. Исломуҳжа азонда эртаяб Хевадаги ҳаттотлар, қилқалам соҳибларини чақиртириб, мазкур рисоалардан нусха кўчиртиришни ўйлаб қўйди.

Уғлон ота қабристонига етганларида фойтун қаттиқ чайқалиб ўнг томонига қийшайди. Отлар ҳуркиб тўхтаб қолди. Оллоназар қилич дастасига қўл юбориб бақирди:

— Кимсан, ҳўв сарпоёқ? Қоч йўлдан, мен Хўжа отани олиб галаётирман!

Фойтун олдида уч қора кўринди. Учаласи бошларига рўмол танғиб, юз-кўзларини бекитиб олган эди. Ҳеч ким сас бермади. Оллоназар қилич кўтарганда уч қоранинг бири извошчини судраб ерга туширди-да, таппа остига босди. Икки қароқчи фойтунга чиқди. Улар Исломуҳжанинг қўлларини қайириб боғлашди. Қурбон бўзчи белидан ханжарини олди, «Бисмилло», деб бош вазирнинг кўкрагига санчди...

Қотиллар дарров ғойиб бўлишди. Оллоназар қонига беланиб мазористон эшигида қолди. Тулпорлар бир-бир босиб, ўрганган йўлдан тўғри Исломуҳжанинг уйига бориб тўхтади.

Абдусалом дилғир бўлиб отасини кутиб ўтирган эди, фойтун кўнғироғини эшитиб югуриб чиқди. Ота қатағон ҳам, Оллоназар ҳам кўринмас, отаси юмшоқ ўриликда чўзилиб ётарди. Арава ичи лахта-лахта қон, қон, қон... Абдусалом чиқариб, ичкари отилди.

Бу мудҳиш воқеани Исфандиёр ярим соатдан кейин эшитди. Малика ҳузурига кириб, кўнғил сўради, таскин берди. Остонада йиғлаб турган Абдусалом билан қучоқлашиб кўришди. «Вазир акбарнинг жонига қасд қилгани» учун дарҳол ясовулбоши Шайх Назарбой билан яна икки кишини ҳибсга олди. «Такфин ва тазҳиб харажатларини»¹ ўз зиммасига олди.

Исломуҳжанинг хилхонаси Моҳируйжаҳонда эди. Дафн маросими пешинга белгиланди. Уламолар марҳум жума кунни қазо қилгани учун «Шаҳиди аъло» деб фатво бердилар. Кўчаларга одам сизмай кетди.

¹ Марҳумни дафн этишга сарфланадиган харажатлар.

Муҳаммад Раҳимхоннинг дафн маросимида ҳам бу қадар беҳисоб халойиқ тўпланмаган эди. Исломуҳжа билан видолашгани бутун шаҳар кўчиб чиққан, атроф-теварақдаги қишлоқлар, кентлар, бекликлардан гурас-гурас одам келар, уларнинг аксар қисми деҳқонлар, косиблар, чорикорлар эди.

Хитойи шойи билан чулганган муаззам тобут кўтарган кишилар Моҳирўйжаҳон сари йўлга тушди. Тобут ортида: «Ишонган боғимиз, суянган тоғимиздан айрилиб қолдик, водариф...» дея Исфандиёр кўзини ишқалаб, ҳиқиллаб борарди.

ҚИРҚ ҚИЗЛАР НИДОСИ

Исломуҳжанинг жанозаси ўтган заҳоти Исфандиёр Абдусаломни саройга чақиртирди. Яна кўнгил сўраб дилдорликлар кўрсатган бўлди. Истаган беклигини беришни ваъда қилди. Сўнг вазирдан қолган пўлат сандиқни суриштирди. «Хўжа отамизнинг сандиқларида девонга тааллуқли айрим ҳужжатлар, ёзишмалар қолибди экан», деб авради. Аслида уни махфий фармон қизиқтирарди. Абдусалом сандиқни беришга рози бўлди. Исфандиёр юзлаб қоғозлар орасидан ўша машъум фармонни топтирди, ўз қўли билан ўтга бериб, кулини совурди. Энди унинг эрки батамом ўзига текканди. «Уриспарвар» вазир гўрда ётибди, отасининг васияти куйиб кул бўлди, Оқпошшо эса йироқда. Гоҳо-гоҳо унинг оғзини мойлаб турсанг бас, қибланг қаёқда деб сўрамайди. Ҳокими мутлақ бўлиб давру даврон сурабериш мумкин.

Илгари, бош вазир тириклигида у йилга бир мартагина Петербургда сафар қиларди. Энди ёзни кутмай, қишда ҳам Оқпошшо даргоҳига саломга боради, вагон-вагон бойликни сомондай сочади, Ялтага, Кавказга ўтади. Петербургдан оқбадан фарангий жононла-

рини, чароскўз армани санамларни, оҳудай ўйноқи черкас қизларини олиб қайтади.

Бош вазир бошлаган хайрия ишлари чала қолди. Хон амри билан шифохонадаги муолажа пуллик қилинди, ҳунар мактабининг ўрнида қорихона қурилди, рус-тузем мактабида сабоқлар қуръон билан бошланиб, қуръон билан тугайдиган бўлди. Исломхўжа аёлларни қатл этишни ман қилиш тўғрисида фармон чиқартирган эди. Бу фармон ҳам бекор қилинди.

Исфандиёр Нурлавоё ёнида маҳобатли ҳарамхона солдирди. Ҳарамда Али маҳрам бош назоратчи, Улжон хотин унинг ўнг қўли эди.

Бу орада биринчи жаҳон муҳорабаси бошланди. Қаттол урушнинг кўланкаси Амударё соҳилларига ҳам етиб келди. 1911—1912 йиллардаги қаҳатчилик панжасидан энди қутулиб, жўғари нонга тўя бошлаган халқ бошига яна кулфат ёғилди. «Уруш пули» деган янги солиқ жорий этилди. От-улов, ҳўкиз, хачир етишмаслигидан (ўн минглаб мол ички Русияга, жанг майдонларига ҳайдаб кетилган эди), хонликдаги беш юз минг таноб ернинг ярмидан кўпроғига экин экилмади. Ҳосил йўқ, ориқ-тирриқ молларга ем-хашак йўқ, элнинг кўнгли ҳам, дастурхони ҳам қуп-қуруқ эди.

Хева ўлкаси муаззам вайронани эслатарди. Боғлар хазон бўлган, ерлар қақраб ётибди. Бозорлар ҳувиллаб қолган: на аллофнинг шодон ҳайқириги, на қўй бозоридаги даллолнинг хитоби, на дўзанданинг хуш такаллуми эшитилади.

Чиғириқлар саси ўчди. Уларнинг ўрнини мўгурдак араванинг жон олғувчи ғичир-ғичири эгаллади. Бошига паранжи ёпиниб, белига бешотар осган Али маҳрам Исфандиёрнинг шаҳвоний нафси деб, ўғринча кентма-кент, қишлоқма-қишлоқ кеза бошлади. 1915 йилнинг кузида ҳарамдаги норасида қизлар сони қирқтага етди. Интиқом онлари яқинлашиб келарди.

Кузнинг охири, қишнинг бошлари эди. Бир куни

оқшомда Утар бобо саройдан тўннини тескари кийиб қайтди. Шу куни Чокар келган, Аваз билан сатранж ўйнаб бўлиб, «Туркистон вилоятининг газети»ни ва-рақлаб ўтирган эди. Аваз эса ўғлига (Жуманиёз рус-тузем мактабига қатнарни) «Первая книга»ни ҳижжа-лаб ўқитарди. Утар бобо эшикдан қовоқ осиб кир-дию дори халтасини жаҳл билан тўрга отиб юборди. Чокарнинг саломига ҳам бош силкиб қўя қолди. Аваз отасига ажабланиб боқди. Отаси дори-дармон олиб юрадиган тўрвасини ҳазиллашиб «нонхалта» деб атар, ҳеч қачон уни улоқтирмас, аксинча, уй ўртаси-даги якка устунга авайлаб илиб қўярди. Бу сафар авзои бузуқ эди.

Табиб бобо индамай тўрга ўтди. Чокарга қўлининг учини бериб, чордана қурди. Тери тўннини ҳам ечмади. Аваз отасининг олдига манғални суриб қўйди. Кейин ўғлига «Сен нариги уйга чиқ», дегандек имо қилди. Бола дафтар-жилдини кўтариб чиқиб кетди.

Утар бобо бир неча сония манғалдаги қип-қизил саксовул чўғига боқиб жим ўтирди. Сўнг тўсатдан сў-кинди:

— Тўнғиз қавмида кеткур Исфандиёр! Яна бир бегуноҳ қизнинг бошина етди бу ҳаромизода!

Чокар билан Аваз ҳарамда фожеа рўй берганини англадилар. «Қим ўзи у қиз? Қачон ўлдирилди?»— деб сўрагани тиллари айланмай, Утар бобонинг сў-ник кўзларига тикилиб қолишди. Табиб бобо забар-даст муштларини манғал узра силкитиб бақирди:

— Бу итбачча қачонгача халқнинг қонини сўради? Саройни байтул-лутф¹ қилиб юборди-ку лаънати! Э пока парвардигор, нечук бу одамхўрга жазо бермай-сан? Исфандиёрнинг бошини оладиган бир марди ху-до йўқми бу дунёда?!

Чокар аста гап ташлади:

¹ Байтул-лутф — фоҳишахона.

— Илгари хон ваҳший эди. Энди лақабига бир нуқта қўшиб олибди-да.

Дўстининг гапидаги нозик ишорани Аваз илғади. «Ваҳший»даги «вов»га бир нуқта қўйилса, «фаҳший»га айланарди. Бироқ уни ҳозир Чокарнинг ғамгин сўз ўйини эмас, ҳарамда жувонмарг бўлган бокира қизнинг қисмати ларзага солиб турарди. Гўёки ҳарамда исми бегона, ўзи нотаниш бир қиз эмас, унинг қондош, жондош жигари ҳалок бўлгандек эди. Авазнинг тирноқларигача ачишиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Исфандиёр деб аталмиш ёвуз ва манфур махлуқ қаршисида ҳамма ожиз эканлигини ўйлаб, баттар (ва беҳуда) эзилди.

Бу мискин хаёллар уни икки кун тарк этмади. Учинчи куни Аваз яна бир фожиани эшитиб, дод деб юборай деди.

Дўкон. Аваз нимқоронғи бурчакда нягига суяниб, хаёл суриб ўтирибди. Кимдир кирди. «Шоир оға, бормисиз?»— деб овоз берди. Чилангар Ражаббой экан. Ражаббойнинг дўкони бир кўча нарида эди. У ёнидаги сартарошхонага бормаи, атайлаб Авазнинг дўконига келади, соч-соқол олдириш баҳонасида икки оғиз дардлашиб кетади.

Ражаббой гуппи чопонини ечиб, тирванд-илгакка осди. Тиканак бўлиб кетган афтини силаб қўйиб, тошойна олдига ўтирди. Аваз индамай қўзғалди. Даҳлиздан сопол кўзачада иссиқ сув олиб кириб, Ражаббойнинг бўйнига лунги ўради. Қўлига кўзачадан сув қўйиб чилачгарнинг сочини ивита бошлади.

Бир оз ўтириб Ражаббой сас берди:

— Шумхабарни эшитдингизми, оға? Ҳарамда яна икки қизни ўлдирибдилар...

Авазнинг қўллари тўхтаб қолди. У Ражаббойнинг тошойнадаги аксига ижирғаниб боқди.

— Қачон? Қим айтди?

— Ҳамма сўллаб юрибди. Қизларнинг бири Ойхо-

ним, бири Гулсанам экан. Хоннинг тўшагидан бош тортган экан, иккаласини қайнаб турган қозонга ташлаттирибди. Зевархон билан Саодатнинг қони камлик қилибди бу сакбаччага. Ё олло...

Неча кундирки, Авазнинг юраги зардобга тўлиб юрган эди. Ражаббойнинг гапидан кейин жисми-жонини барқи кулфат кучгандай бўлди.

— Одамхўр!— деб бақирди у беихтиёр,— бу юрда ҳалол нимарса қолмади! Ҳамма нарсага ит тегди!

Ражаббой тошойнага бoқди. Авазнинг ғазаб билан чақнаб турган кўзларига қараб қўйиб, аста деди:

— Жилли кўнглим ҳар не истайди, оға. Кўзга кўринмайдиган бир одам бўлса дейман. Мен унга жон-жон деб бир ўткир поки ясаб берсам. Бояги одам арвоқдай сездирмай хон ҳузурина кирса-да, бошини кесиб чиқса, дейман. Одамхўрдан қутулармидик. Бу қилиғи турса, бир кун хон сизнинг қизингизга, менинг қизимга чанг солғай...

Оддий чилангарнинг жасоратли ва фавқулодда гапи Авазга қаттиқ таъсир қилди. «Ражаббой хон бошига бир поки тилаётир. Мен ана шундай поки бўлмоққа тайёр эдим. Ўзимни қурбон қилар эдим, қилич ёки поки бўлиб кушанда хон калласини олсам бас! Ахир бу бадбахт замонда халқнинг хоки туроби бўлиб жон бермак шарафи аъло эмасми?»

Авазнинг таъби назми тез эди. У «ғамнок... хок... хок...» дея бир неча дақиқа пичирлаб турди-да, қўлидаги устарани отиб уриб бурчакка қараб юрди. Хомани олиб курсига чўкди. Шиддат билан ёза бошлади. Ражаббойнинг бетига совун суркалган, сочининг ярмигина қиртишланган эди. У ажабланиб бошини бурди. Аваз дунёни унутиб қоғоз устида энгашиб ўтирибди. У қораламасини қайта-қайта ўчирди, тагин шариллатиб ёза кетди. Сўнг қоғозга андак тикилиб туриб оҳиста ўрнидан турди. Тошойна олдига келиб, ҳазил, ўтли товушда ўқиди:

Билинг, ушбу замон ғамнокидурмен,
Куйиб, ўртанмиш элнинг хокидурмен,
Авазким, назм элин чолокидурмен
Бошин олмоққа хоннинг покидурмен!

Чилангар ўрнидан бир қарич кўтарилди.

— Ҳов, секинроқ ўқинг, оға,— деди кўзлари ола-
йиб,— сиздин бурун бизнинг калламизни олмасин хон...

Аваз «Э!»— деб қўл силтади.

— Итдан қўрққан девона бўлмас! Қани, каллани
олиб келинг, Ражаббой!

Чилангар Авазнинг қўлидаги устарага хавфсираб
қараб қўйди. Шоирнинг авзон бузуқ, ҳозир у дуч кел-
ган кишининг бошини олишдан тоймайдигандек эди.
Ражаббой итоаткорона бўйин сунди.

...Аваз дўконни ёпиб чиқиб кетди. Тор ҳужрада
ўтиришга тоқат қилмай, Ичанқалъани айланишга туш-
ди. Чарчиликка ўтди, изига қайтиб, Рўзимбойнинг чой-
хонасига кирди. Ҳамма ерда одамлар уч-тўрттадан бў-
либ, ниманидир куйиб-пишиб гаплашар эди. Аваз
уларнинг ганига чала қулоқ солди. «Ҳарам... Зевар...»
деган сўзлар дилини баттар хуфтон қилади. Авазни
танимайдиган кишилар уни кўриши билан дарров тил-
ларини тишлайди, анови хон айғоқчиси эмасми, деган-
дек бири-бирига им қоқад.

Аваз боши оғриб, Отадарвоза билан Патрак мую-
лишига бориб қолди. Бир тўн одам давра қуриб ту-
рибди. Ҳамма туртиниб-сурлиб ўртароққа интила-
ди. Даврадан гармон овози келди. Аваз бўй чўзиб
қаради. Қуруқ ерда икки кўр бахши ўтирибди. Бири
кексароқ, қаландароно қулоқ кийган, эғнида кебанак
чопон. Иккинчиси ёш, бошида кўк салла. Кекса бах-
шининг қўлида кичкина лўли чилдирма, ёш бахши
елкасига гармон илиб олган. Иккови навбат билан
халқ термаларидан айтиб ўтиришибди. Ёш қорн хо-
ниш қилди:

Исфандиёр хон бўлди,
Бағримиз қора қон бўлди,
Азроилдан кам эмас,
Олажағи жон бўлди.

Бахшининг ҳасратини тасдиқлагандек гармон калта-калта чийиллади. Лўли чилдирманинг ҳалқалари нафис жиринглади. Одамлар оламини унутиб, нафас олмай тинглапти.

Чилдирма тутган кекса бахши айтишувни давом эттирди:

Исфандиёр хонимиз,
Дир-дир титрар жонимиз,
Фуқаронинг қорни оч,
Хон уйинда нонимиз...

Оломон жунбушга келди:

— Улмагайсиз, қори оға! Қиззиғарнинг ёнини сўкдингиз!

— Туври айтади бахши!

— Ҳов, секинроқ!.. Али маҳрамнинг қулоғи узун...

Хоннинг бош айғоқчиси Али маҳрам эшакка қиёс қилинаётганини пайқаб, Аваз ғамгин жилмайди. Қиссасидан кумуш танга чиқариб, қорилар олдига ёзилган кир белбоққа ташлади.

Бирдан тўс-тўполон бўлиб кетди. Халойиқ тўрт томонга қараб қочди. Бир ерда ғужғон ўйнаётган одамларни кўриб, муҳтасиб бошлиқ шарият нозирлари етиб келган эди. Қози аскарлар қочишга улгурмай қолган кишилар бошига аёвсиз калтак ёғдирди. Аваз қилт этмай қориларнинг айтишувига қулоқ солиб турарверди. Бир аскар Авазга ҳам дарра урмоқчи бўлиб қўл кўтарди. Бироқ киприк қоқмай ўзига қаҳрли боқиб турган бу мулланамо йигитнинг нигоҳига дош беролмай шаштидан қайтди.

Кўр бахшилар эса, олатўполондан беҳабар, айтишувни давом эттиришар эди:

Ённинг суви лойланар,
Хон отлиси айланар,
Аста гапир, қизгина,
Алинга қулф бойланар...

— Бас қил, имонсиз!— деб бақирди муҳтасиб. Сўнг йигитларига амр қилди,— иккисин ҳам олинглар!

Йигитлар икки бахшини судраб аллақаяёққа олиб кетишди.

...1916 йил қиш ўрталари. Гулсанам билан Ойхонимнинг ватани Хўжайлида хон бошига даъвогар бўлиб, халқ исён кўтарди. Юз киши бир неча кунда минг кишига етди. Кетмон, чўкки, ўроқ, сўйил кўтарган жабрдийда косиблар, деҳқонлар, чорикорлар, қўшчилар тўдалашиб Хева сари отланди. Йўл-йўлакай уларга Гурлан, Шовот, Қиёт вилоятларидан қасоскорлар қўшилди. Амударё тескари оққандек эди. Исфандиёрга сичқоннинг уяси минг тилла бўлди. У кетма-кет Тошкентга, генерал-губернаторга сим қоқарди.

Январнинг охирида Хевани Жунаидхон ишғол этди. У қўзғолончиларни қалқон қилиб, шаҳарни икки кун талади. Ичанқалъа ўт ичида қолди. Дешан қалъага ўликлар сиғмай кетди.

Жунаидхон хон бошини талаб этиб, Нурлавоёга келди. Бош вазир Муҳаммад Вафо қарвонбоши олтин баркашда ўттиз минг тилла бериб, Исфандиёрнинг хунини талаб олди. Аммо бари бир Исфандиёрнинг калласи елкасида омонат эди. Захм босган бу чиркин калланинг Жунаидхон хуржунига тушишига атиги икки қовун пишиғи бор эди.

БАХТ БОҒИДАГИ РАҲНО

Уч ҳафтадирки, Аваз бўксасини кўтаролмай, шифтга қараб ётибди. Мойқоғоз ёпиштирилган кичкина

дарчадан ҳовлига мўлтираб боқади. Мафосилга¹ гирифтор бўлган кимсадек, етмиш икки бўғини зирқираб оғрийди. Йўқ, у бетоб эмас, унинг кўнгли тўла жароҳат, дили ярадор эди.

Унга ким жароҳат етказди? Авазнинг эл аро овозасига ғайирлиги келадиган сарой маддоҳларими? Сарпоёқ безориларми? Али маҳрамнинг елвизакдай изғиб юрувчи сонсиз айғоқчиларими? Ёхуд қонхўр Исфандиёрми? Шуларнинг барчаси. Йўқ, улар эмас. Авазни минг кишилик халойиқ олдида шармисор этиб, йигирма кундан бери тўшакка михлаб қўйган нараса — унинг тили, наштардек ғазаллари, адолатга ташна дили, бир ҳовуч кимсаларга чексиз ғазоби, дарбадар мазлумларга бўлган ҳадсиз муҳаббати...

Бир замонлар сотқин муллавачча Сайфийга айтган башорати рост келди. «Шеър ёзиб, нон ҳам, калтак ҳам ейиш мумкин», деган эди у. Аваз ғазал битиб бутун нон емади. Билъакс, калтакка тўйди. Кўнги эҳтиёжидан туғилган ғазаллари ўз соҳибини оқибат ер тишлаттирди. Саксон беш ёшга борган касалманд отасини ҳўрлади. Матпанодай содиқ, оқкўнги дўстидан жудо бўлди. Дунёда яна бир етимни кўпайтирди.

Маҳзун хаёллар хуружидан Авазнинг кўкси ачишди. Қаттиқ ўқчиди. Бошини кўтариб туфдонга интилди. Балғам аралаш қон тупурди.

Боши айланиб, кўзи тинди. Тўшакка беҳол чўзилди. Дийдасини ёш босди. Ёшли, хира парда ортидан яқин ўтмишдаги воқеалар қайта жонлангандек бўлди.

...Кўр бахшиларнинг термасини эшитиб, Аваз ошуфтаҳол бўлди. Уйига келганда ҳам руҳидаги безовталики уни тарк этмади. Бахшилар тилидан хонга ёғилган лаънат гўё харамда нобуд бўлган ифбатли қизларнинг фарёди янглиғ қулоғида акс-садо бериб турар-

¹ Мафосил — бўғин суяги касаллиги.

ди. Аваз туни билан ўрисчироқни олдига қўйиб ғазал битди. Ғазали ўзига маъқул тушди. Назарида у «Халқ»-дан зиёда бўлса борки, кам эмасди. Кўнгил изтироблари қоғозга кўчиб, андак тани совугандек эди.

Саҳар туриб, ғазалини оққа кўчирди. «Бугун-эрта Сотим оға келиши керак, қўлига тутқазаман», деган хаёлда уйдан чиқди. Кейинги пайтларда Сотим ўрис билан Аваз дўконда учрашади. Исфандиёр «ғайришаръий алфозу ахборот» чоп этгани учун босмахонани ёптириб қўйган, Отажон босма хон қаҳридан қўрқиб, дўконга қадам қўёлмас эди. Авазнинг янги ғазалларини энди гоҳо-гоҳо соч олдириш баҳонасида келиб, Сотим ўрис олиб кетади. Тўрткўлдами, янги Урганчдами кўпайтириб, мусулмонча газеталар қатори элга тарқатади.

Аваз дўконни очди. Манғалга саксовул қалади, сармоварга ўт ташлади. Асбоб-анжомини созлаб, тошойна олдига қўйди. Бир оздан сўнг Қосимбек кирди. Унинг кайфи бузуқ эди. Аваз ундан ҳол сўраган бўлди. Қосимбек бош чайқаб қўйдию: «Фанатиклар мана бул жеримга жетди!»— деди томоғини ишқалаб. Аваз «фанатик» нималигига тушунмади, хон одамларини кўзда тутаётгандир-да, деб ўйлади. Муаллимнинг куюнганича бор эди. Жунаидхон чопқинидан кейин мактаб анча вайрон бўлган, баъзи ота-оналар кофир бўлишидан чўчиб, болаларини усули жадидиядан олиб кетган эди.

Қосимбек чой ичгани ўтирмади. У Нурлавойдан келишда, йўл усти Авазни кўргани кирибди. «Қуръон хатми бўлади ҳозир. Тезроқ бориб, жуғрофияни бошлай, бўлмаса болалар қоридан бўшамайди», деб тезда хайрлашди. Аваз уни кузатиб (ва баққолдан егулик олгани) кўчага чиқди.

Ярим соатлардан кейин дўконига қайтди. Қараса, ичкарида ялпайиб Сайфий ўтирибди. Аваз иттифоқо нажас босиб олгандек ижирғанди. «Бу безбетда орият

йўқ. Эшикдан қувсанг, тешикдан киради. Яна келибди». Сайфий ирғиб турди. Иккала қўлини чўзиб Аваз томон интилди.

— Ассалому алайкум, устоз! Афв этгайсиз, эшик очик экан, сизли зиёрат этгани кириб келавердим...

Аваз қўл узатмади. Муллабаччанинг саломга чўзилган қўллари муаллақ қолди.

— Очик... эгасиз эшикдан ким бош суқади, биласанми, Сайфий?— деди Аваз кўкариб. Сайфий қўллари кўксиди чалиштириб қуллуқ қилди.

— Ҳовва, устоз... Мен сизнинг содиқ итингизман, оға. Урмоқ, сўкмоқ — хўжасининг ихтиёрида. Сўкканингиз — сўк оши, ургангиз ун оши, устоз...

— Сенинг хўжанг Али маҳрам эмасми, Сайфий? Еки ул ердан думингни тугдиларми? Сўнгги бор айтаман, бола, минбаъд бул эшикдан қадам боссанг оёгингни уриб синдираман. Эшитдингми?

Сайфий дағдаға эмас, олқиш эшитаётгандек мак-корона илжайиб:— Эшитдим, оға, жон қулоғим ила эшитдим... Ахир ихтиёрим ўзимда эмас. Сизнинг мумтоз ғазалларингизни соғинсам нетай? Ҳозиргина тоза битганларингизни ўқидим. Ғазали аъло, устоз!— деди.

Сайфий оғзини тўлдириб, Авазнинг кеча битган ва хонтахтада ётган ғазалидан бир байт ўқиди:

Саноксиз авлиёлар, шайхлар, эшону муфтилар
Лаинлар комига далла эрур қози, шариат ҳам...

Шоҳбайт бўлибди, оға! Сизнинг қаламингиздан гоҳ дур, гоҳ кўзёш тўкилур! Офарин!

Аваз сесканди. Муллабаччанинг хотирасига так-рор лол қолди. «Ё раббий! Қудратингга ҳайронман, ҳайрон! Шундай имонсиз, чиркин, манфур бир махлуққа нечук бу қадар қувван ҳофиза ато этгансан?! Комил инсонлар номини булғаш учунми? Қара, бир ўқишда ғазални ёд олибди-я иблис!»

— Бас энди, туёгингни шикиллат!— деди Аваз

эшикни кўрсатиб,— суяк... Ғажийдиган ерингга бориб сайра, Сайфий!

Сайфий Авазнинг тугилган муштига ҳадиксираб қарадию ёнбош юриш қилиб даҳлизга чиқди.

— Бекор қилаётирсиз, оға,— деди ялтоқланиб,— мен сизга астойдил хизмат қилмоқчи эдим...

— Хизматларингни кўп кўрдим, жўна!

Сайфий айвонга чиқиб ортига ўгирилди. Заҳархандали кулди:

— Бошин олмоққа хоннинг покидурмен... Жунаидхон ололмаган бошни сиз олабилар экансиз-да, хи-хи-хи...

Аваз ер тепиниб олға интилди. Сайфий икки ҳатлаб пастга тушдию Қалтаминор тарафга йўрғалаб кетди. Аваз: «Дайюс!»— деб унинг изидан тупурди.

Икки кундан кейин Аваз дўконига келиб, уни танимай қолди. Зулфин суғурилган, эшикка қора куя билан катта қилиб «Қофир» деб ёзилган эди. Аваз мотамсаро уйга кираётгандек, дилхун бўлиб остона ҳатлади. Даҳлизда манғал тўнтарилиб ётибди, самоварнинг биқини майишибди. Ичкари ўтди. Хона тўла сочилиб ётган қоғозлар... Буюмлар айқаш-уйқаш, устахона ўғри тушган уйни эслатарди. Аваз бир-икки варақни териб олди. Уҳ тортиб бир четга ўтирди. Бу тинтув Сайфийнинг «Холис хизмати» туфайли бўлганлигини у дарҳол англади. «Нима излайди улар? Албатта, шеър, далилий ашъ...»

Аваз оғриниб қўзғалди. Шошмай бир-бир ғазалларини териб олди. Хонтахтага қўйиб, назардан кечирди. «Билинг, ушбу замон ғамнокидурмен», деб бошланадиган қитъаси, ҳарамда қатл этилган қизларга бағишланган ғазали йўқ эди. «Ифлос ўғрилар... Қароқчи жаллодлар... Устахонани ҳаром этмай, ўзимдан сўрасалар ҳам берардим. Чўчийдиган жоним қолмади. Кунига ўлгандан бир йўла ўлган афзал. Бу шеърларни Сотим оға тошбосмада кўпайтирмақчи эди. Сўнгра

саройдаги ҳар бир сипоҳига бир нусхадан лаънат ўрнида тарқаларди. Эҳ, каззоблар!..»

Дўконни эриниб йиғиштирди. Қеракли анжомларини икки бўғчага тугиб, бир четга қўйди. Атрофига разм солди. «Сенга ит тегди, ноихонам. Энди сени маскан тутмоқ иложи йўқдир. Йўлбузар охунд навбатдаги фатвосини ҳозирлаб ўтирган бўлуви керак. Бу ердан қорамни ўчирмоқчилар...»

Ташқарига чиқди. Қалбини танҳолик ўртади. Хаёлида у ер юзида умрини яшаб бўлгандек, энди ҳеч кимга кераги йўқдек эди. Маҳзун хаёллар саросар бостириб кела бошлади. Беихтиёр Қалта минор тарафга ўгирилди. Муюлишда қора чўғирма кийган калла кўринди. Бегона кимса деворга қапишиб Авазнинг дўконига ўғринча қараб турарди. Аваз айвондан пастга тушди. Чўғирма калла дарров ғойиб бўлди. Кейинги пайтда номаълум шахслар изидан арвоҳдай излашиб юрибди. Не истайди улар? Қасосми? Қасди жонми? Билганларини қилмайдими! Бундай кунда-кунора тинкасини қуритгунча бир йўла олмайдими жонини? Ахир жон олмоқ Исфандиёрнинг ҳунарига айланди-ку?

Бир муддат кўнгил ёзгани Рўзимбойнинг чойхонасига қараб кетди. Чойхона бефайз, уч-тўрт хўранда тўрда юпқа шолчага ёнбошлаб чой ичарди. Авазин кўриб, Рўзимбой суюнди, дарров патнис тўла ширинлик, ёлғиз чинни чойнагида чой келтирди. Биқинига ўтириб гурунг бера бошлади. Бир оздан кейин қора чўғирмалик букри киши кириб, пойгакка ўтирди. Чой, дегандек йўталди. Рўзимбой унга хўмрайиб қараб қўйдию пинагини бузмай гапини давом эттираверди. Қора чўғирмалик: «Чойхоначи ўлганми, нетиб саси чиқмайди», деди қаттиқ товушда ва атрофга алаңлади. Рўзимбой ирғиб турди, ичкари хонадан қуруқ патнис билан бўш чойнак олиб чиқиб, хўранданинг олдига қўйди. Букри кимса чойнак қопқоғини кўтарди, бўш чойнакни кўриб гезариб кетди. Индамай ўрнидан

турди-да, кўчага бет бурди. Эшикка борганда сўкинди, қўлини ҳавода ўйнатиб нимадир деб гўлдиради. Авазнинг хаёли қочди. Рўзимбой фақат айғоқчилар билангина шундай муомала қиларди. Ҳали муюлишда пусиб турган қора чўгирма шу эмасми? Жуда ўхшар экан. «Одатда номард кишилар бир-бирига менгзайди», деб қўйди ичида Аваз.

Дўконига қайтди. Энди бу ерда ишлаб бўлмаслигини Аваз билади. Бўғчаларини ола кетгани ичкари ўтди. Даҳлизда сиртмоқ, дарра, чўкки-болта ётарди. Бу ҳақоратомуз ишора Авазни телба қилиб қўяй деди. «Эртаги куни мени не кутишини ўзим ҳам биламан, ҳайвонлар!» деб ингранди у ва жазо қуроғларини олиб чиқиб зиндон тарафга отди. Сўнг буюмларини кўтарди. Айвонга чиқиб, эшикка қараб турди-да, «Қофир» деган сўз ёнига бўр билан «...истон» деб қўшиб қўйди. Ичида дўконига видо айтиб орқа-олдига қарамай йўлга тушди.

Кечқурун ҳовлиқиб Матпано келди. Аваз ҳужрасида Қосимбек ҳадя этган жаҳон харитасини томоша қилиб ўтирган эди. Матпано дарча олдидан лўкиллаб ўтди. «Тинчликмикан?» дея Аваз харитани бир четга қўйиб, эшикка тикилди. Матпано шамолдай елиб кирди. Ёқавайрон, белбоғи бир томонга қийшайиб кетибди. Ўзи фарқ терга ботган, пишиллаб нафас оларди.

— Оға, суюнчи беринг, суюнчи!— дея Авазга талпинди Матпано,— худонинг раҳми келди! Худойим ўғил берди менга, оғажон!

Аваз Матпанони кифтидан қучиб ҳазиллашди:

— Мен Исфандиёр ўлибдими, деб қолибман. Кўз-ойдин, иним! Ана энди дунёда икки эркак бўлдинглар. Энди зерикмайсан. Утир.

Матпано ўтиришни истамас, қўйиб берсанг, азбаройи шодлигидан чақалоқнинг қандай туғилганини ҳам тафсилоти билан айтиб беришга тайёр эди. Аваз бу махмур стага на берсам экан, деб хаёлланди. Уй

ичини кўздан кечириб тузукроқ нарса тополмади. Кўрагини пайпаслади. Ички чўнтагидан кумуш занжирли соатини олди. Уни Аваз бир рус савдогаридан уч кўй баҳосига сотиб олган эди. Соатни занжиридан тугтиб ёш отага узатди:

— Мана суюнчиси, Матпано. Янги меҳмон соат сайин камолга етсин.

Матпано қимматбаҳо совғадан бош тортди:

— Йў-ў, оға, олмайман. Қамбағалга кумуш соат ярашмайди. Бувакка исм кўйиб берасиз, оға. Ана шу суюнчи бўлади. Келинингиз билан ўйлаб-ўйлаб муносиб от тополмадик. Мен, ўғлимизнинг исмини Аваз оғам топади, дедим.

— Исмини топамиз. Соатни ол. Қутлуғ уйдан қуруқ чиқасанми, тентак? Уғлинг улғайиб камолга етганда, Аваз оғамнинг кўзи эди, деб эслаб юради.

Авазнинг сўнги сўзлари Матпанога нашъа қилди. Оғаси гўё «Мен ўлгандан кейин» деган калимани атайлаб айтмай тургандек эди. Матпано ноилож соатини олди.

...Уч кундан кейин Аваз Матпанонинг ўғлига исм кўйгани йўлга чиқди. Йўлдан Чокарникига кирди. Матпанонинг қувончига шерик қилиш учун уни ҳам ола келди.

Матпанонинг ғариб, қоронғи кулбасида офтоб чарақлаб тургандек эди. Ноз-неъматнинг кўплигидан бўз дастурхоннинг ямоғи кўринмай кетибди. Дастурхонда қатлама-патир, ўрикқоқи, майиз, совунак ҳолвадан Ҳазорасп олмасигача бор. Амажон ҳам шу ерда. У биринчи набирасига атаб тўқли олиб келибди. Аваз билан Чокар кирган заҳоти оёқларига сўйди. Эшжон қумгон кўтариб қудуққа, ундан қайтиб, қазноққа чопади. Аваз ҳазиллашиб: «Хўш, ўрисбола, сабоқлар печук?»— деб Эшжоннинг бошини силади. Эшжон Қосимбекнинг мактабида ўқир, Матпаноникида турарди

Еи қўшнилардан иккитаси кирди. Улуғроғи, Ғайни мисгар тўрга ўтиб фотиҳа қилди. Матпано дам-бадам остонага келади. Аваз оғам қачон ўғлимга исм қўяр экан, дегандек сабрсизланиб, изига қайтади. Ахири:

— Оға, бувакни келтирайми? Оди йўқ, на деб чақирсам экан, деб қисиниб турибман...— деди чидамай.

— Келтир,— деди Аваз. Кўпдан бери унинг пинҳоний бир нияти бор эди. Матпано ўғил кўрса — Инқилоб, қиз кўрса — Ҳуррият деб исм қўймоқчи эди.

Матпано чўрт бурилиб нариги хонага учди. Бир оздан кейин қуроқ кўрпачага ўралган чақалоқни кўтариб кирди. Авайлаб Авазга узатди. Ўзи пойгакка ўтиб чўк тушди. Аваз: «Бисмилло!»— деб чақалоқни қўлига олди, секин тиззасига қўйди. Юзига фотиҳа тортиди. Меҳмонлар унга ажабланиб, нафасларини ютиб қараб ўтиришибди. Аваз гўдакни қайта қўлига олди, унинг қулоғини ўпмоқчидай оғзига яқин олиб бордию тантанали қиёфада овозини баралла қўйиб деди:

— Ўғлим, исминг Инқилоб бўлди! Инқило-об!..

Меҳмонлар уят ё даҳшатли сўз эшитгандек бир сесканиб тушдилар. Ғайни мисгар «Иби!» деб Авазнинг оғзига тикилди, Чокар ирғиб туриб эшикни ёпди. Амажоннинг калласи осилди. Ёлғиз Матпаногина Аваздан кўз узмай титраб ўтирибди. Аваз гўдакнинг кулчадай қизғиш бетига қараб давом этди:

— Мен, шонр Аваз сенга Инқилоб деб исм қўйдим, ўғлим! Илоё инқилобнинг даракчиси бўлгайсан. Биз кўрмаган ёруғ кунлар сенга насиб этсин! Мана бу азиз бошингда хоннинг қамчисини ўйнамасин. Бошгинанг сира эгилмасин, жоним! Мана бу қўлларинг ила бахт боғидаги раъно гулларни тергайсан. Мана бу оёқчаларинг тўзиб, саргардон бўлмасин, босган изинг гул бўлсин, бувакжон! Мана бу қулоқларинг зинҳор фарёду йиғи товушини эшитмасин, билъакс, хандон қаҳқаҳдан қоматга келсин! Мана бу кўзларинг ила бахти очилган халқингга тўйиб-тўйиб боқ. Кўзларингда ғам

кўрмай, ўғлон! Отангни соғинтириб, онангни қувонтириб Хоразм диёрига хуш келибсан, Инқилобжон! Инқилоб нафасини ола келганинг рост бўлсин!

Аваз чақалоқни қўшқўллаб отасига узатди. Матпано қулоқ эшитмаган исмга эга бўлган фарзандини улкан панжаларида дол-караҳт ушлаганча бир дақиқа турди. Сўнг аста ортига чекинди. Утирганлардан ҳам бир муддат сас чиқмади. Аваз гўё суюнчига кирган меҳмонлар дилига «Инқилоб» деган бир оғиз сўз билан қўрқув солиб, тилларини боғлаб қўйгандек эди.

Ниҳоят, Ғайни мисгар ҳушига келди.

— Ҳов, мулла Аваз, бу на от ўзи?— деди ва гавдасини эгиб шоир тарафга эгилди, — худонинг исми шарифи қуриб кетганмиди? Бир мусофир бечорага ҳам шундайин вазмин от берасаңми? Олло берди, деб Оллаберган қўй, Матпанонинг қўлтиғида юрсин деб Матвафо қўй! Ғам кўрмасин десанг, бор ана, Матсафо қўй эди! Тавба! Осмондан тушгандайин қилиб... Фалон, дейсан-а? Эрта ўтиб бариси куни боласини на деб чорлайди бу шўрлик? Ҳай, отасининг ўғли, дейдими? Инқилоб деб юриб, инқиллаб қолмаса гўрга эди бир етим. Исфандиёрнинг нечук махлуқ эканлигини мендин кўра ўзинг яхши биласан, Авазжон...

Чокар ҳам дилида Аваз қўйган исмга қарши эди. Аммо дўстига ошкора эътироз билдириб, унинг обрўсини тўккиси келмади. Гўё муросаи мадора қабилида мисгарга жавоб берди:

— Мисгар оға, бизнинг Хоразмда одамнинг оти икки турлик айтилади, биласиз. Чунончи Оллаберганни Оллак дейдилар. Қурбонниёзни Қурёз ва ҳоказо. Ҳозирча Инқилобни Озодми, Умидми деб турайлик. Аваз жўрам тўғри башорат қилди. Бувакнинг оёғи чиқиб, кўча чангитадиган бўлгунча инқилоб ғолиб келиб ёруғликка етишсак ажаб эмас. Қулбаччанинг¹

¹ Исфандиёрнинг онаси Эрондан келтирилган жориялардан эди.

зулми абадий қолмас, булутлар тарқаб, офтоб чиқар...

Нозикфаҳм Чокарнинг шарҳидан сўнг меҳмонлар андак тинчигандек бўлишди. Кетишга чоғланган Ғайни мисгар ҳам, унинг ҳамроҳи ҳам ўринларига чўкишди. Зиндондаги калтакларни ҳали унутмаган Аватжонга ҳам жон кирди.

...Қишнинг куни бир тутам. Ҳадемай кеч кирди. Аватжон эшагини йўрғалатиб Пишканикка жўнади. Қўшнилари чиқиб кетишди. Қоронғи туша бошлаганда Ават билан Чокар ҳам ўринларидан туришди.

Матпано Аватни уйига кузатиб қўймоқчи бўлди. Йўлда Чокарни қолдириб, жинкўчалардан Меҳтаробод сари кетдилар. Ават бир-икки марта Матпанони йўлдан қайтаришга уринди.

— Энди изингга қайт, тунқаторга дуч келсанг, каллангни оғритади.

Туркистон генерал-губернаторининг буйруғи билан кейинги пайтда сиёсий назорат кучайтирилган эди. Жумладан, кечаси шаҳар кезиб юрганлар жазоланарди. Матпано бунин билса-да, бепарво қўл силтади:

— Ерлик қўйнимда, оға, ташвишланманг. Ахир мен Оқпошшонинг фуқаросиман, ўзининг одамини танмай ўлибдими калтакчилар?

Дарров қоронғи тушди. Тор, ваҳимали кўчаларда йилт этган чироқ кўринмайди. Алакчи маҳалласидан ўтиб, Чодирли авлиё томон бурилганларида бир қора лип этиб эллик қадамча наридаги вайрона уй бурчагига ўтиб беркинди. Бунин Ават ҳам, Матпано ҳам пайқамасди. Матпано ўзича хурсанд, Эшжоннинг янғича мактабдан олиб келаётган яхши баҳоларини гапиради, Тўлғанойнинг ўрисча ҳарф таниб қолганидан, насиб этса, ёз чиққанда Пишканикка кўчиб кетмоқчи бўлиб юрганини сўзлайди. Ават бу содда, жафокаш йигитнинг армон тўла гапларига жимгина қулоқ солади, унинг ҳаёти оз-моз изга тушиб бораётганидан севинади, қутлуғ ниятларига барор тилайди.

Авазларнинг дарвозасига беш юз қадамча қолди. Хув анави сўнгги муюлишдан кейин уёғи ўзининг ҳам-соялари, хейлари.

— Бўлди, энди, изингга қайт,— деди Аваз,— мен уйга егдим ҳисоб.

— Утар бобомни кўриб, қўлни олиб кетай. Уғлим ҳам бобомнинг ёшина егсин,— деб Матпано кўнмади.

Олдинда яна бир қора шарпа кўринди. Нимадир жаранглаб ерга тушди. Матпано сергакланиб тўхтади. Сўнг: «Аваз оға!»— деб бақирди жонҳолатда ва Авазнинг олдини тўсди. Зимистон бурчакдан йилт этиб калтакдай ханжар учиб келиб Матпанонинг кўкрагига санчилди. Сўнг тапир-тупур оёқ товуши эшитилди. Аваз ҳушини йиғиб олганда Матпано бир томонига қийшайиб унинг қучоғида ётарди.

Матпано эртаси, кун ботганда Исломуҳжа солдирган хастахонада жон берди.

Матпанонинг жанозасида Худойберган девон Авазни бир четга чақириб тайинлади:

— Жонингга қасд қилганлар энди сени тинч қўймайди. Беш-олти кун бизникида туриб тур. Мендан бирон кас гумон этмас, мен хон маҳрамлариданман.

Аваз иккиланди, бироқ чораси йўқ эди. Бир ҳафталик ихтиёрий узлатга рози бўлди.

Хон амри билан Йўлбузар охунд фатво ёзди. Жар чақирилиб, «худо йўлидан озғон осий Аваз»га юз дарра буюрдилар. Аваз сураткашникдан жилмай, жон ҳовучлаб ётаверди. Айғоқчилар уни ҳеч ердан тополмагач, номардлик йўлини танладилар. Утар бобони уйига юбормай саройга қамаб қўйишди. Яна жар чақирилди: «Агарда, қўрқоқ, нонкўр Аваз ўз ихтиёри ила ясовулбошига йўлиқиб, гуноҳини бўйинламаса, аҳли уламнинг фатвосина юрмаса, Утар бобонинг соқол-мурти қирилиб, эл ўртасида сазойи этилажак!»

Бу шумхабарга Аваз чидамади. Бағри қонга тўлди.

Эллик йил уста бобо деб ном чиқарган отасининг соқолидан, обрўсидан айрилиб эшакка тескари миниб кетаётганини тасаввур қилди. Ичига лаҳча ўт тушгандай, аъзойи бадани, жисми жони, тирноғидан сочига-ча куйиб, ўрнидан ирғиб турди. «Ўтар бободек авлиё кишини шармисор этгунча ўзимнинг ўлганим авло! Мана, биз тайёрмиз, лаънати Исфандиёр! Болтангни, қиличингни, дорингни, заҳру заққумингни ҳозирлаб туравер, мен олдинга боражакман!»— дедию тўғри Нурлавойга қараб йўлга чиқди.

Ясовулбоши уни кулимсираб қарши олди:

— Хон ҳазратлари шарт қўйдилар. Агарда олампаноҳнинг қўлларини ўпиб, узр сўрасангиз, гуноҳингиздан ўтажак. Йўқса, юз дарра... Иккисидан бирин танлаб ол, шоир.

Ғазабдан Авазнинг ранги бўзариб кетди. У сапчиб ўрнидан турди.

— Хонингизга кириб айтинг, у менинг ю.....ни ўпсин! Мен юз калтак нари турсин, қатлимга-да розиман! Ўлдиражак бўлсанглар, тезроқ ўлдиришлар, жаллодлар! Жонимдан тўйдим...

Кекса ясовулбоши кўрқиб ёқасини ушлади. Авазнинг оғзидан чиққан уят сўзни ҳатто бозордаги оғзи шалоқ лўттибоз ҳам айтмас эди. Бундай сўзни ёлғиз ақлидан озган жинни ёхуд дунёдан умиди йўқ гумроҳ айтади. Ростдан ҳам бу бола жонидан тўйибди. Хон эшитса, унинг қўлини, оёғини, калласини қиймалаб, зеру забар қилдирмайдими?

Аваз чўрт бурилиб эшикка қараб юрди.

— Отамни қўйиб юборинглар,— деди кўзларини чақчайтириб,— мен уйимда жаллодни кутиб ётаман!

У эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Ясовулбоши юрагини ҳовучлаб бир оз ўтирди. Сўнг хон ҳузурига йўл олди. У Ўтар бобони сийларди, шунинг учун Авазнинг ҳақоратли сўзини хонга айтмади, «Аваз ўз оёғи билан келди, жазосига рози», деб қўя қолди.

..Эллик еттинчи даррада Аваз ҳушидан кетди. Утар бобо ўғлини йиғлаб-йиғлаб уйга олиб келди. Мана, йигирма кундирки, Аваз калтак зарбидан бўксасини кўтаролмай, тор ҳужрада шифтга беҳол термилиб ётибди.

Гарчи бўҳрон ҳолатидан ўтган бўлса-да, ҳали баданига дармон кирмади. Кўзларини юмса, алоғ-чалог туш кўргандай бўлаверади. Баҳайбат майдон тўла халойиқ... Одамларнинг даҳшат, ҳайрат, ғазаб, умид тўла кўзлари... Қулоғида Йўлбузар охунднинг хирқи-роқ, мудроқ товуши, сербар дарранинг бир маромда зувиллаган овози... Ана, тўсатдан бир аёлнинг жон ўртагувчи чинқириғи эшитилди. Онаси Гулхонимми? Рафиқасими? Синглиси Ёқутжонми? Эҳтимол бу фарёд харамдан келаётгандир? Дошқозондаги қайноқ сувга ташланган Ойхонимнинг овозидир? Зевархоннинг ёхуд бокира Саодатнинг гирёнидир бу?

Аваз алаҳсираб кўзини очди. Рўпарасида ҳеч ким йўқ эди. Шифтга боқиб бир лаҳза ётди. Тўсатдан шифт чайқалгандек бўлди. Вассажуфт тоқилар қарсиллаб иккига ажралди. Икки тоқи орасидан ишшайиб муллабачча Сайфий чиқди. Негадир унинг афти одамга, гавдаси итга ўхшарди. Ана, оёқлари ўрнида кесик думи шалвираб турибди. «Мен сизнинг содиқ итингизман», деб чийиллади Сайфий. Аваз муллабаччанинг бошини силамоқчи бўлган эди, у шартта қўлини тишлаб олди. Аваз гавдасини базўр кўтариб, муллабаччага даф қилди. Шу пайт тоқилар даррага айланиб, Авазнинг юз-кўзига ёғила бошлади. Аваз қўллари билан бетини тўсиб, беихтиёр инграб юорди.

Эрининг товушини эшитиб югурганча Розия кирди. Аваз ҳамон юзини чангаллаб ётарди. Розия энтикиб эрининг ёнига тиз чўкди, оҳиста унинг қўлларини айирди. Аваз рўпарасида хотинини кўриб ажабланди: кўзларини юмиб-очди. У терлаб кетган эди. Розия

бир озгача эрининг юз-қўлини артиб ўтирди-да, Утар бобони чақириб киргани уҳ тортиб қўзғалди.

Ўтар бобо ўғлини чилёсин қилдирмоқчи бўлди. Аваз кўнмади: «Мени жин ургани йўқ. Саройдагиларни алвасти чалган, уларни ўқитиш керак. Лекин... тирик мурдага чилёсин кор қилғайми?»

Ота бош чайқади: «Бу боланинг дунёдан умиди йўқ асли. Бошини етти еридан кессанг ҳам тилини тиймайди. Ҳай, оллонинг буюргани бўлар...»

Ўтар бобонинг туркана муолажаси Авазнинг дардини енгиллатмади. Қосимбек рус докторини бошлаб келди. Доктор берган дориларни Аваз қусиб ташлади.

Йигирма кун ичида Ўтар бобонинг қўш табақали кўҳна дарвозаси бир дақиқа ёпилмади. Авазни кўргани буёғи Қиётдан, Пишканикдан, буёғи Хазораспу Тўрткўлдан бирин-сирин одамлар келарди. Ҳатто бир куни Оқмачитдан Зоҳир эшон ҳам ташриф буюрибди. Зоҳир шайх чўк тушганча шоирнинг шишиб кетган юз-кўзига маъюс тикилиб анча ўтирди. Катта қўл рўмолини чиқариб кўзини артди.

— Оғам... раҳматлик оғам...— деб пиқиллади шайх. Аваз бетини бурди. Зоҳир шайх гўё ўзига ўзи гапираётгандек, ўксик төвушда яна гап қотди,— қуръони карим ҳам назмда битилибдур... Олло таоло суйган бандасига муборак нуридан бир ҳовуч ато этибдиким... ул бандаи мўмин назмгўйга айланмиш. Муборак нафасга тажовуз қилган каснинг икки дунёси ҳаромдир...

Аваз Зоҳир шайхга бир қараб қўйдию кўзларини юмди. Шайх калласини осилтириб бир нимани пичирлаб ўтирди-да, юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди.

Ҳол сўрагани яна хеш-ақрабо, ёр-дўст, ҳамсоялар киришди. Бироқ Аваз кутган кишидан дарак йўқ эди.

У йигирма биринчи куни, тонг-саҳарлаб кириб келди. Аваз уйғоқ эди, отаси билан оҳиста гаплашиб

кираётган кишининг товушини эшитдию: «Яна бир ҳамдard шекилли», деб шифтга қараб ётаверди. Ана, меҳмон билан отаси ёнига келишди. Шошмай ўтирдилар. Сукунат. Бир замон Ўтар бобо: «Нечуксан?»— деди бўғиқ товушда. Аваз: «Шукр»— деб уҳ торгди. Отасига ўгирилди. Юраги шув этиб, бошини хиёл кўтарди. Рўпарасида гужумдай бўлиб... Ешулли ўтирарди! Аваз аввал уни ёқтирмагандек кўзларини юмди. Гўёки чеккан жамики азобларига, эл ўртасида юзтубан ётиб калтак еганига Ешулли айбдордек эди. Бир озгача хаёл ичра ўзи билан ўзи олишиб ётди. Ниҳоят, зукко Аваз худбин Аваздан устун келди. «Мени қўлимдан судраб махфий гуруҳга олиб бормадилар, ўз ихтиёрим ила бордим. Бу кўргуликлар Ешулли қилган ташвиқот самараси эмас, виждон ҳукми эди».

Ешуллинг имоси билан Ўтар бобо чиқиб кетди. Ешулли одатига кўра, даромадсиз, дангал сўради:

— Пушаймонмисан, Аваз? Нечук бу бадбахт йўлга кирдим деб...

Аваз анчагача жавоб бермади. Ешуллига хиёл ўгирилди. Кўксини алам, кек, ифодасиз бир ўтли тугён чулғади. Йўқ, у пушаймон эмас. Сўнгги пушаймонлиқни ўйлаганда Тозабондан этак силтаб кетмасди. «Фалони» туркумидаги шеърларини битмасди. Сотим ўрис билан тил топишмасди, Табибийнинг таърихини эшитиб ғазabi қўзғалмасди, оқ ҳалқаликнинг ёнини олмасди, Султонaли ҳожи билан ошкора олишмасди, ўғлини «ўрис» мактабига бермасди! Ва ниҳоят, агар жонининг ҳузурини ўйлаганида Исфандиёр ҳузуридa тиз чўкиб узр сўраган бўларди. Йўқ, у кечирган умридан асло пушаймон эмас... Аваз Ешуллинг илк учрашувда айтган ўша сўзларини хотирлади.

— Биз адолат ва саодат ёлиб келгунча... ўлимга тикка борамиз...— деб аста пичирлади.

— Балли!— деди ёниқ товушда Ешулли,— тиз чўкиб яшагунча тик туриб ўлган афзал! Саодатли кун-

лар узоқ эмас. Амударё -тарафдан шабада эсаётир. Бардам бўл, Аваз!

...Шоир тагин кўзларини юмди. Ёшуллинг чикиб кетганини ҳам сезмади. Уни яна хаёл элтди. Бемор руҳнинг эзгин хаёллари... Аваз билади, бемор қалбининг давоси — фурсат. Йигит умрининг ўттиз иккинчи баҳорини қаршилаётган шоир интизор бўлиб ана шу фурсатни кутади. Бу Фурсатнинг номини ўйлаганида Аваз бутун уқубатларини унутади, қалби ҳап-риқади, кўксини Жайхундек улуғ бир ифтихор, севинч тошқини эгаллайди. Бу Фурсатнинг номи — инсон на-фасидек қутлуғ, томирларидаги жўшқин қондек ҳаёт-бахш, гўдак кулгисидек ёқимтой, маъшуқа табассумидек мунис ва ҳароратли.

Аваз чап ёнбошига ағдарилди. Оғриқ азобига дош бериб, тишини-тишига қўйди. Қаламга қўл чўзди. Кўнгли бўшашди. Кўзларига тирқираб ёш келди. Шоир қоғозга энгашди. Дил қаъридан ёшдай аччиқ ва самимий сўзлар сизиб чиқиб, оппоқ қоғоз узра тўкилди:

Хуш ўл, кўнглим, келур бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўркаргай мавж уриб, қирларда лола бўлғуси пайдо.
Мени ёд этгай авлодим, мазоримни ўраб гулдин,
Ишончим шундадир, бўлгай мазорим бир зиёратгоҳ.
Қабиҳ онларда эркни куйладим дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлгай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ...

1983—86 йиллар.

На узбекском языке

Сагдулла Сияев

АВАЗ

Р о м а н

Редактор Р. Маърупова

Рассом Т. Саъдуллаев

Расмлар редактори Р. Зуфаров

Техн. редактор У. Ким

Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 2020

Теришга берилди 16.12.86. Босишга рухсат этилди 9.03.87. Р — 03548.
Формати 70 × 108¹/₃₂. 1-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда
юқори босма усулида босилди. Босма листи 12,0. Шартли босма листи
16,87. Нашр листи 17,34. Тиражи 40000. Буюртма № 5468.
Баҳоси 1 с. 10 т. Шартнома № 146—86.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти.
Тошкент, 700113. Чилонзор массиви, Қатортол кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ ордени босмахонаси. Тошкент, Ленин кўчаси, 41.